КРАЄЗНАВСТВО

науковий журнал 3'2012

Національна спілка краєзнавців України

КРАЄЗНАВСТВО

науковий журнал 3'2012

Національна спілка краєзнавців України

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

3(80)`2012

Засновники:
Національна спілка краєзнавців України
Інститут історії України НАН України

Адреса редакції:
01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4, кім. 212
тел.: 278-53-05, 279-13-88

Виходить щоквартально

ЗМІСТ

Краєзнавство в особах

Краєзнавство і туризм

Вітчизняне пам’яткознавство: традиції, досвід, перспективи

Історія України у світлі регіональних досліджень

Джерелознавчі та біографічні студії

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

E-mail:
bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 9 від 25.10.2012 р.)

Журнал зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 1722 від 06.12.1995 р.)

Постановою президії ВАК України № 05/2 від 27.05.2009 р. журнал внесено до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями “Історичні науки” (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 8)

На першій сторінці обкладинки:

Троїцький собор
(1679 –1695; арх. І.-Б. Зауер)
Троїцько-Іллінського
монастиря у Чернігові. 2004 р.
Фото С.Ю. Зозулі.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ

УДК 94(477.51)«15/20»

Андрій Острянко, Людмила Аскерова (м. Чернігів)

ЧЕРНІГІВ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ФОРМУВАННЯ МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті досліджено формування міського середовища Чернігова у ХІХ – на початку ХХ ст., зокрема проаналізовано становлення інфраструктури міста, формування вуличної мережі, освоєння міського простору, схарактеризовано процес модернізації міста, зрушення у соціокультурній сфері.

Ключові слова: *місто, міське середовище, повсякденне життя, городяни, інфраструктура, Чернігів.*

Історія українських міст тривалий час привертає увагу дослідників. Накопичений значний досвід вивчення їхньої ролі в економічних, політичних та культурних процесах. В уяві сучасника місто – вияв науково-технічного та суспільного прогресу, що є результатом тривалого розвитку. Інтерференція різночасових образів міст, сполучення історичного та модерного в міському обширі актуалізує дослідження витоків сучасного міського середовища, що зумовлює переосмислення уявлень про місто, реальний контекст його буття, соціальне обличчя, культурний простір тощо. Міське середовище – є невід'ємною складовою повсякденного життя міста, складною багаторівневою системою, цілісність якої забезпечує умови для проживання людини та реалізації її щоденних практик. Це результат цілеспрямованої діяльності людей по впорядкуванню міського простору, в основі якого лежить забудова частини антропогенного ландшафту, створення належної інфраструктури, сфери обслуговування та надання послуг, що є запорукою забезпечення життєдіяльності городян. Історія Чернігова – центру Північного Лівобережжя в контексті суспільно-політичних подій вивчена досить детально, натомість бракує уявлень про повсякденне життя його мешканців. Ліквідація залишків Гетьманщини наприкінці XVIII ст. та запровадження нового адміністративно-територіального поділу українських земель означали поступовий перехід до існування у іншому культурному середовищі. А відтак у ХІХ – на початку ХХ ст. життя Чернігова, як і багатьох українських міст, набуває нового внутрішнього змісту, вивчення якого повинно створити цілісний образ становлення сучасного Чернігова.

Історії міст та урбанізації присвячено значну кількість досліджень, втім історія міського середовища лише у ХХ ст. стала предметом наукових студій. У роботах Н. Анциферова, Я. Водарського та Ю. Клокмана [2; 9; 26] та ін. обґрунтовано концептуальну модель дослідження міста як соціального організму. В ході реалізації проекту «Історія міст і сіл Української РСР» зібрано й оприлюднено значний масив інформації з історії українських міст. У пострадянській російській історіографії постійно з'являються дослідження з історичної урбаністики [11; 73; 78], у яких дедалі частіше виокремлюються явища, характерні для міського середовища. Представники української історіографії Я. Верменич [6–7], О. Реєнт [72], В. Альков [2] розглянули теоретико-методологічні проблеми містознавчих студій. Д. Чорний проаналізував темпи та специфіку демографічних, соціально-економічних та суспільно-політичних зрушень в містах Лівобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., які безпосередньо відбивалися на життєдіяльності міст, зокрема й Чернігова [107–108]. В рамках урбаністичних студій окреслився інтерес до буденного виміру життя міщан, підстави вивчення якого репрезентовані у роботах О. Удода [93–94], О. Коляструк [27–28], В. Шандри [109] та Н. Яковенко [112]. Повсякденне життя українських міст різних регіонів знайшло своє відображення в дисертаційних дослідженнях, зокрема проблемам міської повсякденності кінця ХІХ – початку ХХ ст. присвячені роботи Д. Аверіної-Лугової [1] та О. Вільшанської [8].

Накопичення відомостей про життя Чернігова досліджуваного періоду було започатковано місцевими краєзнавцями впродовж ХІХ – на початку ХХ ст. В. Домбровський, В. Хижняков, упорядники ювілейного видання історії міста 1908 р. зосередили увагу переважно на соціально-економічних проблемах, займались збиранням статистичних та етнографічних матеріалів [14; 64; 96]. Ґрунтовне вивчення історії Чернігова припадає на радянські часи. 1928 р. вийшов збірник статей «Чернігів і Північне Лівобережжя» [105], у якому в статтях М. Грушевського, К. Копержинського, Б. Шевеліва, А. Верзилова, О. Дроз-

дова представлено відомості про життя міста у XIX – на початку XX ст. Згодом, М. Яцура та І. Єдомаха створили нарис історії Чернігова [113], зупинилися на питаннях забудови міста, планування вулиць та їхнього благоустрою. А. Карнабіді [25] та І. Ігнаткіну [21] належить низка праць, присвячених плануванню та забудові Чернігова у XIX ст. 1972 р. побачив світ Чернігівський том серії книг «Історія міст і сіл УРСР», у якому наведено відомості про склад і становище населення, економічне і культурне життя Чернігова [23–24]. Значна частина матеріалів з історії міста XIX – початку XX ст., зібрана й опрацьована місцевими істориками та краєзнавцями А. Адругом, А. Карнабідою, О. Коваленком, С. Половніковою, Л. Студьоновою та ін., була узагальнена у енциклопедичному довіднику «Чернігівщина» [106], що побачив світ 1990 р. За доби незалежності дослідники продовжують вивчати історію Чернігова. Питання забудови та благоустрою міста, розвитку інфраструктури, освітлення та водопостачання, а також заходи влади, спрямовані на покращення міського життя, знайшли своє відображення у працях Ю. Нікітіна, Л. Шари, С. Леп'явка, В. Леуса, Л. Раковського, В. Руденка, В. Сапона, П. Пирога та О. Любича [35–37; 40; 42; 52; 66; 70; 76; 79; 110].

Чернігів 1802 р. став центром губернії, життя в якій, як і в самому губернському центрі, носило доволі одноманітний малорухливий характер. У Чернігові не було ані жвавої торгівлі, ані розвиненої мережі промислових підприємств [111, с. 293]. У місті нараховувалося 185 ремісників, з них: 30 кравців, 6 ткачів, 46 чоботарів, 16 м'ясників, 9 гончарів, 56 булочників, 8 ковалів, 2 слюсарів, 5 музикантів, 2 палітурників, 2 срібників, 2 іконописців, 1 жерстяних справ майстер та 8 невеликих цегляних заводів, що належали монастирям і приватним особам [111, с. 293]. Про слабкий економічний розвиток міста свідчить той факт, що на початок XIX ст. серед міщан не було жодного купця першої гільдії [111, с. 293]. Місто розташовувалося на березі р. Десни, проте судна дуже рідко зупинялися біля Чернігова, для них не було навіть належної пристані. Залізничні шляхи також довгий час оминали місто. Нечисленне населення прихильно ставилось до традиційних занять – ремесла й торгівлі. На думку сучасників, Чернігів відносився до того типу міст, які існували завдяки розташуванню в них адміністративних установ [15, с. 321]. Наприкінці XVIII ст. у Чернігові проживало 3 873 особи. Купців було 58, міщан – 2 386, козаків – 164, селян – 1124, священнослужителів – 141, монахів – 51 [111, с. 293]. На середину XIX ст. у губернському місті мешкали 6494 особи, з них: спадкових дворян – 174, православних священиків – 82, ченців – 28, відставних солдатів – 107, купців – 168, міщан православних – 2012, євреїв – 2741, державних селян –34, козаків – 60, колоністів – 3, селян поміщицьких – 7, дворових людей – 595 [31–33; 82]. За даними Всеросійського перепису населення, 1897 р. в місті проживало 14548 чоловіків та 13168 жінок, а разом населення становило 27716 осіб [65, с. 1]. А вже 1913 р. у Чернігові налічувалося 35 850 жителів. Зростання населення відбувалося головним чином за рахунок притоку селян, які йшли до міста в пошуках роботи та кращої долі.

Збільшення кількості жителів міста позначилося й на формуванні міського середовища – збільшувалася загальна площа міста та поступово воно перетворилося з маленького містечка на справжній губернський центр. При цьому Чернігів залишався забудований переважно одноповерховими та дерев'яними будівлями, і хоч на початку XIX ст. «стояли уже вехи, означающие предназначенное планирование города, но это нисколько не мешало Чернигову дымится изпод навесов соломенных крыш, покрывших почти три четверти города» [19]. Впродовж XIX ст. центральна частина міста була заселена досить щільно, особливо територія поблизу Красної площі. Якщо на початку XIX ст. у місті нараховувалося 18 кам'яних та 742 дерев'яних будинки; то на середину століття – 46 кам'яних та 881 дерев'яних споруд, а всіх разом було 927 будинків, з яких 888 – одноповерхових, 35 – двоповерхових та 4 – триповерхових. На зламі XIX – XX ст. у Чернігові налічувалося 131 кам'яний, 222 змішаних, 2008 дерев'яних, 4 лозових та земляних будинків, з них було 2090 – одноповерхових, 64 – двоповерхових та 2 – триповерхових будинки [4–5; 16–17; 77]. Адміністративні будівлі зводилися з каменю, приватні ж забудовники традиційно користувались деревиною для будівництва житлових та господарських приміщень.

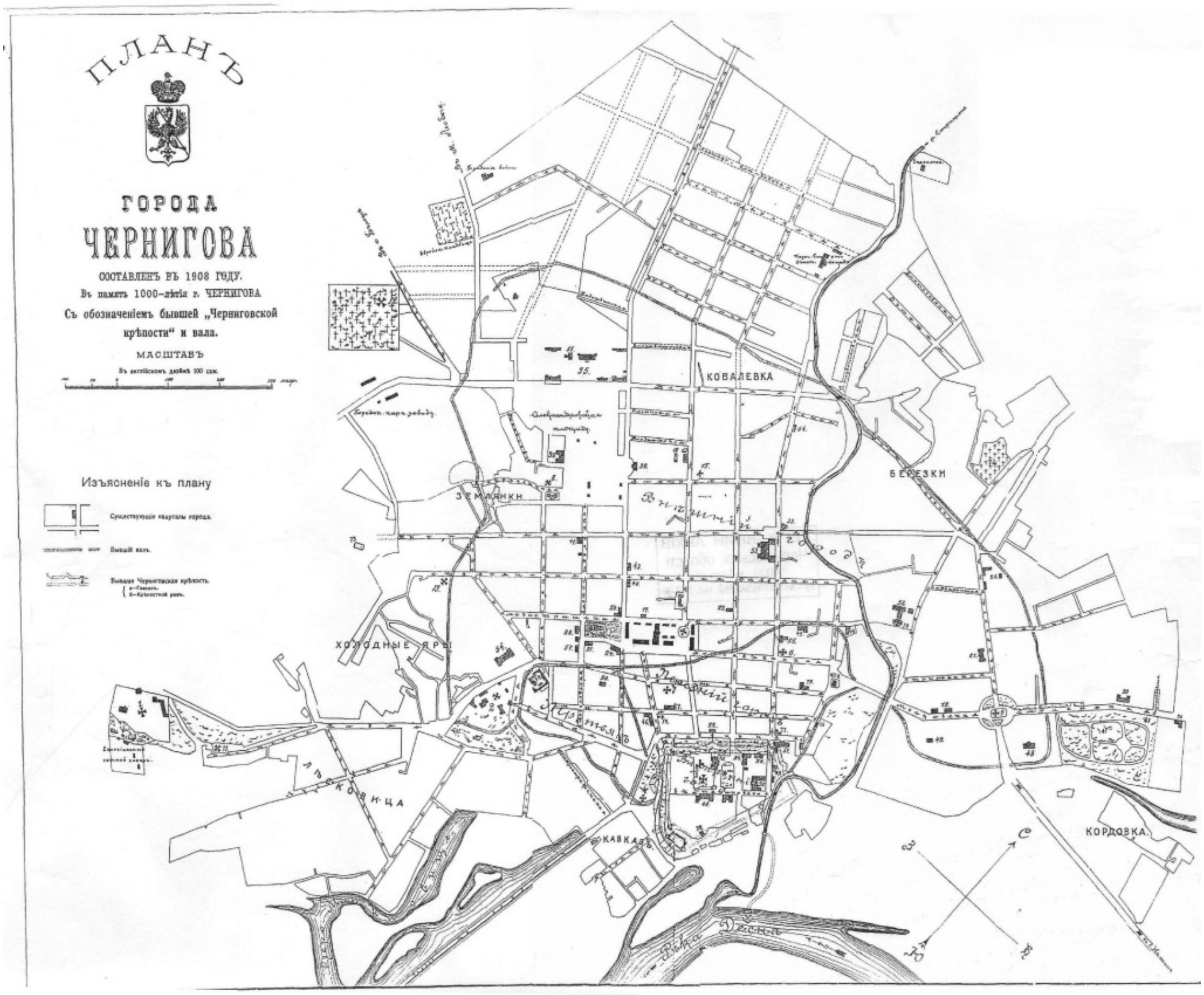
Зміни в адміністративному положенні Чернігова спричинили перетворення, які повинні були привести зовнішній вигляд міста у відповідність до його статусу [113, с. 53]. Плекання міської території почалося з планування міського обширу, у якому принципове значення мало накреслення артерій міста – вулиць. На початку XIX ст. в Чернігові лише дві вулиці були при-

стосовані для проїзду двох зустрічних екіпажів – вул. Олександрівська та вул. Гонча (сучасні вулиці Кирпоноса та Горького) [19]. Така ситуація зберігалася до початку 70-х рр. XIX ст. 1871 р. було вирішено здійснити брукування вулиць за рахунок податків, зібраних з міщан-власників коней, екіпажів, собак, корів та кіз. У справі впорядкування вулиць перевага надавалася центральній частині міста, а віддалені території залишалися поза увагою влади [13, ф. 145, оп. 1, спр. 575, арк. 384–385.]. Всього за три десятиліття, починаючи з 1879 р., було вимощено каменем 12,4 верст вулиць [23, с. 100]. Тротуари в місті були переважно дерев'яними. Ще у середині XIX ст. тротуари на головних вулицях міста створювали низку незручностей для пішоходів, а вода, що накопичувалася біля фундаментів, спричиняла утворення плісняви в будинках [53]. Домовласникам пропонувалося самим замощувати цеглою ділянку тротуару біля свого будинку. Це дало змогу покращити стан тротуарів на більшості вулиць. Проте і на початку XX ст. вулиці міста не могли похизуватися належним рівнем впорядкованості: «Улицы Чернигова не блещут ни красотой, ни благоустройством. Мостовых очень мало, и потому пыль ужасающая» [103]. Вулиці у центрі Чернігова навесні та восени під час дощів потопали в багнюці, іноді вона була настільки глибокою, що зв'язок з іншими частинами міста унеможливлювався [13, ф. 128, оп. 1, спр. 7208, арк. 1-2; спр. 13733, арк. 20; 20]. Зовсім іншого вигляду вулиці набували під час свят, візитів коронованих осіб та інших значних подій в житті міста. У ці дні будинки прикрашалися, а на вулицях з'являлися люди в святковому вбранні. Турботи місцевої влади з підтримання центральної частини міста в більш-менш пристойному вигляді зумовлювались розташуванням там переважної більшості адміністративних установ, а також крамниць та торгових лавок, кількість яких постійно зростала [83–87], і навколо яких вирувало життя у Чернігові.

Міська влада багато уваги надавала благоустрою бульварів та садів. У першій половині XIX ст. систематичні роботи в цьому напрямі не проводились. Лише 1845 р. на місці Дитинця (на Валу) було закладено парк. Територію очистили від залишків старих будівель, вирівняли, спланували алеї та висадили дерева. Було впорядковано Соборну площу (площа перед Спасо-Преображенським собором на Валу): крамнички з іконами були перенесені на бульвар, а старий чайний богомольний барак був замінений на нову чайну, яка розміщувалася під Валом [34, с. 15–17]. На початку XX ст. на Валу було встановлено гармати, що нагадували мешканцям і гостям міста про його бойове минуле. Міський сад функціонував впродовж всього XIX ст., але лише на початку XX ст. його почали приводити до ладу. До послуг городян з'явився велодром та майданчик для дитячих ігор [81, с. 199–202]. З другої половини XIX ст. місцева влада заходилася активно впорядкувати зелені зони міста. Для догляду та прибирання за цими територіями були найняті садівники та сторожі. У такий спосіб було розбито зелену зону в урочищі Ялівщина на околиці міста.

У системі заходів по благоустрою міста чільне місце належало водопостачанню. Упродовж XIX ст. місто водою забезпечували водовози. 1872 р. міська дума порушила питання про будівництво власного водогону. Будівельні роботи по спорудженню водогону тривали з 1883 р. по 1898 р. На 1910 р. водогін було підведено до 552 будинків Чернігова з 2836. Разом з водогоном у місті продовжувала функціонувати водовозна команда, яка займалась підвозом води на окраїни, а також на пожежі. Кількість абонентів водовозної команди в 1907 р. становила 1549, а 1908 р. – 1508, тобто майже втричі більше, ніж абонентів домових водопроводів, яких за 30 років набралося 398 – переважно мешканці центральної частини міста [34, с. 60–61].

У 90-х р. XIX ст. особливої гостроти набуло питання централізованого прибирання міста. Асенізаційний обоз на той час мав 10 герметичних діжок, якими двічі на місяць вивозили нечистоти з приватних помешкань та громадських установ [110, с. 122–124]. За межами Чернігова були відведені спеціальні місця для нечистот і сміття: землі за міським кладовищем, богоугодними закладами, поля вздовж Халявинської дороги (у напрямку на Гомель). Однак, приватні підприємці часто-густо скидали нечистоти у яри понад р. Стрижень, які весняною повінню або дощами змивалися звідти у річку [110, с. 122–124; 81, с. 35]. На початку XX ст. ситуація не покращилась – у місті на 1670 садибних ділянок було всього лише 150 кам'яних, цементованих вигрібних ям, із яких можна було вивезти все, що туди потрапляло. Решта відхожих місць являла собою «или дурно сколоченные (в большинстве случаев) ящики, или земляные ямы, иногда обшитые просмоленными досками (эта обшивка не делает ямы непроницаемыми); встречаются еще и такие ямы, которые по наполнении не вычищаются, а засыпаются землей, в настоящее время, это де-

лается редко, но еще недавно делалось сплошь и рядом» [62, с. 71–73]. Така ситуація була в центрі міста, а на окраїнах було ще гірше. На Лісковиці, Кавказі, Кордовці, Берізках, Землянках 2/3 садиб взагалі не мали ніяких відхожих місць, а вигрібних ям нараховувалось не більше 10. Не кращою була ситуація і в громадських місцях. На початку XX ст., за відсутності повноцінної каналізації, деякі заклади міста та приватні особи облаштовували стічні труби, по яких могла стікати брудна вода. Дозвіл на встановлення стічних труб отримали жіноче єпархіальне училище, духовна семінарія, єврейська лазня та дворянський пансіон. При цьому, обов’язково зазначалося, що стік води повинен був спрямовуватися тільки за Красний міст [34, с. 15–17].

Чернігів, як і більшість міст, у XIX ст. жив при світлі свічок та гасових ламп. Ними освітлювали державні установи і приватні будинки, міські площі та сквери, храми та навчальні заклади. До середини XIX ст. «о городском благоустройстве не было никаких забот. Редкие тусклые фонари совсем убирались. Все, конечно, делалось по общим циркулярным предписаниям из Петербурга. А там не принимали во внимание, что у нас летом не бывает белых ночей» [97, с. 78–86]. Ліхтарі були встановлені лише на головних вулицях у центрі міста. Ситуація з освітленням державних установ, міських помешкань та вулиць поліпшилась після того, як у 1893 р. поштово-телеграфний механік М. Зюков узяв в оренду стару водогінну споруду з паровою машиною, яка була розташована по вул. Богуславській (сучасна вул. Полуботка) поблизу семінарського мосту через річку Стрижень. На її базі у 1894 р. він обладнав невеличку електростанцію. 28 вересня 1894 р. було здійснено електрифікацію будинку міської думи та встановлено 28 ліхтарів на великому мосту через р. Десну [74]. 30 березня 1895 р. на Соборній площі встановлено ліхтар потужністю 1200 свічок. Того ж року два ліхтарі з’явилися у міському саду. Пізніше електричне освітлення отримали вулиці Богоявленська (сучасний відрізок вул. Шевченка до Красного мосту) та Шосейна (проспект Миру в районі Алеї Героїв).

Всього на 1 січня 1897 р. в Чернігові були обладнані 58 точок освітлення у приміщеннях та на 17 вулицях. 1900 р. місто викупило електростанцію у приватного підприємця, переобладнало її, після чого електричне світло стало подаватись на вулиці та в домівки у більшому обсязі [74]. У 1913 р. вулиці міста освітлювало 114 електричних та 417 гасових ліхтарів. Ліхтарі освітлювали вулиці міста до другої години ночі, крім ясних місячних ночей [23, с. 103]. На початку ХХ ст. на окраїнах міста, з метою підвищення рівня громадського порядку, час освітлення було продовжено з 2 години ночі до 4 [34, с. 15–17].

Невід'ємною частиною повсякденного життя міста був міський транспорт, який являв собою приватні засоби пересування на кінській тязі. Великих карет у Чернігові у першій половині ХІХ ст. на вулицях було обмаль, натомість переважали легкі екіпажі, брички, якими поміщики діставалися своїх маєтків. Для швидкого пересування вулицями міста жителі користувалися переважно послугами найманих візників. На початку ХІХ ст. були встановлені спеціальні правила, що контролювали поводження кучерів на дорогах, та були покликані запобігти аваріям [13, ф. 128, оп. 1, спр. 511, арк. 75.]. Існували тоді й правила дорожнього руху. Наприкінці ХІХ ст. щорічно проводили огляд кінських екіпажів [62, с. 133]. Кількість візників у місті постійно зростала. 1861 р. в Чернігові їх налічувалось 20 [50, с. 596]. Станом на 1898 р. в місті було 52 парокінних, 120 однокінних, 78 ломових візників [62, с. 203]. Інколи непросто складались стосунки між пасажирами та візниками: «Бывали случаи издевательства над пассажирами, доводившие обывателей, как говорится, до белого каления. Но что поделаешь? Идти к мировому – единственный выход. Но с кем судиться … с извозчиком? Порядочному человеку, как будто того ... неловко…этот ложный стыд обывателя, до некоторой степени, разнуздывал все больше зазнавшихся» [22]. Перший автомобіль на вулицях Чернігова з'явився в 1906 р. Він являв собою незвичайну конструкцію, що нагадувала двомісний диван, який мав надто високу спинку. Під час руху він неймовірно скрипів та розпускав їдкий запах бензину. Про власника цього транспорту сучасники згадували: «Владельцем был некий Измайлов, отставной полицмейстер г. Владивостока, толстый старик, с седой бородой, лоснящейся красной физиономией и сизовато-багровым носом, свидетельствовавшим, что обладатель его усердный поклонник Бахуса» [13, ф. Р-1275, оп. 1, спр. 17, арк. 8–15]. Вулицями міста пересувалися автомобілі відомих на той час марок, зокрема автомобілі пасажирські «Форд», «Оппель», «Рено», пасажирський автобус «Бенс» та ін. [13, ф. 127, оп. 14, спр. 4194, арк. 2–5]. З появою на вулицях міста автомобілів, збільшилась і кількість дорожньо-транспортних пригод. Часто аварії траплялися внаслідок зустрічі автомобіля та кінного екіпажу.

Міжміське сполучення розвивалося за допомогою диліжансів та автомобілів, пароплавами по р. Десні та залізницею. Для міжміського сполучення важливим був річковий транспорт, який надавав можливість швидко та комфортно дістатися до місця призначення. Пароплавне сполучення по р. Десні розпочиналося зазвичай в останніх числах березня і тривало до кінця жовтня або початку листопада. У другій половині ХІХ – початку ХХ ст. з Чернігова до Києва ходило по два пароплави на день – один вдень, а інший надвечір. В середньому пароплав до Києва за течією йшов 17 годин, а до Чернігова проти течії – 20 годин. На початку ХІХ ст. через р. Десну городяни переправлялися за допомогою поромів. Такий вид сполучення покращував роботу кур'єрів, державних службовців та ставав у нагоді мешканцям міста. Крім того, для переправи через річки використовували човни [13, ф. 127, оп. 14, спр. 4133, арк. 11–12; ф. 205, оп. 1, спр. 83, арк. 4–6.]. Упродовж майже всього ХІХ ст. Чернігів не був з'єднаний прямим залізничним сполученням з іншими містами, до нього вела лише вузькоколійка, побудована в 1894 р. від станції Крути, що під Ніжином. Діставшись Ніжина, пасажири могли пересісти на прямі потяги до Москви, Києва та інших міст [68, с. 5]. Станція Чернігів знаходилась на лівому березі Десни за 4 кілометри від центру міста, і пасажирів підвозили до неї візники по шосе через міст на Десні [102]. Безпосередньо в місті функціонувала станція, де можна було придбати квитки та здати багаж, вона розташовувалась на Театральній площі (нині сквер біля Красної площі) [13, ф. Р-1275, оп. 1, спр. 17, арк. 8–15].

З початку ХІХ ст. городяни мали змогу користуватися послугами місцевої поштової контори. На середину ХІХ ст. в Чернігові, як і в усій країні, існував чіткий графік прийому та відправлення кореспонденції поштою. Окремо встановлювалися дні тижня та години для кожного з напрямків відправлення, аналогічно здійснювався і прийом листів, посилок тощо [71]. Наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. по буднях прийом та видача паке-

тів, посилок, переказів здійснювався з 8 години ранку до 2 години дня. Звичайна кореспонденція приймалася та видавалася з 8 години ранку до 8 години вечора. Телеграми можна було отримувати та відправляти цілодобово, включаючи й святкові дні. Прийом та видача кореспонденції не здійснювалася під час новорічних свят, у перший день Пасхи, день Благовіщення Пресвятої Богородиці, Різдво Христове та день коронації імператора. В інші свята, такі, як субота Страсної неділі, другий день Пасхи, день Святої Трійці, день коронації імператриці та деякі інші, а також щонеділі поштова контора працювала з 9 до 11 години ранку [67, с. 98].

У Чернігові в XIX – на початку XX ст. кожен мешканець міста був залучений до торговельних відносин. Базарні площі стали невід'ємною частиною повсякденного життя чернігівців. Права споживачів захищалися. Оптова скупка товарів першої необхідності дозволялася тільки в чітко визначений час. Ці заходи були спрямовані на забезпечення жителів міста необхідними предметами за помірною ціною та в достатній кількості. Ще одним важливим засобом захисту покупців була фіксована такса на деякі продовольчі товари, передусім на м'ясо. Існували певні обмеження в часі для торгівлі. Так, у святкові дні торгувати дозволялося з 12-ї години дня до 6-ї години вечора, а в дні великих свят торгівля зовсім не велась [40, с. 46]. Для захисту прав покупців здійснювався нагляд за санітарним станом торговельних лавок та місць виробництва продуктів харчування, крім того, зіпсовані продукти вилучалися, а при порушенні санітарних норм на виробництві складалися протоколи [62, с. 64–65]. Упродовж XIX – початку XX ст. ціни на товари встановлювалися міською думою, тому вони не піддавались різким коливанням [45]. Проте, коли в місті зникали ті чи інші продукти або товари, продавці реагували миттєво, підвищуючи ціни на товари, що могли їх замінити. Наприклад, коли на початку XX ст. місто відчувало брак гасу, ціни на свічки одразу зросли в рази [46–48]. Городяни мали можливість купувати речі на розпродажах, які влаштовували місцеві крамниці. Але, як правило, обіцяні знижки насправді зовсім не заощаджували кошти покупців. Перш ніж оголошувати суттєві знижки на товари, ціни на них спочатку підвищували. Традиційно торги, базари і ярмарки проходили на центральній площі міста. Базар розміщувався на столах та лавах навколо П'ятницької церкви, що в центрі міста, і була зручним місцем торгівлі, оскільки саме там збиралася значна частина жителів: хто за покупками, хто подивитися, що нового пропонував торговець, хтось приходив побачити знайомих, інші просто проходили повз торгову площу, яка була ніби окремо існуючим «організмом». Окрім торгових рядів, на площі розміщувалася торгівля з возів, які займали практично все вільне місце [18; 29]. 1871 р. торгівлю було перенесено на Олександрівську площу (територія біля сучасного Центрального ринку) – туди перемістилася частина торгівлі з возів (дрова, сіно, солома). Новий базар не одразу почав користуватися попитом у населення й продавців. Крім того, городяни могли придбати товари на традиційних щорічних ярмарках. У Чернігові ярмарки проводилися чотири рази на рік: в січні влаштовувалася Богоявленський ярмарок, навесні (за тиждень після Пасхи) – Прокофіївський, у червні – Десятинний і у вересні – Воздвиженський [23, с. 114]. Торгівля на ярмарку залежала від погоди і сезону. Імідж весняного ярмарку потерпав від того, що всі – і покупці й торгівці – поспішали додому до польових робіт; літній же – навпаки відрізнявся жвавістю, оскільки через площу проходило багато народу до р. Десни. Більшість учасників ярмарків були одночасно продавцями і покупцями. Розпродавши свій товар, багато торговців відправлялися витрачати отримані гроші. Під час ярмарку в місті завжди панувала святкова атмосфера. Ще одним місцем покупок для городян був Олексіївський пасаж, який містився поруч з ринком на Красній площі в центрі Чернігова. Вхід до нього був із вулиці Богоявленської (тепер вул. Шевченка). Придбати необхідні товари городяни могли й у крамницях, що розміщувалися вздовж вулиць міста. Чернігів у XIX – на початку XX ст. мав розгалужену мережу магазинів та торговельних місць, більшість з яких здійснювали спеціалізовану торгівлю. Тут можна було знайти товар на будь-який смак та гаманець – від дешевих дрібничок до коштовних речей.

Будь-яка торгівля нерозривно пов'язана з рекламою. Наявність розгалуженої мережі закладів, що пропонували населенню товари та послуги, утворювало певну конкуренцію між власниками. Рекламували свій товар як магазини, так і окремі купці. Рекламні оголошення розміщувалися на шпальтах газет, у вітринах магазинів, перукарень, готелів, трактирів та на спеціально призначених для того стовпах. Наприкінці XIX ст. у Чернігові було 17 спеціальних стовпців для розклеювання оголошень та афіш, розташованих на

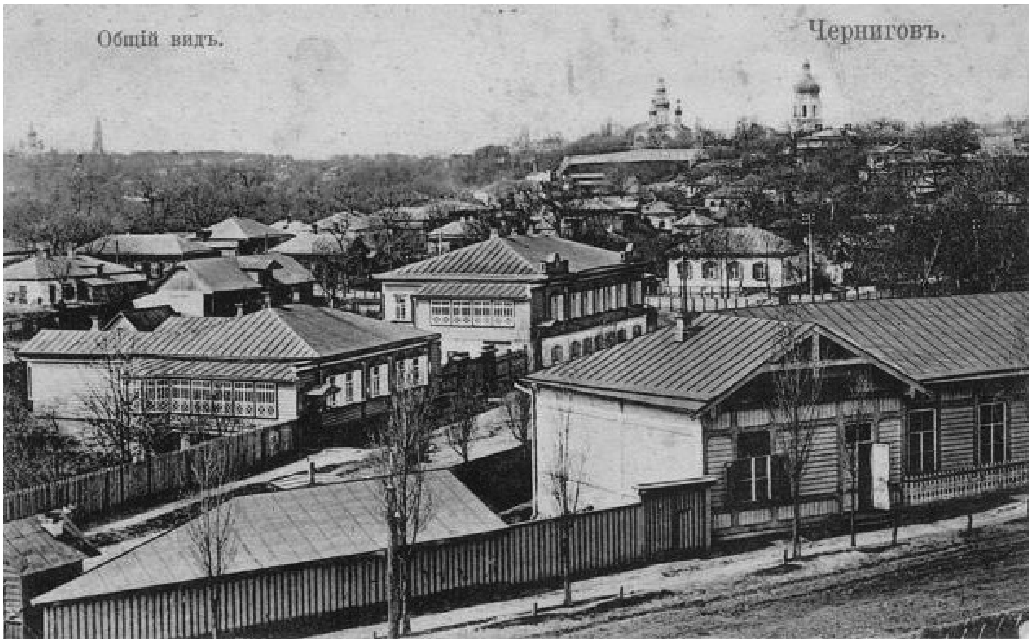
головних вулицях [80, с. 105]. Широко використовувалась візуальна реклама, що мала на меті створити яскравий образ пропонованого товару за рахунок не лише самих вивісок, але і оздоблення торгових та розважальних балаганів. Упродовж XIX ст. вигляд рекламних оголошень змінювався – з'являлися нові шрифти та прийоми візуального маніпулювання інформацією. Поступово впроваджувалися ілюстровані оголошення – товар вже не лише описували, але й намагалися показати. Збільшення рекламних оголошень на шпальтах газет свідчило про зростання попиту на рекламовану продукцію серед городян.

1786 р. в Чернігові діяло 4 трактири та 4 заїжджі двори. З розвитком міста виникла потреба розширення сфери обслуговування населення. Складовою цієї мережі були трактири, ресторани та готелі, які пропонували свої послуги городянам та гостям міста. Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. в місті було: 4 ресторани, 7 трактирів та чайних, 13 готелів та номерів для приїжджих, 9 пивних [77, с. 185]. Проте й цього було замало, аби вдовольнити існуючі натоді потреби: «Гостиницы все одноэтажные. Лучшие из них: Александровская, Гранд-Отель и Европейская (Серафимовича), но и эти «лучшие» отели не лучше разных «номеров для приезжающих» во многих наших уездных городах. При Александровской гостинице имеется ресторан: небольшая зала с несколькими отдельными столиками; освещается она электричеством, и в то же время в ней по окнам развешаны клетки с канарейками… Кроме перечисленных гостиниц, в городе имеется их еще до 20; однако все они далеко не могут вместить прибывающих летом богомольцев, большинство которых размещается по частным домам» [95, с. 631–632]. Кожен з цих закладів мав свій контингент відвідувачів. До послуг вибагливої публіки були комфортні приміщення та вишукана кухня ресторанів. Попит на місцеві ресторани та готелі підвищувався на час з'їзду повітового чи губернського дворянства, інших публічних заходів, коли повсякденне життя міста суттєво пожвавлювалося [13, ф. Р-8826, оп. 1, спр. 49, арк. 4–6]. Пересічні обивателі міста збиралися в трактирах, харчевнях та інших закладах. На початку XX ст. знайти в Чернігові пристойний заклад було проблематично особливо на свята, коли всі гарні ресторани міста зачинялися. Тому часто мешканцям міста рундуки місцевого базару замінювали такий заклад: «… мы среди рундуков пустынного базара. Облюбовали один из них. Сели. Только шапки выглядывали из-за оградки. Разложили на него закуски. Прелесть, кабинет. Над нами светила луна, кругом слышен говор людской, только крова не было над нами» [43].

Свої послуги городянам надавали місцеві лазні та перукарні. У 1785 р. в Чернігові діяло 3 лазні, стільки ж залишилось і на середину XIX ст. [99] 1801 р. був виданий указ влаштувати в містах лазні. У першій половині XIX ст. в місті діяла одна загальна та декілька лазень у приватних будинках, які були розраховані переважно на простий народ: «извозчиков и др. звания людей». 1912 р. в місті діяло кілька лазень: одна з них міська, що розташовувалася по вул. Богуславській (нині частина вул. Гетьмана П. Полуботка). Вона була відкрита для жінок в середу та четвер, для чоловіків – в п'ятницю та суботу. Лазні Соколовської, що орендувались Потаповським, розміщувались по Гончій вулиці (нині вул. Горького), й були відкриті у четвер, п'ятницю та суботу. Єврейські лазні розміщувалися біля електричної станції по вул. Богуславській (сучасна вул. Гетьмана П. Полуботка), й відкриті були в п'ятницю [69]. Місцеві лазні повсякчас викликали низку нарікань. Міська поліція була занепокоєна вогненебезпечним станом приватних лазень, оскільки вони часто розташовувались в непристосованих для цього приміщеннях [13, ф. 128, оп. 1, спр. 4817, арк. 1]. Городяни скаржилися, що зберігання речей в роздягальні коштувало стільки ж, скільки право відвідати лазню – 20 коп. сріблом. Буфет з прохолодними напоями в одній лазні був зданий в оренду «чудаку иностранцу», який закривав його в найбільш «очистительный день – субботу». Серед найбільших проблем лазень був своєрідний підхід до надання послуг: «Когда вы входите в самое сердце чистилища и являетесь представителем мужского пола, вы невольно восхищаетесь чистотой, опрятностью. Моетесь вы и благодарите судьбу за дивный порядок, чистоту. Вся чистота и порядок распространяется только на лиц мужского пола. Раз только затопят баню в среду и представят возможность посетить это же самое помещение женскому полу, баня принимает совершенно др. вид. Начать хотя бы с «ряжек». На заявление подать не дырявые, а целые, чтобы не обварить ножек кипятком, милые женщины получают категорический отказ. Мало того, администрация иронизирует над слабым полом, мотивируя свой отказ тем, что хорошие ряжки припрятаны исключительно для господ мужчин»

[44]. Ще однією проблемою в місцевих лазнях були гризуни та таргани.

Одним з видів діяльності цирульників на початку XIX ст., крім безпосередньо надання перукарських послуг, було кровопускання. 1845 р. було видане розпорядження Міністерством внутрішніх справ про цирульників та введені в дію «Правила об испытании цирульников и об отношениях их к врачебному начальству». 1912 р. Медичною радою було вирішено припинити в так званих цирульнях здійснювати малі хірургічні операції, оскільки вони повинні були проводитися під наглядом лікаря. Медична рада визнала, що перукарні та цирульні заклади можуть слугувати виключно для миття голови, гоління, стрижки та завивки волосся, а здійснювати будь-які хірургічні операції заборонялося [98, ф. 442, оп. 665, спр. 12, арк. 31]. Перукарні можна було відкривати з дозволу міської управи. У Чернігові у XIX – початку XX ст. працювало 2 – 3 перукарні [77, с. 185; 88; 99; 111, с. 286]. Перукарні працювали в будні дні з 8 ранку до 9 години вечора, у неділю та святкові дні – з 8 години ранку до 4 години пополудні, а на свята – до 3 години дня. Напередодні свят заклади працювали до 11 години вечора [58]. Були зали для чоловіків та жінок. Після кожного клієнта проводилася обов’язкова дезінфекція інструментів за допомогою вогню [59–60].

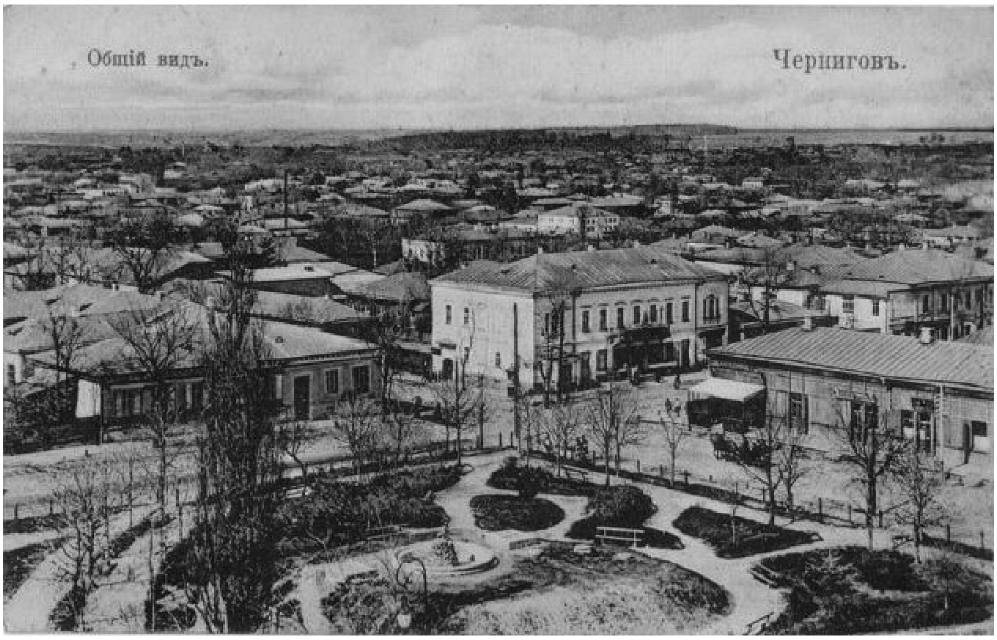

У XIX ст. для мешканців міста стало доступним і медичне обслуговування. 1802 р. в Чернігові почала діяти губернська лікарня, яка до середини XIX ст. залишалась єдиною медичною установою [12, с. 13–15]. У середині 60-х рр. відкриваються земські медичні заклади. 1893 р. у Чернігові було відкрито місцеве відділення Російського товариства Червоного хреста. Поряд з лікарнями з’являлися і аптеки. У Чернігові першу аптеку було відкрито 1782 р. Впродовж XIX ст. в місті відкрилося 2 приватні аптеки [56, с. 46; 57, с. 50]. У місті час від часу спалахували епідемії холери, чуми, дизентерії, дифтерії, черевного тифу. Жителі хворіли на малярію, лихоманку, кір, різноманітні венеричні інфекції. Найпоширенішими були захворювання, пов’язані з травним трактом, хвороби дихальних та кров’яних шляхів, зовнішніх покривів. Під час епідемій інфікованих людей міська влада намагалася ізолювати у спеціальні приміщення, які орендували, або до інфекційного відділення земської лікарні. Ліки під час епідемій в аптеках продавалися за зниженим на 25 % цінами [110, с. 180–196].

Впродовж XIX – початку XX ст. істотні зрушення відчули мешканці міста у соціокультурній сфері. Розширилась мережа культурно-освітніх закладів. На початку XX ст. у Чернігові діяли 12 церковно-парафіяльних, 8 міських, 4 єврейські громадські школи, 3 приватні, одне міністерське початкове училище, а також школи сліпих та глухонімих. Крім того, функціонували чоловіча та жіноча гімназії, дві приватні гімназії, реальне училище, духовна семінарія, а також 6 недільних шкіл для дорослих. 1916 р. в Чернігові відбулося відкриття учительського інституту. Поява в Чернігові розгалуженої мережі навчальних закладів стала потужним фактором його розвитку. Переважна більшість їхніх мурованих будівель розміщувалася у центрі міста. Таким чином, архітектура освітніх закладів творила нове обличчя Чернігова. Водночас поява навчальних закладів забезпечувала приплив до міста молоді, яка прагнула зі здобуттям освіти розпочати свою службову кар’єру – вони були споживачами,

а надалі й поширювачами міського способу буття, що поступово «віддаляло» місто від села.

У першій половині XIX ст. в місті існувало три державні бібліотеки (гімназична, семінарська та повітового училища) та працювала одна книжкова крамниця, при якій була читальня. Крім того, існувала бібліотека при Дворянському зібранні. 1877 р. з ініціативи місцевої інтелігенції було відкрито громадську бібліотеку на розі вулиць Гончої і Преображенської (нині вул. Горького та Преображенської) [63; 102, с. 221]. Фонди громадської бібліотеки формувалися за рахунок благодійництва та пожертвувань як засновників, так і громадських діячів, і на початку XX ст. нараховували 5 тис. примірників книг [106, с. 866]. Найбільш забезпеченою літературою була бібліотека духовної семінарії [13, ф. Р-1275, оп. 1, спр. 16, арк. 6].

Інформаційний простір міста наповнювався матеріалами місцевої періодики. У січні 1838 р. побачив світ перший номер «Черниговских губернских ведомостей», які виходили до 1918 р. У другій половині XIX – на початку XX ст. почали виходити «Черниговские епархиальные известия», «Черниговский листок», а на початку XX ст. – «Черниговское слово», «Утренняя заря», «Черниговский летучий юмористический листок» та ін. видання. Попри зростання кількості періодичних видань та якості їхнього поліграфічного оформлення, звичка читати формувалась у чернігівців досить повільно [97, с. 69–77].

На зламі XIX – на початку XX ст. у Чернігові постала розвинена мережа музеїв, серед яких відомі далеко за межами міста Музей українських старожитностей В. Тарновського, Єпархіальне сховище старожитностей та Історико-археологічний музей Чернігівської губернської архівної комісії.

Починаючи з 1897 р., мешканці міста мали змогу відвідувати кіно. Вперше у Чернігові фільм був продемонстрований в залі Дворянського зібрання. Після цього поодинокі покази кінокартин відбувалися в непристосованих для цього приміщеннях. 1907 р. в місті було відкрито перший кінотеатр «Синематограф Иллюзион» на Шосейній вулиці поблизу Воздвиженської церкви у дерев'яному будинку (нині проспект Миру). Через кілька років господар «Иллюзиона» збудував поруч з ним нове цегляне приміщення кінотеатру, який отримав назву «Наука и жизнь» (нині – проспект Миру 19, приміщення ощадного банку) [76, с. 73]. На протилежній частині вулиці Шосейній відкрився ще один кінозал «Люкс». 1913 р. на розі вулиць Шосейної (проспект Миру) і Богоявленської (вул. Шевченко) з'явився кінозал «Мираж». На Шосейній вулиці існував ще один сінематограф «Штремер» [38]. На початку XX ст. в Олексіївському пасажі (біля Красної площі) розташовувався кінотеатр «Экспресс», який вміщував 500 осіб [61]. Також кіно «крутили» і у ярмаркових балаганах.

Духовно-культурні цінності пересічних городян XIX – початку XX ст. значною мірою формувалися під впливом церкви. Саме релігія супроводжувала людину впродовж всього життя – від народження до самої смерті. Найважливіші події в житті людини були пов'язані з церквою – хрестини, вінчання, поховання. Кожну важливу справу починали з молитви або замовляли молебень. Якщо в сім'ї хворів родич чи траплялись інші негаразди, то зверталися з молитвою до Бога. У деяких сім'ях було обов'язковим читання молитви перед вживанням їжі та читання Євангелія. Крім того, у будинках були хрести, ікони та священні предмети. Православний календар для багатьох людей був зручним орієнтиром в часі. Іноді, говорячи про ту чи іншу подію, використовували

прив'язку до відповідного християнського свята [13, ф. 127, оп. 4, спр. 753, арк. 20].

Наприкінці XVIII ст. у місті було 9 приходів й 16 церков [111, с. 237–247]. На середину XIX ст. у місті нараховувалося 13 православних церков та 2 монастирі, також була 1 єдиновірна церква, 1 римо-католицька церква та 1 синагога [49, с. 226–230]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в місті діяло 27 церков, 2 монастирі та 4 синагоги [113, с. 63].

Ще один атрибут міського життя, що почав активно розвиватися в XIX ст. – театр. Театральний сезон починався восени і тривав до весни з перервою на час посту. З початком осені в місті з'являлися яскраві афіші місцевих та приїжджих труп, які повідомляли про новинки сезону. З настанням холодів, коли за вікном йшов дощ, день помітно зменшувався, гостро ставала потреба розвіяти вечірню нудьгу [30; 55].

У першій половині XIX ст. у Чернігові приміщення театру та постійної трупи не було. Артисти, що приїздили до міста, ставили спектаклі у так званій «хлібній шопі», яка була розташована на Красній базарній площі – це був великий чотирикутний навіс на дерев'яних стовпах, призначений для торгівлі хлібом [75]. Лише в 1853 р. у Чернігові з'явився дерев'яний двоповерховий будинок міського театру, що знаходився посеред скверу поблизу Красної площі (на розі теперішніх вул. Кирпоноса і Магістратської) [89], який функціонував до 1900 р., коли його тимчасово закрили, а потім переобладнали під літній театр [39]. Ще один театр було відкрито 1875 р. в дерев'яній двоповерховій ротонді, яка знаходилась на найвищій точці Валу. На початку XX ст. відкрили театр на Олександрівський площі (сучасний район Центрального ринку). Сучасники схвально відзивалися про новий театр [90–92]. Вистави ставили і так звані любителі сценічного мистецтва – це були благодійні заходи й зібрані кошти йшли на доброчинність.

Невід'ємною складовою міського життя були свята. У XIX – на початку XX ст. виділялися державні і релігійні свята. Перші символізували події загальнодержавного значення. До загальнодержавних «царських» свят відносилися події, пов'язані зі значними віхами в житті царської родини: народженням, хрещенням спадкоємців, досягненням ними повноліття, вступом до шлюбу, коронацією. Святкування цих торжеств організовувала місцева влада. Воно складалося з урочистої та культурно-розважальної частини. Урочиста частина включала відвідини церкви, до яких у ряді свят додавався хресний хід [41]. У церквах збирався місцевий бомонд: духівництво, чиновники, купці, частина міщан. На честь дня народження членів царської родини влаштовувалася святкова церковна служба, а після цього організовувалися урочисті обіди. Такі гуляння були довгими. Тости вимовляли на честь імператора, імператриці та спадкоємця престолу, потім – на честь архієреїв, міського голови і т.д. [41] Частиною таких свят були масові народні гуляння, що закінчувалися феєрверком. Відзначали також місцеві, великі та малі, обов'язкові свята та «напівсвята», календарні, сімейні, разові та постійні, що святкували із року в рік, жіночі та чоловічі, дитячі, молодіжні та професійні [51, с. 4].

У першій половині XIX ст. серед доступних городянам форм відпочинку були прогулянки містом, зимові катання на санях, народні масові гуляння, а також бали та концерти. Традиції відпочинку існували завжди, але чітко окреслилися та набули характерних рис у другій половині XIX ст. До традиційних форм відпочинку додалися нові: театральні та циркові вистави, різноманітні виставки тощо. Саме з другої половини XIX ст. городяни відчули потребу змістовно наповнювати та урізноманітнювати своє дозвілля.

Форми проведення дозвілля городян залежали і від пори року [100–101]. Починаючи з весни і до самої осені місто суттєво змінювало не лише палітру розваг, але і свій вигляд: «Весна у нас в полном цвете. Погода стоит превосходная, деревья развиваются и зеленеют, в садах поют соловьи. Еще на светлой неделе вода в Десне значительно прибыла. Все пространство от реки до города и весь луг по левую сторону Десны до Подгорного и др. хуторов – покрыты водой. Разлив в этом году чрезвычайно живописен: вода не высока, и потому образовалось много небольших островов, покрытых деревьями и кустарниками. Мимо города ежедневно проходят байдаки и барки, дубы и лодки постоянно скользят по зеркальной поверхности разлива, особенно возле моста к Троицкой горе, порой под вечер слышится по воде веселая песня гуляющих… пестрые группы горожан каждый вечер собираются на валу полюбоваться видами, подышать свежим, чистым воздухом живительной весны» [10; 54; 104].

Формування міського середовища впродовж XIX – на початку XX ст. можна умовно виділити два періоди. Перший припадає на перші шістдесят років XIX ст. – час коли було започатковано реконфігурацію міського простору, закладено основи складання інфраструктури, формуван-

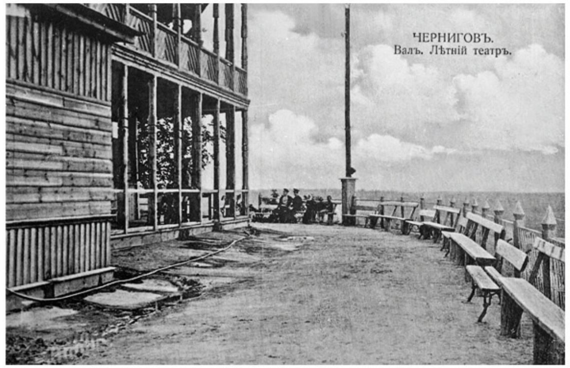

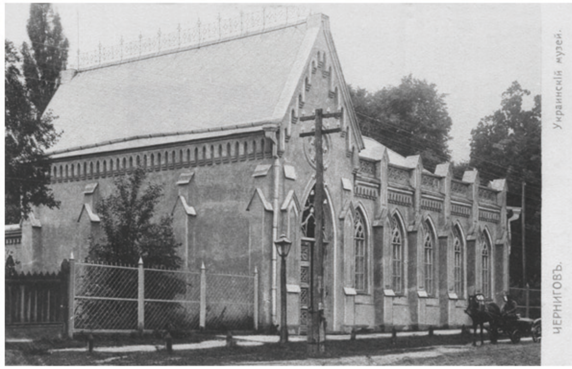

До статті Андрія Острянка та Людмили Аскерової «Чернігів у XIX – на початку XX ст.: формування міського середовища» (стор. 5–19). Світлини ліворуч у середньому ряду, ліворуч та праворуч у нижньому ряду – з приватної колекції авторів, решта – з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного

До статті Андрія Острянка та Людмили Аскерової «Чернігів у XIX – на початку XX ст.: формування міського середовища» (стор. 5–19). Світлини праворуч у середньому ряду, ліворуч та в центрі у нижньому ряду – з приватної колекції авторів, решта – з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного

ня соціокультурного середовища. З різних причин реалізація планів розвитку міста затягнулася, що врешті-решт дозволило впорядкувати лише історичний центр міста. Впродовж першого періоду лише поверхово окреслились зміни у побуті городян та соціокультурній сфері. У цілому ж, одноповерховий дерев'яний Чернігів, як і раніше, приваблював своїми краєвидами, за лаштунками яких місто продовжувало жити в досить архаїчних структурах повсякденності. Життя вирувало навколо центру міста, а, за відсутності великого промислового виробництва, головним його змістом була торгівля та дрібне підприємництво, які не стали рушійною силою розвитку його інфраструктури. Забезпечення життєдіяльності міста фактично було покладено на його мешканців, що негативно позначалось на стані міських територій та природного ландшафту.

Більш масштабні зміни сталися впродовж другого етапу, який припадає на останню третину XIX ст. – початок XX ст. Збільшення чисельності населення Чернігова зумовило істотне зростання міської території. Впорядковується вулична мережа, здійснюється остаточний перехід від радіально-концентричної системи забудови до регулярної системи планування кварталів та вулиць, більшість з яких у центральній частині міста були замощені бруківкою. Крім того, були створені зони відпочинку городян, розбиті парки як у центрі міста на території Валу, так і міський сад та зелена зона в урочищі Ялівщина. Складається система медичного та побутового обслуговування – у місті з'являються лікарні, приватні лікарі, аптеки, формується мережа перукарень, налагоджується діяльність міських лазень. З'являється міський транспорт – візники, що уможливлювало цілодобове пересування городян містом та за його межі. Крім того, було організовано регулярне транспортне сполучення з іншими містами, що було ознакою включення міста в урбанізаційні процеси в масштабах регіону та країни в цілому. Відкриття 1861 р. шосе Санкт-Петербург – Київ – Одеса зв'язало Чернігів суходолом зі столицею та іншими містами. Десною курсував річковий транспорт, що забезпечував, за відсутності розвиненої мережі доріг, можливість дістатися центру губернії з глибинки. Нарешті, наприкінці XIX ст. Чернігів одержує й залізничне сполучення, що прискорило, зокрема, й поштовий зв'язок.

Розвитку міста була притаманна певна інертність, яка тривалий час не давала можливості Чернігову подолати ознаки, властиві провінційним ремісничо-торгівельним центрам. І хоча Чернігів індустріальним центром так і не став, завдяки розвитку мережі освітніх установ, транспорту, насамперед залізничного, розгалуженню управлінських структур, він еволюціонував у руслі міст доби модернізації. Попри невеликі розміри й меншу, ніж у деяких повітових центрах губернії чисельність населення, Чернігів поступово долав малорухливий спосіб буття. За інтенсивністю життя, завдяки створенню мережі театрів, кінотеатрів, бібліотек тощо, а також за рівнем комфортності життя з появою водогону, розвиненої вуличної мережі, міських парків та скверів, міського транспорту, впровадженням у повсякденний побут технічних новацій, зокрема, телефону, кіно, автомобілів тощо, Чернігів не відставав від інших центрів українських губерній.

Чернігів став привабливим для гостей, про що свідчить розширення мережі готелів, закладів харчування, музеїв та виставок. Якість послуг та їхня вартість, що надавались цими закладами, цілком відповідали тогочасним уявленням про гостинність і комфорт.

Рушійною силою повсякденного життя Чернігова залишалась торгівля. Упродовж XIX – початку XX ст. не втрачають своєї привабливості ярмарки, які не лише забезпечували товарами жителів міста, але й являли собою помітне культурне явище, впливали на формування міського інформаційного простору, яке з другої половини XIX ст. доповнювалося й урізноманітнювалося відомостями місцевих газет та рекламними оголошеннями. Відтак для мешканців міста стали звичними атрибути суто міського життя – мода, розпродажі, акції, уроки танців, концерти, спектаклі, бали тощо. Значну комунікативну й соціокультурну функцію в місті виконували церкви й монастирі, опікуючись моральними цінностями тогочасного суспільства.

Однак сформований до початку XX ст. міський простір Чернігова з його атрибутами, привнесеними процесами модернізації другої половини XIX ст., цілком відповідав образу міста початку XX ст. Повсякденність у цьому просторі носила скоріше «квазіміський» характер, оскільки місто не стало індустріальним центром – промислова складова його інфраструктури практично не змінилась впродовж століття, а у життєдіяльності городян околиць міста збереглися яскраво виражені ознаки сільського способу існування.

Джерела і література

1. Аверіна-Лугова Д.Ю. Крим наприкінці XIX – на початку XX століття: міська повсякденність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Д.Ю. Аверіна-Лугова. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.
2. Альков В.А. Повсякденне життя мешканців великих міст Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX століття: пострадянська історіографія питання (1991-2010 рр.) / В.А.Альков // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2010. – № 906. – Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 13. – С. 15–25.
3. Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма / Н.П. Анциферов. – Л., 1926. – 151 с.
4. Ведомость о сооружениях в Черниговской губернии за 1885 год // Календарь Черниговской губернии на 1887 год. – Чернигов, 1887. – С. 298–299.
5. Ведомость о фабриках и заводах в Черниговской губ. за 1885 год // Календарь Черниговской губернии на 1887 год. – Чернигов, 1887. – С. 326–327.
6. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики / Я.В. Верменич // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 21–38.
7. Верменич Я.В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення / Я.В.Верменич. – К., 2011. – 306 с.
8. Вільшанська О.Л. Повсякденне життя міст України кін. XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.Л. Вільшанська. – К., 2011. – 20 с.
9. Водарский Я.Е. Промышленные селения Центральной России за 100 лет (1811-1913 г.). Статистические очерки / Я.Е. Водарский. – М., 1956. – 253 с.
10. Глібов Л. Російська поезія. Драматичні твори. Статті. Фейлетони. Театральні рецензії. Листи / Л. Глібов. – Т. II. – К., 1974. – 479 с.
11. Город в процессах исторических переходов. Теоретические аспекты и социокультурные характеристики. – М., 2001. – 392 с.
12. Груша А.М. З історії медицини Чернігівщини / А.М. Груша, М.М. Дуля. – Чернігів, 1999. – 266 с.
13. Державний архів Чернігівської області.
14. Домбровский В. Очерк города Чернигова и его области в древнее и новое время / В.Домбровский. – К., 1846. – 49 с.
15. Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / [под ред. П.П. Семенова]. – Т. 5. Малороссия, Подолия и Волынь. Полтавская, Черниговская, Волынская, Подольская, Харьковская, и Киевская губернии. Часть 1. – СПб.; М., 1897. – 342 с.
16. Журнал заседания Черниговского Губернского статистического Комитета № 8 декабря 8 дня 1862 г. // Черниговские губернские ведомости. – 1863. – № 1. – Часть неофициальная. – С. 1.
17. Журнал Заседания Черниговской городской думы. Мая 15 дня 1872 г. // Черниговские губернские ведомости – 1872. – № 28. – Часть неофициальная. – С. 249–250.
18. Заєць О. Базарна та стаціонарна торгівля на Чернігівщині у II половині XIX ст. / О. Заєць // Сіверянський літопис. – 2006. – № 1. – С. 41–45.
19. Заметки старожила, или Чернигов за 45 лет // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 1. – Часть неофициальная. – С. 1–7.
20. Злоба дня // Черниговские губернские ведомости. – 1886. – № 31. – Часть неофициальная. – С. 3.
21. Игнаткин И.А. Чернигов. – М., 1955. – 88 с.
22. Извозчики // Черниговское слово. – 1914. – № 2258. – С. 3.
23. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К., 1972. – 780 с.
24. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – 814 с.
25. Карнабіда А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис / А. Карнабіда. – 2-е вид. перероблене та доповнене. – К., 1980. – 128 с.
26. Клокман Ю.Р. Социально-экономическая история русского города. Вторая половина XVIII в. / Ю.Р. Клокман. – М., 1967. – 203 с.
27. Колягструк О. Історія повсякденності як об’єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. Колягструк. – Харків, 2008. – 122 с.
28. Коляструк О. Історія повсякденності в сучасній українській історіографії / О. Коляструк // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / [Відп. ред. В.М.Даниленко]. – К., 2012. – Вип. 17. – С. 5–9.
29. Котляров С. Взгляд на внутреннюю торговлю Черниговской губ. / С. Котляров // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 41. – Часть неофициальная. – С. 353–355.

30. Котляров С. Театр в Чернигове / С. Котляров // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 17. – Часть неофициальная. – С. 149–150.

31. Краткие статистические сведения о Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. – 1842. – № 5. – Часть неофициальная. – С. 43–45.

32. Краткие статистические сведения о Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. – 1842. – № 6. – Часть неофициальная. – С. 63–65.

33. Краткие статистические сведения о Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. – 1842. – № 7. – Часть неофициальная. – С. 76.

34. Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырехлетие 1901–1905 гг. – Чернигов, 1905. – 120 с.

35. Леп'явко С. Коротка історія Чернігова / С. Леп'явко. – К., 2009. – 62 с.

36. Леп'явко С. Метаморфози міського життя. Перетворення Чернігова на центр губернії (кінець XVIII – початок XIX ст. / С. Леп'явко // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К., 2010. – С. 689–701.

37. Леп'явко С. Чернігів. Історія міста – Науково-популярне видання / С. Леп'явко. – К., 2012. – 432 с.

38. Леус В. Проспект Миру / В. Леус // Чернігівські відомості. – 2002. – 19 квітня. – С. 9.

39. Леус В. Сквер ім. Миколи Попудренка / В. Леус // Чернігівські відомості. – 2003. – 22 серпня. – С. 17.

40. Леус В. Погляд через століття: Фотонариси / В. Леус. – Ніжин, 2008. – 176 с.

41. Литягина А.В. Праздничная культура горожан Западной Сибири во второй половине XIX – начале XX в. / А.В. Литягина // Города Сибири XVII – начало XX в. – Барнаул, 2004. – Выпуск 2: История повседневности. – С. 215–226.

42. Любич О. Торгівля на Чернігівщині в першій половині XIX ст. / О. Любич // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 36–40.

43. Маленький фельетон // Черниговское слово. – 1914. – № 2067. – С. 3.

44. Маленький фельетон // Черниговское слово. – 1914. – № 2099. – С. 3–4.

45. Маленький фельетон // Черниговское слово. – 1914. – № 2173. – С. 1.

46. Маленький фельетон // Черниговское слово. – 1915. – № 2551. – С. 3.

47. Маленький фельетон // Черниговское слово. – 1915. – № 2553. – С. 3.

48. Маленький фельетон // Черниговское слово. – 1915. – № 2565. – С. 3.

49. Маркевич М. Статистическое и историческое описание Чернигова. Чернигов, 1852. – 176 с.

50. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / [Составил М. Домонтович]. – СПб., 1865. – 799 с.

51. Некрылова А.Ф. Русские народные городские праздники, увеселения и зрелища. Конец XVIII – начало XIX века / А.Ф. Некрылова. – СПб., 2004. – 256 с.

52. Нікітін Ю.О. Культурно-господарська діяльність муніципальних структур в останній третині XIX ст. (на прикладі Чернігівської губернії) / Ю.О. Нікітін // Сумська старовина. – 2009. – № 28–29. – С. 7–20.

53. Новости, вести и слухи // Черниговский листок. – 1862. – № 20. – С. 153–154.

54. Новости, вести и слухи // Черниговский листок. – 1862. – № 3. – С. 17.

55. Новости, вести, слухи // Черниговский листок. – 1861. – № 10. – С. 73–74.

56. Обзор Черниговской губернии за 1878 г.: Приложение ко всеподданнейшему отчету черниговского губернатора. – Чернигов, 1879. – 98 с.

57. Обзор Черниговской губернии за 1879 г.: Приложение ко всеподданнейшему отчету черниговского губернатора. – Чернигов, 1880. – 80 с.

58. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 120. – Часть неофициальная. – С. 4.

59. Объявления // Черниговское слово. – 1908. – № 347. – С. 4.

60. Объявления // Черниговское слово. – 1910. – № 1032. – С. 4.

61. Объявления // Черниговское слово. – 1910. – № 1134. – С. 1.

62. Отчет о деятельности Черниговского городского общественного управления за 1898 г. – Чернигов, 1900. – 215 с.

63. Отчет Черниговской общественной библиотеки за 1887 год. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – № 6. – Приложение. – С. 1–21.

64. Очерк истории города Чернигова 907-1907. Юбилейное издание Черниговской Городской Управы. – Чернигов, 1908. – 71 с.

65. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – XLVIII. Черниговская Губерния. – СПб., 1905. – 302 с.

66. Пиріг П. Соціально-економічне й адміністративно-політичне становище Чернігова в першій половині XIX століття / П. Пиріг, О. Любич // Сіверянський літопис. – 2009. – № 5. – С. 32–54.

67. Почта // Календарь Черниговской губернии на 1910 год. – Чернигов, 1909. – С. 98–109.

68. Путеводитель по г. Чернигову / [Сост. А. Ярыгин]. – Чернигов, 1900. – 296 с.

69. Путеводитель по г. Чернигову. – Чернигов, 1896. – 80 с.

70. Раковський Л. Чернігівське міське самоврядування і упорядкування міста в другій половині XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – 1995. – Вип. 3. – С. 33–40.

71. Расписание отправки и приема почты по Черниговской губернии // Черниговские губернские ведомости. – 1850. – № 22. – С. 220–223.

72. Реєнт О.П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 218–232.

73. Репина Л. Город, общество, цивилизация: историческая урбанистика в поисках синтеза / Л. Репина // Город как социокультурное явление исторического процесса. – М., 1995. – С. 32–38.

74. Руденок В. «Да буде світло!» – вирішила міська Дума / В. Руденок // Чернігівські відомості. – 2006. – № 42. – С. 17.

75. Руденок В. До 150-річчя першого Чернігівського театру / В. Руденок // Чернігівські відомості. – 2003. – № 5. – С. 8.

76. Руденок В. Чернігів – подорож на 100 років назад / В. Руденок. – Чернігів, 2009. – 84 с.

77. Русов А. Описание Черниговской губернии / А. Русов. – Чернигов. 1899. – Т. 2. – 377 с.

78. Сайко Э.В. Урбанизация – явление и процесс исторического развития / Э.В.Сайко // Урбанизация в формировании социокультурного пространства. – М., 1999. – С. 11–46.

79. Сапон В. Вулиці старого Чернігова: Історико-краєзнавчі етюди / В. Сапон. – Чернігів, 2007. – 128 с.

80. Свод постановлений Черниговской городской думы от 15 апреля 1893 г. до открытия действий нового состава Думы 18 июня 1887 г. – Чернигов, 1898. – 352 с.

81. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883. – Чернигов, 1883. – 940 с.

82. Скільки нас було у Чернігові? // Деснянська правда. – 1993. – 20 січня. – С. 2.

83. Статистический взгляд на Черниговскую Губернию // Черниговские губернские ведомости. – 1847. – № 2. – С. 1–2.

84. Статистический взгляд на Черниговскую Губернию // Черниговские губернские ведомости. – 1847. – № 3. – С. 11–13.

85. Статистический взгляд на Черниговскую Губернию // Черниговские губернские ведомости. – 1847. – № 4. – С. 15–18.

86. Статистический взгляд на Черниговскую Губернию // Черниговские губернские ведомости. – 1847. – № 5. – С. 23–25.

87. Статистический взгляд на Черниговскую Губернию // Черниговские губернские ведомости. – 1847. – № 6. – С. 29–32.

88. Статистический взгляд на Черниговскую Губернию // Черниговские губернские ведомости. – 1847. – № 19. – С. 105–107.

89. Театр // Черниговские губернские ведомости. – 1853. – № 12. – С. 85–86.

90. Театр // Черниговские губернские ведомости. – 1890. – № 84. – С. 3.

91. Театр и искусство // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 82. – Часть неофициальная. – С. 2.

92. Театр и искусство // Черниговское слово. – 1910. – № 942. – С. 3.

93. Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О. Удод // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст. – К., 2004. – Т. 2. – С. 286–313.

94. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії / О. Удод // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 6–9.

95. Фирсов А.И. Чернигов и его Святыни / А.И. Фирсов // Исторический вестник. – 1903. – Ноябрь. – С. 615–632.

96. Хижняков В. Черниговская старина (1765-1810 гг.) / В. Хижняков // Киевская старина. – 1899. – Т. 65. – № 6. – С. 367–407.

97. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля / В.М. Хижняков. – Петроград, 1916. – 250 с.

98. Центральний державний історичний архів України, м. Київ,

99. Чернигов // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 24. – Часть неофициальная. – С. 215–217.

100. Чернигов // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 25. – Часть неофициальная. – С. 227–229.

101. Чернигов, 25 марта // Черниговские губернские ведомости. – 1878. – № 13. – Особое прибавление. – С. 1.

102. Черниговская памятка. Справочная книжка на 1898/99 год. С рисунками, таблицами в тексте, календарем, адрес-календарем, картой губернии и двумя планами г. Чернигова. – Чернигов, 1898. – 517 с.

103. Черниговские улицы и мостовые // Черниговское слово. – 1915. – № 2483. – С. 3.

104. Чернигову 1300 лет: Сб. документов и материалов / [Сост. С.М. Мельник]. – К., 1990 – 368 с.

105. Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / Ред. М.С. Грушевського. – К., 1928. – 532 с.

106. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / [За ред. А.В. Кудрицького]. – К., 1990. – 1008 с.

107. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д.М. Чорний. – Харків, 2007. – 304 с.

108. Чорний Д.М. Міста Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук.: спец. 07.00.01 – «Історія України» / Д.М. Чорний. – Харків, 2008. – 42 с.

109. Шандра В.С. Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX – початку XX століття / В.С. Шандра, О.О. Крижанівська, О.Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. 11. – С. 28–39.

110. Шара Л. Чернігівська міська дума / Л. Шара. – Чернігів, 2010. – 224 с.

111. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием / А. Шафонский. – К., 1851. – 697 с.

112. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К., 2007. – 375 с.

113. Яцура М.Т. Чернігів. Короткий історичний нарис / М.Т. Яцура, І.І. Єдомаха. – К., 1958. – 136 с.

Андрей Острянко, Людмила Аскерова

Чернигов в XIX – начале XX ст.: формирование городской среды

В статье исследовано формирование городской среды Чернигова в XIX – начале XX вв., в частности проанализировано становление инфраструктуры города, формирование сети улиц, освоение городского пространства, охарактеризован процесс модернизации города, изменения в социокультурной сфере.

Ключевые слова: *город, городская среда, повседневная жизнь, горожане, инфраструктура, Чернигов.*

Andrii Ostrianko, Liudmyla Askerova

Chernihiv in the 19th – at the beginning of the 20th centuries: forming of the urban environment

The forming of the urban environment in Chernihiv in the 19th – at the beginning of the 20th centuries is investigated in the article, in particular the city infrastructure forming, the street network forming, and exploring the city area were analyzed. The process of modernization and changes in social and cultural sphere of city life were characterized.

Key words: *city, urban environment, everyday life, citizens, infrastructure, Chernihiv.*

УДК 92(477)

Анастасія Орлова (м. Київ)

СОЦІАЛЬНА ТА ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ТЕРИТОРІЇ ПРИ ЗАБУДОВІ МІКРОРАЙОНУ СУЧАСНОГО МІСТА

У статті висвітлюється історія розвитку міст України, розкривається поняття ефективності використання території і надано огляд наукових досліджень з даної проблеми. Аналізуються такі поняття, як містобудівний, соціальний та економічний ефекти при забудові мікрорайону.

Ключові слова: *місто, мікрорайон, ефективність, інтенсивність, житлова забудова, соціальний ефект, економічний ефект.*

Сьогодні суспільне життя людства нерозривно пов'язане з містом. Кожна друга людина мешкає в місті. Сучасне місто є центром несільськогосподарського виробництва, постійно розширює свій вплив на навколишню територію і далі розвиває функції суспільно-політичного і культурного характеру.

Початок XXI століття характерний тим, що все більша частина населення земної кулі перетворилася у мешканців міст. Такі швидкі темпи урба-

нізації є перш за все наслідком змін, які проходять в суспільно-економічному розвитку кожної держави.

Місто визначається як територія, що має певний статус і характеризується специфічним середовищем: соціальним, виробничим, природним, архітектурним.

Місто – це особлива соціально-територіальна форма організації суспільного виробництва, де відбуваються не тільки виробництво, але й формування самих людей та їх способу життя. Формування людини багато в чому залежить від стану соціально-культурного середовища, що визначається поряд з іншими і такими чинниками, як наявність і якість житла та комунальних послуг, транспорту та зв’язку, торгівлі і громадського харчування, побутового обслуговування, охорони здоров’я, освіти і т.п.

Перші міста на Землі виникли за кілька тисячоліть до нашої ери в зв’язку з переходом людського суспільства від первіснообщинного до рабовласницького ладу, коли відокремилося ремесло від землеробства, з’явилися приватна власність і товарообмін, класи і держава. Народження кожного міста обумовлено потребами суспільства – у першу чергу, економічними. Значення, роль і соціальний профіль міст мінялися залежно від рівня розвитку продуктивних сил, способу виробництва, суспільно-економічної формації, в умовах яких вони розвивалися. Змінювалися характер розселення людей, розміри і темпи розвитку міського господарства, ступінь благоустрою житлового фонду. Підвищення ролі міст у розвитку суспільства називається урбанізацією.

Головний соціальний зміст урбанізації виявляється в особливих «міських відносинах», що охоплюють соціально-професійну і демографічну структуру населення, його спосіб життя, культуру, розміщення продуктивних сил, розселення. Передумови урбанізації – зростання в містах індустрії, розвиток продуктивних сил, їх культурних і політичних функцій, поглиблення територіального поділу праці, динаміка демографічних показників, природні ресурси та інші містотвірні фактори. Темпи урбанізації, її масштаби, рушійні сили і наслідки залежать від соціально-економічних умов на різних історичних етапах розвитку людського суспільства.

Античні міста виникали як різновид соціально-економічної і державної організації. Вони називалися «поліси», тобто міста-держави, і складалися із самих міст і прилеглих до них невеликих територій.

В окремі періоди розвитку людського суспільства міста досягали великих розмірів, на їхній території зосереджувалася велика кількість населення. Так, у рабовласницьких державах існували великі адміністративно-територіальні центри з населенням 500-600 тисяч чоловік, а в стародавньому Римі, у період його розквіту – навіть більше 1 мільйона жителів.

У містах Стародавнього світу споруджувалися в центрі величні палаци і храми, величезні громадські й культові будинки, просторі квартали прекрасних житлових будинків, що стали історичними пам’ятками найвищих досягнень цивілізації в галузі архітектури.

Історія міського господарства нерозривно пов’язана з виникненням міст і загальноміських суспільних потреб для вирішення яких створюється спеціальний орган управління. Зміцнюється місто, будуються у ньому громадські будинки і мости, гатяться болота і вирівнюються вулиці під керівництвом міського магістрату, якому доводилося мати справи з міською думою, губернським правлінням та іншими органами управління. У містах України, навіть тих, які були «під панами», існувало самоврядування.

Інтенсивний розвиток міст починається в період капіталізму. Виникнення фабричного виробництва і поява машин вимагають великої кількості робочих рук на великих промислових підприємствах. Відбувається централізація населення. Навіть при невеликій фабриці робітники живуть поблизу підприємства. Задовольняючи їхні потреби, трудяться ремісники, кравці, шевці, пекарі, муляри, столяри та інший робочий люд, що селиться тут же, утворюючи робітниче селище. Згодом селище розростається в містечко, а містечко – у велике місто. Чим більше місто, тим вище ступінь розвитку його інфраструктури: міських доріг, житлових мікрорайонів, масового міського транспорту, промисловості, мережі підприємств побутового обслуговування, установ науки і культури.

Поява надмонополій з величезними капіталами приводить до концентрації виробництва в районі найбільших міст. На їхній території споруджуються нові потужні підприємства, що утворюють єдине ціле з уже існуючими. У ході монополізації капіталу гігантські корпорації поглинають своїх конкурентів у менших містах, збільшуючи потужності великих фірм. У великих містах розташовуються підприємства й установи сфери обслуговування. Сюди ж тяжіють вели-

ки потоки працездатного населення, не зайнятого в суспільному виробництві.

У результаті цих процесів великі міста перетворюються в міста-гіганти, що виходять за свої межі і розростаються за рахунок пригородів. Поступово розширюючись, раніше самостійні й відособлені міста з'єднуються один з одним, утворюючи єдине ціле, так звану міську агломерацію або мегаполіс з населенням понад 11, а то і більше 20 млн. чоловік. Їхній розвиток має гіпертрофований характер, утворюючи нові складні містобудівні проблеми.

Не обійшов цей процес і Україну. Якщо на початку XX ст. в Україні переважав розвиток окремих великих міст, то, починаючи з 1930-х років, тут виникають перші групи великих міст у зв'язку з реалізацією широкої програми індустріалізації та електрифікації країни.

Раніше, в період індустріалізації 20-30-х років минулого століття набула поширення у світовій практиці містобудування ідея будинку-комуни і житлового кварталу. У цей період основна частина проектованого житла створювалася для проживання робочого класу, людей з невеликим рівнем доходів.

Саме у 1920-і роки вперше були поставлені питання сітьового обслуговування і значення районного планування. Експериментальне будівництво житлових комплексів з розвиненою системою соціального обслуговування, з квартирами для різних типів сімей закладало різноманітні рівні комфорту як самих квартир, так і житлових утворень. Вводиться містобудівне нормування житлової забудови. Забудова населених місць проектується по кварталах. Для периферійних частин міста застосовується безквартальна система – окремими групами житлових і суспільних будівель із в'їздами з вулиці. При цьому вказується, що правильне вирішення забудови кварталу може бути забезпечене лише в тому випадку, якщо продумані питання загальної композиції та організація життя населення цілої групи кварталів. Мікрорайон як в організаційному відношенні, так і в архітектурному повинен розглядатися як єдиний житловий комплекс, практичне здійснення якого можливо лише в умовах соціалістичного міста [8,11].

У роки радянської влади на території України велося масове житлове будівництво. Були побудовані 5, 9, 12 і 16-ти поверхові будинки. У містах з'явилися міста-супутники, "міста-спальні", житлові масиви і мікрорайони сучасних будинків. Підвищувався благоустрій будинків і заселеної території.

Характерною рисою розселення після Другої світової війни є виникнення міст і міських групових систем, що зберегли свій архітектурний вигляд до теперішнього часу. Великі, середні і малі групові системи являють собою тісно взаємозалежні міські і сільські поселення різної величини і народногосподарського профілю. Об'єднання досягається розвитком територіально-виробничих зв'язків, загальною транспортною та інженерною інфраструктурою, єдиною мережею суспільних центрів соціально-культурного обслуговування і місць відпочинку населення, загальною зоною одно, – двогодинної доступності центрального міста. Формування групових систем розселення дозволяє підвищити ефективність використання виробничої, транспортної, інженерної і соціально-культурної інфраструктур, збільшити доступну розмаїтість вибору місць праці, культурного дозвілля, побуту і відпочинку для населення міст і сільських поселень; створює для працівників малих і середніх населених пунктів широкі можливості підвищення рівня освіти і кваліфікації; дозволяє зберегти й ефективно використовувати природні ресурси.

У 1950-х рр. житлова забудова створювалася на основі мікрорайонної системи і розглядалася як діловий центр і спальні периферійні житлові райони.

Розвиток системи соціально-побутового обслуговування призвів до ще більшого укрупнення кварталу і групи кварталів з диференціацією їх територій за функціональним призначенням.

Епоха масового індустріального домобудівництва почалася в 1960-х і тривала в період будівництва «розвиненого» соціалізму, до початку 1990-х років. Прикметно, що основу земельних відносин в СРСР становила державна власність на землю. Земля надавалася державою в безкоштовне безстрокове або тимчасове користування всім забудовникам, зберігаючи за ним право контролю за цими землями [5].

У 1960-х рр. зародилася ідея багатоповерхових житлових комплексів міської житлової забудови, що відбиває вимоги збільшення її щільності, інтеграції життя, укрупнення і багатопрофільності ділових центрів і обслуговування. Міське функціональне зонування послужило виділенню зі структури житла більшої частини функціональних процесів і сприяло поділу міста на житлову і ділову зони, що пізніше негативно позначилося на соціальній структурі міста, виникли проблеми з транспортом. Вимоги, що висувалися до організації обслуговування житлових кварталів, зумовили появу підприємств на-

ближеного обслуговування населення (першого ступеня обслуговування), що включають необхідний набір установ обслуговування (господарсько-побутових, торгових, фізкультурно-оздоровчих, освітніх, дитячих, рекреаційних тощо) – так стали з'являтися житлові комплекси з обслуговуванням.

Даний період можна позначити як переломний. В УРСР відбувається формування основних концепцій житлових комплексів з обслуговуванням. Почалася реформація концепції мікрорайонування на користь створення високощільної багатопрофільності міського середовища. Саме в цей період склалася концепція багатофункціонального житлового комплексу, яка відповідала всім вимогам організації житлового середовища, як на територіях нового будівництво, так і при реконструкції сформованої забудови[3]. Недоліками цього періоду є виділення зі структури житла більшої частини функціональних процесів, що сприяло поділу міста на житлову і ділову зони, що згодом призвело до проблем в транспортній структурі і негативно позначилося на соціальній структурі міста. Розвиток концепції житлових комплексів з обслуговуванням в УРСР пов'язано з розвитком урбанізації.

Максимального втілення ідея житлових утворень отримала до початку 1980-х років. Але, в контексті змін, що відбуваються в економічній та соціально-політичній сферах, дискредитувала себе і вимагала нових підходів до формування житлового середовища [3]. У 1970-1980-і роки складаються основні прийоми проектування житлових комплексів із закритою і відкритою системами обслуговування. Визначається оптимальний склад приміщень обслуговування в структурі житлових будинків.

Проектна практика 1970-80-х років значною мірою відобразила різні теоретичні концепції. Багатоповерхові житлові комплекси дали досить велику різноманітність поєднань житлових і суспільних елементів [13].

У 1990-і рр. в Україні здійснюються перші проекти багатоповерхових житлових комплексів, висотні житлові комплекси з розвиненою соціально-побутової структурою, що відповідають всім вимогам сучасної людини. Підвищення ефективності використання міських земель і комфортне середовище для проживання, завдяки оптимальній функціональній насиченості, зумовили велике поширення багатоповерхових житлових комплексів з обслуговуванням на даному етапі.

У структурі міст, як правило, виділяють особливі міські зони: центр, житлову, промислову та ін. У сучасних містах можна виділити функціональні вузли, які об'єднують працю, побут і відпочинок жителів.

Для міста характерна підвищена густота населення і компактність забудови. Віднесення населеного пункту до категорії міста оформляється в пев¬ному порядку і супроводжується встановленням його міської межі і міських земель.

Основою зонування території міста є:

- відмінність заселюваних територій за типом забудови (кількість поверхів, матеріал, конструктивне рішення) - будівельне зонування;
- цінність території («ціна міської землі»);
- щільність забудови;
- історико-культурна цінність забудови й інші ознаки.

У районному плануванні крім функціонального зонування відбувається розділення територій:

- за ландшафтними умовами (наприклад, зонування гірських районів за висотою над рівнем моря);
- за місцем і системою розселення (ядро системи і периферія);
- за інтенсивністю освоєння території, щільності населення, густиною населених місць.

Найважливішим елементом міста є його заселювана територія – зона розміщення житлової забудови, громадських центрів і зон відпочинку населення. Завдання містобудівної організації заселюваної зони виходять із розуміння житла як розвиненої матеріально-просторової системи. Житлове середовище організується в містобудівних проектах на всіх рівнях: у районному плануванні здійснюється вибір майданчиків для житлового будівництва; в генеральному плані вирішуються питання комплексної організації заселюваної зони міста або сільського поселення; в проектах детального планування і забудови розробляються архітектурно-планувальні пропозиції з формування житлових комплексів, розробляються прийоми забудови, типи житлових і громадських будівель.

У сучасних умовах значно посилюється зв'язок між територіальним розвитком населених місць і вирішенням найважливіших завдань формування максимально сприятливого міського середовища для людини, що відповідає економічним, соціальним, санітарно-гігієнічним та естетичним вимогам. Ці вимоги стають комплексними критеріями ефективності шляхів територіального розвитку. Необхідно забезпечити єдність принципів доцільності і економічності. При цьому слід зауважити, що жоден з цих факторів не повинен шко-

дити один одному. Основною метою якраз і є досягнення оптимуму.

У нашій країні надається серйозна увага питанню раціонального використання землі. Подальше зростання населення в містах призводить до того, що розвиток житлової території може здійснюватися лише за рахунок реконструкції сформованої забудови або виходу на нові території.

Разом з тим підвищення кількості поверхів забудови, все більш широке використання підземних просторів, інтенсифікація використання освоєних житлових і промислових територій є факторами, що скорочують потребу в забудові нових міських територій.

При розробці проблеми використання території житлової забудови важливо розглядати питання землекористування у взаємозв'язку з системою сформованого розселення та посилити увагу до управління землекористуванням у містах.

Збільшення чисельності міського населення позначається на зростанні заселюваних територій міст, що призводить в першу чергу до розширення територій, зайнятих мікрорайонами і кварталами.

На величину території житлових кварталів і мікрорайонів впливає кількість поверхів забудови. Незважаючи на значні обсяги нового багатоповерхового житлового будівництва, питома вага малоповерхової забудови залишається досить високою, навіть у великих містах країни вона складає 30% і більше [6].

Раціональне використання території житлових районів пов'язано насамперед з розподілом всіх функціональних зон, необхідних для нормального проживання населення; щільністю забудови і кількість поверхів будівель; освоєнням територій; створенням системи культурно-побутового обслуговування шляхом кооперування; відведенням території для відпочинку і фізичного розвитку населення; комплексним розв'язанням усіх питань, пов'язаних із забудовою житлових районів, а не окремих мікрорайонів [5].

Мікрорайони і квартали займають до 70% загальної території житлових районів. Питомі показники території мікрорайонів і кварталів залежать від величини міста. Житлова територія мікрорайону охоплює ділянки, заняті площею забудови житлових будинків, зеленими насадженнями, проїздами, під'їздами до будинків, відкритими автостоянками.

Недотримання нормативів при проектуванні призвело до диспропорції мережі культурно-побутового будівництва, зокрема, при визначенні кількості шкіл та дитячих установ.

Велика питома вага малоповерхової забудови підвищує вартість міського будівництва і знижує рівень благоустрою міста. У зв'язку зі зростанням у державному будівництві останніх років питомої ваги багатоповерхової забудови в структурі кількості поверхів житлового фонду відбуваються істотні трансформаційні зміни. Як показує аналіз проектних матеріалів, інтенсивність використання території житлових кварталів і мікрорайонів на розрахунковий термін різко зростає.

В умовах дефіцитності всіх видів ресурсів гостро постає проблема раціонального їх використання в містобудуванні. Ефективне використання території мікрорайонів є одним з резервів зниження вартості будівництва.

У проектах планування мікрорайонів та житлових районів у гонитві за збільшенням щільності житлового фонду нерідко ігнорується відвід необхідних територій для гаражів і автостоянок. В результаті боротьба за справжню економічність будівництва підміняється прагненням до зниження початкових витрат[5]. У підсумку така позиція обернеться великими додатковими затратами на влаштування підземних споруд, реконструкцію інженерних мереж і т.д.

Критерієм вибору оптимального рішення у всіх випадках приймається соціально-економічна ефективність, що обумовлює необхідність при порівнянні варіантів визначати ефективність капітальних вкладень в соціальну (економія вільного часу) і екологічну сфери (запобігання втрати від забруднення навколишнього середовища) [7].

Таким чином, проблема ефективного використання території міста повинна розв'язуватися з урахуванням максимального підвищення ефективності капітальних вкладень і зростаючого значення соціальних факторів у розвитку суспільства.

Ефективність використання території в проектах генеральних планів міст характеризується комплексом наступних техніко-економічних показників: питомим показником території окремих функціональних зон (м2 на 1 жителя), щільністю житлового фонду мікрорайонів, житлових районів.

Найбільш ефективними шляхами інтенсифікації використання житлової території можуть бути наступні: укрупнення структурних елементів частини мікрорайону кооперацією об'єктів обслуговування; підвищення щільності та кількості поверхів нової житлової забудови.

Отже, впровадження в містах методів комплексного будівництва житлових будинків, об'єктів культурно-побутового призначення і комунально-

го господарства на основі безперервного планування повинне забезпечувати містобудівний, соціальний та економічний ефекти.

Містобудівний ефект досягається при переході від вибіркової забудови вільних земельних ділянок до планомірної реалізації генерального плану і послідовного завершення містобудівних утворень (житлових районів, мікрорайонів, міських вулиць, площ) шляхом комплексної забудови та реконструкції житлових мікрорайонів.

Соціальний ефект повинен забезпечуватися створенням зручностей населенню в результаті комплексної забудови міських районів, з одночасним введенням в експлуатацію житлових будинків та всіх необхідних установ і підприємств культурно-побутового призначення і комунального господарства, а також за рахунок підвищення рівня побутового комфорту осель при загальному поліпшенні якості будівництва.

Основа формування соціально – планувальної структури житлового кварталу – це комплекс органічного поєднання функцій праці, побуту і відпочинку з оптимальними санітарно-гігієнічними умовами та економічною доцільністю використання міської території, як найбільш цінного природного багатства [7].

Прогрес в області містобудування не можна відділити від проблеми ефективності використання усіх міських територій з метою розселення мешканців (організації житлового середовища, житлових структур і місць працевлаштування), а також формування здорового оточуючого середовища та попередження необґрунтованого зростання міських територій [7].

Розглядаючи питання, які пов’язані з ефективністю використання території житлової забудови, слід відзначити, що на неї впливає не тільки інтенсивність (підвищення щільності житлового фонду територій, котрі забудовуються), але і раціональне використання її, тобто відповідність ландшафтної будови землі і геологічної структури підземного шару. Це дасть можливість доцільно розмістити певні функціональні зони на забудованій території і таким чином будуть забезпечені мінімальні затрати на інженерну підготовку територій, а отже і певна економія коштів на їх освоєння.

Виходячи з цього, аналіз найбільш ефективного використання призначених для розвитку забудованих територій повинен бути проведений не тільки з позицій приватних інвесторів – як комерційна ефективність, але і з позицій впливу на умови побуту, праці та відпочинку жителів міста – як соціальна ефективність.

Для забезпечення ефективності забудови житлової території можна виділити два принципових підходи: перший – розрахунковий метод і оцінки економічної ефективності використання певної ділянки; другий – нормативний підхід із застосуванням системи показників[10].

Розрахунковий метод оцінки економічної ефективності використання територій має базуватися на тому, що використання і забудова територій конкретної планувальної одиниці залежить від розмірів доходу (прибутку) з тієї чи іншої території та витрат на реалізацію будівництва:

Е=П/В, де:

Е – економічна ефективність певного типу забудови на тій чи іншій ділянці території;

П – прибуток, який потенційно дає той чи інший тип забудови;

В – витрати на реалізацію будівництва.

Таким чином, максимізація економічної ефективності Е -> max може бути досягнута за рахунок:

1) максимізації прибутку, де П = Д – В (Д – доход, В – витрати);

2) мінімізація витрат В-> min при дотриманні необхідного комплексу соціальних вимог.

Але в існуючій практиці містобудування, яка склалася за часів планово-адміністративної економіки, переважно застосовувався нормативний підхід. Рівень ефективності використання території визначався на підставі витратного методу, з одного боку (це питомі витрати коштів, ресурсів різного роду на одиницю території, що освоюється або переосвоюється — реконструюється), і власне, кількісними критеріями освоєння території, з іншого боку, – через систему нормативних показників, що характеризують інтенсив-

ність використання тієї чи іншої території:

– щільність населення;

– щільність фондів ;

– щільність забудови (коефіцієнт забудови – Кзаб.)

– середня кількість поверрхів.

З розвитком ринкових відносин виникла необхідність розширення поняття інтенсивності використання території. У нормативних документах ще не зафіксовані чисельні значення цього показника, проте аналіз закордонного досвіду освоєння та забудови міських територій дозволяє ввести такі рамкові значення цим характеристикам. Цей показник, в основному, використовується при порівнянні різних видів і типів забудови певної території з метою визначення найбільш ефективного виду її освоєння, зокрема, її податкового потенціалу [10].

Однак навіть доведення всіх вищезгаданих показників до нормативних ще не гарантує ефективного використання певної території в інтересах міста в цілому. Використання цих показників має сенс лише на локальному рівні.

Найважливішим напрямом у досягненні ефективного використання територій функціонально – планувальними засобами особливо в великих, значних та найзначніших містах стало підвищення загальної компактності плану, включаючи оптимізацію загальноміської системи функціонального зонування, інтенсивність функціонального використання житлових територій.

Створення просторової композиції забудови і формування на її основі функціонально – планувальної організації, пов'язані в основному з раціональним використання території, що в свою чергу призводить до її інтенсифікації.

Провівши дослідження питань ефективності та економічності планування і забудови міського середовища, бачимо, що на практиці не так уже і часто враховуються попередні розрахунки, певні співвідношення ефективності та рентабельності, які ґрунтуються на багаторічних дослідженнях. Питання рентабельності та ефективності у містобудівництві мають досить багатосторонній зв'язок.

Узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що містобудівна теорія потребує докорінного перегляду на принципово нових засадах. Мають бути змінені не тільки принципові підходи до оцінки факторів впливу, але й методологія роботи, пріоритети, головні завдання і мета. Зміни у теорії містобудування є нагальною й суто практичною необхідністю.

Потребують перегляду норми виділення земельних ділянок під забудову.

Існуюча щільність забудови зумовлена як традиціями, так і застарілими нормативами і обмеженнями забудови, що не сприяють ефективному використанню територій населених пунктів як міських, так і сільських. Потребують докорінного перегляду норми щільності забудови, що дозволить підвищити прибутковість забудованих земель. Зокрема, одним із можливих шляхів підвищення ефективності використання територій великих населених пунктів має стати збільшення щільності забудови пропорційно результатам грошової оцінки.

Розвиток вільного ринку земель несільськогосподарського призначення сприятиме нарощуванню житлового будівництва, розвитку соціальної й інженерно-транспортної інфраструктур, створенню нових робочих місць, підвищенню цінності земель.

У нових ринкових умовах ця система планування і, відповідно, проектування, повинна бути замінена. Вона повинна бути заснована на триєдиній схемі з вертикально-горизонтальними формами управління: законодавчий рівень – органи місцевого самоврядування – споживачі (замовники), і по горизонталі: проектні організації та незалежна експертиза з участю громадськості[12].

Система містобудівного планування та управління має стати більш гнучкою, що дозволяє своєчасно відреагувати на ситуацію з розміщенням об'єктів і розподілом міських земель, мати зворотні зв'язки, бути відкритою для того, щоб можна було вносити необхідні зміни на проектній стадії [2].

В умовах нового соціального замовлення виникає необхідність поліпшення методики наукових досліджень, містобудівних норм проектування. Норми санітарних розривів, інсоляції квартир, розміри внутрішньоквартальних проїздів, майданчиків, стоянок автомобілів та інше не відповідають вимогам часу. Результатом є неефективне використання міських земель. Питання про цінність землі як фактора, що підлягає обліку в системі економічних розрахунків в містобудуванні, незважаючи на численні проблемні питання, не отримало до цього часу рішення, доведеного до рівня обов'язкових нормативних показників [12].

Основна умова підвищення ефективності містобудівних норм – поглиблення їх диференціації відповідно до різноманітних містобудівних умов, особливостей регіонів і окремих міст та інших населених пунктів може бути реалізовано тільки в системі нормативних документів.

Джерела та література

1. ДБН360-92**Містобудування.Планування і забудова міських і сільських поселень. – К.: Мінбудархітектури України, 1993. – 107с.

2. Губина М.В. Градостроительный менеджмент и мониторинг. – К.: Вира, 2003. - 145 с.

3. Губіна М.В. Формування жилої забудови

у містах. – К.: ВІПОЛ, 1994. – 136 с.
4. Драпіковський І., Іванова І.Б., «Найбільш ефективне використання землі як критерій прийняття містобудівних рішень». Конструктивна географія: становлення, сучасні досягнення та перспективи розвитку // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 28-29 квітня 2006 рік, збірник тез і доповідей. – К., 2006. – С. 79-82.
5. Иванова А.К. Эффективность использования городских территорий. – М.: Стройиздат, 1984. – 116 с.
6. Клюшниченко Є.Є., Економіка реконструкції житлової забудови. – К: Будівельник, 1973. – 124 с.
7. Конторович И.Я., Ривкин А.Б. Рациональное использование территории городов, – М.: Стройиздат, 1986. – 126 с.
8. Молчанов В.М. Теоретические основы проектирования жилых зданий / В.М. Молчанов.– Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – 235с.
9. Осітнянко А.П., Сушко С.В. Врахування містобудівних факторів та обмежень при розробці інвестиційних проектів реконструкції житлових будинків // Містобудування та територіальне планування. – Вип. 10. – К.: КНУБА, 2001. – С. 108–237.
10. Плешкановська А.М. Функціонально-планувальна оптимізація використання міських територій. – К.: Інститут урбаністики, 2005. – 190 с.
11. Токарев А.Г. Система композиционных приемов как средство организации городского пространства в творчестве М.Н. Кандратьева / А.Г. Токарев // Труды РГААИ. – Вып. 1. – 2001. – С.70-75.
12. Лященко А.А., Боєв С.А., Ціпенко О.В. Практика застосування та шляхи удосконалення методичних підходів щодо нормативної грошової оцінки земель населених пунктів // Містобудування та територіальне планування. – К.: КНУБА, 2002. – Вип. 12. – С. 69 – 79.
13. Федяева Н.А. Многофункциональные жилые комплексы / Н.А. Федяева.– М.: МАрхИ, 1981. – 127 с.

Анастасия Орлова

Социальная и экономическая составляющая эффективности использования территории при застройке микрорайона современного города

В статье освещается история развития городов Украины. Раскрывается понятие эффективности использования территории и дан обзор научных исследований по данной проблеме. Анализируются такие понятия как градостроительный, социальный и экономический эффекты при застройке микрорайона.
Ключевые слова: *город, микрорайон, эффективность, интенсивность, жилая застройка, социальный эффект, экономический эффект.*

Anastasiia Orlova

Social and economic component of effective territory use by microdistrict modern sity building

The article highlights the history of cities in Ukraine. It reveals the concept of efficient use of the territory and a review of research on this issue. The urban planning, social and economic effects was analyzed in the article.
Key words: *city, microdistrict, efficiency, intensity, residential area, social impact, economic impact.*

УДК 92(477)

Олег Бажан (м. Київ)

КРАЄЗНАВЧА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНИ (ДО 50-РІЧЧЯ УХВАЛЕННЯ ПОСТАНОВИ ЦК КПУ «ПРО ВИДАННЯ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»)

На основі архівних джерел відтворено етапи підготовки видавничого проекту «Історія міст і сіл УРСР» в 1960-1970-х роках.
Ключові слова: *краєзнавчий рух, П. Шелест, П. Тронько, Інститут історії АН УРСР.*

П’ятдесятирічна хронологічна відстань, з часу прийняття постанови ЦК КПУ за № 16/18-3 «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР» (29 травня 1962 року) посилює інтерес сучасних дослідників рідного краю до процесу творення унікальної краєзнавчої енциклопедії – 26-ти

ISSN 2222-5250

томного літопису населених пунктів України. Як стверджує історик Валентина Бездрабко, промоутером проекту написання фундаментальної колективної праці виступило Архівне управління при Раді міністрів УРСР. У доповідній записці начальника Архівного управління при РМ УРСР С.Пількевича на адресу ЦК КПУ від 31 січня 1962 року йшлося про наукове і практичне значення підготовки «біографій» усіх наявних в Україні міст і сіл, структуру багатотомного видання, а також принципи організації роботи над проектом [1].

Результатом спільних нарад архівістів з вченими провідних науково-дослідних установ республіки, присвячених написанню довідника про населені пункти, стало спільне звернення Архівного управління при РМ УРСР, Інституту історії партії ЦК КПУ та Інститутів історії, економіки мовознавства АН УРСР до ЦК КПУ з пропозицією підготувати і видати до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції працю «Історію міст і сіл Української РСР» в 26-ти томах (по окремому тому на кожну область) .

Вивчивши аргументи поважних наукових інституцій, відділ науки і культури ЦК КПУ вирішив підтримати видання праці «Історія міст і сіл Української РСР». У доповідній записці на адресу ЦК КПУ, датованій 15 травня 1962 року, завідувач відділом науки і культури ЦК КПУ Юрій Кондуфор наполягав на прийнятті спеціальної партійної постанови, мотивуючи свою думку наступними аргументами: «Останнім часом у республіці широко розгорнулася краєзнавча робота. Готуються і видаються книги з історії міст і сіл, заводів і фабрик, колгоспів і радгоспів, створюються краєзнавчі заводські, колгоспні і шкільні музеї. Проте в усій цій роботі ще нема належної системи і організованості. Книги з історії міст і сіл пишуться малокваліфікованими авторами на низькому рівні і тому не можуть задовольнити запити трудящих.

Видання праці «Історія міст і сіл Української РСР», в якій будуть відбиті величні соціалістичні перетворення, що відбулися в республіці за роки Радянської влади, узагальнюватиметься досвід соціалістичного і комуністичного будівництва, на конкретних матеріалах висвітлюватимуться досягнення наших міст і сіл, в значній мірі усуне цей недолік.

Кожний том праці матиме історико-географічний вступ, короткі енциклопедичного характеру довідки про всі населені пункти області. На конкретному матеріалі висвітлюватимуться соціалістичні перетворення, які сталися в області, районі, місті й селі за роки Радянської влади; подаватиметься матеріал про передових людей області – громадсько-політичних діячів, вчених, письменників, Героїв Радянського Союзу і Героїв Соціалістичної Праці, Заслужених вчителів, лікарів, артистів, новаторів виробництва, членів бригад і ударників комуністичної праці.

До підготовки цього видання передбачається залучити кращі сили науковців дослідних інститутів, архівів, музеїв викладачів вищих і середніх учбових закладів, партійного, радянського і профспілкового активу.

З метою чіткої організації цієї великої і важливої роботи відділ науки і культури ЦК КП України вважає необхідним: створити головну редакційну колегію, яка здійснюватиме загальне і науково-методичне керівництво підготовкою та виданням «Історії міст і сіл Української РСР»; в кожній області створити редакційну колегію по підготовці тома, присвяченого даній області; поточне організаційно-методичне керівництво підготовкою та виданням цієї праці покласти на Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, Вченій Раді Інституту історії партії ЦК КП України та Інституту історії, економіки і мовознавства АН УРСР «[2].

Через два тижні, 29 травня 1962 року партійний аеропаг у складі М. Підгорного, В. Іващенко, Д. Коротченка, А. Скаби, П. Шелеста ухвалив постанову ЦК КПУ № 16 / 18-3 «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР» такого змісту: «З метою висвітлення величних соціалістичних перетворень, які сталися за роки Радянської влади в містах і селах Української РСР, ЦК КП України постановляє:

1. Погодитись з пропозицією Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, Інституту історії партії ЦК КП України – філіалу Інституту максизму-ленінізму при ЦК КПРС, та Інститутів історії, економіки і мовознавства АН УРСР про підготовку і видання до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції праці «Історія міст і сіл Української РСР».

2. Для керівництва підготовкою цього видання створити Головну редакційну колегію в такому складі: Тронько П.Т. /голова/, Пількевич С.Д. /заступник голови/, Касименко О.К. /заступник голови/, Цілуйко К.К., Бутич І.Л., Головач І.К., Захарук Ю.М., Ковалевський Б.П., Кочубей А.Д., Несторенко О.О., Нижник В.Є., Слабєєв І.С., Юрченко О.Т.

3. Доручити обкомам КП України створити редакційні колегії для керівництва підготовкою окремого тома по своїй області.

4. Включити працю «Історія міст і сіл Української РСР» до перспективних планів облас-

них видавництв, а також до планів наукової роботи Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, Інституту історії партії ЦК КП України, інститутів суспільних наук АН УРСР та вузів республіки.

5. Зобов'язати обкоми, міськкоми і райкоми КП України всіляко сприяти підготовці «Історія міст і сіл Української РСР», залучивши до цієї роботи кращі наукові сили областей, міст і районів.

6. Контроль за виконанням цієї постанови покласти на відділ науки і культури та відділ пропаганди і агітації ЦК КП України»[3].

Підготовкою багатотомного літопису міст і сіл України, окрім визначених політбюро ЦК КПУ структур (Головної редколегії, партійних ідеологічних підрозділів, установ Академії наук УРСР, Головної редакції Української Радянської енциклопедії), активно переймався секретар ЦК КПУ, а з з липня 1963 року перший секретар ЦК Компартії України Петро Шелест. У ході інтерв'ю журналу «Київ» (квітень 1989 р.) на запитання журналіста: «... чи правда, що Ви були одним із натхненників створення унікальної краєзнавчої енциклопедії України-двадцятишеститомної історії міст і сіл? І чому Вас, першого секретаря ЦК партії зацікавило краєзнавство?», Петро Шелест зізнався: « Справді, я чимало займався проблемами цього видання... Захопився я краєзнавством, чи ні, не знаю. Річ у тім, що ідея такої величезної всенародної енциклопедії народилася в мене давно (хоча, може, згадувати про це й нескромно) і, можна сказати, випадково. Я тоді працював ще першим секретарем Київського обкому партії. Якось довелося заночувати в одному селі – машина загрузла у болоті. І там у одного діда я знайшов велику дореволюційну ще книгу – докладний опис села, його історію, зроблений мудрим дияконом. Ось він описує село – таке-то воно було, так будувалося, стільки-то душ і окремих родин у ньому живе, скільки церков і стільки прихожан у кожній, хто тримає шинок і хто родом із козаків, хто чим займається – той пасічник, той швець, той шорник, той ремісник, той кравець, а той просто п'яниця, і нічого не вміє. А потім, уже значно коротше, пише дяк про всі навколишні села. Отака чудова книга була створена, і я подумав: чорт забирай, дяк зумів написати, а ми? У же скільки років минуло, як дяк помер, а книга живе, і я її із захопленням читаю – це ж пам'ять народу! Ні думаю, за будь-яких обставин, та ми повинні таку працю створити – і не про одне село, а про багато. Тож почали розгортати справу – организували громадські редакції в областях, у районах, запросили на допомогу місцеву сільську інтелігенцію. просто старих людей, у містах було більше фахівців – піднялася чиста і добра хвиля народного ентузіазму, яка розбудила краєзнавчий рух, зробила його рухом масовим. Почалася велика і дуже копітка робота. А потім неодноразово проводив спеціальні наради, де слухали краєзнавчі проблеми. На засіданні Політбюро ЦК Компартії України приймали й спеціальне рішення про підтримку цієї справи – ухвалили постанову «Про створення багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Саме тоді доручили всю практичну роботу Троньку і редакції Української Радянської Енциклопедії на чолі з Миколою Бажаном, ще підключили на допомогу Інститут історії АН УРСР, суспільствознавців вузів. Дехто спочатку відбрикувався: як же, він – фахівець по світових проблемах, а тут історія якогось села чи хутора. Але абсолютна більшість працювала з душею – і от результат: стоять на полиці двадцять шість фундаментальних томів. Пишаюсь, що в них краплина і моєї праці» [4].

Підтвердженням того, як уболівав перший секретар ЦК КПУ за видання «Історія міст сіл УРСР» є щоденникова сторінка П. Шелеста від 25 січня 1964 року:» Провів нараду із завідуючими відділами ЦК Шевелем і Кондуфором, розглядав питання про зустріч в ЦК КПУ з активом творчої інтелігенції. До деталей обговорили організацію видання історії міст і сіл республіки. Це велика справа, яка залишиться на віки в історії України. Були і противники цієї потрібної справи, і перш за все неук І. Грушецький» [5].

На першому етапі (1962-1964 рр.) підготовки науково-популярної праці на громадських засадах, головна увага кураторів видавничого проекту була зосереджена на формуванні редколегій всіх томів і комісій у містах, райцентрах республіки та великих селах, підборі авторів, налагодженні тісної співпраці Головної редколегії з академічними інституціями, архівними установами, начальними закладами.

Бібліотечно-бібліографічне забезпечення підготовки 26-ти томного енциклопедичного видання взяла на себе Державна історична бібліотека Української РСР. Фахівцями бібліотеки були розроблені інструктивно-методичні матеріали зі створення джерельної бази для авторських колективів у всіх регіонах країни. «Зведена картотека матеріалів з історії міст і сіл України» на 1964 рік налічувала понад 100 тисяч назв історичної, економічної, географічної та іншої корисної літератури.

Упродовж 1962-1964-х років значну допопомогу авторам у збиранні матеріалів до нарисів надавало Архівне управління при Раді міністрів

УРСР. Співробітниками центральних і обласних архівів за короткий період часу було виявлено з історії окремих населених пунктів понад 200 тисяч документів, до яких складені відповідні картотеки. Республіканська конференція істориків-архівістів (1-2 листопада 1963 р., м. Київ), кущові наради архівістів у Львові, Кам'янці-Подільському, Полтаві, Херсоні, Києві, Харкові (1962–1967 рр.) виступили своєрідними дискусійними майданчиками з обговорення методики написання, структури, обсягу краєнавчої енциклопедії.

З ініціативи Архівного управління при РМ УРСР в масштабах республіки було проведено збір кількісної інформації про населені пункти України за критеріями: місто, селище міського типу, робітниче селище, хутір, залізнична станція. Накопичена база даних давала можливість Головній редколегії осягнути реальні масштаби та визначити орієнтовні часові рамки роботи над проектом. Стало очевидним, що вмістити розлогі нариси на основі підготовлених анкет-довідок про населені пункти у 26- томній серії книг вкрай важко. За таких обставин секретар ЦК КПУ з ідеології А. Скаба та члени Головної редколегії П. Тронько та О. Касименко 1 лютого 1964 року звернулися до ЦК КПУ з пропозиціями щодо підготовки видання «Історії міст і сіл Української РСР». У доповідній записці «Про хід виконання постанови ЦК КП України від 29 травня 1962 р. «Про видання історії міст і сіл Української РСР» відповідальні за видавничий проект функціонери інформували ЦК КПУ про завершення процесу формування обласних редакційних колегій, міських та районних комісій, в окремих населених пунктах авторських груп, залучення до роботи відповідних міністерств, відомоств і установ (міністерства вищої і середньої спеціальної освіти, культури і освіти), близько 100 тисяч осіб з числа вчителів-істориків, працівників культурно-освітніх установ, викладачів вищих і спеціальних середніх учбових закладів, партійно-радянського активу і любителів-краєзнавців. Разом з тим А. Скаба, П. Тронько та О. Касименко вважали за доцільне внести деякі зміни в структуру кожного тому. Із загальної кількості 34572 населених пунктів УРСР на сторінках видання пропонувалося розмістити нариси, які переповідали історію приблизно 2220-2500 міст і сіл України, в тому числі про всі 363 міста республіканського, обласного і районного підпорядкування і вибірково (до 1900-2200 нарисів) про селища міського типу, робітничі селища і села , які мають багату історію та культуру. Біографії інших населених пунктів мали друкуватися у вигляді стислої довідки. На розгляд ЦК КПУ було запропоновано й графік підготовки томів. До 1 жовтня 1964 року передбачалося завершити редагування і друк томів по Київській, Харківській, Одеській, Полтавській, Вінницькій, Львівській та Закарпатській областях, а по всіх інших областях у 1965 році [6].

Постановою №П-58/9 від 5 лютого 1964 року ЦК КПУ схвалив часткову зміну структури кожного тому «Історії міст і сіл Української РСР». Визначення оптимального обсягу нарисів та довідок в кінцевому результаті ніяк не позначилися на загальній структурі видання (до 2800-3000 авторських аркушів). Передбачалося, що обсяг кожного тома разом з ілюстративним матеріалом не перевищуватиме 100 авторських аркушів. Кожен том унікальної серії мав відкриватися коротким вступним словом, після чого йтиме історико-економічний нарис про область, нарис про обласний центр та нариси про міста обласного підпорядкування. Далі пропонувалося в алфавітному порядку вміщувати нариси про населені пункти по районах даної області. Наступний блок мав стосуватися інформації про найвизначніші сільські пункти. Наприкінці тому читач мав ознайомитися з іменним та географічним покажчиками, переліком джерел та літератури» .

Науково-методичне керівництво роботою всього багатотисячного колективу «Історії міст і сіл Української РСР» було покладене на Інститут історії АН УРСР. Видання 26 томів серії книг мала забезпечити Головна редколегія Української радянської енциклопедії. Для посилення роботи над видавничим проектом ЦК КПУ прийняв рішення ввести додатково до складу Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» М. Бажана (заст. голови), І. Білодіда (академіка, віце-президента АН УРСР), Ю. Кондуфора, С. Королівського (професора, завідувача кафедрою історії СРСР Харківського держуніверситету), О. Кощика (кандидата історичних наук, завідувача кафедрою історії СРСР Київського держуніверситету), І. Назаренка (доктора філософських наук, директора Інституту історії партії ЦК КПУ), О. Парасунька (доктора історичних наук, завідувача відділом Інституту історії АН УРСР), В. Терлецького (кандидата історичних наук, вченого секретаря Головної редакції Української УРЕ), Ф. Шевченка (доктора історичних наук, редактора «Українського історичного журналу», увільнивши зі складу редколегії І. Бутича, І. Головача, Ю. Захарука, Б. Ковалевського, А. Кочубея, В. Нижника, О. Юрченка [7].

У процесі творення фундаментальної праці, яка не мала аналогів у світі, важлива роль відводилася обласним редколегіям. Саме члени обласних редакційних колегій мали відповідально підійти до встановлення оптимального переліку селищ міського типу на сторінках енциклопедичного видання; координації діяльності значного числа учасників видавничого проекту: наукових працівників архівів, музеїв, картографів, вченихісториків, економістів, викладачів суспільних наук вузів, журналістів, письменників, любителівкраєзнавців; розробці детального графіку підготовки, укладання та редагування тому.

На прохання Головної редколегії Президія Академії наук у вересні 1963 року ухвалила постанову про створення в Інституті історії відділу історії міст і сіл з функціями науковометодичного центру. Від початку функціонування до кінця листопада 1967 року відділ історії міст і сіл УРСР Інституту історії АН УРСР очолював доктор історичних наук Онуфрій Арсенович Парасунько. У процесі написання робочих варіантів рукописів томів, підготовки до них ілюстрацій, який тривав з 1964 по 1967 роки, О. Парасунько разом зі своїми колегами по відділу надавав наукову, методичну допомогу редакційним колегіям, районним комісіям, а також індивідуальні консультації авторам, які не мали належної фахової підготовки з написання нарисів про міста і села України. Зі службової характеристики на О. Парасунька, засвідченої підписами виконуючого обов'язки директора Інституту історії АН УРСР доктора історичних наук П. Гудзенка, секретаря партбюро Інституту історії АН УРСР А. Шлепакова, голови місцевого комітету Інституту історії АН УРСР Л. Лещенка дові́дуємося, що « ним розроблені основні науковометодичні документи по написанню історії міст і сіл, опублікувані «методичні вказівки», а також проспекти написання історико-економічних нарисів областей, характеристик районів та довідок про села – центри сільських рад, які повинні бути розміщені в томах кожної області... Крім того, тов. Парасунько О.А. опублікував в журналах ряд статей по методології та методиці написання нарисів та історії міст сіл. У результаті спільної роботи Відділу з обласними редколегіями в лютому 1966 року видано друкарським способом широко ілюстрований макет тома «Історія міст сіл Харківської області, який отримав схвалення наукової громадськості. В 1967 році вийшли з друку томи історії міст і сіл «Харківська область» (110 др. аркушів),»Полтавська область (114 ,5 др. арк)» [8].

Великий обсяг робіт з редагування, внесення правок в машинописні тексти нарисів (за перші 2 роки співробітники відділу прочитали й дали оцінку 1065 нарисам, а з урахуванням повторного читання окремих нарисів можна вважати, що упродовж 1964-1965 років було прочитано більше третини всіх нарисів, які вміщувалися у виданні) негативно позначився на здоров'ї 54-річного вченого. У зв'язку з різким погіршенням зору у листопаді 1967 року О. Парасунько написав заяву про звільнення з посади керівника відділу. Після відповідних узгоджень відділ історії міст і сіл УРСР наприкінці 1967 року очолив підлеглий О. Парасунька, кандидат історичних наук Ігор Семенович Слабєєв [9]. Керування І. Слабєєвим відділом припало на час остаточного доопрацювання текстів, їх наукового редагування і випуску усіх томів. Коли обсяг робіт став надто великим, було прийнято рішення про збільшення числа співробітників. Якщо на час створення у відділі працювало 5 старших і 3 молодших наукових співробітників, 1 лаборант, 1 референт, то в 1968 році відповідний науковий підрозділ налічував 9 старших і 4 молодших наукових співробітники [10].

Видавничий процес багатотомної праці тривав до січня 1974 року. Загальний обсяг видання склав понад 2360 авторських аркушів, 10160 статей і довідок, 9000 ілюстрацій. Досвід підготовки і видання «Історії міст і сіл» було високо оцінено науковою громадськістю СРСР. Відомі вчені Є Жуков та Б. Рибаков вважали, що видання «вийшло за рамки традиційного краєзнавства, синтезувало здобутки професійних істориків і результати збирання історичного матеріалу, проведеного представниками місцевої громадськості на добровільних началах». Праця вчених і краєзнавців у 1976 році була відзначена Державною премією СРСР в галузі науки.

Підготовка 26-томного енциклопедичного видання сприяла активізації краєзнавчого руху в Україні. Тільки у 1965 році в УРСР було видано понад 320 назв краєзнавчої та туристичної літератури загальним тиражем близько 20 млн. примірників. За інформацією секретаря ЦК КПУ А. Скаби, в 1966 році передбачалося випустити більше 400 назв тиражем майже 30 млн примірників, в тому числі 23 путівники по експозиціях музеїв, 43 нариси, альбоми, путівники по історичних місцях, пам'ятниках історії, архітектури і мистецтва республіки, 64 путівники та інші видання про міста і області, 78 проспектів по екскурсійних маршрутах, маршрутних карт, плакатів, рекламних брошур [11]. Усвідомлюючи, що

туристичні та краєзнавчі видання є «дійовим засобом патріотичного виховання радянських людей», Політбюро ЦК КПУ 1 липня 1966 року ухвалило постанову № П-4/16-3 «Про поліпшення випуску в республіці краєзнавчої і туристичної літератури», яка містила в собі конкретні заходи щодо збільшення тиражів та покращення поліграфії видань краєзнавчого характеру, широкого розповсюдження краєзнавчих книжок не лише в спеціалізованих магазинах, а й в музеях, картинних галереях, готелях, аеропортах за кордоном [12].

Посилена увага державних інституцій, громадськості до краєзнавчих студій спостерігається упродовж 1970-1990-х років. Не вщухає інтерес до краєзнавства і на початку нового тисячоліття. Бажання підготувати і видати «Історію міст сіл» у новій редакції об'єднує численну когорту сучасних літописців рідного краю.

Джерела та література

1. Бездрабко В. Архівісти й «Історія міст і сіл Української РСР»: історія написання (на прикладі досвіду Хмельницького облдержархіву) // Славута і Славутчина : минуле і сучасне. Частина 1. XIX – XX століття. Збірник наукових праць. – Славута, 2003. – 122 с. (режим доступу: www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Slavuta.html).

2.ЦДАГО України, ф.1, оп. 6. спр. 3457, арк. 100-101.

3. Там само, арк. 98-99.

4. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; За ред. Ю. Шаповала.- К.: Генеза, 2003.- С.669-670.

5. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; За ред. Ю. Шаповала.- К.: Генеза, 2003.- С.166.

6. ЦДАГО України, ф.1, оп. 6, спр. 3692, арк. 155-159.

7. Там само, арк.152-153, 161.

8. Науковий архів Інституту історії України НАНУ, ф.1. оп.1-л, спр. 833, арк. 53-54.

9. Там само, оп. 3-0С, спр.1717. арк. 80.

10. Слабєєв І. С. Науково-методичне керівництво підготовкою «Історії міст сіл Української РСР» // Укр .іст. журн.- 1972.- №11. – С. 33.

11. ЦДАГО України, ф.1, оп. 6, спр. 4005, арк. 216-217.

12. Там само, спр. 3954, арк.30-33.

Олег Бажан

Краеведческая энциклопедия Украины (к 50-летию принятия постановления ЦК КПУ «Об издании «Истории городов и сел Украинской ССР»)

На основании архивных источников отражены этапы подготовки издательского проекта «История городов и сел УССР» в 1960-1970-е годы.

Ключевые слова: *краеведение, П. Шелест, П. Тронько, Институт истории АН УССР.*

Oleg Bazhan

Ethnographer's Encyclopedia of Ukraine (in Commemoration of the 50th Anniversary of the Decree of Communist Party Central Committee of Ukraine "On Issuing "History of Towns and Villages of Ukrainian SSR")

On the basis of archives there have been reproduced the steps of arranging the publishing project "History of Towns and Villages of Ukrainian Soviet Socialist Republic" in 1960-1970-ies.

Key words: *ethnographer's movement, P. Shelest, P. Tronko, Institute of History of Academy of Sciences of Ukrainian SSR.*

КРИМОЗНАВСТВО В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

УДК 398.541=512.145(477.75)

Олена Соболєва (м. Київ)

МУСУЛЬМАНСЬКІ СВЯТИНІ КРИМУ: ПОХОДЖЕННЯ ТА СКЛАДОВІ КУЛЬТУ ПОКЛОНІННЯ

У статті на основі опублікованих джерел та польових досліджень автора розглянуто мусульманські святині Криму, звичаї кримських татар, пов'язані із паломництвом до місцевих святих місць. Наводиться класифікація мусульманських святинь відповідно до їх популярності, місця в сакральній ієрархії, їх походження, типу вшановуваних об'єктів.

Ключові слова: *Кримські татари, паломництво, святі місця.*

Феномен вшанування могил місцевих святих є важливою частиною відтворення ісламського релігійного культу в різних куточках світу, де набула поширення мусульманська релігія. В різних місцевостях святі могили мають різні назви: пир, аулья, овлия, мазар, зиярат [33, с. 127], а культ поклоніння святиням в різних ісламських країнах набув низки локальних форм, проте його структура та основні функції видаються універсальними. Це вшанування місць поховання визначних ісламських діячів або легендарних історичних осіб, відтворення релігійних обрядових практик біля святих місць, здійснення місцевого паломництва.

Вивчення даного феномену лежить на перетині інтересів кількох гуманітарних дисциплін: краєзнавства, релігієзнавства, історії, археології, етнології. Щодо етнології, то вона традиційно вивчає форми сприйняття та відтворення релігійного культу крізь призму місцевих традиційних уявлень, адже реальні ісламські діячі, могили яких шанувалися у певній місцевості, піддавалися фольклоризації та набували в народній свідомості міфологічних рис. Проте, як зазначають дослідники культу святих, твердити, що поклоніння ісламським святиням складається виключно із архаїчних, домонотеїстичних вірувань, як це стверджувалося у роботах радянських дослідників, ми не можемо, адже культ вшанування місцевих святинь у своїх основних формах сповнений ісламською символікою і у свідомості самих віруючих нерозривно пов'язаний із мусульманською релігією [4]. Так само і запевняти, що паломництво до місцевих святих могил лежить у площині суто «народної», «популярної» релігійності, ми також не вважаємо доцільним, адже часто джерелом цього культу виступало ісламське духовенство (місцеві імами, шейхи та монахи-дервіші), яке його підтримувало та обслуговувало. Поклоніння місцевим ісламським святиням є синкретичним явищем, що інкорпорувало різноманітні місцеві ісламські течії та традиції, народні релігійні уявлення, колективні світоглядні моделі, механізми міжконфесійного співіснування тощо.

Питання культу святих у ісламі виступає традиційно популярною тематикою вивчення, як у західній науці, так і в країнах колишнього Радянського Союзу. Попри таке зацікавлення у сучасній науці темою культу святих в ісламі і на фоні широкої бібліографії із вивчення поклоніння мусульманським святим у Південній [3] та Середній Азії [5, 13, 28, 24], Африці [25, 1] та на Кавказі [2, 12], білою плямою виглядає майже повна відсутність спеціальних та узагальнюючих робіт із цієї проблематики на основі кримського матеріалу. Наприкінці ХІХ ст. вийшло кілька статей, зокрема І. Гаспрінського та Н. Гудзія, що торкалися питання культу вшанування кримських мусульманських святинь – азізів [14, 15]. У першій половині ХХ ст. ісламознавча проблематика була забороненою темою в Радянському Союзі, а друга половина ХХ ст. відзначилася повним занепадом будь-яких історичних, культурологічних чи етнографічних досліджень кримськотатарської культурної спадщини, що було результатом сталінських репресій проти кримських татар та депортації 1944 року. Хоча вже пройшло багато років після зняття заборони на дослідження культури мусульман Криму, питання вшанування місцевих мусульманських святинь ще не стало предметом комплексного дослідження. Лише декілька коротких оглядів, присвячених питанню кримських азізів, датуються кінцем ХХ – початком ХХІ ст. [6, 16, 22, 23].

Дане дослідження є спробою систематизації та аналізу усних згадок про кримські азизи, зібра-

них автором протягом 2006 – 2011 років серед кримських татар в Криму. В результаті експедиційних досліджень автора було записано близько 50 інтерв'ю із кримськими старожилами, та отримано відомості про більш ніж 50 культових об'єктів поклоніння, різних за локалізацією, значенням та типом. Це дало можливість виробити попередню класифікацію святинь та визначити їх місце у системі народних вірувань та релігійних практик. Серед проблем, які виникають сьогодні під час дослідження даного явища, в першу чергу слід відзначити спорадичність та незавершеність усних свідчень з даного питання, адже традиція поклоніння була штучно перервана в роки депортації кримських татар на нові землі проживання. Затрудненим є також дослідження самих об'єктів поклоніння, адже більшість ісламських пам'яток, мечетей та кладовищ були зруйновні у радянські часи. Окремою проблемою є відірваність інтерв'ю від регіону дослідження, адже кримські татари рідко поверталися в рідні села і сьогодні проживають в Криму часто дисперсно.

Спочатку розглянемо структуру культури поклоніння та його основні форми. Кримські місця шанування мають загальну назву «азіз», відповідно «азізлер» у множині. Слово «азіз» є арабським за походженням і означає «милий», «дорогий», або «святий». В кримській традиції дане слово вживається як по відношенню до найвидатніших ісламських діячів та легендарних осіб, так і до вшановуваних місць поховання праведників. Святі місця також називають «азізбаба» або «азіз-баба», «азіз-чокрак» (святе джерело). Частіше для позначення азізу додається назва місцевості або селища, біля якого він розташований, наприклад Корбек Азіз (с. Корбек, нині Привітне Алуштинської м.р.), Карли Азіз (с. Карли Бахчисарайського р-ну) або Карадаг Азіз-Бабай (могила знаходиться на горі Карадаг біля Феодосії). Іноді в назві святині присутня вказівка на її особливі властивості або форму, наприклад, Кирк Азізлєр (дослівно – «сорок святих», сакральний комплекс знаходиться біля с. Зуя Білогірського р-ну), або Козь Бабай в с. Джума-Елі (Привітне) Кіровського р-ну («козь» – кр. тат. – «око», за переказами, ця святиня особливо допомагала від хвороб очей), Киз Азізлєр (кр. тат. «киз» - «дівчина») в с. Бакаташ Кіровського р-ну (за переказами, там поховані молоді дівчата). Подекуди від респондентів сьогодні вдається записати власні назви окремих місць поклоніння, які, очевидно, походять від імен праведників, з якими вони пов'язуються: Умер-Девлетлі Бабай (між селами Айлянма та Бешуй Білогірського р-ну), Мамбет-Адже (с. Шейх-Монай (Лебединка) Совєтського р-ну), Реян Шиити (с. Буюк-Озенбаш (Щасливе) Бахчисарайського р-ну), Майрух Бабай (с. Біюк-Бараш Сакського р-ну), Кемал-Азіз (знаходиться на горі Карадаг) та Асан-Азіз (с. Ельбузли (Перевалівка) Судацької м.р.). За народними переказами останні два азизи є місцями поховання двох братів, могила третього брата знаходиться в м. Білогірськ, проте ім'я його нашим респондентам не відоме. Вживаються сьогодні й інші власні назви азізів: Керлеут Азіз-Бабай Діедик (с. Керлеут Ленінського р-ну), Батулар (с. Керменчик (Високе) Бахчисарайського р-ну), Ограма-Азіз Бабай (м. Старий Крим), їх етимологія не є настільки очевидною і потребує окремого вивчення в загальному комплексі кримської ономастики.

Святині за формою, функціями та локалізацією можна поділити на кілька типологічних груп. В першу чергу за значенням та сакральною ієрархією азізи можна умовно розділити на три наступні групи: загальнокримські, регіональні та локальні. З усіх досліджених святинь лише декілька можна віднести до значних, відомих далеко за межами окремої місцевості. Це, в першу чергу, Кирк Азізлєр та Бахчисарайський комплекс святинь (Газі Мансур та Мелик Гайдер). На початку XX ст. відомий кримськотатарський просвітник І. Гаспрінський у своїй розвідці ще виділяв такі святі місця, як Мойнак Азіз (Сакський район), Салгір-Баба Азіз (м. Сімферополь), Інкерман Азіз (біля Інкерманського православного монастиря) та азіз в м. Гурзуф [14, С. 214–217]. Нині останні два святих не є настільки популярними, як це було на початку XX ст., що свідчить про трансформацію традиції. Тож ми можемо говорити про загальновідомість окремих місць поклоніння лише на зрізі якогось одного історичного етапу.

Більшість виявлених святинь належать до регіональних, широко відомих і вшановуваних на окремих територіях, що утворюють разом із прилеглими населеними пунктами певну топографічну цілісність. До відомих регіональних місць поклоніння належать Карли Азізлєр, розташований поблизу нині неіснуючого селища Карли, широко відомого в селах Бельбекської долини Бахчисарайського р-ну. Карадаг Азіз (Асан Азіз) – відоме місце поклоніння, розташоване на однойменній горі, вшановуване в Судацьких селах. Корбек Азіз поблизу м. Алушти – святиня популярна серед жителів Алуштинських околиць та

деяких інших гірських сіл. Азіз в с. Ефенді-Кой Бахчисарайського р-ну – святиня, яку відвідували мусульмани усього Південно-Західного Криму.

Наступною групою є локальні святині вшановувані в межах одного або кількох населених пунктів, в сакральній ієрархії вони є нижчими за регіональні. Такі об'єкти часто не пов'язуються із похованнями, а відносяться до природних комплексів, а саме цілющих джерел або колодязів, чи інших топографічних одиниць, об'єднаних в народній усній традиції з певними надзвичайними властивостями. Наприклад, таким об'єктом виступав цілющий колодязь в с. Буюк-Озенбаш, що знаходився біля старого кладовища і використовувався місцевими жителями для лікування худоби [30]. Відповідно до запропонованої В. Огудіним класифікації святих місць Ферганської долини, чим вищий ієрархічний статус сакральних об'єктів, тим їх менше та ширший радіус їх популярності і впливу; відповідно, чим нижчий статус категорії святинь, тим їх більше, а вплив менший [24, С. 67]. Це твердження є справедливим і щодо кримських азізів.

Незважаючи на велику кількість зафіксованих в сучасних усних оповіданнях об'єктів поклоніння, визначити їх ієрархічний статус не завжди видається можливим. Адже щоб підтвердити значимість та популярність певного об'єкту поклоніння потрібні подальші польові дослідження в регіоні. Також необхідно зазначити, що культура поклоніння святиням не є сталою, протягом визначеного історичного періоду одні святині втрачають своє значення, інші, навпаки, стають популярними. Зокрема, низка святих могил, описаних в роботі середньовічного мандрівника Евлії Челебі, сьогодні в переважній більшості не відомі мусульманам Криму, в той час, як інші святині набули широкої популярності. Наприклад, автор наводить імена кількох святих м. Старий Крим (Солхат), а саме Кемал Ата-султана, Дервиша Харабі, Чабан Ата, Алемдар-султана, Пенчели Баба-султана, їх могили вшановувалися місцевими мусульманами [21, С. 84]. Опитування показують, що сьогодні в Старому Криму імена цих святих невідомі, натомість вшановується азіз біля християнського кладовища, який має назву Ограма Азіз Бабай, на місці якого сьогодні стоїть стара шовковиця [8].

Щодо локалізації азізів, то отриманий матеріал вже дає підстави говорити про деякі закономірності. Найчастіше місця поклоніння розташовувалися за межами або на околицях населених пунктів, в лісах, долинах, полях, горах. Місцевість навколо азізу була не культивованою і не використовувалася у сільському господарстві. За народними переконаннями, землі навколо святині не можна обробляти, поруч не можна випасати худобу, щоб не оскверняти поховання. Наведемо свідчення респондента про азіз у с. Йолман (Піонерське) Сімферопольського р-ну: «В Пионерском была такая круглая беседка. Хорошо помню, мой отец был извозчиком и меня с собой брал. От старой дороги, на расстоянии, была круглая беседка. Это колхозное время тогда было, все было запрещено. Беседка стояла, но дверей не было, все хмелем заросло. Я отцу вопрос задавал: «Почему все заросло, зачем это, если никто войти не может?». В том месте были сплошные колхозные поля и огороды. Отец отвечает: «Это здесь святое место, здесь азизлер, поэтому здесь никто не пахал, не садил, и не топтал это место. Вокруг азизлера не должно быть грязи, это место надо сохранять» [11]. Часто респонденти, описуючи місцевість, де знаходилась свята могила, змальовують її надзвичайну красу, незвичність природних ландшафтів, їх «видовищність». Наведемо для прикладу сучасний переказ про відомий в Криму азіз: «Сейчас это место между двумя горами, там очень хорошо. Когда увидишь, прямо не знаю, душе легче становится. […] Там все есть. И родники, и деревья. А папа мой рассказывал так: шел, шел по Крыму один святой человек, и он там остановился, между двумя горами. И на утро это место превратилось в рай: везде цветы, зелень, хорошо. И там его похоронили» [34].

В межах населених пунктів азізи належать до традиційних внутрішніх сакральних локусів поселень, вони розташовуються біля мечетей або на кладовищах (азізи в селах Ефенді-Кой Бахчисарайського р-ну, Шейх-Кой, Тахта-Джамі Сімферопольського р-ну), зрідка в садах, що оточують селище. В ході досліджень був зафіксований одиничний випадок розташування священного місця в селянській садибі: «Азиз у нас во дворе был, маленький, но был. Его загораживают. И там, в середине, была роза, рос куст розы. И каждый год на него вешали лоскутки ткани. Но они както резали их, красиво делали, и на ниточке вешали их на куст. Это место называли Азиз. За ограду в середину не заходили. Люди, соседи тоже приходили вешать. […] У нас колодец был, рядом дорожка, и возле дорожки вот Азизлер. (…) На том месте святого человека похоронили, и чтобы то место не потерялось, вот эту розу посадили» (с. Бешуй Сімферопольського р-ну) [18]. Скоріше за все до

присадибної ділянки вищеописана святиня потрапила пізніше, після перерозподілів общинних угідь.

Відповідно до об'єкту вшанування азізи можемо умовно поділити на природні та «антропогенні», що стосуються конкретних природних чи культурних артефактів, які виступають маркерами місць поклоніння. З 40 об'єктів, з яких отримано відносно повну інформацію, 20 святинь пов'язуються із природними водними об'єктами: джерелами, фонтанами та колодязями. Майже всі цілющі джерела, шановані кримськими татарами, мають ісламську ідеологічну символіку. Так, Агармишський «бездонний колодязь», за переказами місцевих жителів, був пов'язаний із проповідницькою діяльністю дервіша, який начебто дивовижним чином з'явився із колодязя [32, С. 6]. В оповіданнях часто трагічна смерть святого передує появі цілющого джерела в певній місцевості, яке згодом виступає природним знаком могили святого. Відомі також цілющі джерела, які не пов'язуються із історичними чи міфологічними персонажами, а відомі своєю допомогою від різних хвороб. З опису Мойнакського азізу видно, що природними маркерами святих місць могли виступати і значні природні об'єкти, такі, як Мойнакське озеро, на березі якого знаходилася могила легендарного святого, позначена купою каміння [14, С. 216].

Визначні дерева, які росли біля місць поклоніння, також потрапляли до сакрального комплексу, їхні гілки обв'язують шматками тканини. Біля святого місця розташовуються такі породи дерев, як дуби, шовковиці, горіхи, бузок, іноді фруктові дерева. В окремих випадках єдиним об'єктом святині є дерево, біля якого і відбувається поклоніння. «У нас были дубы. Они как священные, старые, 150 лет этому дубу. Они считали его вроде как святое место. Там ходили, молились под этот дуб. Его рубить нельзя. Дубы, тутовники тоже нельзя так резать. Это святые деревья считаются, другие – нет» [31].

Культовими об'єктами поклоніння на святих могилах виступали надмогильні пам'ятки (окремі надгробки або поховальні споруди дюрбе), подекуди мечеті або цілі кладовища. Найзначніші кримські азізи ще на початку XX ст. являли собою цілі культові архітектурні комплекси (Мелек Гайдер, Газі Мансур в Бахчисараї, Уч Азіз у с. Ефенді-Кой, азіз в с. Шей-Кой, комплекс азізів в м. Старий Крим), з кладовищами, мечетями, текіє та гробницями, і були значними релігійними центрами того часу, місцями паломництва всього мусульманського населення найближчих територій.

Відомі святі азізи, на могилах яких були збудовані архітектурні об'єкти у вигляді будинку, що імітували житлове приміщення. Такий тип меморіальних споруд на честь святого відомий в інших регіонах, зокрема на Кавказі [12, С. 236–253], а в Криму до наших днів не зберігся взагалі, тому уявлення про зовнішній вигляд таких споруд можемо скласти лише із свідчень очевидців, що до депортації народилися в Криму: «На кладбище было специальное здание. Там гробница была. Там был похоронен человек […] В том доме было окно, в нем стояла деревянная решетка. […] Замка на дверях не было. […] В середине там как будто кровать стояла. На ней как будто человек лежит укрытый серым новым войлоком. Кругом лежат книги Корана. Лежало одно старое вышитое полотенце. На полу кувшин стоял, кумган. Рядом из кирпича сделана емкость для воды, как корыто. Там было чуть-чуть мокрое» (азіз в с. Чардакли Білогірського р-ну) [17].

Навіть, якщо на місці поклоніння не збереглося надгробку чи іншої меморіальної споруди, все одно окремі ландшафтні об'єкти, такі, як джерела, дерева або каміння виступають, за народними переказами, природними маркерами могили певного святого, або смерті легендарного героя. З досліджених 40-а об'єктів 30 пов'язуються з певними легендарними особами. Переважно в народній традиції ці місця відносяться одночасно як до смерті святих, так і до місця їх поховання. Святиня може також маркувати місце життя та релігійної діяльності святого, що відповідає інформації про те, що найбільші святині розміщувалися у визначних середньовічних ісламських релігійних центрах. Здебільшого за своєю структурою святині є комбінованими і являють собою певний сакральний комплекс, який включає кілька компонентів: надгробок або меморіальну споруду, джерело та дерево. Відомі кілька комбінацій: поховання – джерело, поховання – джерело – дерево, джерело – дерево.

Ще на початку XX ст. біля кожного значного святого місця був свій доглядач, який стежив за чистотою об'єкту, прибирав, розпоряджався пожертвами, допомагав віруючим у відтворенні релігійних практик. В багатьох ісламських локальних традиціях існували своєрідні інститути доглядачів за святинями, цих людей обирали із роду праведного шейха, вони піклувалися про святиню, роль доглядача завжди була дуже почесною у суспільстві [12]. В кримськотатарській традиції такий інститут очевидно ще існу-

вав наприкінці XIX ст., але поступово занепав. Респонденти зазначають, що біля святого місця завжди знаходився чоловік або, частіше, жінка, які доглядали за святинею. Цікаве свідчення вдалося зафіксувати в м. Старий Крим в 2008 році з вуст Джеміля Халілова. Він розповів про останнього шейха, що доглядав за місцевою святинею – Асан Азізом, а саме про Сейт-Немат Сашли Шейих Бабая: «У деда Сашлы Шейых всегда были длинные волосы и борода. Он всегда носил чалму. Он у нас в селе был как монах, и днем, и ночью читал молитвы». Далі респондент розповідає про дивовижні чудеса пов'язані із цим старцем: чудесні зцілення хворих, дивовижну здатність останнього шейха переміщуватися в просторі, ходити крізь стіни, карати брехунів, виконувати обряд викликання дощу. Сашли Бабай допомагав лікувати людей, водив їх до Асан-азізу. У дворі Сашли Бабая був колодязь «ситма кую», вода якого допомагала від лихоманок і малярії [35]. Про спадкоємність свого роду від святого азізу зазначала і респондентка, народжена в с. Шейх-Манай Совєтського району: «У меня прапрапрадед Азиз был, Мамбет-Адже. Туда люди приходили, молились на его могилу» [19].

Після виселення татар із Криму в середині XX ст. більшість об'єктів занепало, хоча інформатори розповідають, що за деякими святинями доглядало місцеве християнське населення: «Там всегда была женщина, которая ухаживала. После того как нас выслали, то место смотрела старая женщина, она русской была. Она все время туда ходила и там убирала. После того как она умерла, все там разрушили» [10]. «У нас были знакомые мужчина и женщина, русские из Алушты. Мы к ним приезжали в гости из Узбекистана. Они нам рассказывали. В том месте, где Азиз, были сады. И вот в советское время, чтоб сохранить это место, там оставляли какого-то старика сторожем, как будто он в сарае работает, и поручали ему ухаживать за Азизом, чтоб там не пачкали» [11].

Тепер розглянемо традиційні релігійні практики, які приурочували до відвідин святого місця. Поклоніння являло собою певний усталений в народній традиції ритуал, що включав два головних етапи: 1) паломництво до святого місця; 2) молитва та принесення жертви, яка мала кілька форм: залишання шматка одягу, жертвування грошей, принесення в жертву барана та роздавання їжі бідним. За народними переказами, допомога у вигляді одужання хворого приходила часто вже під час подорожі до святого місця, що вказує на важливість цього етапу ритуалу паломництва. Під час молитви втілювався контакт людини із святим місцем, який часто підкріплювався певними діями: питтям води із джерела, торканням сакральних предметів, натиранням хворих місць землею з-під святилищ тощо. Практикувалося триразове обходження святої могили та ночівля біля святилища. Крім того, біля деяких святих об'єктів під час молитви запалювали свічку чи лампаду [9].

Про ритуальні практики, що проводилися місцевим ісламським духовенством біля святої могили у своєму рідному селі Шейх-Кой, розповідає Берає Аджи Рашидова: «Сначала людей купали в чокъракъе*[1]. В нем купали в определенное время, после полуночи. Когда с поверхности земли исчезали черные силы и появлялись ангелы. Появляются мелеки*[2], когда просыпается природа. И кругами возле мечети становились [...] Привозили в мечеть этого больного, он там в отдельной комнате спал. Каждый намаз его выводили и вместе с ним читали молитву. Читали молитву и на него дули. Некоторых вылечивали за три дня, некоторых за неделю, а некоторых за месяц» [29]. І досі вода, що виходить неподалік від святого місця, вважається помічною від різних хвороб, тому частиною ритуалу паломництва було пиття джерельної води. Біля азізу, що знаходився поруч із Мойнакським озером, віруючі після прочитання молитви здійснювали ритуальне омовіння у солоній воді озера [14, С. 216]. Обов'язковою частиною ритуалу паломництва було принесення пожертви. Загальнопоширеною практикою було залишання шматка одягу чи тканини біля святої могили, їх прив'язували до гілок дерев та кущів, що росли поруч із могилою. Також різали барана та роздавали їжу бідним, або залишали приготовлене м'ясо жертовної тварини біля сакрального об'єкту. Поширеним було також залишання милостині біля азізу, яку потім віддавав бідним доглядач святині. На могилі святої під с. Буюк-Озенбаш способом поминання похованої в тому місці жінки було принесення і складання каміння на могилу: «Вот люди, когда туда поднимались, брали с собой камень, чтобы этого человека помянуть. И там образовалось очень многомного этих камней» [26].

Сьогодні є відомості про певну «спеціалізацію» кримських азізів, адже вважається, що кожен із них допомагає виліковувати якісь конкрет-

*[1] Крим. тат. «чокъракъ» – джерело воды.

*[2] Крим. тат. «мелек» – ангел.

ні хвороби, або допомагає у певних життєвих негараздах. Зокрема, вважалося що молитва біля могили Майрух Бабая у с. Біюк-Бараш допомагала вилікувати хворобу ніг та суглобів, азіз у с. Ефенді-Кой допомагав хворим на різні психічні хвороби, до азізу с. Корбек зверталися у разі хвороби очей, до святині Мелек Аштер в передмісті Азіз м. Бахчисарай йшли молитися у разі укусу отруйних змій чи комах. За словами І. Гаспрінського, Азіз Саглик-су, що знаходиться на території православного Косьмо-Даміанівського монастиря, допомагав людям, що страждали від «душевної тісноти», меланхолії та поганого ока, Мойнакський азіз допомагав від хвороб шкіри та язв, Сімферопольський Салгир-Баба Азіз, за переконанням місцевого населення, допомагав від лихоманки [14, С. 216]. Свою «спеціалізацію» має і нині діюча святиня Старого Криму, до неї звертаються у разі переляку. Є навіть свідчення про те, що окремі локальні святині допомагали від зубного болю.

Поклоніння місцевим святиням було інкорпоровано до святкового аграрного календаря кримських татар. Відомі приклади, коли масове паломництво здійснювалося у визначені дні року, на найбільші ісламські або аграрні свята, а саме на Навруз, Хидирлєз та Дервізу. Про паломництво до місцевої святині згадує інформатор: «Азиз был в Изобильном (Корбек). Там одна священная могила была. Туда все ходили шестого мая, у нас праздник Хыдырлез Байрам называется. Каждый год шестого мая все ездили туда. Там молились и кашу варили. Там гуляли. Со всех сел вокруг ехали туда. Приезжали туда из Солнечногорска, из Шума (Кутузовка), из Малого и Большого Маяка тоже туда приезжали» [11]. До Інкерманського азізу паломники масово сходилися у вересні кожного року [14, С. 214]. Як правило, біля місцевої святої могили також проводили і молитву про дощ «ягмур дуаси». З цією метою мулла збирав усю чоловічу громаду села біля могили чи місцевого цілющого джерела, де й проводився колективний молебень та приносилася в жертву тварина: півень, вівця або бик.

Цикл усної традиції, пов'язаної із місцевими ісламськими святинями, становлять легенди та перекази про походження та появу святої могили, джерела чи скелі, про контакти людей із душами святих, про зцілення чи допомогу, яка йде від святинь, а також про покарання за святотатство.

Існувала певна процедура виявлення могили святого. За традицією, на місці поховання мали побачити протягом кількох днів священне світло («нур») [14, С.217]. В публікації І. Гаспрінського наведений опис виявлення святої могили в м. Гурзуф: протягом трьох днів місцевий мулла спостерігав появу світла на могилі, після цього вже облаштували святиню і розпочалося паломництво. Значним є цикл переказів та бувальщин, присвячених оповідям про чудесне зцілення хворих, які мали контакт із святинею або здійснювали паломництво. Окрему групу розповідей становлять перекази про контакти людей із святими, які за певних обставин могли приходити та втручатися у життя живих. В народних переказах святі з'являються в кількох випадках: для допомоги віруючим, для попередження у разі небезпеки та для покарання людей за гріхи чи святотатство. В перших двох випадках дух святого являється у людському образі, переважно у вигляді старця, у останньому випадку – він невидимий, або з'являється у неантропоморфному вигляді, наприклад, у формі колеса, або граду каміння.

Великий вплив на формування культу локальних святих в Криму справило домінування місцевої мусульманської традиції, за якою переважна більшість святих місць так чи інакше пов'язана із життям та діяльністю «святих людей», «праведників», людей, які загинули або були вбиті під час паломництва до Мекки, загинули за віру [14, С. 214–217; 15, С. 98–108].

Найбільш значні мусульманські святині Криму пов'язані із життям суфійських шейхів та діяльністю братств ісламських містиків, із проповідницькою діяльністю адептів ісламської віри в Криму. Н. Абдульвапов виділяє азізи, що мають зв'язок із головними суфійськими центрами Середньовіччя: групу могил в Старому Криму та Кефі (Феодосії), могилу святого Якуба-єфенді шейха тарікату Хальветійє біля фортеці Інкерман, могили святих Сеїт Мемед ерена та Шейх Мемед ефенді в м. Бахчисарай та святі могили в так званих «чотирьох вогнищах» розповсюдження ісламу в Криму: могили святого Ахмеда-ефенді в селищі Куледж, Уч-Азіз в селищі Ефендікой, та сім могил в с. Єділер (Ташли Шейх-елі), які також належали наставникам місцевої суфійської обителі [6]. Загалом різні суфійські містичні течії вплинули на формування культу святих в багатьох країнах Близького Сходу, Середньої Азії, Кавказу. Відомо, що поширення ісламу на території Криму йшло одночасно із поширенням проповідницької діяльності суфійських братств [7]. Біля святинь праведників розташовувались мечеті та текіє дер-

вішів, місцеві святилища були інкорпоровані до головних мусульманських центрів півострову. Останні згадки про напівлегальну діяльність ісламського духовенства в контексті поклоніння місцевим ісламським святиням Криму відносяться до 40-х рр. XX ст. Після виселення кримських татар із Криму ця традиція була остаточно перервана.

Традиція вшанування природних місць поклоніння, хоч і має ісламську символіку, проте більшою мірою ґрунтується на давніх неісламських віруваннях. У традиціях вшанування святих могил, які позначають ландшафтні об'єкти, досить виразно виступає вшанування сил природи (води, землі, рослинності). Про зв'язок місцевого паломництва із аграрним календарним культом говорить приуроченість відвідин місцевих святинь до найбільших календарних свят. Велике значення в цьому культі отримав екологічний чинник, що знайшов своє вираження у вшануванні і поклонінні азізам, яких пов'язують з джерелами, ріками, колодязями. Природні умови Кримського півострову та особливості господарювання (недостатня кількість значних водних артерій при великій питомій вазі поливного землеробства) виробили у місцевого населення особливо акуратне та уважне ставлення до різних видів водних джерел. Серед татарського населення Криму панувала віра в те, що людині, яка облаштувала джерело або фонтан, пробачалися гріхи [36, С. 32].

Великий вплив на розвиток традиції поклоніння святим місцям справив культ поклоніння предкам, адже переважна більшість азізів мають територіальне значення і шануються представниками одного або кількох населених пунктів, часто знаходяться на територіях сільських кладовищ. Самі респонденти зазначають, що святого азіза необхідно поминати в молитвах як свого рідного. А на питання, хто такі азізи, одна інформаторка відповіла, що це «предків пам'ятники» [27]; очевидно, саме так вони уявлялися представникам місцевих кримськотатарських громад. Культ печер також був пов'язаний із віруваннями про потойбічне життя. За словами П. Кеппена, кримські татари вірили, що в печерах бувають душі померлих [20].

Аналіз вищенаведеного матеріалу говорить про те, що культ святих в традиційному кримськотатарському суспільстві виконував низку функцій: ідеологічну (азізи виступали центрами поширення ісламської релігії), медіативну функцію (шанування святинь було географічним втіленням контакту людини із сакральним світом), комунікативну (біля місць поклоніння в окремі дні проходило спілкування паломників певної місцевості), екологічну (в культі поклоніння місцевим святиням втілювалося розуміння людиною свого місця у природному ландшафті). Саме в цих локусах відбувався контакт людини із надприродними силами, а в практиках поклоніння святим азізам втілювався діалог людини із божественним світом.

Джерела та література

1. Levise I.M. Saints and Somalis.Popular islam in a clan-based society. – London: First Read Sea Press. 1998.
2. Mystics and commissars : Sufism in the Soviet Union / Alexandre Bennigsen, S. Enders Wimbush London : Hurst, 1985.
3. Suvorova A. Muslim saints of South Asia. The eleventh to fifteenth. – New York : RoutledgeCurzon, 2005.
4. Абашин С.Н., Бобровник В.О. Соблазны культа святых (вместо предисловия) // Подвижники ислама: Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе / РАН ; Институт этнологии и антропологии им. Н.Н.Миклухо-Маклая; Институт востоковедения / С.Н. Абашин (сост. и отв. ред.), В.О. Бобровников (сост.и отв. ред.). – М. : Восточная литература, 2003. – С. 3–17.
5. Абдулахатов Н. У. Роль и место паломничества в жизни населения ферганской долины (по матеріалам святых мест Ферганской области). Автор. дисс… канд. ист. наук. – Ташкент, 2008.
6. Абдульвапов Н. Актуальные проблемы изучения суфизма в Крыму // Ученые записки ТНУ. – Симферополь. – 2005. – Т.18 (57). – № 3: Серия «Филология». – С. 179–192.
7. Абдульвапов Н. Суфизм и начальный этап активного распространения ислама в Крыму // Культура народов Причерноморья. – 2006. – № 79. – С. 140–149.
8. Аблямітова Діляра, 1930 р.н., народилася в м. Старий Крим. Записано автором в 2008 році.
9. Акъярлы Э. Азизы Крыма // Qasevet. – 1994. – № 23. – С. 40–42.
10. Аріфова Маджуба, 1929 р.н., народилась в с. Коккоз (Соколине) Бахч. р-ну. Записано автором в 2007 році.
11. Бєдієв Аджимурат, 1927 р. н., народився в с. Демерджі (Лучисте) Алуштинської м.р. Записано автором в 2007 році.
12. Бобровников В. Родовые святилища рутульцев: гибридная религиозность у мусульман Дагестана // Религиозные практики в современной России:

Сборник статей / Под ред. К. Русселе, А. Агаджаняна М.: Новое издательство, 2006. – С. 236–253.

13. Викторин В.М. Тукли-Баба Шашлы-Адже – святое место астраханских мусульман // Этнографическое обозрение. – 2003. – №2. – С. 50–61.

14. Г-й.И.(ГаспринскийИ.)КрымскиеАзизы// Восточный сборник общества ориенталистов. – Кн.1. – СПб., 1913. – С.214–217.

15. Гудзий Н. Мотив усеченной головы в татарской легенде об Азисе // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1919. – № 56. – С.98–108.

16. Ислам в Крыму: очерки истории функционирования мусульманских институтов / Крымский ин-т мира. – Симф. : Элиньо, 2009.

17. Ідрісова Ресміє, 1931 р.н., народилася в с. Бахсан-Кой (Міжгір’я) Білогірського р-ну. Записано автором в 2006 році.

18. Ісмаїлова Хатідже, 1932 р.н., народилася в с. Бешуй, Сімферопольського р-ну. Записано автором в 2007 році.

19. Каджаметова Аліє, 1935 р.н., народилася в с. Шейх-Манай (Лебединка) Совєтського р-ну. Записано автором в 2007 році.

20. Кёппен П. И. Описание Туакской пещеры в Крыму // Труды высочайше утвержденного Вольного общества любителей российской словесности.– 1821.– Ч. 14.– С. 220–249.

21. Книга путешествия. Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666- 1667гг.) / Крымское отделение Института востоковедения НАН Украины / Е.В. Бахревский (пер.и коммент.). – Симферополь : Дар, 1999.

22. Коваленко И.М. Священная природа Крыма: Очерки культово-природоохранных традиций народов Крыма / [Под ред. В.Е.Борейко]; Киев. эколого-культ. центр, Симферопол. гор. молодеж. обществ. орг. «О-во геоэкологов». – К., 2001;

23. Крюкова Н. Мусульманські святині Криму як об’єкт релігійного поклоніння // Філософські обрії . Науково-теоретичний журнал. – 2007. – № 18. – С. 212–227.

24. Огудин В.Л. Места поклонения Ферганы как объект научного исследования // Этнографическое обозрение. – 2002. – № 1. – С. 63–79.

25. Орлов В. В. Поклонение силам природы в магрибинском «народном исламе» (XVIII-XIX вв.) // Человек и Природа в духовной культуре Востока. М.: ИВ РАН: Крафт+, 2004 –С. 221–242;

26. Османов Ділявєр, 1954 р.н. Записано автором в 2007 році.

27. Османова Шашне, 1925 р.н., народилася в с. Аджигол (нині не існує) Феодосійської м.р. Записано автором в 2008 році.

28. Подвижники ислама: Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе / РАН ; Институт этнологии и антропологии им. Н.Н.Миклухо-Маклая; Институт востоковедения / С.Н. Абашин (сост.и отв.ред.), В.О. Бобровников (сост.и отв.ред.). – М. : Восточная литература, 2003.

29. Решидова Аджи Берає, 1935 р.н., народилася в с. Шей-Кой (нині не існує) Сімферопольського р-ну. Записано автором в 2008 році.

30. Сейфулаєв Тохтар, 1927 р.н., народився в с. Буюк-Озенбаш (Щасливе). Записано автором в 2007 році.

31. Сеїд-Алієв Набі, 1930 р. н., народився в с. Татар Осман (Зелене) Бахчисарайського р-ну. Записано автором в 2006 році.

32. Слудский А.Ф, Спасо-Кукоцкий А. И. «Бездонный колодец» на горе Большой Агармыш около гор. Старого Крым // Крым. – 1928. – № 1(16). – С. 5–12.

33. Сызранов А. В. Культ мусульманських святых в Астраханском крае // Этнографическое обозрение. – 2006. – № 2. – С. 127–143.

34. Усеїнова Уріє, 1931 р. н., народилася в с. Алма-Тархан (Червоноармійське) Бахчисарайського р-ну. Записано автором в 2006 році.

35. Халілов Джеміль, 1926 р.н., народився в с. Ельбузли (Перевалівка) Судацької м.р. Записано автором в 2008 році.

36. Чурлу М. Живительна стихия. Родники фонтаны и колодцы в Крыму // Qasevet. – 1998. – № 261. – С. 30–36.

Елена Соболева

Мусульманские святыни Крыма: происхождение и составляющие культа почитания

В статье на основе опубликованных источников и полевых исследований автора рассмотрены мусульманские святыни Крыма, обычаи крымских татар, связанные с паломничеством к местным святым местам. Подается классификация мусульманских святынь в соответствии с их популярностью, местом в сакральной иерархии, происхождением, типом почитаемых объектов.

Ключевые слова: *Крымские татары, паломничество, святые места.*

Olena Soboleva

Muslim holy places in Crimea: origin and components of worship

On the basis of published sources and author's field researches the review of rituals connected with pilgrimage to the local holy places in Crimean Tatars tradition are given. The paper examines classification of Muslim shrines on the basis of their popularity, the place in the sacred hierarchy and on the basis of their origin and the type of honor objects. Key words: Crimean Tatar, pilgrimage, holy places.

***Key words:** Crimean Tatars, pilgrimages, holy places.*

УДК 325.54+314(477.75)«19»1944–1970

Ельвіна Сеітова (м. Сімферополь)

ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У КРИМСЬКІЙ ОБЛАСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-х – НА ПОЧАТКУ1970-х РОКІВ

Вагомим соціально-економічним явищем у післявоєнній історії Криму був процес переселення з різних областей Росії та України (з 1954 р. переважно з УРСР) до Криму. На організовано прибулих людей був орієнтований комплекс пільг та привілеїв. Успішне їх застосування наприкінці 70-х рр. ХХ ст. вже приносило свої результати. Згідно з переписом населення 1979 р. в Кримській області мешкало 2135916 людей. Демографічний потенціал регіону вдалось наростити, головним чином, за рахунок механічного приросту населення.

***Ключові слова:** Крим, Україна, переселення, демографія.*

Після завершення Великої Вітчизняної війни населення Криму значно скоротилось, тому Державний комітет оборони прийняв постанову «О переселении колхозников в районы Крыма». Так, вже у вересні 1944 р. з різних областей Росії та України прибували до півострова ешелони з новим населенням. Незважаючи на те, що заселення Криму розпочалось ще у 1944 р.*[1], регіон протягом 60–70 років ХХ ст. потребував нарощування демографічного потенціалу. У зв'язку з цим протягом зазначеного часу процес організованого переміщення населення з різних районів України до Криму знаходився у активній динаміці.

Протягом 1965 р. до Криму організовано доправили 5951 родин [1]. Загальна кількість прибулих становила 23562 особи [2]. Однак, як і в минулі роки, не всі переселенці осіли в регіоні. Виїзд людей відбувався переважно з господарств, які мали недоліки у культурно-побутовому обслуговуванні населення – головним чином, через відсутність водопостачання, електроенергії, дошкільних закладів та ін. Разом з цим, були випадки відбору певної категорії людей, які не відповідали «кодексу будівника комунізму». Серед переселенців траплялися особи, які зловживали алкоголем, ухилялися від сплати аліментів та не відповідали вимогам паспортного режиму. Так, наприклад, переселенець А. Т. Шарий прибув з Чернігівської області 28 березня 1965 р. у Ленінський район, а 2 квітня його вже розшукувала міліція за підозрою в скоєнні кримінального злочину. У лютому в цей же район (колгосп ім. Фрунзе) з Чернігівської області прибула родина Ф. Бачиського. Через три доби сім'я переїхала в радгосп «Східний». Там «голова родини до праці не приступав, але систематично займався пиятикою. Після того, як він пропив особисті речі, виїхав з області» [3].

Значним недоліком переселенської політики було те, що до документації та звітності про хід заселення Криму з боку місцевої влади не надавалося належної уваги. Квартальний звіт, наприклад, складався бухгалтером, прорабом господарства або тим, кому це доручали. Дані, які б відображали динаміку переселення по роках, взагалі відсутні. Тим не менш, ми можемо констатувати, що на 1967 р. до Криму було переселено щонайменш 117 тисяч родин [4], причому виїзд населення поза межі півострова у порівнянні з 1959 р. значно зменшився [5]. У 1966 р. область прийняла та влаштувала близько 6 тисяч нових родин, яким за рахунок кредитів Держбанку було зведено 6463 будинки [6].

*[1] Див: Ельвіра Сеїтова. З історії заселення Криму (1944-1967рр.) // Краєзнавство. - 2012.- №2.- С. 77-80.

У процесі організації заселення Криму мали місце деякі курйози. Наприклад, у 1965 р. з Житомирської області, у порядку планового переселення, прибули родини німців (В. А. Райтер у радгосп «Ясна поляна» Джанкойського району та Я. А. Дик у радгосп «Озерний» Сакського району). Збагнувши, що трапилося, виконком вирішив дозволити обласному управлінню охорони суспільного порядку, як виняток, прописати їх у Кримській області. При цьому завідуючому Відділом організованого набору робочих та переселення Кримського облвиконкому Н. Максименко вказали на невідповідальний підхід у вирішенні питання заселення до Криму вказаних осіб. Разом із тим Раду міністрів УРСР оповістили про те, що обласні відділи Житомирського та Київського облвиконкомів допустили порушення постанови уряду «О порядке отбора переселенцев в Крымскую область» [7]. Принагідно зазначимо, що Кримському відділу було дозволено оформити 50 родин з м. Ташкенту (Узбецька РСР). Ці сім’ї були зареєстровані як потерпілі від землетрусу [8].

На 1967 р. Кримській області було встановлено державний план прийому населення в кількості 6000 родини та спорудження для них 6500 будинків [9]. Загальна кількість прибулих нараховувала 20868 людей [10]. Згідно з офіційною статистикою на 1 січня 1968 р. з 7192 будинків передано переселенцям по актах 5151, продано працівникам радгоспів 40 жител, за 816 будинків, які використовувались не за призначенням, достроково стягнуто кредити Держбанку [11]. Наступного року у Криму осіло 1747 сімей (6720 людей) [12].

Незважаючи на те, що в ці роки процес соціальної адаптації населення тривав ефективно, все ж були випадки зворотного від’їзду щойно прибулих. Полишали Крим особи головним чином, з господарств, які були не спроможні розв’язати проблеми з водопостачанням та електрикою, а також забезпечити культурно-побутове обслуговування населення [13].

У зв’язку із збільшенням числа радгоспів, створенням нових колгоспів, збільшенням площ винограду, садів, овочів та розширенням площ зрошування Північнокримським каналом, значно зросла потреба регіону у працездатній силі [14]. Економічне зростання регіону стимулювало політику переселення – воно продовжувалося. У загальній кількості в 1968 р. за програмою переселення у Крим прибуло 1640 родин (6236 людей) [15]. Витрати по виплаті одноразової грошової допомоги склали 72000 рублів. У межах республіканської програми заселення взяло участь 3971 сімей (41071 осіб). З Узбецької РСР прибуло 192 родин (1172 людини) [16]. На 1969 р. план прийому населення було встановлено в кількості 5650 сімей, для яких планувалося збудувати 5650 одиниць житла [17].

У цей час Державний комітет Ради Міністрів Української РСР з використання трудових ресурсів звинуватив свої підрозділи на місцях у тому, що вони порушують «Інструкцію про порядок організованого набору працівників» [18]. Відповідальним по використанню трудових ресурсів було заборонено складати трудові договори з працівниками, які не мали трудових книжок, відповідних довідок про трудову діяльність; з громадянами призивного віку без військових квитків; з неповнолітніми; людьми похилого віку (чоловіки старше 55 років, жінки – 50 років), особами нездатними до фізичної праці, а також з порушниками трудової дисципліни, звільненими за систематичні прогули та громадянами, які раніше складали договори та не відпрацювали відповідного терміну [19].

У результаті дотримання спеціальних інструкцій у 1969 р. було прийнято – 5384 сім’ї, збудовано 5239 одиниць житла [20]. Зі Звіту «Про виконання плану оргнабору працівників на роботу в промисловості, будівництві, на транспорті на 1 січня 1970 р. по Кримській області» довідуємося, що в загальній кількості оргнабору підлягало 2900 людей, фактично було направлено 3026 людей [21].

Кримський облвиконком у межах розробки плану розвитку народного господарства УРСР на 1971–1975 рр. визначив план переселення в цей регіон у кількості 15000 родин, тобто 3000 сімей кожного року. Необхідність продовження переселення у зазначений період було обумовлено, головним чином, подальшим розвитком зрошуваного землеробства. Так, згідно з постановою ЦК КПУ та РМ УРСР від 30 червня №520 було передбачено збільшення упродовж 1971–1975 рр. площ на 150 тис. га. Окрім цього до початку нової п’ятирічки в колгоспах та радгоспах області додатково мали вступити в стадію плодоношення 20 тис. га виноградників та 30 тис. га садів. Було намічено розширення площ овочевих культур та картоплі на 8 тис. га. Виконання вказаних робот потребувало додаткового залучення постійної робочої сили за рахунок планового переселення [22].

На 15 січня 1970 р. у Кримській області нараховувалось зайнятих у домашньому та особистому підсобному господарстві 29743 людини у працездатному віці, з них 15035 людей необхідно було працевлаштувати [23].

За даними на 1 січня 1971 р. до Криму прибуло 7149 осіб: за республіканським пересе-

ленням прибуло 13431 людей, з Узбецької РСР приїхало 277 осіб [24]. У загальній кількості, в 1971 р. при плані 4500 було прийнято та влаштовано 4629 сімей новоприбулих та було забезпечено виконання плану будівництва для них житла у кількості 4500 будинків. Загалом за період з 1966 р. по 1970 р. в південних та південно-східних областях України з центральних та західних областей республіки було переселено 58630 родин, що становило 97,8% до плану [25].

На 1 червня 1972 р. колгоспами та радгоспами області було прийнято 2372 родини. Робота з організації прийому та контролю за господарським влаштуванням новоприбулих носила плановий характер. Відділ організованого набору працівників і переселення Кримського облвиконкому, з залученням активу сільських та районних Рад депутатів трудящих, проводив перевірку готовності господарств до прийому бажаючих осісти в Криму. Результати перевірки оформлювались актами, в яких вносились відповідні пропозиції для виправлення недоліків. Зустріч прибулих сімей на станціях призначення проходила достатньо організовано [26].

На початку 1970-х років на території Криму мешкало 1587 тисяч чоловік, або 3,3% від загальної кількості населення УРСР. Співвідношення міського та сільського населення в області визначалось як 58,6% та 41,4%. У цей період чисельність мешканців Криму зростала більш швидкими темпами, ніж населення України в цілому. Це було пов'язано з активними міграційними процесами в регіоні. По-перше – за рахунок організованого переселення з ряду областей України. По-друге – за рахунок приїзду на півострів населення з власної ініціативи. Приплив переселенців обумовлювався інтенсивним розвитком сільського, переважно, зрошуваного землеробства, а також підвищенням рівня індустріалізації: на долю промисловості припадало 2/3 загальної валової продукції області. За період 1960–1970 рр. при зростанні населення на 40,3%, трудові ресурси зросли на 60,1%, а чисельність зайнятих у громадському виробництві зросла до 65,7%. У формуванні чисельності населення механічний приріст переважав природній – у 1965–1970 рр. на його долю припадало 72,3% від загального приросту населення [27].

Протягом 1973 р. було прийнято 4136 сімей [28]. На початок 1974 р. чисельність населення Кримської області вже складала 1692,9 тис. осіб (без Севастополя), з них 667,6 тис. або 39,5% припадала на сільську місцевість. Трудові ресурси села складали 357,4 тис. чоловік або 53,5% до чисельності сільського населення [29].

У 1974 р. було прийнято загалом 3355 родин [30]. Крім того, були надані необхідні умови для проживання та роботи особам з числа демобілізованих з лав Радянської Армії (38 осіб) [31].

Незважаючи на успіх «закріплення» в Криму новоприбулих, невелика частина переселенців все ж таки залишала півострів. Деяких громадян спонукали до переїзду сімейні обставини або «нелади з законом» [32]. Окрім цього значна частина родин переселенців вибувала через недостатню увагу місцевої влади до своєчасного вирішення питань створення необхідних побутових та виробничих умов [33].

Згідно з рішенням XXV з'їзду КПРС (1976 р.) та XXV з'їзду Компартії (1976 р.) України у Кримській області було вирішено продовжувати подальший процес інтенсивного розвитку найбільш трудомістких галузей сільського господарства (виноградарства, садівництва, тютюнництва та ін.). У зв'язку з цим значна частина колгоспів та радгоспів області, як і раніше, потребувала робочої сили. Прогнозувалось, що ця тенденція продовжуватиметься й надалі.

Основним джерелом поповнення трудовими ресурсами підприємств області в 10 п'ятирічці було визначене в межах області переселення з міст, робітничих селищ та райцентрів Кримської області, а також родини, які прибували з інших місцевостей СРСР на запрошення господарств, яким було встановлено план прийому сімей. Загалом планувалось переселити за п'ять років 10 тисяч сімей, тобто по 2 тисячі кожного року. Мова йшла про приблизно 22–23 тисяч працездатних [35]. На 1 червня 1976 р. прибуло 1074 родини [36], а на кінець року загалом було прийнято 2174 родини [37, 38].

Таким чином чисельність сільського населення Кримської області на 1976 р. складала 678120 людей (чоловіків – 317909, жінок – 360211), працездатних налічувалось 398198 людей [39]. Так, у Бахчисарайському районі проживали 51420 осіб в сільській місцевості, у Білогорському – 44100, Джанкойському – 72231, Кіровському – 44113, Красногвардійському – 64361, Красноперекопському – 33990, Ленінському – 48776, Нижнєгірському – 46257, Первомайському – 30482, Раздольненському – 27612, Сакському – 71885, Сімферопольському – 95550, Совєтському – 24017, Черноморському – 23326 [40]. Згідно з переписом населення 1979 р. загальна чисельність населення Кримської області становила 2135816 чол. [41].

Таким чином, процес організованого переселення до Кримської області протягом 1965–1970-х років

залишався одним з пріоритетних напрямків діяльності республіканського керівництва. Переселенська політика обумовлювалася збереженням тенденції браку демографічного потенціалу, а саме нестачею людського (трудового) ресурсу. Особливістю цього періоду було те, що внаслідок посилення уваги до питання господарського та побутового влаштування щойно прибулого населення вдалося стабілізувати закріплення людей у місцях їх вселення. У 1976 р. урядом УРСР було схвалено важливе рішення щодо задоволення потреб регіонів Криму шляхом перерозподілу трудових ресурсів безпосередньо у межах півострова. Разом із тим керівництво Кримської області повністю не відмовилися від практики прийняття населення з материка. Згідно з архівними документами, організоване заселення регіону завершилося в 1976 році.

Джерела та література

1. Державний архів в Автономній Республіці Крим, ф. Р-3508, оп. 1, спр. 177, арк. 6–7
2. Там само, спр. 172, арк. 39
3. Там само, арк. 15
4. Там само, спр. 212, арк. 11
5. Там само, арк. 13
6. Там само, спр. 213, арк. 1
7. Там само, спр. 213, арк. 39
8. Там само, арк. 63
9. Там само, спр. 212, арк. 17
10. Там само, арк.19–20
11. Там само, арк. 27
12. Там само, спр. 215, арк. 6–7
13. Там само, спр. 185, арк. 7
14. Там само, спр. 182, арк. 24
15. Там само, спр. 230, арк. 3
16. Там само, спр. 229, арк. 5–6
17. Там само, спр. 219, арк. 1
18. Там само, спр. 232, арк. 2
19. Там само, арк. 4
20. Там само, спр. 278, арк. 1
21. Там само, спр. 239, арк. 2
22. Там само, спр. 248, арк. 88
23. Там само, спр. 266, арк. 25
24. Там само, спр. 282, арк. 5–7
25. Там само, спр. 308, арк. 2
26. Там само, спр. 308, арк. 48–50
27. Там само, спр. 322, арк. 1
28. Там само, спр. 329, арк. 14
29. Там само, спр. 342, арк. 1–2
30. Там само, спр. 358, арк. 108
31. Там само, арк. 77
32. Там само, арк. 111
33. Там само, спр. 359, арк. 24
34. Там само, арк. 23
35. Там само, спр. 373, арк. 70
36. Там само, арк. 111
37. Там само, спр. 375, арк. 16
38. Там само, спр. 388, арк. 100
39. Там само, спр. 345, арк. 10
40. Там само, спр. 388, арк. 65
41. Этническая история Крыма в таблицах, картосхемах и диаграммах (по данным переписей населения) : информационно-справочное пособие / авт.-сост. А. С. Петроградская. – Симферополь : АнтиквА, 2007. – С. 11.

Эльвина Сеитова

Особенности развития демографических процессов в Крымской области (1965–1976)

Отдельным социально-экономическим явлением в послевоенной истории Крыма был процесс переселения из различных областей России и Украины (с 1954 г. преимущественно из УССР) в Крым. Для организованно прибывших людей был обеспечен комплекс льгот и привилегий. Успешное их применение к концу 70-х годов XX века стали приносить свои плоды – согласно переписи 1979 г. в Крымской области проживало 2135916 человек. Демографический потенциал региона нарастили, главным образом, за счет механического прироста населения.

Ключевые слова: *Крым, Украина, переселение, демография.*

Elvina Seitova

Features of the development of demographic processes in the Crimean area (1965-1976)

The main social and economic phenomenon in Crimean post-war history was the process of resettlement of the population from various regions of Russia and Ukraine (from1954 primarily from the USSR) to the Crimea. A package of benefits and privileges were directed to the arriving people in an organized way. Their successful application during the last 70 years of the 20th century started to bear fruit– according to the 1979 census, 2,135,916 people lived in the Crimea. The demographic potential of the region increased substantially on account of an automatic increase in population.

Key words: *Crimea, Ukraine, resettlement, demography.*

РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ

УДК 94(477.41):314:14(1–22)«175/179»

Олена Замура (м. Полтава)

ПОШИРЕННЯ ЗАХВОРЮВАНЬ СЕРЕД СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

У статті з'ясовано статево-вікову структуру населення двох сіл Переяславського полку в 1760-х рр. Обчислено частку хворих та скалічених від загальної кількості представників кожної статево-вікової групи. Визначено можливі причини поширеності тих видів захворювань, які найчастіше уражали мешканців полкових сіл.

Ключові слова: *Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр., сільське населення, статево-вікова структура, хвороби, каліцтво, інфекційні захворювання.*

Стан здоров'я населення був і залишається важливим фактором функціонування кожного суспільства. Вивчення зв'язку найпоширеніших захворювань зі статево-віковою структурою населення є важливим аспектом історико-демографічних досліджень Гетьманщини. Інформація про стан здоров'я населення дає змогу з'ясувати побутові умови життя представників українського ранньомодерного суспільства.

Разом з тим в сучасній вітчизняній історіографії практично відсутні спеціальні праці, які б стосувалися поширення захворювань серед сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Комплексно ця проблема в українській історіографії не вивчалася. Їй присвячено лише декілька праць сучасних дослідників.

Серед них, перш за все, потрібно назвати Юрія Волошина, який з'ясував показники смертності та поширеність хвороб серед православних і старообрядців, котрі мешкали у селах Стародубського полку [1]. Він встановив, що в православних селах Топальської сотні найбільше хворих було серед осіб, які вже перетнули 60-річний рубіж, тобто серед представників старших вікових груп [2]. У монографії Ігоря Сердюка розглянуто захворюваність у старших вікових групах населення полкових міст Ніжина, Переяслава та Стародуба [3]. Він теж зауважив зростання кількості хворих серед осіб, які записані такими, що перетнули межу 60-річчя. Недуги населення сотенного містечка Мени (Чернігівський полк) за даними Румянцевського опису дослідив Дмитро Казіміров [4]. Зазначені дослідники з'ясували, що найпоширенішими серед облікованого населення були слабкість, спричинена досягненням літнього віку; вади зору (часткова або повна сліпота) і захворювання опорно-рухового апарату (кульгавість, нездатність самостійно пересуватися).

З огляду на все вищезазначене, вивчення стану здоров'я населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. видається актуальним. У пропонованій статті викладено результати комплексного дослідження поширеності хвороб та каліцтв серед мешканців сіл Ветове та Лук'янівка Березанської сотні Переяславського полку в 1760-х рр. [5].

Дослідження проведене на основі матеріалів Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 років. В історіографії його ще називають Румянцевською ревізією, Генеральним описом Малоросії або Румянцевським описом Малоросії [6]. Уперше це джерело було запроваджене до наукового обігу ще в середині XIX ст. Однак донедавна переважна більшість дослідників використовувала книги Генерального опису здебільшого для з'ясування питань економічного розвитку та соціальної структури населення Гетьманщини [7]. В дореволюційній історіографії існували різні думки щодо достовірності даних цього джерела. Найбільше сумнівів викликала інформація про прибутки населення, обсяги посівів, площі орної землі та цінність й розміри маєтків. Найточнішими вважалися ті дані, які видавалися найлегшими для реєстрації. Тогочасні дослідники поквапилися віднести до таких результати обліку кількості й складу населення [8].

Разом з тим в книгах опису обліковано не лише розміри земельних володінь та рухоме майно переписаних осіб. Відповідно до інструкцій, якими регулювалося укладення Генерального опису, укладачі зазначали вік та стан здоров'я облікованого населення [9]. Таким чином, книги Генерального опису дозволяють з'ясувати

поширеність захворювань і фізичних вад серед представників обох статей та усіх вікових груп. Однак, попри незаперечний джерельний потенціал з даного питання, наші джерела потребують спеціальної перевірки.

Уже згадуваний Ігор Сердюк встановив, що в Генеральному описі відображено усну традицію сприйняття віку в ранньомодерному суспільстві. Особливість такого сприйнятя полягала в схильності округлювати кількість прожитих років до цифр, які закінчуються на 0 або на 5 [10]. Зважаючи на це, дані нашого джерела про вік переписаних осіб дійсно потребують перевірки. Під час демографічних досліджень її здійснюють за допомогою обчислення показника індексу Віппла (Whipple index). Цей показник визначає відношення загальної кількості населення, чий вік закінчується на 0 та 5 до однієї п'ятої населення віком 23–62 роки. Його обчислюють для того, щоб з'ясувати чи округлювали вік людей під час укладення перепису. Індекс Віппла вираховують за формулою:

$$Iwh= \frac{\sum_{23}^{62} Pa \text{ з закінченням на 0 і 5}}{1/5\sum_{23}^{62}}\times 100$$

Через Ра у цій формулі позначають кількість населення. Для показників індексу Віппла існує стандарт, розроблений ООН [11].

Чисельність мешканців с. Ветового віком 25–60 років, у літах, що закінчувались на 0 та 5, була 292 особи. Загальна чисельність населення віком 23–62 роки становила 463 особи. Підставивши ці дані у формулу, маємо:

$$Iwh= \frac{292}{1/5\times 463}\times 100 = 315{,}3$$

Обчислення аналогічного показника для населення с. Лук'янівки мало наступний вигляд:

$$Iwh= \frac{145}{1/5\times 219}\times 100 = 331$$

Ці результати свідчать про вкрай низьку точність вказівок про вік переписаних осіб.

Сучасний російський дослідник Павло Уваров, використавши французькі нотаріальні акти середини XVI ст., дійшов висновку, що представники «мовчазної більшості» старість пов'язували не з досягненням певного віку й навіть не з погіршенням здоров'я. Для селянина старість розпочиналася тоді, коли він втрачав здатність працювати й забезпечувати лад у господарстві на належному рівні [12]. Припускаємо, що неспроможність виконувати ці функції мешканці сіл Ветового та Лук'янівки автоматично пов'язували з літнім віком. Визначення стану здоров'я, були записані, можливо, зі слів самих селян і в такий спосіб потрапили до чернеток Генерального опису.

Таблиця 1

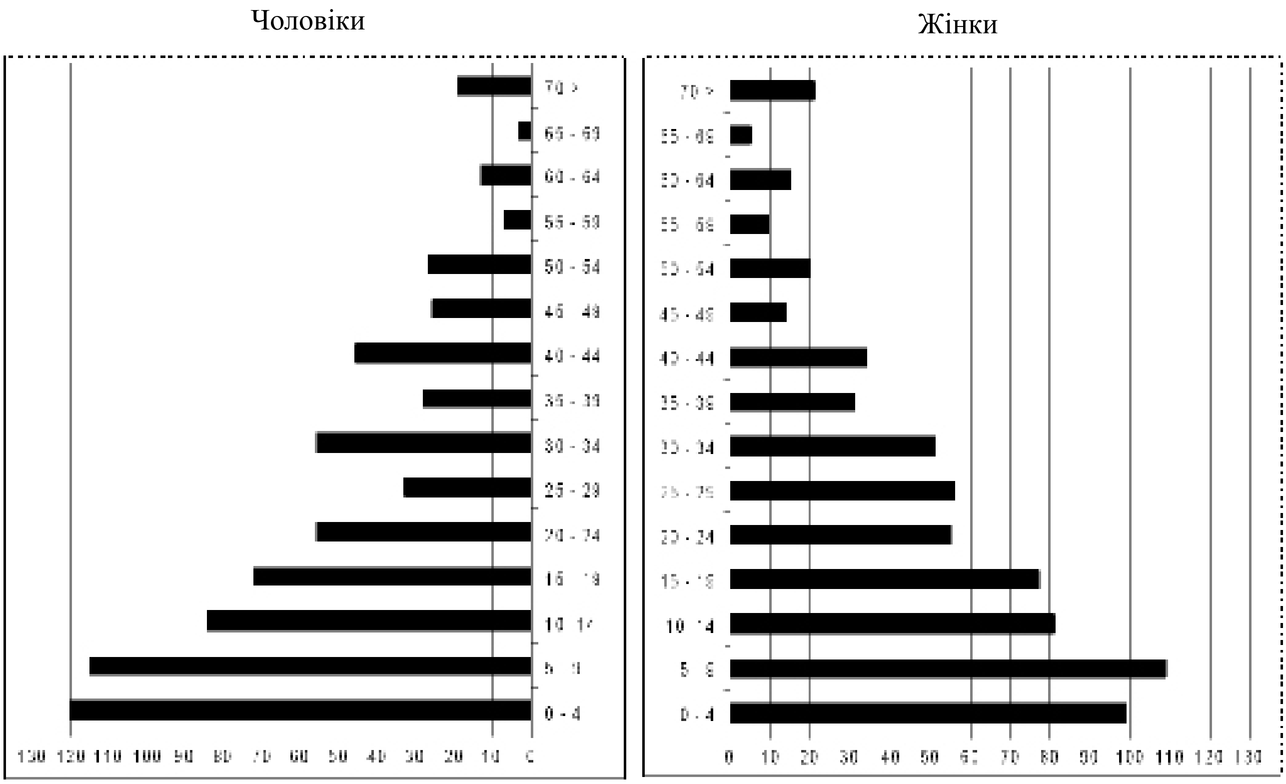
Стандарт ООН для вимірювання індексу Уіпла

Індекс Віппла	Якість даних	Відхилення від ідеальних показників
<105	дуже точні	**<5%**
105-110	відносно точні	**5-9,99%**
110-125	добрі	**10-24,99%**
125-175	погані	**25-74,99%**
> 175	дуже погані	**≥ 75%**

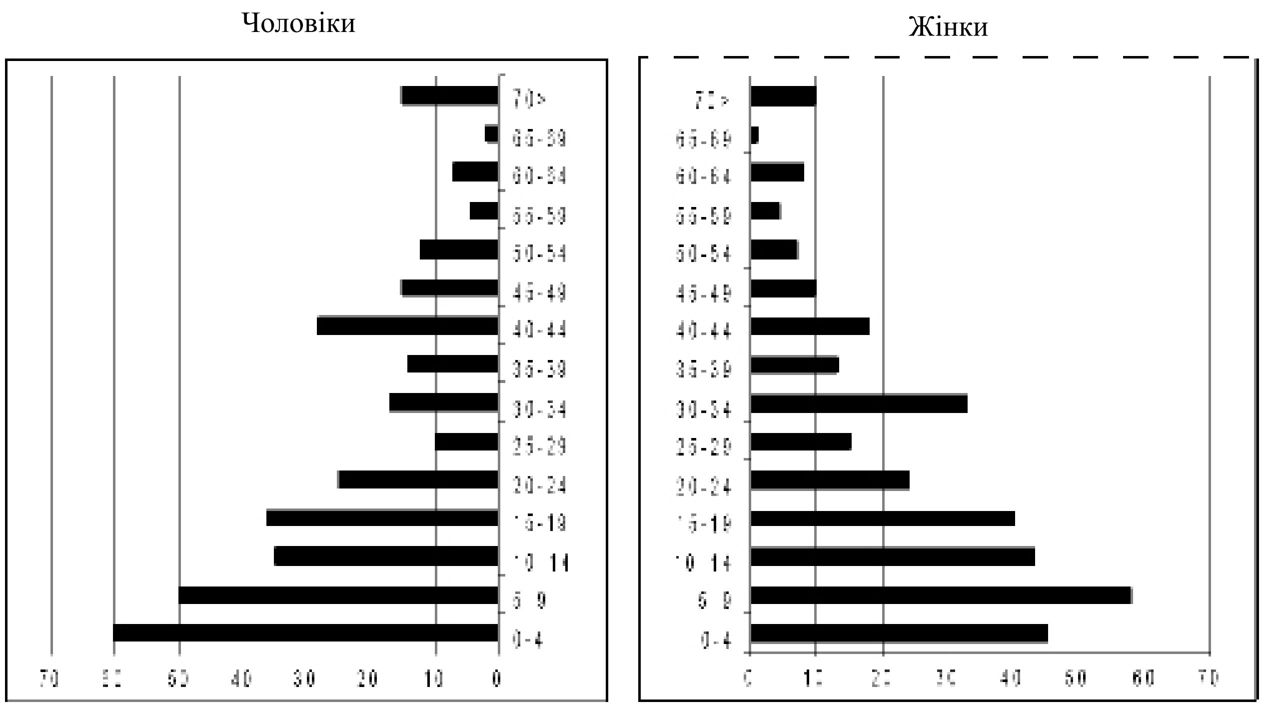
Однак укладачі чистовиків мусили узгодити отримані дані з вимогами поділу всього переписаного населення на три великі вікові групи й пожертвували повнотою інформації заради відповідності інструкціям. Як відомо, у Румянцевському описі населення за віком розподілене на три великі вікові групи. У світлі цього поділу особи, молодші 61 року не могли бути недужими «по старости». До того ж, як відомо, лікарський огляд населення під час проведення перепису не проводився. Припускаємо, що укладачі чистовиків Генерального опису підганяли первинні дані про стан здоров'я людей в обстежених селах до вимог прописаної в інструкції вікової градації. З огляду на цю обставину, цінність чернеток джерела для з'ясування уявлення про старечий вік є очевидною. Ми в своїх підрахунках кількості недужих спиралися саме на чернетки, бо через недотримання формальних вимог у цих варіантах перепису дані про здоров'я населення, на нашу думку, менше викривлені.

Населення досліджених сіл було переписане навесні 1767 р. [13]. У с. Ветовому проживало 1383 особи (705 чоловіків, 678 жінок) та знаходилося 129 домогосподарств (Мал. 1). З них 31 двір (24 %) був записаний за козаками. Власники 82 домогосподарств (63,5 %) записані посполитими. В одному домогосподарстві проживали церковнослужителі з родинами (0,9 %). Представникам генеральної і полкової старшини, а також вдовам значкових товаришів належало 15 земельних володінь (11,6 %).

За даними Генерального опису в с. Лук'янівці мешкали 659 осіб (330 чоловіків та 329 жінок) (Мал. 2). Крім того, за цим же джерелом в селі налічувався 21 двір посполитих та 15 козацьких дворів. Священик і церковнослужителі мешкали в окремих домогосподарствах. Усі посполиті с. Лук'янівки жили у володіннях колезького асесора Михайла Корбе.

Мал. 1. Статево-вікова піраміда населення с. Ветове (за Румянцевським описом 1767 р.)

Мал. 2. Статево-вікова піраміда населення с. Лук’янівка (за Румянцевським описом 1767 р.)

Переважну частину мешканців обох статей складали особи працездатного віку та діти (Мал. 1, Мал. 2). У жодному з обстежених сіл частка осіб старших за 60 років не перевищувала 8 %, тобто, згідно зі шкалою польського демографа Едварда Россета, населення було молодим [14].

Розподіл хворих за статтю і по вікових групах представлено у Табл. 2. Згідно з даними Румянцевського опису найменше недужих виявилося серед дітей. Особи віком до 15 років складали лише 2,7 % від кількості усіх хворих в обох селах. У дитячих вікових группах зафіксовано лише троє неду-

жих. Німий Тишко Даниленко (4 р.) жив у Ветовому [15]. Ще двоє хворих мешкали в Лук'янівці: Гордій Семененков (6 р.) був сліпим на обидва ока [16], а Іван Карпенко (13 р.) «крив на ноги»[17].

Цікаво, що в обох селах не виявлено жодної хворої дівчинки. На нашу думку, цей факт не свідчить про те, що сільські дівчатка відзначалися кращим здоров'ям і відсутністю фізичних вад. Припускаємо, що представниць жіночої статі у цьому джерелі взагалі обліковано гірше, ніж чоловіків. До того ж, укладачі опису не були лікарями, тому зазначали лише ті вади, які просто впадали в око.

Таблиця 2

Захворюваність у вікових групах серед мешканців сіл Березанської сотні Переяславського полку

	Вікова група	**Кількість хворих**									
		Ветове				**Лук'янівка**				**Разом**	
		Чол.	**%**	**Жін.**	**%**	**Чол.**	**%**	**Жін.**	**%**	**Осіб**	**%**
1	**0 – 4**	1	1,5							1	0,9
2	5 – 9					1	1,9			1	0,9
3	10 – 14					1	1,9			**1**	**0,9**
4	**15 – 19**	1	1,5	2	3,1	1	1,9			**4**	**3,4**
5	**20 – 24**	1	1,5	1	1,5					2	1,7
6	25 – 29			2	3,1					**2**	**1,7**
7	**30 – 34**	1	1,5					1	1,9	**2**	**1,7**
8	**35 – 39**	1	1,5							**1**	**0,9**
9	**40 – 44**	2	3					1	1,9	**3**	**2,6**
10	**45 – 49**	1	1,5			4	7,7	1	1,9	**6**	**5,1**
11	**50 – 54**	1	1,5	1	1,5	2	3,8	5	9,6	**9**	**7,7**
12	55 – 59			2	3,1			4	7,7	**6**	**5,1**
13	**60 – 64**	4	6	2	3,1	6	11,5	5	9,6	**17**	**14,5**
14	**65 – 69**	2	3	4	6,2	1	1,9			**7**	**5,9**
15	**70 >**	17	26	19	29,2	9	17,3	10	19,2	**55**	**47**
16	***Разом***	**32**	**≈49**	**33**	**≈51**	**25**	**≈48**	**27**	**≈52**	**117**	**100**

Серед молоді обох статей кількість недужих була більшою. Проаналізувавши записи щодо стану здоров'я осіб із вікових груп 15–19, 20–24 та 25–29 років, ми нарахували вісім хворих в обох селах. У Ветовому зафіксовано двоє хворих дівчат. Анастасія Світлична (18 р.) була «хрома на руки и ноги [18]». Цікаво, що її батьки, двоє молодших братів і сестра були здоровими [19].

Інша хвора дівчина Євдокія Семененко (18 р.) не бачила лівим оком [20]. Батьки та дві молодші

Таблиця 3

Розподіл хворих за видами хвороб серед мешканців сіл Березанської сотні Переяславського полку (за матеріалами Румянцевського опису 1767 р.)

№п/п	Хвороба	Кількість хворих									
		Ветове				Лук'янівка				Разом	
		Чол.	%	Жін.	%	Чол	%	Жін	%	Осіб	%
1	Слабкість „по старости"	20	30,8	26	40	17	32,8	25	48	88	75
2	Сліпота на обидва ока	1	1,5	1	1,5	1	1,9			3	2,6
3	Сліпота на одне око	3	4,5	1	1,5	1	1,9	1	1,9	6	5,1
4	Хвороба очей	1	1,5							1	0,9
5	Скалічені руки й ноги			1	1,5	1	1,9			2	1,7
6	Скалічені руки	1	1,5							1	0,9
7	Скалічені ноги	2	3	2	3	2	3,8			6	5,1
8	Кульгавість	1	1,5	1	1,5					2	1,7
9	Німота	1	1,5							1	0,9
10	Глухота	1	1,5							1	0,9
11	Психічні розлади					1	1,9			1	0,9
12	Епілепсія	1	1,5							1	0,9
13	Невизначена хвороба			1	1,5	2	3,8	1	1,9	4	3,4
	Разом	32	≈49	33	≈51	25	48	27	≈52	117	100

сестри Євдокії, як і родичі Анастасії, записані здоровими [21]. Крім вищезазначених осіб, недужими виявилися ще дві молоді жінки. Ними були Уляна Киянець (25 р.), скалічена на ліву ногу [22], та її ровесниця Палажка Дерновська, яка була «крайне больна [23]». У Румянцевському описі показано, що обидві жінки були заміжні й мали здорових дітей. В Уляни було двоє синів [24], а у Палажки один [25].

Щодо молодих чоловіків, то у с. Ветовому серед них виявлено двох недужих. Першим був син вдови Швандички Степан (18 р.). Напроти його імені зроблена приписка, що юнак «на ноги хром» [26]. Крім нього, в описі згаданий Яків Бузунарський (22 р.), «одержимый падучою болезнью [27]». У нашому джерелі батьки Якова, Григорій (70 р.) та Євфимія (60 р.) записані слабкими «по старости». Однак його старший брат Осип (30 р.) та молодша сестра Уляна (19 р.) були здоровими [28].

Серед молоді с. Лук’янівки зафіксовано лише одного хворого. Ним виявився Тимофій (18 р.), син вдови Катерини Остапівни [29]. Хлопець не міг вільно пересуватися, бо був «на ноги крив [30]». Тимофій мав здорового брата Федора (25 р.) [31]. Однак їхня 50-річна матір Катерина Остапівна записана слабкою «по старости [32]». Серед недужої молоді жінок було майже вдвічі більше, ніж чоловіків. Усі хворі жіночої статі проживали у с. Ветовому.

У наступний вікових групах (30 – 35, 40 – 44 та 45 – 49 років) кількість хворих в обох селах зросла до 12 осіб (9 чоловіків та 3 жінки). У Ветовому серед хворих обстежених вікових категорій виявлено лише чоловіків. Ми умовно розділили їх на дві групи. До першої віднесли осіб, у яких були проблеми із зором. Це Яків Чепанка (40 р.), сліпий на ліве око [33], Йосип Біда (40 р.), теж сліпий на ліве око [34] та Артем Олефіренко (30 р.), який мав невідоме захворювання очей [35]. До другої належали особи із хворими кінцівками: Степан Липка (35 р.), який був «на праву руку крив [36]» та Антон Кривулка (45 р.), кульгавий на праву ногу [37].

У с. Лук’янівці хворими виявилися четверо чоловіків та три жінки. Мешканці цього села страждали різноманітними захворюваннями. Марія Карпенко (30 р.) була сліпа на одне око [38]. Горпина Швець (49 р.) записана недужою «по старости [39]». Федір Швець (47 р.), чоловік Горпини, спочатку записаний здоровим. Потім до його імені зроблена приписка, що він на праве око «вовсе хром [40]». Христина Фомина (40 р.) була «здоровьем слаба [41]». Лаврін Руденко (47 р.) теж був «здоровьем слаб [42]». Лук’янівський мешканець Андрій Пархоменко (46 р.) «искалечен во все руки и ноги [43]». Серйозні проблеми зі здоров’ям мав їхній односелець Федір Боровик (49 р.). Він був «увечен по болезни замешательством в голове вовсе [44]».

Усі хворі перебували у шлюбі й мали здорових дітей. Щоправда, син одноокої Марії Карпенко, уже згадуваний Іван, не міг ходити [45]. Однак крім нього в сім’ї було ще п’ятеро дітей віком від 6 до 15 років, які записані здоровими [46]. Лише психічно нездоровий Федір Боровик та його дружина були бездітними [47].

Саме за рахунок перелічених осіб хворі жінки кількісно переважали чоловіків у вікових групах 50–54 та 55–59 років. У той же час недужих чоловіків в досліджених вікових групах налічувалося лише троє. Мешканець с. Ветова Роман Єщенко (50 р.) був глухим [48]. У с. Лук’янівці зафіксовано ще двоє хворих чоловіків цього ж віку. Костянтин Фомин був «по старости слаб [49]», а Дем’ян Якимов «болен [50]».

Найбільше недужих були представниками старших вікових груп (див. табл. 2). Особливу увагу привернула значна кількість, жінок віком 50–59 років, які записані недужими «по старости». В обох селах їх нараховувалося 11. При цьому ніяких конкретних описів їхніх хвороб джерело не містить. Однак жінки вважалися нездоровими. Серед них мешканки с. Лук’янівки: вдова Олена Павлівна (50 р.) [51], Марія Кріпка (56 р.) [52], Параска Федорівна (57 р.) [53], Химка Якимівна (50 р.) [54], Анна Стефанівна (50 р.) [55], вдова Катерина Остапівна (50 р.) [56], Устина Нестерівна (50 р.) [57], Євфимія Матвіївна (57 р.) [58] та Гапка Леонтіївна (59 р.) [59]. У с. Ветовому недужих „по старости» жінок із обстежених вікових груп було значно менше. Серед них записані тільки Марія Євтушенко (50 р.) [60] та вдова Агафія Цвіркун (57 р.) [61]. Параскева Щириця (57 р.) теж була недужою, але з іншої причини. В описі зазначено, що у неї скалічені ноги [62].

Потрібно зауважити, що записи про стан здоров’я населення в чернетках Румянцевського опису відрізняються від записів в чистовому варіанті. Зустрічаються випадки, коли хворих осіб із чернеток записували здоровими при перенесенні даних в чистовик. Більшість уже згадуваних мешканок с. Лук’янівки віком 50–59 років виявилася здоровими у чистовому варіанті Румянцевського опису (8 із 9 осіб), хоча у чернетці вони записані слабкими „по старости». Семеро із дев’яти недужих лук’янівських жінок віком 50–59 років перебували у шлюбі. Усі дружини були молодшими своїх чоловіків.

Однак стан здоров'я літніх чоловіків у чистовику теж зазнав змін. У чернетці вони записані слабкими «по старости». Незважаючи на це, у чистовому варіанті відбулися певні перетворення. Четверо чоловіків записані уже здоровими (усім їм було по 60 років). Поганий фізичний стан підтвердився лише у трьох осіб: Дмитра Кріпкого (70 р.) [63], Остапа Максимова (65 р.) [64] та Якова Семенова (60 р.) [65]. Старші чоловіки в обох варіантах опису були визнані слабкими «по старости». У той же час фразу, якою передано стан здоров'я наймолодшого з них (Якова Семенова), не змінювали для чистовика [66]. В обох варіантах Семенов записаний таким, що «в здоровьи слаб [67]».

Недужих жінок із обстежених вікових груп с. Ветового ці корегування майже не зачепили. Марія Євтушенко [68] та Агафія Цвіркун [69] записані слабкими й у чистовому варіанті. Однак старість як причина недуги вказана тільки для старшої віком Агафії (57 р.). Фізичний стан Марії (50 р.) цього разу описаний іншим виразом: «в здоровье слаба [70]».

Для чистовика несподівано поліпшилося здоров'я й молодших жінок з с. Лук'янівки. Горпина Швець [71] та Христина Фомина [72] виявилися здоровими. Покращилося й здоров'я чоловіків. Уже згадувані Костянтин Фомин [73] та Дем'ян Якимов [74] «одужали» в чистовику перепису.

Найбільше хворих було сконцентровано у старших вікових групах (табл. 3). У Ветовому 1767 р. проживало 35 чоловіків старше 60 років. Із них 23 особи, або майже 66 %, записані слабкими по старості або такими, що мали серйозні каліцтва. Серед них потрібно згадати Дмитра Адаменка (63 р.), який був сліпим на обидва ока [75] та Власа Семененка (60 р.), сліпого на праве око [76]. Крім них, іще Тиміш Шевчик (60 р.) мав каліцтво. У нього не було лівої ноги [77]. Літні жінки у с. Ветовому кількісно переважали чоловіків (41 особа). Більше половини з них (26 осіб або 63 %) страждали від старечої слабкості або від каліцтв. Серед недужих літніх жінок потрібно згадати абсолютно сліпу Агафію Проценко (70 р.) [78] та Катерину Глущиху (67 р.), яка кульгала на праву ногу [79]. Щоб штучно не завищувати дані про кількість хворих, ми не враховували вищезазначених літніх осіб у 13, 14 та 15 графах Таблиці 2 та у першій графі Таблиці 3.

У с. Лук'янівці із 24 чоловіків старших вікових груп слабкими записані 16 осіб (67 %). Літніх жінок було менше, ніж чоловіків (19 осіб). Із цих представниць жіночої статі 15 (79 %) записані слабкими. Загалом, 67 % усіх літніх людей з сіл Ветове та Лук'янівка не виглядали здоровими в очах тих, хто збирав про них інформацію.

Набір хвороб сільських мешканців відзначався різноманітністю. Люди страждали від сліпоти (частіше на одне око), скалічених рук і ніг, кульгавості, епілепсії, психічних розладів, німоти, глухоти. В обох селах недужих чоловіків зафіксовано менше, ніж жінок. Однак хвороби представників чоловічої статі були різноманітнішими. Уражали вони переважно чоловіків з молодших вікових груп. У Румянцевському описі обстежених сіл серед недужих чоловічої статі зустрічаються сліпі (повністю або частково), німий, глухий, психічно хворий, епілептик, кульгавий та особи із скаліченими кінцівками. Стосовно жінок, то вони переважно страждали від старечої слабкості, скалічених кінцівок, часткової або повної сліпоти.

Три чверті усіх недужих записані такими, що слабкі «по старости». В обох селах жінки із цієї категорії переважали чоловіків (табл. 3). Щодо решти захворювань, то більшість недужих мешканці обстежених сіл мала скалічені або хворі кінцівки (11 осіб або 9,4 %). Серед них семеро чоловіків та четверо жінок.

Наступна категорія недужих страждала від незручностей, пов'язаних з вадами зору або абсолютною сліпотою. Таких ми нарахували десять осіб або 8,6 % від загальної кількості хворих. Серед них семеро чоловіків та троє жінок.

Уже згадуваний Юрій Волошин висловив думку, що вади зору в населення старообрядницьких сіл могли бути спричинені різними інфекційними захворюваннями, такими, як кір, вітряна віспа й сифіліс [80]. Однак атрофія зорового нерву вважається порівняно рідкісним ускладненням при сифілісі. Вона здебільшого притаманна тим, у кого це захворювання вроджене [81]. Сучасний американський дослідник Стівен Хок (Stiven L. Hok) уважає, що у XIX ст. на європейській території Російської імперії найбільш розповсюдженими були п'ять повітряно-крапельних інфекцій (кір, віспа, скарлатина, коклюш і дифтерія) [82]. Його думка ґрунтується на праці російського демографа початку XX ст. Сергія Новосельського. Останній у переліку інфекційних хвороб, які спричиняли більшість смертей серед населення європейської частини Російської імперії перелічив кір, віспу, скарлатину, дифтерію, коклюш і тиф [83]. При цьому лише ускладнення спричинені віспою (ураження рогівки й судинної оболонки очей) [84] та дифтерією (періодичний па-

раліч м'язів очей) [85] призводять до часткової або повної втрати зору.

Вади зору в осіб, пов'язаних кровною спорідненістю, ми виявили тільки один раз. Ветовський козак Влас Семененко (сліпий на праве око) та його рідна 18-річна племінниця Євдокія Семененко (сліпа на ліве око) мешкали в одному домогосподарстві. Однак дружина Власа Дарія Іванова (51 рік) та усі їхні 8 дітей віком від 2 до 20 років записані здоровими [86]. Батьки та сестри Євдокії теж були здоровими [87]. Зважаючи на всі ці обставини, ми вважаємо, що вади зору дядька й племінниці Семененків спричинили віспа або дифтерія. Радше за все, вони обоє тяжко перенесли одне з цих захворювань.

Дружини та діти решти сліпих на одне око або «хворих глазами» чоловіків с. Ветового (Якова Чепанка, Йосипа Біди, Артема Олефіренка) [88] виявилися здоровими. Незрячий на одне око Федір Швець з с. Лук'янівки теж мав здорових дітей. Не виявлено ніяких вад зору й в молодших брата і сестри сліпого на обидва ока 6-річного Гордія Семененкова з с. Лук'янівки.

Абсолютно сліпі Агафія Проценко (70 р.) та Дмитро Адаменко (63 р.) були найстаршими представниками своїх родин. Усі їхні родичі були здоровими. З огляду на це, ми припускаємо, що сліпота Агафії та Дмитра могла бути спричинена віковими змінами в організмі.

Від захворювань кінцівок у переважній більшості зафіксованих випадків страждали підлітки й молодь. Серед 11 осіб із вадами опорно рухового апарату шестеро були віком від 13 до 35 років. Обліковані недужі могли хворіти на різні види дитячих церебральних і периферичних паралічів. Тому ми припускаємо, що їхні вади були спричинені пологовими травмами або набуті в ранньому дитинстві [89].

Німими, глухими, епілептиками та психічно хворими в обстежених селах були виключно чоловіки (чотири особи або 3,6 % від усіх недужих). Спираючись на етнографічні описи пізніших часів, можна припустити, що їхні захворювання спричиняло споживанням зіпсованих продуктів харчування. У середині XIX ст. Домінік П'єр Де ля Фліз [90] зазначив, що основу раціону селян Київської губернії становив житній хліб. Однак траплялися роки, коли жито вражали ріжки. Етнограф визначив, що „ці нарости, змішані з борошном, з якого печуть хліб, викликають тяжку хворобу – отруєння ріжками, яка у деяких випадках призводить до гангрени нижніх кінцівок. Ті, хто переживає цю хворобу, часто стають епілептиками, про що свідчить досить значна кількість хворих у цих краях [91]». Просо, яке використовували для приготування страв, також могло спричинити тяжкі захворювання. Наприклад, на полях Київської губернії « …непрополоте просо росло разом з блекотою… [92]». Відповідно до спостережень Домініка П'єра Де ля Фліза « … отруйне насіння цієї рослини не можна повністю відділити від проса, внаслідок чого каша з нього є справжньою отрутою, через що бувають випадки непритомності, конвульсій, нервових припадків, які мають серйозні наслідки [93]».

Від невідомих хвороб страждали двоє чоловіків та дві жінки (3,6 % від усіх недужих). В обох селах недужі жінки кількісно переважали чоловіків. В основному за рахунок осіб із старших вікових груп. Таким чином, сільські жінки рідше зберігали здоров'я до старості, ніж чоловіки.

Зважаючи на дані Румянцевського опису, представниками найздоровіших вікових груп можна назвати дітей жіночої статі та молодих чоловіків віком 25–29 років. В обох селах ми не виявили жодного хворого у цих категоріях. Нездужання «по старости» було найпоширенішою проблемою для представників обох статей. Найбільше недужих виявилося серед осіб, які уже перетнули рубіж 60-річчя. У той же час літні особи становили меншість серед населення обох сіл. При цьому потрібно враховувати те, що дані про вік переписаних осіб були надзвичайно приблизними. На нашу думку, вік дорослих осіб радше завищували. Фраза «по старости слаб» означала неспроможність працювати, спричинену скоріше важкими умовами життя, аніж дією природних механізмів старіння організму.

Джерела та література

1. Волошин Ю. Смертність і поширення хвороб серед старообрядців Стародубського полку: демографічне дослідження з історії Лівобережної України 1760–1780-х років // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2005. – Випуск 39 – 40. – С. 398–411; Його ж. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
2. Волошин Ю. Смертність і поширення хвороб …– С. 404.
3. Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – С. 169–173.

4. Казіміров Дм. Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр. // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 216–222.

5. Генеральний опис Лівобережної України 1765−1769 р. р. Покажчик населених пунктів. – К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. – С. 48 –49.

6. Сердюк І.О. Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: історико-демографічний вимір (на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба): Дис… канд. іст. наук : 07.00.01 / Національний ун-т «Києво-Могилянська академія» / Ігор Олександрович Сердюк. – К., 2010. – Арк. 23.

7. Багалей Д. Генеральная опись Малороссии // Киевская старина. – 1883. – №11. – С. 402–432; Федоренко П. К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. – Вып. 12. – Полтава, Электрическая типография Г.И. Маркевича, 1915. – С. 79 – 227; Ковальський І. С. Генеральний опис 1765–1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // Український історичний журнал. – 1962. – №2. – С. 97–101; Кулаковський В. М. Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1980. – № 9. – С. 86–94; Путро О. Генеральний опис 1765–1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С. 143–147.

8. Федоренко П. К. Вказана праця, С. 88.

9. КовальськийІ.С.ПроведенняГенерального опису в Переяславському полку // Український історичний журнал. – 1960. – №6. – С. 133.

10. Сердюк І. Полкових городов обивателі, С. 79–85.

11. Волошин Ю. В. Статево-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття // Історична пам’ять. – 2011. – №1. – С. 7.

12. Уваров П. Ю. Старость и немощность в сознании француза XVI века. Сцены из нотариальной практики времен Генриха II // Человек в кругу семьи: Очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени / Под. ред. Ю. Л. Бессмертного. – М.: РГГУ, 1996. – С. 268–269.

13. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 57. – оп. 1. – спр. 187. – арк. 1–378; спр. 192 – арк. 14 –175.

14. Муромцева Ю. І. Демографія: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2006. – С. 72.

15. ЦДІАК України, Ф. 57, оп. 1, спр. 187, арк. 63.

16. ЦДІАК України, Ф. 57, оп. 1, спр. 192, арк. 161зв.

17. Там само, арк. 161.

18. ЦДІАК України, Ф. 57, оп. 1, спр. 187, арк. 248.

19. Там само.

20. Там само, арк. 34.

21. Там само.

22. Там само, арк. 46.

23. Там само, арк. 52зв.

24. Там само, арк. 46зв.

25. Там само, арк. 52зв.

26. Там само, арк. 156.

27. Там само, арк. 39.

28. Там само.

29. ЦДІАК України, Ф. 57, оп. 1, спр. 192, арк. 126зв.

30. Там само, арк. 161.

31. Там само, арк. 126зв.

32. Там само.

33. ЦДІАК України, Ф. 57, оп. 1, спр. 187, арк. 42зв.

34. Там само, арк. 181.

35. Там само, арк. 159.

36. Там само, арк. 175зв.

37. Там само, арк. 234.

38. ЦДІАК України, Ф. 57, оп. 1, спр. 192, арк. 127зв.

39. Там само, арк. 43зв.

40. Там само.

41. Там само, арк. 122зв.

42. Там само, арк. 157.

43. Там само, арк. 57зв.

44. Там само, арк. 31зв.

45. Там само, арк. 127.

46. Там само.

47. Там само, 31зв.

48. Там само, арк. 184.

49. ЦДІАК України, Ф. 57, оп. 1, спр. 192, арк. 122зв.

50. Там само, арк. 133зв.

51. Там само, арк. 15зв.

52. Там само, арк. 39зв.

53. Там само, арк. 122.

54. Там само, арк. 123зв.

55. Там само, арк. 124.

56. Там само, арк. 126зв.

57. Там само, арк. 127зв.

58. Там само, арк. 132.

59. Там само, арк. 137.
60. ЦДІАК України, Ф. 57, оп. 1, спр. 187, арк. 42зв.
61. Там само, арк. 54зв.
62. Там само, арк. 27.
63. Там само, арк. 96зв.
64. Там само, арк. 159.
65. Там само, арк. 161зв.
66. Там само.
67. Там само, арк. 127зв.
68. ЦДІАК України, Ф. 57, оп. 1, спр. 187, арк. 130.
69. Там само, арк. 144 зв.
70. Там само, арк. 130.
71. ЦДІАК України, Ф. 57, оп. 1, спр. 192, арк. 99.
72. Там само, арк. 158.
73. Там само.
74. Там само, арк. 165.
75. ЦДІАК України, Ф. 57, оп. 1, спр. 187, арк. 241зв.
76. Там само, арк. 34.
77. Там само, арк. 183.
78. Там само, арк. 224зв.
79. Там само, арк. 18зв.
80. Волошин Ю. Смертність і поширення хвороб серед старообрядців Стародубського полку… – С. 407.
81. Краткая медицинская энциклопедия: В 3-х т. АМН СССР. Гл. ред. акад. Б.В. Петровский.– 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия. – Т. 3. Риккетсиозы – Ящур, 1990. – С. 77 – 80.
82. Хок С. Голод, болезни и структуры смертности в приходе Борщевка, Россия, 1830–1912. – Режим доступу: http://www.tambovdem.ru/thesises.php?id=tes_tambov98.hokk.
83. Новосельский С. А. Смертность и продолжительность жизни в России. – Режим доступу: // http://students.soros.karelia.ru/~lesheva/novose10.html.
84. Краткая медицинская энциклопедия: В 3-х т. АМН СССР. Гл. ред. акад. Б.В. Петровский.– 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия. – Т. 2. Криз гипертонический – Риккетсии, 1989. – С. 304.
85. Краткая медицинская энциклопедия: В 3-х т. АМН СССР. Гл. ред. акад. Б.В. Петровский.– 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия. – Т. 1. А – Кривошея, 1989. – С. 426.
86. ЦДІАК України, Ф. 57, оп. 1, спр. 187, арк. 34.
87. Там само.
88. Там само, арк. 42 зв., арк.181, арк. 159.
89. Краткая медицинская энциклопедия: В 3-х т. АМН СССР. Гл. ред. акад. Б.В. Петровский.– 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия. – Т. 1. А – Кривошея, 1989. – С. 400 – 401.
90. Домінік П'єр Де ля Фліз (1787–1860) – український етнограф французького походження, доктор медицини, медико-хірург Імператорської Московської медико-хірургічної академії, старший лікар Київських державних маєтностей. Протягом 1848–1857 рр. за програмами Комісії для опису губерній Київського навчального округу й Російського географічного товариства уклав 9 альбомів етнографічних описів селян Київської губернії.
91. Де ля Фліз Д. Етнографічні описи селян Київської губернії, переважно тих, які належать до Державних маєтностей, з історичними відомостями про традиції, пам'ятки й старожитності краю, з їхніми малюнками. – Режим доступу: http: // lytopus.org.ua
92. Там само.
93. Там само.

Елена Замура

Распространенность заболеваний среди сельского населения Переяславского полка во второй половине XVIII в.

В статье рассмотрена возрастно-половая структура населения двух сел Переяславского полка в 1760-х гг. Подсчитана доля больных и увечных в каждой половозрастной группе. Определены возможные причины распространенности тех видов заболеваний, которые чаще всего поражали жителей полковых сел.

Ключевые слова: *Генеральная опись Левобережной Украины 1765-1769 гг., сельское население, возрастно-половая структура населения, болезнь, увечье, инфекционные заболевания.*

Olena Zamura

Spread of diseases among the Pereiyaslav regiment rural population in the second half of 18th century

In this article age-sex structures of population in two villages of Pereiyaslav regiment are considered. Proportions of sick and maimed people are calculated for each sex and age group. The possible reasons for the prevalence of the most widespread diseases are determined.

Key words: *General inventory of the Left-bank Ukraine 1765-1769, rural population, age-sex structure of population, illness, maim, infectious diseases.*

УДК 314.117.17(477.53)«17»

Олена Бороденко (м. Київ)

СТАТЕВО-ВІКОВА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ с. ЖУКИ ГОРОДОВОЇ СОТНІ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНИХ РОЗПИСІВ 1775 РОКУ)

У статті аналізуються особливості статевої, вікової та сімейної структур мешканців села Жуки другої половини XVIII століття за матеріалами сповідних розписів 1775 року.

Ключові слова: *історична демографія, сповідні розписи, коефіцієнт маскулінізації, стать, вік, сімейний стан, духовенство, козацтво, посполиті.*

Вивчення статево-вікової структури населення села Жуки, яке в другій половині XVIII століття перебувало в складі Городової сотні Полтавського полку [1], дозволяє більш точно визначити демографічні характеристики сільського соціуму Гетьманщини того часу. Для реалізації цієї мети спробуємо вирішити такі завдання: визначити загальну чисельність населення села Жуки; здійснити розподіл населення за віком та статтю; обчислити коефіцієнт маскулінізації; проаналізувати особливості сімейної та вікової структури мешканців села.

За основне джерело для з'ясування окресленого кола проблем візьмемо сповідні розписи парафіяльних церков цього села за 1775 рік. Сповідні розписи – це церковні книги, що фіксували відвідування парафіянами сповіді та причастя. В Західній Європі обов'язок впровадження реєстрацій сповідей в католицькому костьолі було впроваджено IV Латеранським собором ще в 1215 році. Впровадження парафіяльних книжних записів в межах Речі Посполитої започатковано ухвалою Синоду кардинала Бернхарда Мацієвського в 1607 році, але перші сповідні розписи відомі лише з першої половини XVIII століття [2]. В Росії перші спроби запровадити подібні постанови здійснено Петром І в 1716 [3], 1718 та 1722 роках – «об обязательном говении под угрозой штрафов, мужского и женского населения империи в определенный срок» [4]. Але через їх невиконання лише Іменним та Синодським указами 1737 року Анна Іоанівна вимушена була підтвердити обов'язкове ведення сповідних розписів при церквах [5]. Кожний приходський священик був зобов'язаний вести детальні записи своїх парафіян, як чоловічої так й жіночої статей, як літніх, так людей середнього віку, навіть новонароджених дітей «по имени, прозваниям и чинам, со означиванием лет их» [6]. Ці списки повинні були надсилатися до 1 вересня в Священний Синод. Всіх тих, хто в святу чотиридесятницю або в наступні два пости не будуть сповідуватися та причащатися, обкладати штрафами. Відповідно до розпорядження 1753 року київського митрополита Тимофія (Щербацького) запис парафіян проводився у відповідності із встановленою формою, по домогосподарствам, посімейно та зазначенням віку осіб [7].

Інтерес до зібрань церковної бібліотеки, сповідних розписів, описів церковного майна, старовинних церковних паперів, указів та постанов за попередні століття виник у дослідників-істориків, шукачів старовини, ще наприкінці XIX століття [8]. У вітчизняній історіографії активне використання сповідних розписів почалося з пробудженням інтересу до соціальної історії в 1990-х рр. Спеціальні розвідки присвячені їм належать В. Мордвінцеву [9], Л. Гісцовій [10], О. Сакалу [11], О. Романовій [12], В. Дмитренку [13].

Сповідні розписи села Жуки за 1775 рік знаходяться в окремій архівній справі № 34 «Исповедная роспись церквей Полтавской протопопии», що зберігається в фонді 990 «Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії» Центрального державного історичного архіву України у місті Києві. Вона являє собою доволі товсту книгу – понад 1000 аркушів формату in folio, записану скорописом другої половини XVIII століття.

Розписи населення села складаються з двох частин у відповідності до числа парафій. У досліджуваний період в Жуках існувало дві церкви. Перша – «Покрови Пресвятої Богородиці» [14] – знаходилася у північній частині села та була збудована раніше першої половини XVII століття. Про це свідчить надпис в одному з давніх Євангеліїв,

в якому значилося: «року 1636 месяца Апреля 20 дня я раб Божій Іоаннъ Плюсченко ктиторъ и братъ съ женою своею… отменяемъ сію книгу Евангелія до храму святыя Покровы Жуковской» [15]. Друга церква «Святого Великомученика Георгія» [16], час заснування якої невідомий, знаходилася в південній частині поселення. Сповідні розписи обох церков збереглися у відносно непоганому, читабельному стані. Щоправда, 4 аркуші розпису парафії Покрови Пресвятої Богородиці пошкоджені [17]. Очевидно, внаслідок потрапляння на них крапель води, частина літер розмита, що практично унеможливлює прочитання прізвищ та імен частини посполитого населення. Цифрові дані на цих аркушах збереглися краще. Отже, ці недоліки суттєво не впливають на результати демографічних підрахунків та на виконання поставлених нами завдань.

Для відображення цілісності та повноти демографічних підрахунків по всьому населеному пункту ми об’єднали дані обох сповідних розписів. Усі кількісні показники, які в них містяться, ми сумували. Сподіваємося, що такий підхід дозволить нам упорядкувати єдину картину демографічної ситуації, яка склалася у селі Жуки в другій половині XVIII століття.

Записи в обох сповідних розписах проводилися за певною структурою. У преамбулі вказано назву поселення – село Жуки, його належність до певної парафії. У першому розписі – парафії церкви Покрови Пресвятої Богородиці – засвідчено належність до Полтавської протопопії, та вказано, ким проводився запис – «ієреєм Федором Раєвським». Додавалося, що до сповідних розписів цієї церкви внесені ті мешканці, які в святу чотиридесятницю сповідувалися та були присутні при таїнстві святого причастя. Також засвідчено час написання документу – 1775 рік [18]. Подібним чином оформлена преамбула розпису церкви Святого Великомученика Георгія. Відповідно записи в ньому зроблені священиком Василем Юрійовичем Запновським та його сином Павлом Запновським [19].

Певний інтерес становить почерк. У розписі Покровської парафії він доволі нерозбірливий, складається враження, що 48-річний ієрей Федір Іванович Раєвський писав нашвидкуруч. Можливо, в такий спосіб він демонстрував своє невелике бажання займатися цією роботою. З іншого боку ми не знаємо яку освіту він отримав. Цілком імовірно, що він міг навчатися в батька і не володів майстерністю каліграфії. На низький рівень виконавської культури священиків вказує й дослідник В.Дмитренко. Як будь-яке нововведення, запровадження сповідних розписів зустрічалося церковнослужителями насторожено, оскільки передбачало додаткові обов’язки та матеріальні витрати [20]. Розпис Свято-Георгіївської парафії написаний більш рівним, каліграфічним, старанним почерком. Можна припустити, що його текст писався сином священика – 45-річним Павлом Запновським, а не його батьком, якому на той час вже виповнилося 78 років.

Одне з головних питань, яке виникає при більш детальному дослідженні розписів, – наскільки точними є внесені до них дані? На думку польського дослідника Ц. Кукльо, особливою загадкою сповідних розписів є скрупульозність записів [21]. Також постають питання: чи всі парафіяни внесені до розпису? чи були такі, які уникали сповідей? і чи траплялися випадки примушування священиком до сповіді [22]? На жаль, аналіз документу відповіді на ці питання не дає. Можемо лише припустити, що священики могли не завжди вносити до розпису тих осіб, які, згідно з законом не повинні були сповідатись – як правило, це діти віком до 7 років. Через це могла відбутися недореєстрація мешканців.

Зауважимо, що в розписах обох парафій, показані три основні соціальні групи населення: «духовні та їх домашні» (духовенство), «військові та їх домашні» (козацтво), «посполиті та їх домашні» (селянство). У сповідному розписі Покровської парафії присутня ще одна, нечисельна, категорія сільських мешканців – «бездвірні та їх домашні». Цей прошарок описаний в кінці першої частини розпису, після посполитих. Ймовірно, що це найбідніший прошарок в селі, представники якого ще не завели господарство та не нажили значних статків.

Серед чотирьох основних соціальних прошарків населення, дещо переважали посполиті, які становили 48,8% (830 осіб) від загальної кількості мешканців. Другу позицію займали козаки – 46,7% (794 особи), а третю – духовенство, частка якого становила лише 3,3% (56 чоловік). Найменшу за чисельністю групу населення становили бездвірні – 1,2% (22 чоловіка). У зв’язку з невеликим числом людей в бездвірних господарствах, якими усього чотири – 22 мешканця (13 осіб чоловічої та 9 – жіночої статей), ми у подальших розрахунках відноситимемо їх до посполитих. Принагідно зауважимо, що в Полтавському полку були й села, населені представниками лише одного стану. Так, напри-

клад, згідно з розписами, у Розсошенцях жили виключно посполиті, а в Щербанях – козаки.

Аналіз статево-вікового складу розпочнемо із визначення загальної чисельності населення села. За нашими підрахунками на 1775 рік у Жуках проживало 1702 особи, з яких 872 були чоловічої, а 830 жіночої статі (див. таблицю 1). Якщо порівняти це село з іншими селами полку за населеністю, то можемо стверджувати, що Жуки були доволі великим населеним пунктом. Так, за нашими підрахунками, населення урочища Щербанів становило 28 осіб (17 чоловіків, 11 жінок) [23], села Розсошенців – 171 мешканець (82 чоловіки, 89 жінок) [24]. У селі Горбанівці проживало 202 особи (103 чоловіка, 99 жінок) [25], у Пушкарівці – 417 жителів (205 чоловік, 212 жінок) [26], у Рибцях – 1029 мешканців (505 чоловік, 524 жінки) [27], у Диканьці – 4210 осіб (2142 чоловіки, 2068 жінок) [28].

Таблиця 1

Розподіл населення за статтю та віком

Вікова Група Поселення	**0-14**			**15-59**			**60 і старше**			**Всього**
	Р	Ч	Ж	Р	Ч	Ж	Р	Ч	Ж	
Жуки	651	330	321	1002	512	490	49	30	19	1702
%	(38%)	(19,3%)	(18,9%)	(59%)	(30%)	(28,8%)	(3%)	(1,8%)	(1,1%)	(100%)

Розподіл населення за віком, вказує на переважання групи активного, найбільш працездатного віку від 15 до 59 років, вона становила 59% від загальної чисельності населення, наступною була дитяча група, яка включала дітей від народження до 14 років – 38% (див. таблицю 1). Найменшою групою за чисельністю була група літніх людей, від 60 років та старше, вона становила лише 3% населення села. Таким чином, дані таблиці свідчать, що в загальній структурі населення переважали люди активного віку.

Таблиця також демонструє нам статевий поділ населення. У дитячій групі чоловіче населення перевищувало жіноче на 0,4%, у працездатній групі аналогічно – на 1,3% та в групі людей похилого віку також чоловіки переважали в чисельності жінок з різницею в 0,7%. Спостерігаємо очевидну перевагу чоловічого населення над жіночим. Найбільша частка переважання чоловіків над жінками у працездатній групі (15-59 років). Зрозуміло, що й ситуація в загальній статевій структурі населення села відповідала перевазі чоловічої статті над жіночою (872 чоловіка та 830 жінок). Чоловіче населення так само має перевагу в описаних вище селах Полтавського полку: Щербанях, Горбанівці та Диканьці, але в Розсошенцях, Пушкарівці та Рибцях навпаки – переважають жінки. З метою більш детальної характеристики соціуму Жуків усі відомі нам показники внесено до таблиці, яку в історичній демографії називають таблицею необроблених даних [29]. Вона передбачає розподіл населення за віком, статтю та сімейним станом. Але щоб деталізувати такий розподіл за трьома соціальними станами й за статевою ознакою, ми роз'єднали таблицю на дві частини. Перша відображає розподіл чоловічого населення за віком, статтю та сімейним станом (див. таблицю 2), друга – жіночого (див. таблицю 3). Також ми дещо деталізували колонки, що стосуються сімейного стану населення, за трьома соціальними групами: духовенство, військові та посполиті. Ці таблиці допоможуть нам при обчисленні загального чоловічого коефіцієнта та коефіцієнта маскулінізації, при визначенні особливостей сімейної структури.

Відображений у таблицях статевий поділ дозволяє (див. таблицю 2) обчислити чоловічий коефіцієнт (частку чоловіків у загальному складі населення) [30]. Перший показник вираховується шляхом простого поділу числа чоловіків на загальне число мешканців (872/1702), коефіцієнт дорівнює 0,512. Він вказує на незначну перевагу чоловіків над жінками. В порівнянні з полковими селами Топальської сотні Стародубського полку, де чоловічий коефіцієнт становить 0,526 [31], зрозуміло, що аналогічний коефіцієнт у Жуках нижчий.

Виходячи з даних двох таблиць, підрахуємо коефіцієнт маскулінізації. Він вираховується за формулою:

$$W_{mas.} = \frac{M_{(t)}}{K_{(t)}} \bullet C$$

– $M_{(t)}$ кількість чоловіків, $K_{(t)}$ – кількість жінок, С – дорівнює 100 [32].

У відповідності з цією формулою коефіцієнт маскулінізації в Жуках дорівнював 105,1. Порівнюючи обчислення такого самого коефіцієнту в православних селах Топальської сотні Стародубського полку

Таблиця 2

Розподіл чоловіків за статтю, віком та сімейним станом села Жуки

Вікова група (роки)	Чоловіки															
	Холості			Жонаті			Вдівці			Нез′ясов. сім. стан			Всього			
	Духовні	Військові	Посполиті	Духовні	Військові	Посполиті	Духовні	Військові	Посполиті	Духовні	Військові	Посполиті	Духовні	Військові	Посполиті	**Всього**
0-4	5	51	63										5	51	63	119
5-9	1	52	56										1	52	56	109
10-14	5	47	50										5	47	50	102
15-19	3	52	48			1							3	52	49	104
20-24	3	26	30	1	17	7							4	43	37	84
25-29	2	5	10	2	27	36							4	32	46	82
30-34		1	4	2	23	20		1					2	25	24	51
35-39					15	23		1	2					16	25	41
40-44				1	28	21		1	4				1	29	25	55
45-49				2	20	19		3	2		1		2	24	21	47
50-54				1	11	14			5		1		1	12	19	32
55-59					6	8			2					6	10	16
60-64					2	5	1	2				1	1	4	6	11
65-69					4	1			4					4	5	9
>70					2	2	1	3	2				1	5	4	10
Всього	19	234	261	9	155	157	2	11	21		2	1	30	402	440	**872**
Всього	514 (58,9%)			321 (36,8%)			34 (4%)			3 (0,3%)			**872** (100%)			

(111,1) [33], показник у Жуках значно нижчий. В роботі французьких вчених Л. Анрі та А. Блюма вказано, що в історичній демографії середній показник статевого співвідношення має бути близьким до 105. Причиною того, що він менший від 100 або більший за 110, дослідники вважають недооблік представників однієї зі статей [34]. Таким чином, загальний коефіцієнт маскулінізації в Жуках наближений до середнього значення.

Для того, щоб скласти повнішу характеристику статевого співвідношення, необхідно дослідити ситуацію в окремих вікових категоріях. Для цього за допомогою поданої вище формули вирахуємо коефіцієнт маскулінізації для всіх вікових груп та візьмемо для порівняння дані з типової таблиці ООН для закритого населення, наведену в роботі Л. Анрі та А. Блюма [35]. Отримані показники розмістимо в таблиці даних вікового співвідношення за статтю (див. таблицю 4).

Обчислені результати ілюструємо за допомогою графіка (див. малюнок 1). Вік позначається на абсцисі, а статеве співвідношення на ординаті. Вважається, що статеве співвідношення значною мірою залежить від різної мобільності чоловіків та жінок [36].

На основі створених нами таблиць та графіка розглянемо, наскільки коефіцієнт маскулінізації Жуків відповідав вказаній класичній динаміці. У першій віковій групі (0-4 роки) цей показник становить 113,3, що більше від середнього. Причиною, на думку французьких дослідників, може бути недооблік однієї із статей, в даному випадку жіночої, або помилки у віці. Також ці дані не відповідають традиційним показникам,

Таблиця 3

Розподіл жінок села Жуки за статтю, віком та сімейним станом

Вікова група (роки)	Жінки															
	Неодружені			Заміжні			Вдови			Нез'ясов. сім. стан			Всього			
	Духовні	Військові	Посполиті	Духовні	Військові	Посполиті	Духовні	Військові	Посполиті	Духовні	Військові	Посполиті	Духовні	Військові	Посполиті	**Всього**
0-4	7	51	47										7	51	47	105
5-9	4	47	55										4	47	55	106
10-14	1	55	54										1	55	54	110
15-19	3	37	48	1	2	4							4	39	52	95
20-24		19	23	1	32	27							1	51	50	102
25-29		3	4	3	25	28							3	28	32	63
30-34		2	1	1	25	24		3	1			1	1	30	27	58
35-39		1		1	18	21		2	2				1	21	23	45
40-44				1	23	17		2	3				1	25	20	46
45-49					14	20		4	3			1		18	24	42
50-54				1	9	7		3	3				1	12	10	23
55-59					2	6	1	5	2				1	7	8	16
60-64					5	1	1		4			1	1	5	6	12
65-69						2		1	1					1	3	4
>70								2	1					2	1	3
Всього	15	215	232	9	155	157	2	22	20			3	26	392	412	**830**
Всього	462 (55,7%)			321 (38,6%)			44 (5,3%)			3 (0,4%)			**830** (100%)			

коли хлопчиків першої вікової групи завжди менше за дівчаток, через великий відсоток смертності хлопчиків до одного року життя. В Жуках, навпаки, число хлопчиків переважає число дівчаток. Співвідношення в наступній групі (5-9років) майже збігається з нормою для цього віку, коефіцієнт становить 102,8. В третій групі (10-14) показник менший за норму – 92,7. Однією з причин, мабуть, є збільшення смертності хлопчиків цього віку в порівнянні зі смертністю дівчаток.

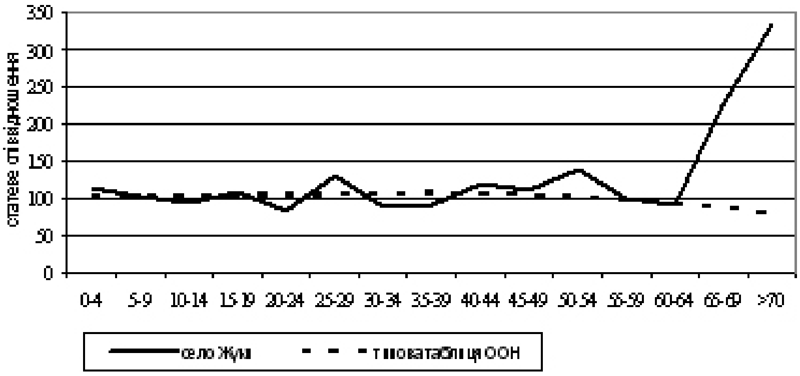
Ситуація у дітородних вікових групах (15-49 років) не відповідає статистиці за даними ООН. Лише в одній групі (15-19) коефіцієнт маскулінізації не вийшов за межі норми та становить 109,4,

Таблиця 4

Коефіцієнт маскулінізації (вікове співвідношення за статтю)

Співвідношення статей	Вікова група	0-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	>70
	Жуки	113,3	102,8	92,7	109,4	82,3	130,2	87,9	91,1	119,6	111,9	139,1	100	91,6	225	333,3
	Типова таблиця ООН	102,3	102,4	102,8	103,3	103,9	104,7	105,6	106,2	105,8	104,0	101,0	97,2	92,9	88,5	78,8

але вище типового показника для цієї групи 103,3. У всіх інших групах дітородного віку показники виходять за межі 110, або, навпаки, менше 100, та не співпадають з віковою нормою типових показників. У трьох найбільших продуктивних вікових групах (20-24, 30-34, 35-39) співвідношення чоловіків нижче за жінок, коефіцієнти маскулінізації відповідно становлять 82,3, 87.9, 91,1. Це демонструє недооблік чоловічої статті та велику смертність чоловіків. Саме в цих групах очевидна перевага жіноцтва. У інших дітородних групах (25-29, 40-44, 45-49), навпаки, показники становлять 130,2, 119,6, 111,9, тобто перевищують середню норму, яке більше 110. В них переважають чоловічі показники в порівнянні з традиційними даними цих вікових груп. Серед жінок у цих групах міг бути недооблік, або могла зрости смертність жінок, особливо при пологах. У цілому в дітородних вікових групах (15-49 років), починаючи з сорокарічного віку, фіксується першість чоловіків.

Малюнок 1. Коефіцієнт маскулінізації

Французькі дослідники стверджують, що після закінчення дітородного віку статеве співвідношення зменшується, бо чоловіча смертність у старших вікових категоріях перевищує жіночу [37]. Але демографічна ситуація в Жуках була дещо іншою.

У наступній віковій групі (50-54) коефіцієнт значно вищий в порівнянні з типовими даними та становить 139,1. Таким чином, знову чоловіки перевищили число жінок. Імовірно, що знову смертність жінок цього віку перевищила чоловічу, а не навпаки, як визначено типовими даними, або йшов недооблік жінок. У групі (55-59) показник майже збігається з типовими даними ООН, оскільки величина його 100, але цей показник дещо вищий за типовий для цієї групи – 97,2. У наступній віковій категорії (60-64) статеве співвідношення менше середнього значення – 91,6, демонструючи деяку перевагу жінок; але, натомість, майже збігається з традиційними даними у цій віковій групі – 92,9. Надалі у групах (64-69, та старше 70) у графіку бачимо різкий стрибок угору, оскільки показники коефіцієнта перевищували норму вдвічі-втричі та становили 225 та 333,3. Це відображає переважання серед людей похилого віку чоловіків. Очевидно, через зростання смертності серед літніх жінок, або недообліку вдів та одиноких самотніх жінок. Іншими причинами невнесення жінок цієї групи до розписів можна вважати тяжкий стан здоров’я, коли не всі могли прийти на сповідь і таїнство причастя, або навіть небажання йти до церкви.

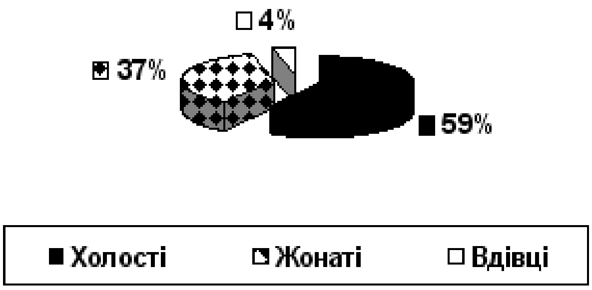
Так, статева перевага чоловіків у старшій віковій групі залишається такою ж високою, або частково збігається з типовими даними, а з 65-го віку стрімко зростає, більш, ніж удвічі-втричі перевищуючи середній показник. Лише серед осіб віком 60-64 років перевага за жінками – 91,6. Така ситуація не відповідає традиційній демографічній моделі, адже коефіцієнт маскулінізації має, навпаки, знижуватися через вищий рівень смертності чоловіків у старших вікових групах. Саме так виглядає крива, побудована за типовими даними таблиці ООН.

Отже, статеве співвідношення населення Жуків мало ряд особливостей, які відрізняються від загальноприйнятої в історичній демографії моделі. Як видно з побудованого графіка, коефіцієнт маскулінізації в дитячих вікових групах (0-14 років) з незначними відхиленнями наближається до типового зразка. У дітородних групах (15-49 років) цей показник вже більше відхиляється від класичної кривої, в окремих ділянках графіка перевищуючи його середні межі, а в деяких ділянках традиційна крива перетинається з кривою показника коефіцієнта маскулінізації села Жуки. У старших вікових групах спостерігається спочатку невеликий стрибок, вище за норму традиційної кривої, потім споглядаємо практично відповідність типовим даним, а в кінці різке зростання нашої кривої в порівнянні з класичною моделлю.

Далі проаналізуємо сімейний стан мешканців села. Для більшої наочності на основі даних таблиць 2 і 3 збудуємо діаграми (див. діаграми 1 та 2).

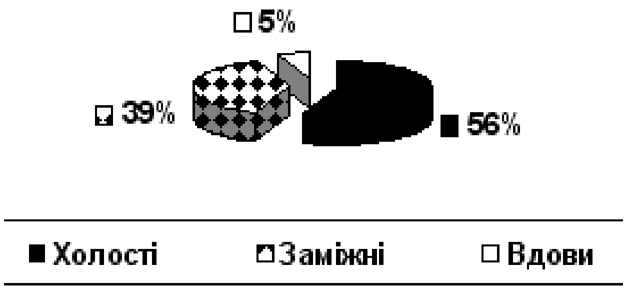
Діаграма 1

Сімейний стан чоловіків

Діаграма 2

Сімейний стан жінок

Як бачимо з першої діаграми найбільшу частку серед чоловіків становили неодружені – 59%, 37% – жонаті і 4% – вдівці. Завдяки даним таблиці 2 ми знаємо, що серед неодружених 58,9% (514) значну частину становили представники дитячої вікової групи (0-14 років) – 169 осіб (33%), а найбільше – 345 осіб (67%), належало до активного віку (15-34). За соціальним поділом найбільше неодружених було серед посполитих – 261 особа (50,8%), 234 (45,5%) – серед козаків і 19 (3,7%)– серед духовних. Посполиті випередили козаків та духовенство серед наймолодшої вікової групи: 119 осіб (від 0 до 4 років), відповідно 63 (52,9%) хлопчика проти 51 (42,9%) у козаків і 5 (4,2%) хлопчаків із сімей духовних осіб. Так само в наступних вікових групах (від 5 до 34 років) неодружені посполиті переважають в чисельності неодружених чоловіків козацького та духовного станів. Після вікової групи 30-34 років неодружених чоловіків не виявлено, тобто всі інші перейшли в сімейні стани жонатих та вдівців. Порівнюючи з жіночою діаграмою, на чоловічій бачимо дещо більшу частку неодружених – у жінок 56% проти 59% у чоловіків. Це, на нашу думку, можна пояснити пізнішим віком вступу чоловіків у шлюб. Згідно з нашими спостереженнями, лише один посполитий – Марко Іванович з родини Бородаїв в 19-річному віці був жонатим [38]. Більшість жонатих чоловіків у цьому селі зосереджувалися у віковій групі від 20 до 39 років. П'ятеро чоловіків (четверо посполитих і один козак) затрималися в неодруженому стані у віковій групі 30-34 років (див. таблицю 2). Натомість дівчат, які були заміжніми в 19-річному віці 7 осіб, 1 дівчина із сім'ї духовенства, 2 – з козацької сім'ї та 4 дівчини з родин посполитих. Таким чином, серед неодружених переважали чоловіки віком від 15 до 34 років, які мали ще потенційну можливість одружитися. Найбільшу частку серед них становили посполиті.

Другу позицію займали жонаті чоловіки 36,8% (321), і зовсім незначними були частки – вдівців 4% (34) та осіб з нез'ясованим сімейним станом – 0,3% (3). Загальна чисельність жонатих чоловіків серед козаків 155 осіб (48,3%) та посполитих – 157 (48,9%) приблизно однакова, найменша кількість серед духовних осіб – 9 чоловік (2,8%).

Найбільше вдівців було серед посполитих – 21 особа (61,8%), серед козаків майже удвічі менше – 11 осіб (32,3%), і лише 2 особи (5,9%) серед духовенства. Більшу частку вдівців серед посполитих, на нашу думку, можна пояснити тим, що в загальній структурі населення число чоловіків-посполитих – 440 осіб, було більше, ніж число жінок їхнього стану – 412. Ймовірно, що на загальну перевагу чоловіків у структурі населення села вплинуло те, що в Жуках, у порівнянні з іншими селами Полтавського полку, відсоток вдівців був високим. Так, у Розсошенцях і Пушкарівці, за нашими підрахунками, він становив – 1% і лише в Горбанівці – 5%.

Досить часто вдівцями ставали відносно молоді чоловіки. Так, у віковій групі 30-34 років був лише один вдівець, у наступній (35-39) – вже 3 вдівця, у групі 40-44 років – 5. Так само по п'ятеро овдовілих чоловіків зафіксовано у віці 45-49 та 50-54 років, по двоє у вікових групах 55-59 та 60-64 років. Значна частина вдівців була особами досить літнього за тогочасними мірками віку – 65 років і старші (9 осіб). Такі вдівці мали незначні шанси одружитися вдруге.

Достатньо висока, у порівнянні з іншими селами, частка вдівців пояснюється, на нашу думку, такими причинами. Виявляється на всіх вдівців не вистачало незаміжніх жінок із розумною різницею у віці. За нашими підрахунками, з 321 шлюбної пари в Жуках 223 (69,4%), в яких чоловік рівний за віком дружині або старший від дружини з різницею в 1-5 років, та 69 (21,5%) пар, в яких старшинство чоловіка було від 6 до 10 років. Лише 8 (2,5%) подружніх пар мало чоловіка, старшого за віком від дружини з різницею в 11-20 років, та тільки 4 чоловіки дозволили собі мати набагато молодшу за себе жінку з різницею у віці від 21 року та старше. Очевидно, що існували певні традиції або навіть мода, коли нормальним явищем була наявність по-

дружніх союзів із старшинством чоловіка до 10 років. Але були випадки, коли чоловікові щоб не бути самотньому доводилося брати шлюб із дівчиною набагато молодшою за себе, скоріше за все приваблюючи її своєю заможністю. До того ж козаки були, вочевидь, більш заможними в порівнянні з посполитими. Так, 7 подружніх пар, в яких чоловік старший від дружини на 11 та більше років, виявлено серед козаків та 5 – серед посполитих.

Але постає ще одне питання. Частка вдівців і вдів майже однакова. Чому жінки-вдови не одружувалися з чоловіками-вдівцями? Головною причиною залишається перевага чоловіків над жінками, а отже вузькість шлюбного ринку. Також вдівцям не завжди було вигідно брати шлюб із вдовою, оскільки, крім своїх дітей, їм би довелося годувати ще й вдовиних. Так, з 44 вдів у 18 (41%) було від 1 до 4 дітей віком від народження до 14 років, яких ще потрібно було годувати та виховувати. Схожа ситуація була у вдівців: з 34 вдівців у 18 (53%) були діти такого ж віку.

Певна особливість була у становищі вдівців-священиків, яка пояснюється церковними канонами. Священики, на відміну від парафіян, могли укладати лише один шлюб [39], тобто вдруге вже не одружувалися, надалі довічно залишалися зі статусом вдівця. В чоловічій структурі є три представника сімейний, статус яких не визначений. Це чоловіки, які записані без будь-яких вказівок сімейного становища. Один із них, Феодосій Калениченко, з чотирма дітьми, але сімейний стан його не вказаний [40]. Швидше за все, це технічна помилка священика, а чоловік належить до категорії вдівця.

Таким чином, в шлюбній чоловічій структурі населення переважали неодружені. Значно меншою за чисельністю була група одружених, а зовсім малими – вдівців та осіб з невизначеним сімейним статусом.

Розглядаючи дані другої діаграми та таблиці 3, визначаємо сімейний стан жінок. Найбільшу частку серед жіночого населення становили неодружені жінки (55,7%), потім заміжні жінки (38,6%), а найменше було вдів (5,3%). Також 3 жінки-посполиті (0,4%) мали нез'ясований сімейний стан. Серед незаміжніх жінок 55,7% (462 осіб) найбільша частка посполитих – 50,2% (232), потім козачок – 46,5% (215) та найменше представниць духовенства – 3,3% (15). Переважання неодружених жінок пояснюється чисельною групою дівчат віком від 0 до 14 років – 69,5% (321 особа) та доволі великою часткою неодружених дівчат – 30,5% (141) віком 15-39 років. Серед цих дівчат найбільша частка 19,1% (88) зосереджена у віковій групі 15-19 років та у наступній групі (20-24) – 9,1% (42). До 25 років практично всі дівчата традиційно виходили заміж. Хоча з таблиці 3 бачимо, що були й винятки, у віковій групі 25-29 років було 7 (1,5%) неодружених дівчат, 3 козачки та 4 посполиті. В наступній віковій групі (30-34) було 3 (0,6%) неодружені (2 козачки, 1 посполита). Найстаршою неодруженою жінкою була Євдокія 39 років (0,2%), донька 79-річної вдови Параскові Онищенкової [41].

Другу категорію жінок становили одружені 38,6% (321). Найбільша частка одружених серед посполитих – 48,9% (157 осіб), 48,3% (155) – козацтва, та найменша – 2,8%, (9) заміжніх жінок духовенства.

Третьою категорією жіноцтва були вдови – 44 особи (5,3%), та остання, вищеназвана, група жінок з нез'ясованим сімейним становищем – 3 особи (0,4%). У порівняні з іншими, проаналізованими нами, селами відсоток вдів був невисокий. Так, зокрема, в Горбанівці вдови становили 8% жінок, в Розсошенцях – 6%, у Пушкарівці так само – 5%. Найбільша частка вдів припадала на козачок 50% (22) і посполитих 45,5% (20), а серед представниць духовенства їх було лише 4,5% (2 особи). Як видно з таблиці 3, вдовами ставали доволі молоді жінки від 30 до 59 років, які належали до активної, продуктивної групи, разом 34 особи (77,3%). 4 вдови у дітородній віковій групі 11,8% (30-34), ще 4 в наступній групі 11,8% (35-39) та 5 (14,7%) – в групі 40-44 років. Найбільше вдів у трьох активних вікових групах: 7 жінок (20,6%) від 45 до 49 років, 6 (17,6%) – у наступній групі (50-54) та 8 (23,5%) – у групі 55-59 років. Остання частина вдів 22,7% (10 осіб) належала до вікових груп літніх жінок (60 років та старше).

Отже, жіноча шлюбна структура схожа на чоловічу: найбільшу частку становили неодружені жінки, за ними йшли заміжні, а найменші частки припадали на вдів та осіб з невизначеним сімейним станом.

Підсумовуючи проведений нами аналіз демографічної ситуації в селі Жуки за сповідними розписами 1775 року, доходимо таких висновків.

Необхідно відзначити, що даний населений пункт відрізнявся від інших сільських поселень Полтавського полку кінця XVIII століття значною, як на той час, чисельністю населення (1702 мешканця).

Поселення було тристановим. Основними соціальними прошарками були духовенство, коза-

цтво, посполиті, але відзначимо присутність незначної кількості людей (22 чоловіка), які священиком віднесені до категорії бездвірних.

У загальній структурі населення переважали люди активного віку від 15 до 59 років (59%), поступалася дитяча група (38%) від народження до 14 років та найменша частка припадала на літніх людей (3%) від 60 років та старше.

У статевому відношенні чоловіків (872) більше, ніж жінок (830). Така ж особливість, зберігається у всіх великих вікових групах населення (0-14, 15-59, 60 та старше років). Відповідно до побудованих нами таблиць розподілу чоловіків та жінок за статтю, віком та сімейним станом обчислено загальний чоловічий коефіцієнт, який становить 0,512. Також визначено загальний коефіцієнт маскулінізації – 105,1.

У сімейній структурі чоловічого населення найбільшу частку становили наодружені (58,9%) та одружені (36,8%), а найменшу групу складали вдівці – (4%). Подібна ситуація спостерігається в характеристиці сімейного стану жіноцтва: неодружених (55,7%), заміжніх (38,6%) і вдів (5,3%). Як у чоловічій (0,3%), так і в жіночій (0,4%) структурах населення незначну частку становлять особи, сімейний статус яких не визначений.

Таким чином, підсумовуючи все вищезазначене, очевидним фактом є достатня інформативність сповідних розписів, які дозволяють досить детально проаналізувати соціальну, статеву, сімейну та вікову структури. А в перспективі продовжити історико-демографічні дослідження, але інших аспектів функціонування сільського социуму. Наприклад, природного та механічного руху, антропоніміки тощо.

Джерела та література

1. Рклицкий М.В. Козаки Полтавского полка по матеріаламъ Румянцевской описи / М.В. Рклицкий. – Часть 1. – Полтава: Статистическое бюро Полтавскаго губернскаго земства, 1913. – С.198.
2. Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej / C. Kuklo. – Warszawa: Wydawnictwo DiG Sp. J., 2009. – S.72-73.
3. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.06 / Дмитренко Віталій Анатолійович. – Полтава, 2010. – С.50.
4. Залысский А. Когда и по какому поводу начали вестись исповедные ведомости / А. Залысский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1886. – № 5. – С.174.
5. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення… – С.54.
6. Залысский А. Когда и по какому поводу… – С.176.
7. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення… – С.57.
8. Залысский А. Когда и по какому поводу… – С.171-172.
9. Мордвінцев В. Сповідальні книги / В. Мордвинцев // Київська старовина. – 1995. – №3. – С.84-86.
10. Гісцова Л.З Сповідна книга Старокодацької Запорізької христової намістії 1766 року як джерело до вивчення історії поселень вольностей війсьских / Л. Гісцова // Січеславський альманах: Зб. наук. праць з історії українського козацтва. – Вип.2. – Дніпропетровськ, 2006. – С.2—26.
11. Сакало О. Динаміка змін структури сім'ї на території Гетьманщини в другій половині XVIII століття (на прикладі села Митченки Пирятинської першої сотні Лубенського полку) / О. Сакало // Історична пам'ять. – 2007. – №1. – С.108-117.
12. Романова О. Сповідні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян / О. Романова // Український історичний журнал. – 2008. – №4. – С.122-148.
13. Дмитренко В. Шлюб і сім'я у середовищі парафіяльного духовенства другої половини XVIII століття: спроба аналізу за матеріалами сповідних розписів // Краєзнавство. – 2009. – № 1-2. – С.181-187.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф.990,оп.2,спр.34, арк.351.
15. Курдиновский И. Село Жуки Полтавского уезда / И. Курдиновский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1869. – №19. – С.512.
16. ЦДІАК України, ф.990, оп.2, спр.34, арк.367.
17. Там само, арк.363-366.
18. Там само, арк.351.
19. Там само, арк.367.
20. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення… – С.53.
21. Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej… – S.73.
22. Там само.
23. ЦДІАК України, ф.990, оп.2, спр.34, арк.718-719.

24. Там само,арк.716-718.
25. Там само,арк.712-716.
26. Там само,арк.720-728.
27. Там само,арк.729-744.
28. Там само,арк.120-192.
29. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / Анри Л., Блюм А.; пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М.: РГГУ, 1997. – С.16.
30. Там само. – С.22.
31. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект)/Ю.В.Волошин.– Полтава: АСМІ, 2005. – С.116.
32. Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej… – S.132.
33. Волошин Ю. Вказ. праця. – С.116.
34. Анри Л., Вказ. праця. – С.27-29.
35. Там само. – С.28.
36. Там само. – С.27.
37. Там само. – С.27-29.
38. ЦДІАК України, ф.990, оп.2, спр.34, арк.355.
39. Дмитренко В. Шлюб і сім’я… – С.185.
40. ЦДІАК України, ф.990, оп.2, спр.34, арк.369.
41. Там само, арк.354.

Елена Бороденко

Возрастно-половая структура населения с. Жуки Городовой сотни Полтавского полка во второй половине XVIII века (по материалам исповедных росписей 1775 года).

В статье анализируются особенности возрастной, половой и семейной структур жителей села Жуки второй половины XVIII века по материалам исповедных росписей 1775 года.

Ключевые слова: *историческая демография, исповедные росписи, коэффициент маскулинизации, пол, возраст, семейное положение, духовенство, казацтво, посполитые.*

Olena Borodenko

Sex and age structure of Zhuky village population of the Town Cossack squadron of Poltava regiment in the second part of the XVIII century (based on the confessional record materials of 1775).

In the article the particularities of sex, age and family structure of Zhuky village habitants in the second part of the XVIII century according on the confessional record materials of 1775 are analysed.

Key words: *historical demography, confessional records, masculinization index, sex, age, family status, clergy, the Cossacks, pospolyti.*

ЦЕРКОВНО-ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО: ВИТОКИ ТА СУЧАСНИЙ ДИСКУРС

УДК 908(477):726

Арсен Зінченко (м. Київ)

З ІСТОРІЇ ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА В МЕРЕФІ У XVIII СТ.

У статті висвітлюється роль церковних громад та адміністративних структур єпархії й загальний соціокультурний контекст храмового будівництва в містечку Мерефі (Слобожанщина) у другій половині XVIII ст.

Ключові слова: *храмове будівництво, парафіяни, церковна громада, духовне правління, благословенна грамота, консисторія, ризниця, трапезна, вівтар, підвалини.*

Спорудження нової церкви починалося, як правило, з того, що церковна громада ухвалювала рішення про будівництво нової церкви. Після цього починалося заготування будівельних матеріалів та збір коштів. Відтак церковна громада зверталася до духовного управління, яке здійснювало управління парафіями на теренах одного – двох повітів, з викладенням обставин, пов’язаних із спорудженням храму, та з проханням клопотатися перед єпархіальним єпископом про надання благословенної грамоти.

Тексти благословенних грамот містять кілька шарів інформації. Перший з них випливає з самого характеру духовного благословення, яким владика надає дозвіл на спорудження храму; з цим пов’язаний особливий урочистий стиль тексту, специфічна пастирська тональність, зумовлена важливістю самого акту храмоздвиження. Ще один шар інформації стосується конкретних обставин спорудження храму: найменування церкви, стан будівлі старої церкви, місце розташування нової споруди, наявність ресурсів (матеріалу, коштів), хід обговорення справи з будівництвом тощо. Документи відбивають різноманіття місцевих обставин і перебігу подій, але вони здебільшого подібні в основних рисах і моделях соціокультурної поведінки, що задавалися традиціями певної культурної спільноти

Характерні, на наш погляд, обставини були пов'язані із спорудженням кількох дерев'яних церков в містечку Мерефі на Слобожанщині в другій половині XVIII ст.

Під час огляду церков у містечку Мерефі Харківського полку в 1750 р. тамтешню церкву Преображення Господнього було визнано занепалою («обветшалой») і після Різдва наступного року за вказівкою білгородського єпископа Йоасафа її було запечатано. Парафіяни цієї церкви ухвалили («по общєму нашємү совєту», як записано в їхньому проханні до Харківського духовного правління) споруджувати новий храм. Вони повідомляли в духовне правління про підготовлену належну кількість будівельного матеріалу та домовленість з майстром будівельником: «на онүю цєрковь божия вновє дєрєва доволноє число заготовили котороє близъ той цєркви божиє в готовности имєєтця и для пєрєстройки вновь маистра а за надлєжащүю цєну приговорили и жєлаемъ онүю цєркву вновь построить» [1, 2 – 2 зв.]*[1]. На жаль, у переважній більшості випадків, документи про храмове будівництво імені майстра-будівничого не вказують. Відомі лише окремі приклади договорів громади з майстром-будівничим, з яких дізнаємося ім’я майстра, умови, які ставила перед ним громада, та оплату робіт, пов’язаних зі спорудженням храму [3].

Парафіяни Преображенської церкви просили духовне правління клопотатися перед єпископом про видачу благословенної грамоти на закладання й спорудження нової церкви [1, 1]. 23 червня 1751 р. єпископ Білгородський поставив резолюцію про надання такої грамоти й вирядження для освячення закладення церкви одного з єпархіальних соборних священиків [1, 1-а].

У благословенній грамоті, яка починалася згадкою про місцеві обставини, давався дозвіл на закладення храму «по церковному чиноположению и по новоисправному московскому

---

*[1] Прохання до духовного правління підписали мереф’янський сотник Матвій Щербина, священик Преображенської церкви Андрій Іванов, ктитор Федір Гапон з товаришами, парафіяни. Преображенський храм у Мерефі існував ще до 1700 р. 1711 р. під час набігу татар він згорів. Наступного року парафіянам було видано благословенну грамоту на спорудження нового храму з тією-таки назвою. Його було відновлено 1818 р., однак історико-статистичний опис Харківської єпархії 1857 р. відзначає, що на той час храм «до того стал ветх, что надлежало закрыть его, и он закрыт» [2, 23].

требнику», а далі вимагалося: «строить самымъ добрым і искγснымъ маистεрством настоящую ц[е]рковь». Епископській консисторії йшлося передовсім про те, щоб парафіяни не споруджували занадто малих церков. Тому у виданій грамоті знаходимо вимогу щодо плану й висоти споруди: «в длинγ двенадцать аршин (кромѣ папεрти то есть трапεзѣ и олтаря) в ширину дεвяти аршин, олтарь в длину семи аршинъ и в ширину семь аршин да кромѣ того придѣлать ризницу по прεпорцыи такожε мѣръ и папεрть строить в прεпорцию олтаря высотою ц[е]рковь двεнадцати аршинъ олтарь и трапεза в вышинγ семи аршинъ кроме глав двεри цεрковнія в свѣтлости вышинѣ двγ[х] аршинъ и трεхъ чεтвεртεй в ширинγ [нерозб.] такои жε мѣры і боковыε двоε двεрεй строить. Окна в свѣтлости в вышинγ дву аршинъ в ширину аршинъ С вѣршковъ оконъ в настоящεй церкви поставить шесть в олтарѣ три в трапεзѣ два». Вимагалося також, щоб вівтар було влаштовано «по прεпорцыи церкви», а верхи увінчано «жεлѣзными чεтвεроконεчными крεстами а не деревянными осмоконечными». За бажанням громада могла споруджувати більшу, ніж відзначалося в цих вимогах, церкву [1, 3 – 3 зв.]*[1]. Далі в грамоті йшлося про внутрішнє облаштування церкви.

З благословенної грамоти єпископа Білгородського і Обоянського Йоасафа від 19 серпня 1754 р. дізнаємося про те, що священик і парафіяни церкви Миколи в містечку Мерефі Харківської протопопії просили про спорудження нового храму під тією-таки назвою, але в іншому місці, бо стара споруда, «ц[е]рковь с[вя]титεля Хр[ис]това Николая крышкою углами и подвалинами вокрγг об[в]εтшала» [4, 1]*[2].

На підставі донесення протопопа Григорія Александрова про наявність заготовленого матеріалу («на строεниε тоя ц[е]ркви явилось разного дεрεва дγбовыхъ подвалинъ дватцать пять сосного правлεного триста гонты дв тысящи»), єпископ і дав благословенну грамоту. Чин закладення храму покладалося здійснити на ієромонаха білгородської катедри Арсенія, єпископ Йоасаф не забув нагадати, щоб цю посвяту було здійснено «по но[во]исправному московскомγ Трεбникγ» [4, 2].

Так само й ця грамота фіксує й певні вимоги щодо будівництва храму: вони стосувалися плану та висоти споруди, наявности ризниці й паламарні, просвіту дверей, кількости та просвіту вікон: «по заложεεніи вεлѣть строить самымъ добрым Ї искγснымъ майстεрствомъ чтоб настоящая ц[е]рковь была длины дванадцать аршинъ (кромѣ папεрти то εсть трапεзы) и олтаря в ширинγ дεвять аршинъ, олтарь и папεрть длины и ширины осьми аршинъ, а в высотγ дεвять аршинъ да кромѣ того придѣлать с правой стороны олтаря ризницγ а з лѣвой пономарню по прεпорціи по крайнεй мѣрѣ длины и ширины три аршина двεри ц[е]рковныя в свѣтлости вышины аршинъ два и три чεтверти, ширины аршинъ шесть вεршков, ризничные и пономарныε двεри вышины полтрεтья аршина ширины аршинъ с чεтвертью и в двεряхъ пороги нε вышε были какъ в три вεршка. Окна в свѣтлости вышины аршинъ два ширины аршинъ с вεршком, и в настоящεй ц[е]ркви оконъ поставить шεсть, а по краинεй мѣрѣ четыре. в олтарѣ три, в трапезѣ три и как на трапεзѣ, так и на настоящεй ц[е]ркви и олтарѣ были устроεны главы в вышинγ по прεпорціи ц[е]ркви з жεлѣзными чεтырεконεчными кр[ес]тами, а не дεрεвянными осмоконεчными». Парафіянам дозволялося будувати церкву і більших від вказаних у грамоті розмірів («и бγдε пожεлають и вышε показанной мѣры строить позволяется»). Нагляд за дотриманням розмірів плану покладався на згаданого катедрального ієромонаха [4, 2]. Спорудження храму було завершене 1759 р. [2, 22].

Укладачі грамоти вмістили і вказівку про те, як належить розпорядитися старою храмовою спорудою. Харківський протопоп мав простежити, щоб «при строεніи ц[е]ркви ветхоε годноε дεрεво употрεблять в строεниε новой ц[е]ркви а протчεε ветхоε дεрεво употрεблять в цεрковноε топлεние или на пεчεниε просфоръ а окромѣ того никомγ никγды нε растощать» [4, 1]. Однак у травні 1760 р. Харківське духовне правління вимушене було вести розслідування того, що сталося з будівлею струхлявілої старої Миколаївської церква в містечку Мерефі. Задля з'ясування обставин на місце було виряджено представника духовного правління священика Євдокима, якому доручено «справиться со стариками, которым побитом церковь старая забрата» [4, 1]. Як видно з донесення о. Євдокима, в число зібраних ним для бесіди «стариков» увійшли титар Михайло Ратиця і братчики Каленик Бондар, Василь Михайличенко, Давид Ткач, Кузьма Кислий, Кіндрат Дейнека,

*[1] Благословенну грамоту датовано 26 червня 1751 р.

*[2] «Дело о постройке в сл. Мерефе вместо обветшалой Николаевской церкви новой. Началось 1760 мая 19 д.»). Церква Миколи – була найдавнішою з мереф'янських церков; першу з її будівель споруджено не пізніше 1655 р. 1711 р. вона згоріла під час набігу татар [2, 22].

Савелій Білашенко, Лаврентій Володин, Микита Калачник. Братчики змогли вказати одне: церкву забрав полковник Матвій Куликовський, але на якій підставі – це їм було невідомо [4, 1].

В описі церков Харківського повіту за 1827 р. стосовно Преображенської церкви відзначено: «Церковь деревянная, весьма крепка. Построена в 1756 г., а возобновлена в 1819 году поднятием выше вверх, переделкою глав, покрытием новою гонтою и переделкою приделов. В ней престол один во имя Преображения Господня. К продолжению служения не имеет опасности» [5, 2].

Перелік мереф'янських храмів подається в історико-статистичному описі Харківської єпархії за 1857 р., в якому відзначається, що Мерефа є одним з найдавніших міст Слобідської України, яке мало важливе стратегічне значення на півдні Імперії. «Поныне еще видны остатки бывшей здесь крепости», – відзначається в описі. Посилаючись на дані 1785 р., джерело відзначає: «В той крепости церков деревянная во имя Николая Чудотворца; при ней училище, в коем обучаються русской грамоте вольные люди; в оной же крепости магезейн для ссыпания хлеба. А за крепостью две церкви деревянные, 1-я – во имя Преображения Господня, 2-я – во имя Архистратига Михаила, 8 лавок деревянных, каждый год бывает три ярмарки: генваря 1, июня 24 и августа 6. До 1765 г. Мерефа была сотенным местечком Харьковского полку. С 1765 года в ней было комиссарское управление, а с 1780 г. осталась она слободою» [6, 148].

Третій храм у Мерефі був присвячений Різдву Богородиці. На початку XVIII ст. його було перенесено до Озерянської пустині, розташованої за 3 версти від Мерефи. Замість нього у містечку 1710 р. збудували церкву, названу на честь Архистратига Михаїла. Наприкінці століття Озерянську пустинь було зачинено і її храм Різдва Богородиці було перенесено до Мерефи, щоб замінити занепалий Архангельський храм. Ця церква була п'ятиверхою, хрестоподібною в плані. 1840 р. всі п’ять глав храму були позолочені [6, 149]*[1].

У квітні 1793 р. парафіяни Архангельської церкви слободи Мерефи звернулися до єпископа Білгородського і Курського Феоктиста з проханням дати благословення на закладення нової церкви, оскільки стара церква «пришла ныне в ветхость». Для спорудження нового храму вони купили церкву в зачиненій Озерянській пустині, маючи намір перевезти її до Мерефи. Передбачаючи, що в єпископській консисторії неминуче виникне питання про наявність для церкви «указной препорции земли», тобто орної землі та сінокосів для причету, громада запевняла, що «вместо того по учиненному от нас с священником договору, как Его, так и церковных причетников без всякой нужды довольствовать можем» [8, 1 – 1 зв.]. Відповідно до заведеного ладу у вирішенні таких справ, єпископська канцелярія зажадала думки місцевого духовного правління. Точка зору Харківського духовного правління була категоричною: «пока прихожане земли под церковь не дадут и на оную укрепления от крепостных дел не представят, также для рубки дров лесных выгод не означат, церковь переносить и закладывать не дозволить» [8, 2 – 2 зв.].

У поданні до Харковського духовного правління «от приходских людей» Архангельської церкви слободи Мерефи (одержаному цим духовним правлінням 28 вересня 1793 р.) зазначається, що на заміну занепалого храму вони мають намір збудувати церкву «на том же месте, о двух престолах во имя Рождества Пресвятыя Богородицы и во имя архангела Михаила церковь». На той час церковна громада вже придбала церкву з Озерянського храму, а також подбала про забезпечення землею причету, що було умовою надання єпископського благословення на будівництво: «на оную из Мерефянских дач указную пропорцию земли мы отмежевали, на которую в безпрепятственное священно и церковнослужителям владение от крепостных дел запись выдали» [9, 1]. Це й дало підставу громаді для повторного звернення за єпископським благословенням. Резолюція єпископа Білгородського

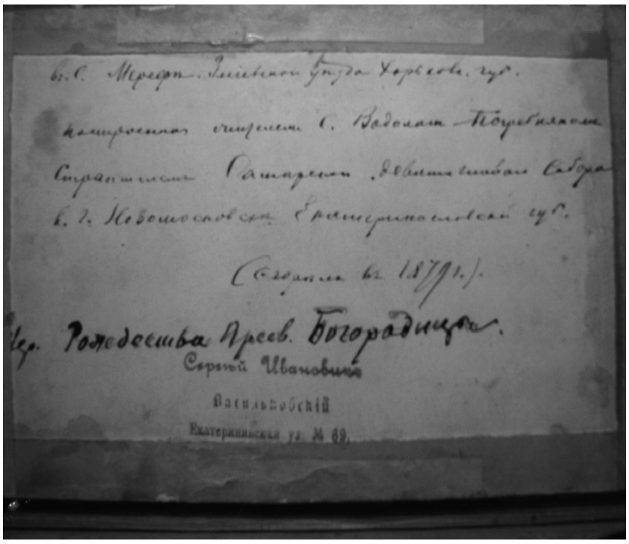
*[1] Головний храм Озерянської пустині в честь Різдва Богородиці у 1795 р. був спочатку проданий губернатором Г.Р. Шидловським з публічного торгу білгородському купцеві Василію Алаторієву, а той перепродав споруду мешканцям слободи Мерефи за 1000 руб. [2, 21]. Джерела фіксують й інші факти продажу церковних споруд на Слобожанщині. Так, у 1774 р. в Харківському духовному правлінні розглядалася справа про будівництво церкви в ім’я пророка Іллі в містечку Валках. Для її спорудження парафіяни, окрім зібраних грошей, заготовлених матеріалів, придбали будівлю старої Миколаївської церкви в тому ж містечку, яка не використовувалася після спорудження однойменного кам’яного храму: «к строению оной церкви как деревянная Николаевская церковь в оном казенном местечке Валках бывшая купленна и перевезена, так и заготовлено довольное число резаного дерева, тертиц, подвалин, гонты и других материялов, почему ни в чем недостатка в строении не будет». [4, 10 зв.]. У жовтні 1777 р. в тому-таки духовному правлінні велося листування з приводу того, що громада Слободи Караванської придбала у власника села Стара Водолага поміщика майора Олександра Дуніна церкву Різдва Богородиці, яка залишилася після збудування нового храму [7, 1–2 зв.].

і Курського була позитивною, і 10 грудня 1793 р. єпархіяльна консисторія видала відповідний указ [9, 1 зв. – 2].

Ці обставини дають змогу розуміти сучасному читачеві, чому в описі Харківського повіту за 1804 р. вказується, що в слободі Мерефі було три дерев'яних церкви: одна з них – Преображення Господнього, друга мала два приділи – Різдва Пресвятої Богородиці та Архистратига Михаїла, третя – Миколая Чудотворця [2, 21]. Через це щодо церкви, яку у XVIII ст. документи іменують Архангельською, в другій половині XIX ст. застосовувалася й інша назва – Різдва Богородиці. Саме тому в згадуваному «Историко-статистическом описании Харьковской епархии» Філарета (Гумілевського) пишеться про «колишню Архангельську, теперішню Богородичну церкву» [6, 150].

Цю споруду було відтворено, зокрема й на ескізі знаного художника Сергія Васильківського. Звертаємо увагу на цей ескіз ще й тому, що напис на його звороті вказує, що вона була споруджена під орудою Якима Погрібняка. Напис зазначає: «В с. Мерефе Змиевского уезда Харьковс[кой] губ. Построена жителем с. Водолаги Погребняком, строителем Самарского девятиглавого собо-

ра в г. Новомосковске Екатеринославской губ. (Сгорела в 1879 г.)». І далі запис: «Цер. Рождества Пресв[ятой] Богородицы». Церква була в плані хрещатою, п'ятиверхою. Центральний верх мав три заломи, верхи над бічними рукавами – по два. Високий нижній ярус, опасання відсутнє. Перші заломи мали, як видно з ескізу, однакову висоту, проте другий залом підносився над заломами бічних рамен. Центральна вежа храму вивищується ще одним додатковим заломом. Проте вивищення центрального верху не порушує балансу мас, оскільки цей верх спирається на більший, ніж в бічних рукавах, квадрат нижнього зрубу. Це характерне для архітектурного почерку Якима Погрібняка планування храму зустрінемо і в інших його будовах, наприклад у церкві в Артемівці. Вивершували церкву вишуканої форми маківки, розміщені на дзвоноподібних банях. Загальне урочисте враження від форм Мереф'янської церкви підкреслює її симетричне планування та піднесеність вгору, посилену вдало вибраним звуженням догори стін зрубу. Троє високих вікон у першому ярусі кожного рукава (у бабинці їх показано двоє, у стіні над вхідними дверима вікна немає), та четверо вікон в кожному наступному ярусі й ліхтарі забезпечували багате освітлення інтер'єру. Криволінійні поверхні заломів і бань надають храмові ще більшої ошатности. З північного боку церкви бачимо дзвіницю, збудовану, імовірно дещо пізніше, коли в дерев'яному церковному будівництві застосовуються форми класицизму. Про них нагадують трикутний портик з колонами та фронтони, влаштовані з усіх боків дзвініці. Однак будівничі дзвініці вивершили її банею й маківкою у формах, суголосних до Погрібнякової церкви.

Імовірніше за все, С. Васильківський зробив художню реконструкцію цієї втраченої споруди. Але що стало джерелом для цього відтворення – чиясь зарисовка, усна розповідь чи, можливо, художник сам її бачив перед тим і відтворював з пам'яті, зараз ледве чи можливо сказати.

Історико-статистичний опис 1857 р. відзначає, що церква Різдва Богородиці була перенесена 1795 р. із зачиненої Озерянської пустині, розташованої за 3 версти від Мерефи. Цією спорудою замінили за-

непалий Архангельский храм. «Церковь сия имеет вид креста и с пятью главами» [2, 23]*[1], – відзначає джерело. З цієї інформації випливає припущення, що Яким Погрібняк спорудив свого часу церкву Різдва Богородиці для Озерянської пустині, яку згодом було перенесено до Мерефи.

Щодо використання споруд підупалих церков діяли строгі приписи, які виходили із сакрального призначення цих будівель, в яких впродовж тривалого часу відправлялися богослужіння. Про це дізнаємося з архівної справи Харківського духовного правління 1778 р. «Дело о разобрании в с. Артемовки ветхой деревянной церкви». 1761 р. в слободі Артемівці, яка знаходилася неподалік слободи Мерефи (тепер – це частина Мерефи) під орудою славетного будівничого Якима Погрібняка було споруджено нову будівлю Введенської церкви. Стара ж церква після цього не використовувалася. Священик Іван Тишківський просив дозволу на використання матеріялу старої церкви на добудову вхідної прибудови. Єпископ Білгородський надписав на донесенні духовного правління дозвільну резолюцію, але з суворим приписом цьому відомству: «… по разобрании оной церкви неспособное к строению дерево употребить не печение просфир, или близ реки сожещи, и пепел всыпать в речную быстрину. А кроме того ни на что оного не растощать. И по разобрании оной церкви на подпрестольном месте поставить во оную препорцию иструб [??] и на нем для признания водрузить крест дабы оное яко освященное место Богу ногами человеческими и скотскими попираемо не было» [10, 1 – 1 зв.].

Конкретні обставини будівництва храмової споруди в кожній парафії відрізнялися від инших, однак зміст документів, поданих в цій замітці, дає підставу стверджувати, що ця справа була винятково важливою в житті громади, у ній брала участь уся парафія. Саме ж будівництво, у тому числі визначення й освячення місця під забудову, іменування храму, загальний вигляд екстер'єру та його розміри, особливості конструювання хрестів, а також матеріяльне забезпечення церковного причету перебувало під контролем єпархіяльної влади, яка була покликана підтримувати престижний статус православних осередків впливу на підданих імперії.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів, м. Київ, ф. 2009, оп. 1, спр. 773.
2. Мерефа. Зб. архівних документів і матеріалів. Ч. I. – Харків: Фоліо, 1995. – 100 с.
3. Каманин И.М. Договоры о сооружении церквей в Малороссии в XVIII веке. − К., 1904. − 14 с. [відбиток з журналу «Археологическая летопись Южной России» (1903. − № 6. − С. 362−373).
4. ЦДІАК, ф. 2007, оп. 1, спр. 608.
5. Державний архів Харківської области, ф. 40, оп. 110, спр. 1732.
6. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. В. 3 т. – Т. 1. – Харьков: Издательский дом «Райдер», 2004. – 328 с.
7. ЦДІАК, ф. 2007, оп. 1, спр. 1295.
8. ЦДІАК, ф. 2009, оп. 1, спр. 2615.
9. ЦДІАК, ф. 2007, оп. 1, спр. 2376.
10. ЦДІАК, ф. 2007, оп. 1, спр. 1305.

Арсен Зинченко

Из истории храмового строительства в Мерефе в XVIII в.

В статье освещается роль церковных общин и административных структур епархии, а также общий социокультурный контекст храмового строительства в городке Мерефе (Слобожанщина) во второй половине XVIII в.

Ключевые слова: *храмовое строительство, парафияне, церковная община, духовное правление, благословенная грамота, консистория, ризница, трапезная, алтарь, основание.*

Arsen Zinchenko

From the history of temple building in Merefa in the XVIII century

The article highlights the role of religious communities and administrative structures of the eparchy and the general socio-cultural context of temple building in the town Merefa (Slobozhanshchyna) in the second half of the eighteenth century.

Key words: *temple building, parishioners, church community, the spiritual leadership, blessed deed, episcopal consistory, sacristy, refectory, the altar, the foundation.*

*[1] У проханні до єпископа Білгородського і Курського Феоктиста (квітень 1793 р.) парафіяни Архангельської церкви писали: «Означенная Архангельская церковь пришла ныне в ветхость, которую намерены мы вновь возобновить, для чего и упраздненную в Озерянской пустыне церковь купили, и намерены оную перенесть в слободу Мерефу к жительству своему» [8, 1 – 1 зв.].

УДК 94(477.87)«1945/1953»

Лариса Капітан (м. Мукачеве)

ЛІКВІДАЦІЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ЗАКАРПАТТІ, 1945–1949 РР.: ІДЕОЛОГО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА СКЛАДОВА

Висвітлено заходи радянської влади, роль державних засобів масової інформації щодо маніпуляцій громадською думкою повоєнного Закарпаття з метою ідеологічної підготовки обмеження впливу та ліквідації греко-католицької церкви. Автор проаналізував особливості цієї складової політики сталінського режиму в складному з точки зору конфесійності краї.

Ключові слова: *пропаганда, російська православна церква, греко-католицька церква, тоталітарний режим, Закарпаття.*

На думку деяких дослідників (наприклад, В. Фенича [41, с. 9-10]), поштовхом до розгортання переслідування Греко-католицької церкви на Закарпатті, стало листовне звернення до Й. Сталіна, підготовлене й підписане у Мукачеві 18 листопада 1944 р. православними ієрархами Мукачівсько-Пряшівської єпархії на чолі з заступником єпископа Володимира (Раїча) й адміністратором єпархії ігуменом Феофаном Сабовим, настоятелем монастиря св. Миколая й настоятелем парафії («прихода») у Хусті архімандритом Алєксеєм Кабалюком («хрещеним батьком відродженого православ'я» на Підкарпатті), протоієреєм Дмітрієм Бєляковим, настоятелем парафії у Салдобоші й членом Вищого духовного суду єпархії, секретарем єпархіального управління Іоанном Кополовичем й директором «русской» гімназії у Хусті, «русофілом і атеїстом» [41, с. 17] Пйотром Лінтуром (20 квітня 1945 р. він став головою Управління у справах культів при Народній Раді Закарпатської України [22, с. 227-229; 26, с. 79-80; 24, с. 128-129].

У цьому зверненні «русского православного народа» до Й. Сталіна йшлося: «Мы, нижеподписавшиеся представители Православных Общин в Карпатской Руси, выражая волю всего нашего русского православного народа, просим включить Закарпатскую Украину (Карпатскую Русь) в состав СССР в форме: Карпаторусская Советская Республика.

Желания и мечты наших предков были всегда те, чтобы наша область за Карпатами, заселена русинами, т. е. Руси-сынами, возвратилась к своей матери Великой Руси […] Сам народ именует себя: «карпаторусс», русин, т. е. Руси-сын, вера «русская», жена «русская», мама «русская» и т. д.

С названием «Украина», «украинский», наш народ был познакомлен только под чешским владычеством, после первой мировой войны и то интеллигенцией, пришедшей из Галичины […] Выражая великую радость и глубокую благодарность по поводу освобождения Великому вождю и освободителю всего славянства и Европы товарищу Маршалу Сталину и Красной Армии, мы просим принять Карпатскую Русь в состав Советского Союза» [22, с. 227-229].

Сервільний лист з'явився як своєрідна реакція на спростування главою Мукачівської греко-католицької єпархії єпископом Теодором Ромжею сфальсифікованої владою й приписаної йому статті – виступу 7 листопада 1944 р. в Ужгороді «Греко-католицький єпископ просить генералісимуса Сталіна, щоб приєднав Закарпаття до Радянської України». Коли єпископ спробував дезавуювати подібну нісенітницю, йому відповіли, що саме так він мав говорити, як повідомлялося на шпальтах місцевої й столичної преси [36; 13, с. 329; 49, с. 213-214; 41, с. 9].

7 грудня 1944 р. із Закарпатської України до Москви та Києва виїхала делегація православного духовенства й мирян (властиво, вищезгадана п'ятірка «підписантів» сервільного листа Й. Сталіну) з проханням щодо включення Мукачівського єпископства до юрисдикції Російської православної церкви (РПЦ) й відповідним виведенням її з підпорядкування Сербській православній церкві.

Секретар єпархіального управління Мукачівсько-Пряшівської єпархії (відтепер) РПЦ протоієрей Іоанн Кополович розмірковував на шпальтах «Закарпатської правди» над побаченим у столиці СРСР – «Матушкє Москвє» – та (за сумісництвом) центрі московського православ'я. Його роздуми, як здається, були щирими, аргументація – мала переконати насамперед самого автора.

Цікаво, що лише перший фрагмент московських вражень І. Кополовича «Закарпатська прав-

да» вмістила українською мовою [19, с. 2], наступні чотири друкувалися звичною для цієї конфесії – російською («русской») [20]. Міркувати авторові було над чим – лише незрячий й глухий не знав і не чув про жорстоке переслідування релігії й Церкви у тоталітарному СРСР. Одному з керівників Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії треба було переконувати й духовенство, й паству, й ширші кола читачів, що з Церквою у Радянському Союзі все гаразд, вона виконує свою місію, держава не втручається у її справи, нагальні проблеми церковного життя вирішуються належним чином, чутки про переслідування вірних і духовенства не мають підстав: «Невольно в голову приходят различные мысли. И прежде всего – о религиозной жизни в Советском Союзе. Все мы лично удостоверились, что религия в СССР пользуется полной свободой. В религиозную жизнь верующих никто не вмешивается. Церковь устраивает и решает свои дела сама и в этом ей никто не препятствует. Наоборот, замечается благосклонное отношение Советского Правительства к православной церкви. Так, при Правительстве существует специальный совет по делам православной церкви; ремонтируются многие храмы; открыт богословский институт и т. д. и т. д. Но во внутренние церковные дела Правительство совсем не вмешивается» [20, с. 3].

Легко знаходилась відповідь у о. Іоанна й на мотивацію відомих більшовицьких репресій проти духовенства й вірних РПЦ (як, зрештою, й Римо-католицької церкви, УАПЦ, УГКЦ та ін.): «Не следует забывать, что в свое время, в период становления Советского государства, некоторые церковные круги выступали противниками нового устройства и оказались поэтому поборниками старого, уже отжившего режима. Вполне естественно, что против таких реакционеров новый режим должен был выступать решительно и прямо, хотя бы по причине самосохранения. И когда русская церковь очистилась от таких «деятелей», положение изменилось. Церковь очистилась и от этого только выиграла. Церковь обеспечила себе право на жизнь» [20]. Важко сказати, наскільки І. Споловичи розумівся на тонкощах російської філології, адже РПЦ у російській тоталітарній державі, заплющивши очі на загибель багатьох своїх душпастирів й вірних, забезпечила собі не «право на жизнь», а лише примарну «можливість існування» («возможность существования»), беззастережно підпорядковуючись примхам тоталітарного володаря.

Не було проблем для посланця Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії та водночас члена Народної Ради Закарпатської України І. Споловича й з реалізацією в СРСР принципу відокремлення держави від Церкви. І справді, із загальноцивілізаційних міркувань це, дійсно, був демократичний принцип, який сповідувало чимало держав: «Многих пугает отделение церкви от государства, которое существует в СССР. Но ведь это же вовсе не новость. Такое отделение существует в Соединенных Штатах Америки, во Франции, Швейцарии и в других странах. Для самой же церкви лучше, если она живет независимой от государства жизнью. Пример православной церкви при царизме ярко показывает, насколько было вредно влияние обер-прокурора на внутреннюю церковную жизнь. Поэтому не нужно бояться. Нужно искренне служить Богу и народу» [20].

Цікаво, що 8 грудня 1944 р. посланці православних Закарпаття не лише були присутніми на урочистому прийнятті у приміщенні Московської патріархії, а й виступили перед членами Синоду з доповідями. Так, П. Лінтур розповідав про початки християнства й церковній організації у Закарпатській Україні та історію унії у краї; протоієрей Д. Бєляков доповідав про відновлення православ’я у Закарпатті й організацію Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії; І. Споловичи розповів про місцеве православне церковне життя від 1931 р. й до кінця 1944 р. [20, с. 3] Очевидно, найбільш «фаховим» промовцем був П. Лінтур – ще під час навчання у Карловому університеті у Празі він підготував студентське дослідження з історії греко-католицизму у Закарпатті – «Введение унии в Закарпатской Руси» [46, арк.. 4].

Протоієрей Іоанн Споловичи (Іван Михайлович Споловичи /1912–1988/), він же Іонафан, завдяки вищезгаданим «правильним» відповідям (і вочевидь не лише їм), досяг чималого у ієрархії Русской православной церкви. З листопада 1949 р. до липня 1954 р. він обіймав посаду благочинного адміністратора-протоієрея православних парафій в Угорщині; згодом повернувся на батьківщину й до червня 1955 р. був настоятелем кафедрального собору РПЦ у Мукачевому й секретарем єпархіального управління. Згодом (1955–1964) – Чехословаччина, де він був генеральним вікарієм православної Пряшівської єпархії, захистивши 1963 р. докторську з богослов’я; потім відділ зовнішніх зносин Московської патріархії. З 1965 р. – єпископ (вікарій Берлінської єпархії Середньоєвропейського екзархату); з 1967 р. – архієпископ, архієпископ

Нью-Йоркський та Алеутський, екзарх Північної Америки. Далі кар'єра пішла донизу: архієпископ Тамбовський і Мічуринський (з 1970), архієпископ Кишинівський й Молдовський (з 1972). З травня 1987 р. перебував у стані спочинку[4; 42].

Очевидно, що репресивні заходи сталінського режиму щодо ліквідації Української греко-католицької церкви на новоприєднаних західних землях УРСР супроводжувалися масштабною пропагандистською кампанією з використанням насамперед друкованих засобів масової інформації (у тоталітарній державі вони були наскрізь офіціозними й стовідсотково контрольованими). Репресії щодо ієрархії й кліру ГКЦ розгорнулися насамперед на теренах Галичини, випереджаючи у цьому відношенні Закарпаття. Майже синхронно з ними була застосована й ідеологічна зброя – вже 8 квітня 1945 р. у львівській газеті «Вільна Україна» з'явився санкціонований владою антиуніатський памфлет «Володимира Росовича» під невибагливою назвою «З хрестом чи з ножем?», спрямований проти Апостольської Столиці – Ватикану й Греко-католицької церкви, яка, мовляв, здійснювала у вітчизняній історії дещо «специфічну», але вочевидь негативну місію [30]. Під псевдонімом ховався відомий комуністичний публіцист, уродженець галицької москвофільської родини Ярослав Галан (1902–1949) [37; 33, с. 24-25].

Завершувався памфлет «З хрестом чи з ножем?» закликом-запитанням, адресованим греко-католицьким священнослужителям й (очевидно) вірним УГКЦ: «Перед багатьма уніатськими духівниками історія поставила фатальне питання: камо грядеші?

Наша Радянська держава в основний свій закон вписала непорушні і незламні слова про свободу сумління. Вона не втручається в особисте життя радянського громадянина, не заважає йому мати свої релігійні переконання. Але не можна спокійно дивитися на те, коли служителі уніатської церкви використовують цю свободу віросповідань для того, щоб провадити злочинну діяльність проти українського народу, колись на користь фашистської Німеччини, сьогодні – во славу й на благо англосаксонських імперіалістів.

Перед служниками богів свастики і тризуба лежить один шлях: шлях зради народу, шлях злочинів, убивств, потворних підступів, брехні й обману. Цей шлях неминуче призведе до їх загибелі. Народ нещадний до своїх смертельних ворогів, в які б одяги вони не вбирались [...]. Ці вороги українського народу, вдягнені в ряси уніатських священиків, є організаторами банд українсько-німецьких націоналістів, є агентами міжнародної реакції. Вони шкодять народу в його святій творчій роботі […]» [6, с. 440-441].

Залишивши на совісті автора твердження про «невтручання» тоталітарної держави в особисте життя й релігійні переконання кожного громадянина, звернемо увагу, що В. Росович/ Я. Галан привласнив собі право промовляти від імені усього народу й бездоказово обвинувачувати греко-католицьких душпастирів (вдавшись до позаправного принципу збірної відповідальності) як «ворогів українського народу».

Відверто замовний характер цієї публікації засвідчував й її передрук практично усіма часописами західних областей УРСР [31], а невдовзі й поява у вигляді окремої брошури, надрукованої у Львові двома виданнями 1945 й 1947 рр. загальним накладом 151 тис. прим. [32]. У таємному меморандумі НКГБ УРСР першому секретареві ЦК КП(б)У М. С. Хрущову від 26 квітня 1945 р. щодо реагування населення західних областей республіки на вищезгадану замовну статтю й синхронні арешти греко-католицького духовенства, зокрема, йшлося: «Вокруг опубликованной во всех республиканских и областных газетах, выходящих на территории УССР, статьи «С крестом или ножом», а также произведенных арестах руководящего униатского духовенства продолжают вестись различного рода суждения, как среди духовенства и националистических элементов, а также среди городского и сельского населения.

Появление статьи «С крестом или ножом», вскрывающей противосоветскую деятельность униатской церкви, духовенство, интеллигенция и другие слои населения связывают с предстоящей ликвидацией униатской церкви и воссоединением с православной» [29, с. 262].

За аналогічним сценарієм розвивалися події й щодо пропагандистського забезпечення ліквідації Греко-католицької церкви у Закарпатті – з тією відмінністю, що темп цієї ліквідації (з урахуванням низки історичних обставин, зокрема, пізнішого прилучення регіону до СРСР) був дещо уповільненим й завершився владним «анулюванням» Ужгородської унії лише 1949 р.

20 квітня 1945 р. у «Закарпатській правді» з'явилася публікація за підписом трьох авторів під промовистою назвою «Лиходій в греко-католицькій рясі» [17]. Йшлося про о. Миколу Токача, якого, зрештою, 1949 р. влада позбавила права священнослужіння [3, с. 394]. Редакційна примітка луна-

ла суворим попередженням єпархіальній владі – затаврований у публікації, мовляв, вже не мав права до виконання обов’язків священнослужителя: «Визволений народ Закарпатської України ніколи не забуде тих злодіянь, яких причинили йому вороги внутрішні і зовнішні. Лиходіям, в які б шкіри і ряси вони не рядились, не має місця серед нашого народу. І дивно буде, коли лиходій в грекокатолицькій рясі Токач не лише в Дубриничах, але й взагалі де-небудь на нашій землі буде допущений єпархією до приходу» [17, с. 3].

29 червня 1945 р. на шпальтах «Закарпатської правди» з’явилася четверта частина історичної розвідки М. Тисина «Наша минулість». Важливий фрагмент публікації присвячувався й відповідному висвітленню запровадження унії у Закарпатті. Після смерті князя Федора Коріатовича Мукачівсько-Маковицьке князівство перейшло до рук угорського короля Сигизмунда. Відтоді, за автором: «Настали невиносимі часи для нашого народу […] Священники і церкви грали в той час прогресивну роль. Вони підтримували в народі віру в братські зв’язки з українським народом, підтримували його слов’янські обичаї і звичаї, його мову. Релігія була єдиним знаряддям, при допомозі якого держались непреривні зв’язки зі Сходом.

Ці релігійно-культурні зв’язки нашого народу зі Сходом не терпіли мадярські феодали та магнати. Вони усували українських людей з своїх місць, з економічного, політично-адміністративного життя. Займаючи наші землі, приносили з собою і свій католицизм, який насильно запроваджували серед українців. Угорські магнати вогнем і мечом примушували українців прийняти «угорську віру» – католицизм. Більш багата частина православного духівництва, боючись втратити теплі насиджені місця в єпархіях, принимали нову віру без бою. Основна маса духівництва ставила опір і піднімала народ на захист своєї віри.

В 1646 р. високі сановники церкви на чолі з Мукачівським єпископом Петром Ростошинським, зрадивши свій народ, прийняли унію і проголосили римського папу главою церкви на Закарпатській Україні. Це означало великий удар по національним і релігійним чуттям нашого народу, мадярізацію всього життя та обряду і розрив зв’язків зі Сходом. Але не дивлячись на унію, на зраду високих сановників церкви, зв’язки нашого народу зі Сходом не припинялись, а ще більше зміцнювались, бо селянство ревносно трималось «батьківської віри» […]»[38, с. 3].

Влітку 1945 р. режим підключив до пропагандистського забезпечення дискредитації Греко-католицької церкви й академічних працівників. Так, у липні 1945 р. обласні газети західного регіону УРСР опублікували статтю «З історії боротьби українського народу проти церковної унії» авторства старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР К. Г. Гуслистого (1902–1973) [14]. Механізм віялоподібної публікації цієї розвідки був майже аналогічним надрукуванню статті Я. Галана (В. Росовича) «З хрестом чи з ножем», за винятком того, що Кость Григорович виступав під власним прізвищем, а не під псевдонімом [39, 175 с.].

У січні 1946 р. друкований орган Спілки радянських письменників України (по суті, неофіційний рупор республіканського наркомату закордонних справ) часопис «Сучасне і майбутнє» вирішив поквитатися з Папою Римським Пієм XII. Приводом слугувала енцикліка глави РКЦ у зв’язку з 350-річчям прилучення церкви Закарпаття до католицизму. Автором виступив О. Корнійчук – дивна суміш офіціозного драматурга й урядовця, перший повоєнний нарком закордонних справ УРСР (1944). У статті йшлося: «19 січня в Римі була опублікована енцикліка папи в зв’язку з 350-річчям переходу церкви Закарпатської України до католицизму. Енцикліка ділиться на три частини. В першій розповідається історія унії, в другій перераховуються усі «вигоди» від неї і в третій частині папа проливає сльози над сучасною долею Закарпатської України. Він закликає закарпатських українців до каяття і обіцяє їм випросити у бога кращі дні. Всі нещастя Закарпатської України папа вбачає у здійсненні віковічної мрії українського народу про возз’єднання» [21].

Автор у звичній манері офіційної радянської публіцистики часів «холодної війни» наголошував: «Папа проливає сльози в енцикліці над долею возз’єднання народу Закарпатської України в єдиній українській державі, бо радянська влада висушила сльози народу Закарпатської України, принесла йому волю, щастя, навіки звільнила його від іноземних загарбників, перетворила його на господаря власної землі [...]. Сумну річницю насильницького запровадження унії в Закарпатській Україні глава Ватикану [...] обрав для атаки проти Радянської України. Міжнародна реакція не може і не хоче погодитись з тим, що 40-мільйонний український народ на найдемократичніших основах будує на своїй возз’єднаній землі вільне життя [...]. Реакція мріє, щоб українські землі були знов розшматовані,

а народ уярмлений іноземними загарбниками. Пій XII і виступив одвертим підголоском цих чорних сил. У Ватикані вигадуються брутальні нісенітниці, сфабрикований спеціальний документ, урочисто названий енциклікою, щоб ревізувати кордони Радянської України. Ватикан і міжнародна реакція прагнуть відштовхнути суверенну демократичну державу – Радянську Україну від участі в міжнародному житті, ізолювати її [...]. Ніякими підступами главі Ватикану не вдастся перешкодити возз'єднаному українському народові будувати своє щасливе життя в сім'ї радянських народів [...]. Ціна енциклiки Пія XII лише в тому, що нею Ватикан ще раз продемонстрував всьому світові свою запеклу реакційність і ворожість проти нашої радянської Батьківщини» [27, с. 6; 35, с. 2].

1946 р. закарпатські друковані засоби масової інформації продовжували пропагандистську кампанію, спрямовану на дискредитацію кліру Мукачівської єпархії ГКЦ. Одна за одною з'являлися публікації-репортажі про «закарпатських квіслінгів», «архізрадників у сутані» – духовних місцевої Греко-католицької церкви[45, арк. 1].

До кампанії розвінчування історії Греко-католицької церкви у регіоні (з огляду на відповідне «соціальне замовлення») підключилися й викладачі-історики новоствореного Ужгородського державного університету. 30 вересня 1947 р. його проректор з наукової роботи Василь Михайлович Кушко підписав наступний супровідний лист-звернення до відділу пропаганди ЦК КП(б)У: «При цьому подається праця завідувача кафедрою загальної історії Ужгородського державного університету доцента КОЛОМІЄЦЬ І. Г. «З історії церковної унії у Закарпатті».

Прохання дати висновок щодо можливості доповісти зазначену роботу на ювілейній науковій сесії Ужгородського Держуніверситету з нагоди 30-ліття Жовтневої революції, після наукової рецензії у Академії Наук СРСР». Сесія в Ужгороді планувалася на 10 жовтня, відтак супровідний лист містив «скромне» побажання отримати відповідну рецензію до цього терміну (тобто – упродовж тижня по суті). Неадекватність прохання В. М. Кушка виразно підкреслювалася обсягом машинопису, що у ньому нараховувалася «лише» 101 сторінка [45, арк. 1].

Вихованець Дніпропетровського університету 1931−1935 рр., викладач Іван Гаврилович Коломієць (1903−1962) успішно захистив у лютому 1941 р. у Московському державному інституту історії, філософії і літератури ім. М. Г. Чернишевського кандидатську дисертацію на тему «Селянська реформа 1861 р. на Катеринославщині». Згодом був учасником радянсько-німецької війни 1941−1945 рр., мав бойові ордени і медалі, демобілізувався з посади замполіта шпиталю. У грудні 1945 р. за рознарядкою ЦК КП(б)У був направлений на Закарпаття, де до листопада 1946 р. працював директором обласного історичного музею в Ужгороді [40, с. 257-259; 25, с. 142-144]. У вересні 1946 р. він був переведений на викладацьку роботу у щойно заснований 18 жовтня 1945 р. Ужгородський державний університет. З вересня 1946 р. Іван Гаврилович виконував обов'язки завідувача кафедри загальної історії, з червня 1947 р. – виконував обов'язки декана історичного факультету. На кінець липня 1947 р., як засвідчував життєпис І. Коломійця, у його науковому доробку нараховувалося лише 19 статей, що з них 4 готувалися до друку. Прикметний одначе факт, що за доволі короткий період своєї ужгородської біографії він написав 14 статей на закарпатську тематику, більшість з яких не витримали згодом перевірки часом [40, с. 257; 18, с. 3-27].

Мабуть, не витримав перевірки часом й вищезгаданий розлогий трактат І. Коломійця «З історії церковної унії у Закарпатті», який не лише був підготовлений у відповідь на цілком зрозуміле «соціальне замовлення» тієї доби, а й написаний був нашвидкуруч, на підручній православній літературі яскраво антикатолицького спрямування. Навіть кінцівка цієї розвідки виразно промовляла за себе: «Загинули під ударами Червоної Армії дикі плани світового панування германо-італійського фашизму, а разом з ними й єзуїтські проекти здійснення «християнсько-католицької місії Ватикану на Сході».

Триста років минуло з дня насильницького запровадження церковної унії у Закарпатті. Й усі триста років не припинялася боротьба народу проти бузувірів-католиків, проти мадярських «папешників», які намагалися мадяризувати карпато-український народ, покатоличити його, убити рідну мову, культуру, позбавити права називатися своїм слов'янським іменем, перетворити його на безсловесних рабів мадярських панів та римської курії.

Тепер, коли великий Радянський народ та його Червона Армія назавжди розбили ланцюги рабства, що століттями сковували карпато-український народ, й віруючі Закарпаття дістали можливість без примусу проявляти свої релігійні почуття, − немає сумнівів у тому, що вони підуть

шляхом віруючих західних областей України, розірвавши з унією, яка слугувала ворогам народу, з Ватиканом, який був і є гніздом реакції, людиноненависництва й мракобісся» [45, арк. 104-105].

Рецензія на цей рукопис І. Коломійця з’явилася значно пізніше, ніж того бажало керівництво Ужгородського державного університету – лише 3 березня 1948 р. Автором рецензії виступив консультант відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У Ф. Ю. Шерстюк (колишній /1938−1945/ старший науковий співробітник Інституту історії України АН УРСР, з 1949 р. – старший науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК КП(б)У).

Навівши низку позитивних моментів праці І. Коломійця й, зокрема, вміщений у ній «значний фактичний матеріал», Федір Юхимович акцентував увагу й на її недоліках, переважно бракові з’ясування соціально-економічного підґрунтя подій й належного висвітлення класової боротьби: «Головний недолік цієї праці полягає у наступному. Автор веде мову, головним чином, про релігійну боротьбу православ’я проти унії й окатоличення, про боротьбу закарпато-українців проти денаціоналізації. У цьому зв’язку викладається культурно-історичний процес, але цей процес й показ вищезгаданої боротьби написаний відокремлено від соціально-економічної бази, від соціально-класових відносин».

І далі: «Автор виклав боротьбу закарпатоукраїнських трудящих за православ’я, за свою національну культуру як самодостатній процес. Не висвітлено соціально-економічних відносин, класової боротьби. Не випадкове й те, що, змальовуючи історію Марамарош-Сигетського процесу 1913 р., автор, до певної міри, позитивно висвітлив особистість російського найбільшого поміщика Бобринського й навіть цитує одне місце з відгуку цього кріпосника щодо процесу. Процитовані слова Бобринського подають його як особу, яка турбувалася про долю «сотні невинних людей» (с. 66), з чим, звичайно, не можна погодитися» [45, арк. 3-4].

Наприкінці рецензії Ф. Шерстюк зробив авторові історико-пропагандистської розвідки найсуттєвіший закид – у нерозумінні справжньої мети заходів більшовицької адміністрації у регіоні (по всіх новоприєднаних західних областях УРСР, в тому числі й на Закарпатті), що для неї кон’юнктурне й тимчасове підтримування російського православ’я на противагу «антинародному», мовляв, уніатству підпорядковане було лише тактичній меті. Натомість антирелігійна стратегія радянського режиму передбачала цілковиту ліквідацію будь-якої релігії й конфесії як «опіуму народу»: «Не можна також ідеалізувати боротьбу трудящих – закарпатських українців – за православ’я. Православ’я не було самоціллю, у цій боротьбі виявлялася рішучість відстояти власне національне існування, свої класові інтереси» [45, арк. 4].

Отже, наскільки нам відомо, вищезгадана антиуніатська розвідка І. Коломійця після отримання негативної рецензії у Києві не була впроваджена у пропагандистський обіг. Крім того, у її автора невдовзі виникли й інші проблеми – цього разу вже з опублікованою статтею. 23 й 29 травня 1948 р. в обласній російськомовній газеті «Закарпатская Украина» кандидат історичних наук І. Коломієць спільно з редактором часопису З. Гільбухом надрукував статтю «К вопросу о народных радах в Закарпатье». На пленумі Закарпатського обкому КП(б)У 7−8 червня 1948 р. ця публікація була піддана нищівній критиці з боку керівників обкому: «В этой статье авторы допустили политическую ошибку – они не показали влияние Октябрьской Социалистической Революции на развитие социальной и национально-освободительной борьбы трудящихся Закарпатья. В статье не показано борьбы трудящихся против антинародных элементов, засевших в народных радах. Эта статья была опубликована без ведома областного комитета партии и является проявлением самоуправства и недисциплинированности со стороны и. о. редактора «Закарпатская Украина» т. Гильбуха [...]» [44, арк. 243].

На початку вересня 1948 р. Іван Гаврилович Коломієць «за власним бажанням» залишив Ужгородський державний університет й виїхав до Томська, де працював на різних професорсько-викладацьких посадах до своєї передчасної смерті 22 вересня 1962 р. [40, с. 258].

25 березня 1948 р. у Києві під головуванням міністра державної безпеки УРСР С.Р. Савченка й за участю голови Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР І.В. Полянського, Уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК СРСР по УРСР П. С. Ходченка та Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР по УРСР П. Я. Вільхового було остаточно затверджено «план ліквідації унії у Закарпатській області» [43, арк. 10]. Того ж вечора про цей план доповіли першому секретареві ЦК КП(б)У М.С. Хрущову, який схвалив його, внісши незначні корективи [43, арк. 10].

Цікава ідеологічно-чекістська мотивація, що нею розпочиналася «Довідка щодо заходів з ліквідації греко-католицької (уніатської) церкви у Закарпатській області УРСР»: «Ввиду того, что греко-католическая униатская церковь в Закарпатской области УССР проводит открыто активную антисоветскую работу против всех мероприятий партии и советского правительства, является, по существу, массовой иностранной резидентурой на нашей территории, каналом антисоветского влияния Ватикана на верующее население и базой иностранных разведок, которым служит Ватикан, в целях пресечения ее враждебной деятельности греко-католическая церковь должна быть ликвидирована […]» [43, арк. 14; 23, с. 407].

План відповідних «ліквідаційних» заходів мав розпочинатися з «відповідної підготовки» громадської думки населення радянського Закарпаття шляхом публікації у місцевій пресі Закарпатської області статей, які б викривали «реакційну роль уніатської церкви як знаряддя уярмлення у минулому руського й українського населення Закарпаття австро-угорськими феодалами й німецько-угорськими окупантами під час війни й знаряддя боротьби Ватикану у теперішній час проти закарпатського народу» [23, с. 408]. Очевидно, що укладачі плану були настільки «компетентні», що не звернули уваги на ту обставину, що «відповідна підготовка» так званої громадської думки області вже тривала ледь не з самого початку 1945 р. – принаймні саме з цього часу місцева преса перманентно вміщувала статті, спрямовані проти Римо-католицької й Греко-католицької церков, їхніх окремих ієрархів й рядових священнослужителів.

План заходів передбачав й належну деталізацію цієї пропагандистської кампанії. За браком у Закарпатті постатей належного формату, які б взяли на себе ганебну місію таврувати історію й усю діяльність УГКЦ у регіоні (кілька вірогідних претендентів на роль місцевого Костельника відмовилися брати участь у реалізації владного сценарію), на вістря головного удару знову було висунуто львівського «Володимира Росовича» (Ярослава Галана): «Поручить «Владимиру Россовичу» написать статью об истории Закарпатской унии, в которой показать, как была навязана православной церкви уния с Ватиканом, непримиримую борьбу закарпатского народа против Ватикана, руками которого австро-венгерские феодалы проводили полонизацию и мадьяризацию закарпатского народа в целях его порабощения. В этой же статье использовать в качестве разоблачающего материала факты предательства и измены народу со стороны греко-католического духовенства Закарпатья во время Отечественной войны и немецко-венгерской оккупации Закарпатской Украины. Статья должна быть подписана другим псевдонимом […]» [43, арк. 15].

Через деякий час після появи відповідної публікації «В. Росовича» малося на меті надрукувати у місцевій закарпатській пресі виступ-звернення від імені групи місцевих інтелігентів – греко-католиків – з вимогою тіснішого «єднання закарпатського народу з його братніми руським та українським народами, шляхом возз'єднання греко-католицької церкви у Закарпатті з російською православною церквою». Обидві статті невдовзі мали бути надруковані у вигляді окремих брошур масовим накладом [43, арк. 15-16]. Серед додаткових заходів «содействия воссоединению греко-католической униатской церкви Закарпатской области УССР с Русской православной церковью» передбачалося надрукувати у місцевій пресі низку статей про боротьбу «закарпатських народних мас проти унії з використанням відповідних історичних, архівних матеріалів і фотодокументів», залучивши до їхнього написання «місцевих наукових працівників та культурних діячів» [23, с. 413].

Відтак, чергову хвилю наступу на ГКЦ у регіоні засвідчила поява у часописі «Закарпатська правда» вже 27 березня 1948 р. статті «Уніатська церква без маски», що її авторство належало обласному прокуророві Івану Васильовичу Андрашку (1909−1984) [1, с. 2; 15, с. 12-13] (стаття, вірогідно, була підготовлена вже заздалегідь й чекала слушного часу). Вже самий лише заголовок відверто промовляв про мету й обвинувальну (прокурорську) спрямованість публікації.

Чекістами було відстежено, який ефект справила ця стаття на закарпатців. З цього приводу МДБ УРСР 13 травня 1948 р. надіслало до ЦК КП(б)У спеціальне повідомлення [11, арк. 25-29]. У ньому йшлося насамперед про реакцію верхівки ГКЦ Закарпаття на замовну газетну публікацію. За інформацією спецслужби, капітулярний вікарій М. Мурані й прелат О. Хіра спершу збиралися надіслати до газети спростування, а потім вирішили скерувати до уповноваженого Ради в справах релігійних культів по Закарпатській обл. делегацію духовенства й мирян із заявою про лояльність ГКЦ до радянської адміністрації, однак згодом відмовилися й від цього наміру – очевидно, враховуючи

сумний досвід (за аналогічних обставин) покійного керівника єпархії убієнного єпископа Т. Ромжі.

Для характеристики суспільних відгуків на цю публікацію прикметна двоїста позиція самого автора статті – І. Андрашка – та його ближньої родини. Його тесть, мешканець Ужгорода Петрушка, у розмовах зі знайомими стверджував, що зять, через службове становище, не міг відмовитися від виконання розпорядження секретаря Закарпатського обкому КП(б)У й написав, мовляв, «усю правду», про що родина дуже шкодує. Дружина Івана Васильовича, за повідомленням МГБ УРСР, принаймні двічі (3 й 6 квітня) зустрічалася у зв'язку з появою ганебної публікації чоловіка з прелатом О. Хірою, намагаючись виправдатись за «вимушений вчинок» чоловіка й попереджаючи про швидку ліквідацію ГКЦ у Закарпатті. У розмові з нею священнослужитель заявив: «Попри страшний й загрозливий стан уніатського духовенства у Закарпатті, справедливість найближчим часом візьме гору. Місіонерство поширюється на Сході арештованими уніатськими священиками, які там сіють зерна католицизму. Католицизм сильний. Війна, що вибухне найближчим часом, знищить СРСР й зміцнить засади католицизму в усьому світі [...]»[11, арк. 26-28].

Притлумлений осуд публікації висловлював й голова Закарпатського облвиконкому І. Туряниця, який називав статтю І. Андрашка «беззмістовною», вважаючи натомість, що «краще б Андрашко арештував кількох уніатських священиків», тоді б, мовляв, було видно, хто «справжній ворог» [11, арк. 28].

Втім, уповноважений Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Я. Вільховий під іншим кутом зору критично оцінював вищезгадану статтю І. Андрашка й заразом висловлював закид на адресу редакції газети: «В статье «Униатская церковь без маски» […] неубедительно и политически неверно дана характеристика прогрессивному деятелю XIX ст. Александру Духновичу. Всем известно, что в годы черной реакции, когда изменники «доказывали», что закарпатские украинцы якобы представляют собой обособленную этническую единицу, «не имеющую ничего общего с украинцами и русскими по ту сторону Карпат», Александр Духнович заявил: «Свои-то люди за горами, не чужие; Русь едина, у нас в душе общая идея… Карпаты не вечно будут разлучать нас…». По мнению же автора статьи Ивана Андрашко, Александр Духнович и другие, во-первых, «были греко-католическими попами заграничной (?) Пряшевской, а не Мукачевской епархии […], во-вторых, их произведения давно потеряли характер живой, действующей литературы…» Возможно, для Ивана Андрашко Александр Духнович автор не «действующей литературы», но для советского народа он и сегодня в среде «действующей литературы» […]» [16, с. 152].

Серйозним недоліком редакції газети П. Я. Вільховий вважав відсутність системної роботи після появи публікації І. Андрашка – через сім місяців після надрукування статті у місцевій закарпатській пресі так і не з'явилося жодного відгуку на неї [16, с. 152]. Невдоволення уповноваженого викликав і той факт, що 100 прим. надісланої у Закарпаття ще 1946 р. брошури Г. Костельника «Апостол Петро і римські папи, або догматичні підстави папства» (Львів, 1945) осіли у шафах облвиконкому замість того, щоб нести «правду» про унію місцевим греко-католицьким священикам й «релігійній уніатській інтелігенції Закарпатської області» [16, с. 152-153]. Відтак пропонувалося «через сектор прессы ЦК КП(б)У ориентировать работников прессы Закарпатской области по вопросу опубликования ряда статей и организации общественного мнения, направленного против униатской церкви, как враждебно относящейся к Советской власти» [16, с. 159].

Тим не менше, заявлену І. Андрашком тему продовжував того ж року на шпальтах місцевої періодики й відомий поборювач унії на західних землях України Я. Галан. 24–25 серпня 1948 р. часопис «Советское Закарпатье» вмістив його черговий антиватиканський та антиуніатський памфлет «Ті, що вийшли з пітьми» [7].

Тематика памфлету не зовсім відповідала визначеному у вищезгаданому плані «ліквідаційних заходів» щодо ГКЦ у Закарпатті напряму – «історія Закарпатської унії». Втім, тут не було провини «Володимира Росовича» – Ярослава Галана. Вклався він і в терміни, визначені владою. Антиуніатський памфлет з історії Греко-католицької церкви у Закарпатті – відомий під остаточною назвою «Годі!» – був ним написаний ще у першій половині 1948 р. Принаймні місце й час написання датовані автором таким чином – «місто Мукачеве, липень 1948 р.» [6, с. 690]. Зволікала з дозволом на публікацію республіканська держбезпека, очевидно, рецензуючи малозрозумілий для її співробітників текст. Принаймні, упорядник творів Я. Галана і особисто з ним знайомий П. М. Довгалюк (1904–1989), у перші повоєнні роки директор видавни-

цтва «Мистецтво», пригадував, як за кілька місяців до своєї загибелі Я. Галан у його товаристві блукав київськими вулицями й, серед іншого, заходив до приймальної МДБ на Володимирській – до когось телефонував. Вийшов – похмурий, «санкції» на публікацію «Годі!» все ще не було. Кинув: «А тим часом твір дезактуалізується!».

Попри брак належного пропагандистсько-ідеологічного забезпечення, у краї відбувалася ескалація репресій щодо духовенства ГКЦ. 12 лютого 1949 р. МДБ УРСР надіслало вищим інстанціям спецповідомлення, в якому йшлося про необхідність прискорення процесу ліквідації ГКЦ на Закарпатті й стратегію власних дій з цього приводу. Отже, найближчим часом органи держбезпеки мали намір обезглавити Мукачівську єпархію ГКЦ, арештувавши прелата О. Хіру, передати для РПЦ Ужгородський кафедральний собор і єпископську резиденцію, опублікувати (нарешті) в місцевих газетах статтю Я. Галана «з історії унії на Закарпатті, боротьби російського і українського народів проти угорських феодалів і Ватикану, що викриває реакційну роль уніатської церкви і духовенства», після ліквідації капітули підготувати з допомогою агентури і видати від імені священиків, які вже «возз'єдналися» із православ'ям, звернення до унійного духовенства із закликом брати з них приклад і «повернутися» в лоно РПЦ. Задля більшої ефективності чекісти збиралися й надалі «обробляти» священиків ГКЦ, щоб переконати їх в необхідності перейти до православ'я, силами агентури, завербованої серед їхніх колег і церковного активу [12, арк. 52-53].

Серед друкованих засобів масової інформації знову вело перед «Советское Закарпатье», яке у п'яти подачах надрукувало розділи з великого памфлету Я. Галана «Отець тьми й присні», знову ж таки спрямованого проти Ватикану як «центру міжнародної реакції» та його «регіональної агентури» – Греко-католицької церкви[5; 9; 10, с. 576-629; 48, с. 46].

Розлогий публіцистичний виступ львівського літератора завершувався полум'яними, але не надто переконливими інвективами на адресу Апостольської Столиці, її американських спільників та інших «паліїв війни», які, мовляв, перешкоджали «прогресивному людству» прямувати «єдиноправильним» шляхом – радянського тоталітаризму сталінського зразка й (маніпульованого ним) російського православ'я: «Породжена в темряві середньовіччя, вигодувана людською кров'ю, паразитуюча на ранах людства ватиканська кліка метушиться, перелякана й ошаліла, біля порога грядущої епохи і каламутить, коверзує, інтригує, плюється, кусає, сіє смерть і могильним смородом отруює грозове повітря наших днів. Дітище одвічної підлоти, запізніла відрижка похмурого минулого, кричущий анахронізм.

Сьогодні ватиканський анахронізм разом з Уолл-стрітом на повний голос оголошує війну прогресивному людству, що крокує вперед; ошалілі коні Апокаліпсиса повинні витягти потопаючий в баговинні віз католицизму. Але [...] зміцнілі руки трудового народу під проводом СРСР зуміють осадити оскаженілих коней війни, і твань загибелі, твань забуття в недалекому майбутньому остаточно засмокче уолл-стрітівське і ватиканське поріддя пекла.

Ті, що вийшли з тьми, у пітьму і кануть, бо коли сходить світило дня, тьмяніють світила ночі» [10, с. 629].

Публіцистичні лаври Я. Галана (В. Росовича) вочевидь таки вабили закарпатського обласного прокурора І. Андрашка, чергова викривальна розвідка якого – «Уніатська церква – ідеологічний і політичний посібник угорсько-німецьких окупантів» – була надрукована 6 квітня 1949 р. «Закарпатською правдою» [2, с. 2-3].

У звичному ключі радянської пропаганди вже на самому початку статті безапеляційно стверджувалося: «Ужгородська унія 1646 р. – потворне дітище політичної махінації Ватикану з габсбурзькою династією і мадярською аристократією – була на протязі трьох століть духовною зброєю пригноблення закарпато-українського народу, носієм і проповідником ідеології католицизму, яка корінним чином протирічить передовому вченню про виникнення і розвиток суспільства» [2, с. 2].

Маніпулюючи матеріалами судових процесів проти місцевих греко-католицьких душпастирів, обвинувачуваних радянським режимом у співробітництві з угорською окупаційною владою (більшість засуджених була реабілітована вже у середині 1950-х рр.), обласний прокурор безапеляційно стверджував, що «така правда про уніатську церкву, яка підтверджується незаперечними офіціальними документами Ватикану і греко-католицької Мукачівської єпархії». Відтак робилося резюме – вирок: «Не може бути ніякого сумніву в тому, що уніатська церква була найпослідовнішим і найважливішим ідеологічним і політичним посібником угорсько-німецьких загарбників, запеклим противником ідеї возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. Вона була і

залишається найзапеклішим ворогом комунізму і радянської держави, проповідником низькопоклонства перед загниваючою культурою буржуазного заходу. Всі численні церковні організації […] і періодичні друковані органи […] служили імперіалістам, окупантам» [2, с. 3].

Зрозуміло, що автор публікації не мав жодних сумнівів щодо «історичної приреченості» й швидкого відходу у небуття ГКЦ у Закарпатті: «Залишаючись і після визволення Закарпаття маріонеткою в руках Ватикану і угорської реакції, уніатська церква як така, що ніколи не була тісно зв'язана з народними масами, з очевидною швидкістю втрачає всякий ґрунт під своїми ногами. Самі основи уніатської церкви ще більше похитнув недавній процес в Будапешті над зрадником народно-демократичної Угорщини кардиналом Міндсенті. На суді з усією ясністю було встановлено, що верховоди угорських католиків мали тісні зв'язки не тільки з представниками міжнародного імперіалізму […], а також і з Мукачівською греко-католицькою єпархією, яка ще й досі продовжує мріяти про нове уярмлення Закарпаття […]. Уніатська церква закономірно і в суворій відповідності з логікою історичних подій назавжди без слави і честі зійде з сцени суспільного життя. Майбутнє покоління буде знати про неї, як про чорну пляму в історії, як про носія найреакційніших ідей в світі, ідей буржуазного націоналізму і безрідного космополітизму, як про духовного і соціального поневолювача трудящих» [2, с. 3].

Звертає на себе увагу примхливе поєднання у цій публікації антиватиканської й антиуніатської риторики 1945–1947 рр. з ідеолого-пропагандистською кампанією сталінського режиму кінця 1940-х – початку 1950-х рр. – поборюванням «безрідних космополітів».

Цікаво, що за рік до того, обговорюючи у власному колі попередню публікацію І. Андрашка «Уніатська церква без маски», прелат О. Хіра кинув, що міг би покласти край антиуніатській публіцистиці обласного прокурора, щоби його стаття «стала його могилою» − викривши нелояльну до більшовицького режиму газетярську роботу Івана Васильовича 1930-х років[11, арк. 27]. Зрештою, влада й сама мала достатньо компрометуючого матеріалу на І. Андрашка, скориставшись цим вже через рік, піддавши обласного прокурора спершу публічному приниженню на обласних партійних зібраннях, змусивши до каяття, а невдовзі (1952 р.), позбавивши партійного квитка й прокурорської посади.

7 вересня 1949 р. популярну агітпропівську тему «Ватикан – знаряддя імперіалістичної реакції» розвинув на шпальтах «Закарпатської правди» В. Чумаченко[47, с. 4]. Прикметним для статті В. Чумаченка було відверте й приховане (з посиланнями і без) цитування фрагментів з відомого памфлету В. Росовича (Я. Галана) «Що таке унія». Як і більшість подібних публікацій, стаття завершувалася «оптимістичним» запевненням, що усі «войовничі загарбницькі плани сучасних верховодів Ватикану, спрямовані проти країни соціалізму і проти миру в усьому світі», приречені на «безславний кінець»: «Мільйони трудівників – католиків і некатоликів не тільки Радянського Союзу і країн народної демократії, але й капіталістичних країн, бачать, що Ватикан є знаряддям фашизму, знаряддям імперіалістичної реакції, і зуміють приборкати паліїв війни» [47, с. 4].

Звернений проти Греко-католицької церкви на Закарпатті памфлет Я. Галана вже після його загибелі таки був надрукований в обласній пресі. У кількох травневих числах 1950 р. під назвою «Кровь и цепи» він з'явився на шпальтах «Советского Закарпатья» [8]. Під назвою «Границы гнева» у травні – червні 1950 р. з памфлетом ознайомилися російськомовні читачі «Львовской правды» [6, с.690]. Нарешті, наприкінці 1950 р. цей памфлет з'явився українською мовою окремим виданням у Держполітвидаві України – під псевдонімом «Ігор Семенюк» й «канонічною» назвою «Годі!»[34, 47 с.].

Джерела та література

1. Андрашко І. Уніатська церква без маски / І. В. Андрашко // Закарпатська правда. – 1948. – 27 березня.

2. Андрашко І. Уніатська церква – ідеологічний і політичний посібник угорсько-німецьких окупантів / І. І. Андрашко // Закарпатська правда. – 1949. – 6 квітня. – № 67 (1600).

3. Бендас Д., Бендас С. Священики-мученики, сповідники вірності / С. М. Бендас, Д. С. Бендас.– Ужгород: Закарпаття, 1999.

4. Волокитина Т. В. Москва и Восточная Европа: Власть и церковь в период общественных трансформаций 40–50-х годов XX века: Очерки истории / Т. В. Волокитина, Г. П. Мурашко, А. Ф. Носкова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008.

5. Галан Я. Жрецы золотого теленка: [Разделы памфлета «Отец тьмы и присные»] / Я. А. Галан // Советское Закарпатье. – 1949. – 6 января;

6. Галан Я. З хрестом чи з ножем / Я. О. Галан // Галан Я. Твори: У 4 т. / Редкол.: Б. С. Буряк (голова), П. М. Довгалюк, Г. Г. Кулінич та ін. / Я. О. Галан. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 2: Памфлети і фейлетони / Упорядкув. і прим. П. М. Довгалюка; ред. тому Г. Г. Кулінич.

7. Галан Я. Изшедшие из мрака / Я. А. Галан // Советское Закарпатье. – 1948. – 24, 25 августа.

8. Галан Я. Кровь и цепи / Я. А. Галан // Советское Закарпатье. – 1950. – 7, 10–12, 18–19 мая.

9. Галан Я Новое евангелие папы: [Разделы памфлета «Отец тьмы и присные»] // Советское Закарпатье. – 1949. – 27 февраля; 1, 2, 11 марта;

10. Галан Я. Отець тьми і присні / Я. О. Галан // Галан Я. Твори: У 4 т. / Редкол.: Б. С. Буряк (голова), П. М. Довгалюк, Г. Г. Кулінич та ін. / Я. О. Галан. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 2: Памфлети і фейлетони / Упорядкув. і прим. П. М. Довгалюка; ред. тому Г. Г. Кулінич.

11. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 16. – Оп. 22, 1951 р. – Пор. 3. – Т. 13. (далі – ГДА СБ України).

12. ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 52, 1952 р. – Пор. 3. – Т. 4. – Арк. 52–53.

13. Голгота Унії в Карпатській Україні: Трилітня діяльність останнього єпископа, д-ра Теодора Ромжі // Життя і слово. – Інсбрук, 1948–1949. – Ч. 3–4.

14. Гуслистий К. З історії боротьби українського народу проти церковної унії / К. Г. Гуслистий // Вільна Україна. – 1945. – 6 липня; Радянська Буковина.– 1945. – 8 липня; Прикарпатська правда. – 1945. – 10 липня; Червоний прапор. – 1945. – 10, 11 липня; Радянське слово. – 1945. – 11 липня; Радянська Волинь. – 1945. – 11, 13 липня; Вільне життя. – 1945. – 14, 15 липня.

15. Довганич О. Іван Андрашко // Енциклопедія Закарпаття: Визначні особи XX ст. – Ужгород: Гражда, 2007.

16. Доповідна уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Вільхового голові Ради І. Полянському про необхідність ліквідувати унію в Закарпатській обл., 11 листопада 1948 р. // Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу: [Збірник документів] / Упоряд. В. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001.

17. Інкулинець Ю. Лиходій в греко-католицькій рясі: [Микола Токач] / Ю. Інкулинець, Й. Кость, А. Манкулич // Закарпатська правда. – 1945. – 20 квітня. – № 47 (74).

18. Коломієць І. Г. Боротьба південно-західних руських князівств проти експансії угорських феодалів XI – XIII ст. / І. Г. Коломієць // Наукові записки / МВО СРСР. Ужгородський державний університет / Відп. ред. Г. В. Ткаченко. – Ужгород: Вид-во УжДУ, 1949. – Т. II: Історико-філологічна серія / Ред. В. Т. Яремчук.

19. Кополович Іоанн. В країні чудес: Подорож до Москви / І. Кополович // Закарпатська правда. – 1945. – 3 січня. – № (1) 28.

20. Кополович И. В стране чудес: Путешествие в Москву / И. Кополович // Закарпатська правда. – 1945. – 5 січня. – № 2 (29). – С. 3; 7 січня. – № 3 (30); 10 січня. – № 4 (31); 12 січня. – № 5 (32).

21. Корнійчук О. Чому хвилюється Ватикан? / О. Є. Корнійчук // Сучасне і майбутнє. – 1946. – № 1.

22. Лист делегації православного духовенства Мукачево-Пряшевської єпархії до Й. Сталіна про включення Закарпатської України до складу СРСР, 18 листопада 1944 р. // Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали: [НАН України. Інститут українознавства ім. І. І. Крип'якевича; упоряд.: Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів та ін.; редкол.: Ю. Сливка (відп. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 1: 1939–1953.

23. Ліквідація Ужгородської унії (1948 р.): [Документи] / Публ. Ю. Волошина // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11).

24. Макара М. Питання релігійної політики в діяльності Народної Ради Закарпатської України (XI.1944 – I. 1946 рр.) / М. Макара // Ужгородській унії – 350 років: Матеріали міжнародних наукових конференцій (Ужгород, квітень 1996 р.); відп. ред. І. Гранчак. – Ужгород, 1997.

25. Олашин М. В. Історичний факультет Ужгородського національного університету: Біобібліографічний довідник / М. В. Олашин; [Державний вищий навчальний заклад«Ужгородський нац. ун-т»; бібліогр. ред. О. Д. Закривидорога; відп. за вип. І. О. Мандрик]. – Ужгород: Гражда, 2010.

26. Палінчак М. Державно-церковні відносини в Закарпатській Україні / М. Палінчак // Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.); упоряд. В. Задорожний та Р. Офіцинський; відп. ред. В. Є. Задорожний. – Ужгород: ВВК «Патент», 1995.

27. Патрус-Карпатський А. Про тих, хто розпинав Закарпаття: Закарпатські квіслінги, запро-

данці угорсько-німецького фашизму – Бродій, Демко, Шпак, Бенце, Ортутай, Рішко, Патрус-Карпатський А., Гіневський О. Крічфалуші-Грабар і Жегора – перед судом народу / // Закарпатська правда. – 1946. – 5 травня. – № 89 (289).

28. Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народних комиссаров – Совете министров СССР. 1945–1970 гг.: В 2 т.: / [под ред. Н. А. Кривовой; отв. сост. Ю. Г. Орлова; сост. О. В. Лавинская, К. Г. Ляшенко]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – (Публикации). – Т. 1: Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР. 1945–1953 гг. (именной комментарий).

29. Повідомлення Народного комісаріату державної безпеки УРСР ЦК КП(б)У про реагування населення західних земель України на статтю «З хрестом чи ножем» і арешти уніатського духовенства, 26 квітня 1945 р. // Культурне життя в Україні: Західні землі: Документи і матеріали / НАН України. Інститут українознавства ім. І. І. Крип'якевича; упоряд.: Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів та ін.; автор передм. О. Луцький; редкол.: Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 1: 1939–1953.

30. Росович Вол. [Галан Я.] З хрестом чи з ножем? / В. Росович [Я. Галан] // Вільна Україна. – 1945. – 8 квітня.

31. Росович Вол. [Галан Я.] З хрестом чи з ножем? / В. Росович [Я. Галан] // Прикарпатська правда (Станіслав). – 1945. – 13 квітня; Радянська Волинь (Луцьк). – 1945. – 15 квітня; Червоний прапор (Рівне). – 1945. – 15 квітня; Радянське слово (Дрогобич). – 1945. – 17, 18 квітня; Вільне життя (Тернопіль). – 1945. – 20 квітня; Радянська Буковина. – 21 квітня.

32. Рублёв А. С. Исторические взгляды Ярослава Галана: дис. … кандидата ист. наук: 07.00.09 / Рублёв Александр Сергеевич; [НАН Украины. Институт истории]. – Киев, 1988. – 164 с.

33. Рубльов О. С. Галан Ярослав Олександрович / О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2004. – Т. 2: Г – Д.; та ін.

34. Семенюк І. [Галан Я.] Годі!: [Памфлет з історії реакційної діяльності уніатської церкви на Закарпатті] / Ігор Семенюк [Я. О. Галан]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1950. – 47 с.

35. Сенько Б. Із зали суду: Архізрадник в сутані: [Е. С. Ортутай] / Б. Сенько // Закарпатська правда. – 1946. – 14 травня. – № 95 (295).

36. Сфабрикована промова єп. Т. Рожмі: Известия. – 1944. – 11 ноября.

37. Терещук П. Історія одного зрадника: Ярослав Галан / П. Терещук. – Торонто: Ліга Визволення України, 1962. – 144 с.

38. Тисин М. Наша минулість. IV / М. Тисин // Закарпатська правда. – 1945. – 29 червня. – № 77 (104).

39. Удод О. А. Кость Гуслистий – історик України. – К.: Генеза, 1998. – 175 с.

40. Фенич В. І. «Покровський закарпатської історіографії»: Місце і роль Івана Гавриловича Коломійця у вивченні історії Закарпаття (1903-1962 рр.) / В. І. Фенич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; [редкол.: М. М. Вегеш (голова) та ін.]. – Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2008. – Вип. 20.

41. Фенич В. «Чужі» серед своїх, «свої» серед чужих: Греко-католики Мукачівської єпархії під час та після «возз'єднання» Закарпаття з Радянською Україною / В. Фенич. – Ужгород: Мукачівська греко-католицька єпархія, 2007.

42. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 4648, оп. 3, спр. 49.

43. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 51, спр. 3340.

44. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 70, спр. 808.

45. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 590, оп. 5, спр. 55.

46. Чумаченко В. Ватикан – знаряддя імперіалістичної реакції / В. Чумаченко // Закарпатська правда. – 1949. – 7 вересня. – № 176 (1709).

47. Ярослав Галан (1902–1949): До 80-річчя з дня народження: Бібліографічний покажчик / АН УРСР. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника; уклад. М. А. Вальо; відп. ред. Є. М. Стасюк; вступна стаття Л. В. Ступницького. – Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника, 1982.

48. Stкpiec S. Represje wobec Koњcioіa greckokatolickiego w Europie Њrodkowo-Wschodniej po II wojnie swiatowej / S. Stкpiec // Polska – Ukraina: 1000 lat s№siedztwa / Poiudniowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyњlu. – Przemysl: Poiudniowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyњlu, 1994. – T. 2: Studia z dziejуw chrzeњcijacstwa na pograniczu kulturowym i etnicznym / Pod red. S. Stкpnia.

Лариса Капитан

Ликвидация греко-католической церкви в Закарпатье, 1945-1949 гг.: идеолого-пропагандистская составляющая

Освещены меры властей, роль средств массовой информации относительно манипуляций общественным мнением послевоенного Закарпатья с целью идеологической подготовки ограничения влияния и ликвидации греко-католической церкви. Автор проанализировал особенности этой составляющей политики режима в сложном с точки зрения конфессиональности крае.

Ключевые слова: *пропаганда, русская православная церковь, греко-католическая церковь, тоталитарный режим, Закарпатье.*

Larysa Kapitan

The liquidation of the Greek Catholic Church in Transcarpathia, 1945-1949: ideological and propaganda component

The authority's measures, the role of mass media concerning the manipulation of public opinion of post-war Transkarpathia aimed at the ideological preparation of influence limitation and liquidation of the Greek Catholic Church have been elucidated. The peculiarities of the given component of regime's police in the specific region from the point of view of gave been analyzed by the author

Key words: *propaganda, Greek Catholic church, Russian Orthodox Church, totalitarian regime, Transcarpathia.*

КРАЄЗНАВСТВО
В ОСОБАХ

УДК 727.94 (477.75)

Наталя Кармазіна (м. Сімферополь)

НА СТОРОЖІ ІСТОРИЧНОЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (МИКОЛА МУРЗАКЕВИЧ)

Проаналізовано діяльність М. Н. Мурзакевича на пам'яткоохоронній ниві в XIX столітті, зокрема, його зусилля із організації музею Одеського товариства історії та старожитностей, Феодосійського музею старожитностей, обстеження, охорони і популяризації пам'яток історії та археології.

Ключові слова: *культурна спадщина, Південь України, пам'яткоохоронна і пам'яткознавча діяльність, пам'ятки історії та археології.*

Розв'язання завдань сучасної пам'яткознавчої роботи неможливо без узагальнення досвіду вивчення і збереження культурної спадщини в минулому. Аналіз тогочасних подій, узагальнення позитивної практики пам'яткоохоронців та критичне осмислення їх невдач подає взірцевий приклад сучасним ентузіастам зі збереження пам'яток. Найкращі традиції, науковий спадок та колосальний досвід учасників пам'яткоохоронного руху у дорадянський період не втратили свого значення і сьогодні, бо перегукуються з подібними проблемами сучасного українського суспільства.

Дослідження історії пам'яткоохоронної справи, основних етапів її розвитку сприяє відтворенню цілісної картини формування історичної пам'яті українського народу, відновленню призабутих, а то й невідомих сторінок минувшини українських земель. Пам'яткознавчий рух, який виконує не лише охоронні, просвітницькі та виховні функції, а й консолідує кращі наукові, творчі й громадські сили, потребує особливої уваги науковців.

Науковий та практичний інтерес викликає пам'яткоохоронна діяльність наукових товариств Півдня України в XIX ст., яка активізувалася у зв'язку з розвитком історії, археології й статистики, а також з розширенням археологічних розкопок, масовими випадками знищення, руйнування та вивезення за кордон старожитностей. Збереження та наукове вивчення пам'яток отримало значний стимул завдяки плідній діяльності на ниві культури генерал-губернатора Новоросійського краю М. С. Воронцова. Він підтримав місцевих дослідників пам'яток історії та археології, сприявши створенню першого наукового товариства на Півдні України – Одеського товариства історії і старожитностей (ОТІС), яке проводило багатопланову пам'яткознавчу діяльність. Серед засновників та й активних членів цієї установи був і Микола Никифорович Мурзакевич (1806–1883), який ініціював значну кількість актуальних заходів із охорони й дослідження старожитностей, став справжнім координатором пам'яткоохоронної діяльності на Півдні України.

Основні аспекти кримознавчої діяльності М. Н. Мурзакевича найбільш повно розглянуто у публікаціях доктора історичних наук, професора Андрія Анатолійовича Непомнящого [1; 2]. Автор здійснив ґрунтовний аналіз наукової спадщини краєзнавця, зробивши аргументовані висновки про її значення. На підставі джерел провідних архівів Російської Федерації, вперше залучених до наукового обігу, ним відтворено цілісну картину діяльності М. Н. Мурзакевича з вивчення історії Криму, організації пам'яткоохоронної роботи на півострові. Внесок у дослідження та охорону пам'яток Херсонесу М. Н. Мурзакевичем подано у публікаціях А. В. Шаманаєва [3, 4]. Однак зазначені роботи не ставили метою відтворення цілісної картини пам'яткоохоронної роботи М. Н. Мурзакевича на Півдні України. Основним завданням даної статті є розгляд та аналіз діяльності вченого щодо дослідження та збереження старожитностей в XIX ст. на Півдні України.

Інтерес до вітчизняної історії та пам'яток старовини у М. Н. Мурзакевича почав формуватися ще у роки навчання у Смоленській духовній семінарії в 1817–1825 роках. Про свої захоплення цього періоду він писав в «Автобіографії»: «Вітчизняна історія, нарешті, остаточно мене опанувала. Колишнє безглузде вештання старовинними смоленськими стінами і вежами, побудованими Борисом Годуновим, змінилося бажанням відшукати де-небудь у вежі складені старовинні архіви. Лазив під деякими вежами в надії відкрити потаємний хід, за розповідями ніби іс-

нуючий у одній із веж, такий, що вела до собору. Тут думав відкрити давні склади зброї й монети» [5, с. 35]. Тоді ж Микола Никифорович захопився і нумізматикою: «Випадково хтось із товаришів з навчання продав мені стару мідну монету; монети я з деякого часу став збирати і вивчати, скільки міг: після французів незліченна кількість всякої монети ходила руками. Збираючи іноземні монети, збирав я все, що попадалося. Мрія про збір істинно давніх монет зробилася постійною думкою й бажанням» [5, с. 34].

Після закінчення Смоленської семінарії в 1825 р. Мурзакевич вступив на етико-політичне відділення філософського факультету Московського університету (закінчив у 1828 р.). Деякий час давав приватні уроки в Смоленську, а 1830 року за протекції свого товариша університетського періоду М. М. Кир'якова переїхав до Одеси. Служба в митній установі не задовольняла М. Н. Мурзакевича, і він перейшов до Рішельєвського ліцею на посаду помічника вчителя. У 1832 р. отримав посаду наглядача й викладав російську загальну історію та географію, дедалі більше захоплюючись наукою [6, с. 39].

Пам'яткознавча діяльність М. Н. Мурзакевича отримала плідне підґрунтя на Півдні України. Глибокій зацікавленості пам'ятками старовини сприяло відвідування руїн старогрецької Ольвії під час літніх канікул в 1832 р., які він провів в маєтку друга М. М. Кир'якова на березі Бугу, та вчені подорожі до Криму. Вперше відвідав півострів влітку 1835 р., коли мандруючи Південним берегом, М. Н. Мурзакевич вперше оглянув місцеві старожитності. Через рік під час нового перебування в Криму він склав описи пам'яток старовини міст та околиць, які відвідав (Євпаторії, Бахчисараю, Ак-Мечеті, Балаклави, Севастополю, Південного берегу, Судака, Феодосії, Керчі). Усі вони були доповнені схематичними малюнками, історичними довідками [7].

Автор детально описує руїни італійських укріплень півострова (Кафи, Судака, Чембало), печерних міст Криму (Мангупу, Чуфут-Кале). У записках історика міститься опис пам'яток пізнішого періоду, таких, як Ханський палац і мавзолей (дюрбе) у Бахчисараї. М. Н. Мурзакевич вперше обґрунтував тезу про визначне значення Чембало в системі фортифікаційних споруд генуезців. На думку науковця, на місті цього середньовічного комплексу існувало шість поселень (скіфське, грецьке, генуезське, феодоритське, друге генуезьке та османо-татарське). Ця схема історичного розвитку населеного пункту, навіть не зважаючи на її певну умовність, до сьогодні залишається панівною у вітчизняній історіографії [8].

У 1837 р. М. Н. Мурзакевич відвідав Крим за наказом Міністра народної освіти С. С. Уварова. Йому доручалося складання опису старожитностей півострова [6, с. 83]. У Державному архіві Одеської області професором А. А. Непомнящим виявлено невідомий раніше рукопис М. Н. Мурзакевича, який було закінчено 24 травня 1838 р. та присвячено каталогізації і короткому опису археологічних пам'яток Криму [2, арк. 83]. Аналізуючи загальний стан пам'яткоохоронної роботи і вивчення старовини Криму, автор зазначав, що «нині в матеріалах для історії Кримського півострова відчувається крайня недбалість». В якості першочергових заходів щодо заповнення цього пропуску він запропонував організувати купівлю старих рукописів у кримських татар, збір монет, копіювання усіх відомих написів. «Час не береже пам'ятки і тому треба поспішати їх рятувати», – робив висновок М. Н. Мурзакевич [9, арк. 5 зв].

Трепетне ставлення до пам'яток старовини сприяло тому, що М. Н. Мурзакевич зіграв виняткову роль в створенні та діяльності Одеського товариства історії і старожитностей (ОТІС) разом з М. М. Кир'яковим, Д. М. Княжевичем, О. С. Стурдзою, А. Фабром. Від початку свого існування ОТІС займалося питаннями теорії та практики охорони пам'яток. Так, 4 лютого 1840 р. було затверджено Програму діяльності Товариства, яка відображала наміри дослідників того часу з виявлення та збереження різного роду старожитностей. Щодо пам'яток археології ОТІС було стурбоване «зняттям на план положення <…> курганів <…> щоб можна було бачити взаємне розташування їх один від одного, напрям і склад груп, дослідженням і спостереженням під час руїни курганів їх внутрішнього розташування <…> зняттям на план міст, де є розвалини давніх міст, фортець, укріплень, башт, міських стін, храмів та інших будівель» [10].

Як секретар Товариства (його було обрано на перших зборах членів Товариства 23 квітня 1839 р.) М. Н. Мурзакевич розпочав активну пам'яткознавчу діяльність з організації наукових експедицій з виявлення, обстеження пам'яток, збору археологічного матеріалу, організації розкопок, створення музейних колекцій, охорони старожитностей Півдня України.

За ініціативою М. Н. Мурзакевича в перші роки діяльності ОТІС звернуло увагу на мало-

відомий острів Фідонісі (у давнину Левки), який був цікавим з археологічної точки зору. У травні 1841 року Товариством була організована невелика експедиція під керівництвом Мурзакевича, під час якої було знайдено 120 монет (еллінських, римських, кримських ханів) і різних речей, що являли собою художню цінність, відкрито руїни Ахіллесового храму. На сторінках «Записок» М. Н. Мурзакевич інформував про підсумки досліджень на острові Фідонісі, подав опис знайдених там монет [11, 12].

Пам’яткоохоронна діяльність М. Н. Мурзакевича в значному обсязі пов’язана безпосередньо з Кримом. Цьому сприяло прагнення ОТІС досліджувати різноманітну культурну спадщину кримського півострова. Як секретар Товариства М. Н. Мурзакевич виїжджав до місць розташування пам'яток, здійснював їх обстеження, надавав рекомендації щодо збереження старожитностей, розробляв проекти археологічних досліджень, ремонту та реставрації пам’яток, публікував результати пам’яткознавчих досліджень на сторінках «Записок ОТІС».

У середині XIX ст. постійною турботою М. Н. Мурзакевича стали пам’ятки Керчі. Виховавши в собі глибоку, майже релігійну пошану до пам'яток старовини, він боровся з невіглаством щодо археологічних розкопок відомих керченських копачів курганів. Після відвідування в 1846 році цих місць М. Н. Мурзакевич був незадоволений пошуками А. Б. Ашика та Д. В. Карейші, які не мали ні уяви про систематичні наукові розкопки давніх гробниць, ні необхідних для цього інструкцій від ермітажного керівництва. У своїй «Автобіографії» М. Н. Мурзакевич відзначав, що «бажаючи отримати подарунок або хрест за знахідку, обидва завзяті суперники прагнули розкопати більше курганів, або, принаймні, почати розкопку і нею закріпити за собою права продовження робіт на місці. <.> Опису і малюнків на місці не робили, хоча при керченському музеї був штатний художник»[13, с. 586]. М. Н. Мурзакевич насилу умовив А. Б. Ашика робити малюнки гробниць.

Обурений тим, що курганні гробниці, не тільки не зберігалися і не підтримувалися, але унаслідок байдужості офіційних шукачів скарбів розбиралися на міські споруди, М. Н. Мурзакевич всіляко сприяв усуненню з поста директора Керченського музею старожитностей А. Б. Ашика і призначенню на цю посаду свого приятеля О. Ю. Люценка, з ім'ям якого пов'язано початок правильної організації розкопок на Керченському півострові. У 1852 р. М. Н. Мурзакевич спеціально їздив до Керчі для того, щоб надати методичну допомогу в організації наукового підходу до розкриття курганів і городищ [14, с. 108]. Підсумки археологічних пошуків цього сезону було подано в формі журналу з детальною фіксацією щоденних відкриттів на сторінках «Записок ОТІС» [15].

Завдяки активній участі М. Н. Мурзакевича було вжито заходів із охорони Мелек-Чесменського кургану. Відвідуючи старожитності Криму в травні 1869 року, він оглянув Мелек-Чесменський курган та констатував, що пам'ятка, «незважаючи на офіційну заяву про недоторканність, постійно руйнується міськими жителями, що беруть з нього глину, щоб швидше дістатися до тесаного каменя, придатного на споруди. Така доля спіткала всі відкриті шукачами скарбів гробниці». Для порятунку цієї єдиної стародавньої архітектурної пам'ятки історик вважав необхідною передачу кургану під нагляд члена ОТІС І. С. Безкровного, який проживав в Керчі [16, с. 321]. Товариство прислухалося до порад секретаря та звернулося з проханням про догляд за Мелек-Чесменським курганом до І. С. Безкровного. Він повинен був у разі ушкодження пам’ятки звертатися до мирового суду. Крім того, пам’ятку було відновлено на суму, що було призначено на її підтримку завдяки клопотанням ОТІС. Влітку 1871 року М. Н. Мурзакевич знову відвідав Керч та «знайшов цю гідну збереження гробницю остаточно влаштованою» [17, с. 8].

За ініціативою М. Н. Мурзакевича здійснювалися заходи зі збереження пам’яток Судака. Під час відрядження до Криму в 1861 році для опису генуезьких написів, секретар ОТІС оглядав Судакську фортецю. У 1869 році М. Н. Мурзакевич довгий час пробув в Судаку, де був зайнятий прийняттям до ОТІС 16 десятин землі, на яких знаходилися руїни Судакської фортеці. Секретар ОТІС почав з огляду всієї Судакської фортеці зі стародавньою генуезькою церквою, що залишилася в ній. Ним були прийняті заходи щодо збереження старожитностей Судаку. Він доручив колоністам очистити башту і напівзруйновану церкву, що знаходилася за фортецею, ближче до моря та рекомендував руїни, що залишилися від чотирьох казарм, які були у фортеці, використовувати для ремонту комор фортеці. У «Донесенні Товариству» про поїздку в Крим М. Н. Мурзакевич писав, що «було б корисно, якби ці залишки казарм були використані своєчасно на підтримку деяких місць башт і стін, які донині систематично руйнувалися. Це лагоджен-

ня, на мою думку, можна було б запропонувати колоністам в рахунок тієї сплати, яку вони стануть надавати Товариству у майбутньому за випас худоби усередині фортеці, за яку вони донині Таврійській палаті державного майна платили щорічно 4 крб.» [16, с. 319].

У вересні 1873 року М. Н. Мурзакевич за дорученням ОТІС знову прямує до Криму з метою огляду Судакської фортеці і розробки спільно з С. І. Веребрюсовим та І. У. Паскевичем заходів щодо ремонту, перегляду судакських і феодосійських написів.

М. Н. Мурзакевич здійснював активну пам’яткознавчу та пам’яткоохоронну діяльність працюючи на ниві розбудови музейних закладів. У 1843 році М. Н. Мурзакевич очолив міський музей старовини, що існував в Одесі з 1825 року, і об'єднану з ним міську бібліотеку. Він взяв безпосередню участь в створенні музею Товариства. У ролі беззмінного хранителя він багато зусиль докладав до поповнення музею Товариства експонатами, забезпечення їх охорони, систематизації, каталогізації та публікації. За допомогою Карло Бассолі, що мешкав в Одесі та допоміг зробити малюнки експонатів, М. Н. Мурзакевич здійснив облік та опис пам’яток музею старожитностей. Завідування міським музеєм і музеєм Товариства (вони були об’єднані після Кримської війни) збереглося за ним до кінця його життя.

Завдяки його наполегливості було зібрано колекцію «кам'яних баб». У квітні 1840 року він звернувся з проханням на ім'я Таганрозького градоначальника О. Р. Пфейлицер-Франка, в якому писав: «Одеське Товариство любителів історії запропонувало заснувати Музеум для зберігання в оригіналі різних стародавніх статуй, написів, посудин, монет бажає мати добре збережених істуканів, відомих під ім'ям «кам’яних баб». У довіреному управлінню Вашого Превосходительства градоначальстві, в різних місцях трапляється значна кількість згаданих істуканів. Товариство і має честь звернутися до Вашого Превосходительства з покірним проханням про доставку в Одесу двох або трьох добре збережених істуканів <.>. Бажано також було б, якщо тільки можливо, щоб до них додано було хоча коротке повідомлення про те, де саме вони були знайдені, на яких курганах, в якому стані було розкрито такі кургани і що в них опинилося» [18, с. 65–66].

Таганрозький градоначальник в листі у відповідь обіцяв доставити в Одесу «кам'яні баби», але слова не дотримав. У 1846 році небайдужий до пам'яток старовини директор Таганрозької гімназії Я. С. Флоренсов писав в приватному листі М. Н. Мурзакевичу, «що зібрано з різних місць Маріупольського округу досить кам'яних баб, хороших, які лежать у мене тепер на дворі» [18, с. 67]. Проте вартість доставки «кам'яних баб» пароплавом була настільки зависока, що Я. С. Флоренсову вдалося відправити статуї лише в квітні 1848 року.

У вересні 1849 року М. Н. Мурзакевич писав знову Я. С. Флоренсову, що Товариство дізналося про його намір передати в музей ще п’ять баб військовим транспортом. Проте тривале листування з цього питання з Головним управлінням Чорноморського флоту, від'їзд з Таганрогу усього казенного транспорту перешкодили реалізації заходу. Вже у березні 1862 р. М. Н. Мурзакевичу довелося зіткнутися з новими труднощами доставки 20 «кам'яних баб» з Маріуполя в Одесу, тому що не знайшлося жодного транспортного човна в зимовий час.

Умови, в яких збиралися предмети для музею Товариства, були вкрай незадовільними. Тільки наполегливість і терпіння М. Н. Мурзакевича могли усувати нескінченні перешкоди, на які він наражався при зборі пам'яток. Йому доводилося боротися з канцелярською тяганиною, яка на цілі роки гальмувала отримання предметів старовини, що призначалися для Товариства, байдужим ставленням морського начальства до транспортування якихось там стародавніх кам'яних статуй.

Величезний досвід, якого М. Н. Мурзакевич набув, займаючись організацією музею Товариства в Одесі, став у пригоді при організації діяльності Феодосійського музею старожитностей. У 1850 р. Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов ухвалив рішення про передачу цього найдавнішого в краю сховища старожитностей до ОТІС. Спільно з новим директором музею, дійсним членом ОТІС Є. Ф. де Вільнєвим (з 1849 р.) М. Н. Мурзакевич розпочав роботу, спрямовану на приведення установи до відповідних наукових норм. Товариство всіляко сприяло поповненню колекції музею. У 1858 р. завдяки клопотанню М. Н. Мурзакевича Таврійський губернатор видав розпорядження про передачу в музей всіх пам'яток, що знаходили під час будівельних робіт у Феодосії та повіті. Деякі пам'ятки були передані із музею ОТІС.

У 1863 році припинилися відрахування від татарського збору на користь музею, і було вирішено перевести останній в Керченський музей, або в Одеський. Почалося тривале листування Одеського Товариства з Таврійським гу-

бернським правлінням. Микола Никифорович Мурзакевич як секретар ОТІС прямує до Феодосії. Результатом поїздки став докладний звіт і запевнення Товариства в необхідності залишити музей на місці. Мурзакевич висловив переконання в тому, що державі потрібні місцеві музеї: «тим швидше і легше розвинуться в народі наукові знання і витончений смак» [19, с. 164]. У 1865 р. Микола Никифорович в рапорті Товариства повідомляв про украй повільний хід поліпшення в організації музею і навіть пропонував просити владу в Сімферополі про дозвіл санкціонувати збір коштів серед населення для надання допомоги музею [14, с. 40–45]. Він вважав, що музей повинен постійно діяти для публіки, а завідувати ним треба людині, що розуміє музейну справу. Клопіт увінчався успіхом, і наступного року місцеві власті ухвалили рішення про збереження музею. Тоді ж Товариство в особі свого невтомного секретаря звернулося до новоросійського і бессарабського генерал-губернатора з пропозицією відкрити музей для відвідувачів і зробити в ньому необхідні поліпшення. У 1865 р. музей отримує у подарунок від Одеського Товариства більше двохсот монет і трьох десятків книг.

Завдяки енергійним діям Миколи Никифоровича протягом подальшого десятиліття колекція музею помітно зросла за рахунок придбання тридцяти двох написів, більш ніж 600 монет, різних дрібних речей. Почалася поступова наукова обробка фондів музею [20, л. 32]. Сам М. Н. Мурзакевич передав бібліотеці музею декілька десятків європейських і вітчизняних наукових видань [2, с. 84]. Паралельно з впорядкуванням Феодосійського музею старожитностей в травні 1869 року М. Н. Мурзакевич брав участь в закладці І. К. Айвазовським пам'ятника героям 1812 року – генералу Петру Степановичу Котляревському.

Після переїзду в 1870 р. музею в нове приміщення М. Н. Мурзакевич особисто займався облаштуванням експозиції. Листи до М. Н. Мурзакевича директора Феодосійського музею старожитностей Степана Івановича Веребрюсова свідчать про те, що одеський учений вникав у всі тонкощі життя музею, керував підготовкою чергових випусків «Покажчиків». Завдяки постійній турботі одеського ученого археологічна і нумізматична колекції з Феодосії, які поповнювалися з керченських, херсонеських і феодосійських розкопок, набули популярності в Європі [2, с. 82].

Викликає інтерес клопотання М. Н. Мурзакевича щодо спорудження в Херсоні пам'ятників над могилами російських воїнів, що загинули при захопленні Очакова та Кілії. В 1873 р. М. Н. Мурзакевич оглянув нагробні пам'ятки та порадив Товариству звернутися до воєнного міністра Д. О. Мілютіна з проханням про підтримку монументів. Звернення ОТІС було схвалено, а його секретаря призначено уповноваженим щодо узгодження заходів з підтримки пам'ятників з Одеським окружним інженерним управлінням. Протягом усіх чотирьох років відновлення пам'ятників М. Н. Мурзакевич був одним з найактивних членів комітету сприяння заходу, розробляв проект нагробної дошки [21, с. 12].

Одним з напрямів пам'яткознавчої діяльності М. Н. Мурзакевича стали археологічні розвідки. Ще в 40-ті рр. XIX ст. він спробував розпочати розкопки Ольвії [22, с. 14], а після Кримської війни прагнув зосередити в ОТІС усі розкопки на Півдні [23, с. 7–8]. Однак ці плани не було здійснено [24, с. 9–11]. Обійнявши посаду віце-президента Одеського товариства, Мурзакевич добився дозволу на фінансування розкопок Херсонесу, які тривали до його смерті [25, с. 12–13].

На підставі клопотання міністра народної освіти Д. А. Толстого в 1876 році Синод виділив щорічну субсидію в розмірі 1000 крб. на «потреби Товариства щодо розкопок і відновленню стародавніх пам'яток християнства» і заснування музею християнських старожитностей в Херсонесі [26, с. 368]. Одеським товариством була розроблена програма розкопок, заходи з охорони пам'яток і створено спеціальний комітет щодо їх реалізації під керівництвом М. Н. Мурзакевича.

Віце-президент ОТІС здійснював методичний та науковий супровід херсонеських розкопок. Під час відвідування Херсонесу у травні 1878 р. ним було подано вказівки управляючому Херсонеським монастирем отцю Андрію щодо бережного ставлення до пам'яток, необхідності копіювання усього знайденого, заборони продажу артефактів. Віддаленість керівників ОТІС від розкопок в Херсонесі стала причиною створення письмових інструкцій членам комітету з розкопок, що проживали в Севастополі. 17 червня 1879 р. М. Н. Мурзакевич детально розписав ієромонахові Херсонеського монастиря отцеві Маркіану порядок нагляду за розкопками [27, л. 95].

До 1883 р. дії служителів монастиря ґрунтувалися на інструкціях, складених М.Н. Мурзакевичем ще для їх попередників. У 1881 і 1882 р. він доповнив їх двома короткими розпорядженнями. 14 липня 1881 року, знову відвідуючи розкоп-

ки, М. Н. Мурзакевич вимагав, «щоб був повний зв'язок відкриттів, зроблених у Херсонесі, необхідно мати послідовний звіт роботам, для цього потрібно мати план сучасних розкопок, окрім детального звіту земляних робіт, докладно зазначити ширину і довжину відкритих вулиць з побічними провулками, напрямів водопроводів і поставлених над ними пам'яток. Нарис подібного відкриття важливий для майбутньої топографії» [3, с. 145] .

М. Н. Мурзакевичу доводилося боротися з розкраданням знахідок. У листі ієромонахові Херсонеського монастиря отцеві Іоанну від 20 червня 1882 року М. Н. Мурзакевич писав, що «коли наступить слушний час для розкопок, благоволіть, Ваше преподобіє, наказати робочим, щоб вони знайдені речі або монети не продавали нікому. Сторонніх осіб, що шукають монети на монастирській землі, зовсім не допускати» [27, арк. 200–200 об.].

Розпочаті М. Н. Мурзакевичем дослідження Херсонесу сприяли формуванню методики наукових пошуків старожитностей, закладанню основ археологічних розкопок та охорони пам'яток в Росії. Їх особливістю була наявність спеціально розробленого плану дій напередодні початку роботи, методичний супровід розкопок під час здійснення, своєчасний пошук засобів розв'язання проблем, що виникали під час розкопок (боротьба з розкраданням артефактів, необхідність збереження пам'яток археології від вандалізму відвідувачів Херсонесу).

Одним з напрямів пам'яткознавчої діяльності М. Н. Мурзакевича стала популяризація старожитностей в публікаціях у «Записках» ОТІС. Він входив до складу видавничого комітету і брав участь в редагуванні 12 випусків. У цьому виданні М. Н. Мурзакевич опублікував близько 100 статей, рецензій, добірок документів з коментарями. Більшість з них присвячено епіграфічним пам'яткам [28; 29], опису відкритих маловідомих пам'яток [30, 31], звітам про обстеження старожитностей [16; 32; 33], оглядам археологічних знахідок [15, 34] тощо.

Таким чином, розвиток пам'яткоохоронної діяльності на Півдні України в XIX ст. пов'язано з ім'ям невтомного діяча на ниві охорони культурної спадщини Миколи Никифоровича Мурзакевича. Серед українських вчених даного періоду М. Н. Мурзакевич виступає справжнім координатором пам'яткоохоронного руху на Півдні України. Його небайдуже ставлення до старожитностей сприяло створенню Одеського товариства історії і старожитностей. Під його керівництвом здійснювалося збереження пам'яток Одеського археологічного музею, музею ОТІС, Феодосійського музею старожитностей. Він неодноразово ініціював обстеження пам'яток, координував археологічні розкопки, робив конкретні заходи щодо збереження об'єктів культурної спадщини. Особливе місце у діяльності М. Н. Мурзакевича займав Крим. Він звернув особливу увагу на старожитності Керчі, Південного берегу, Судака, Феодосії, Херсонеса. Своєю науковою та практичною роботою М. Н. Мурзакевич формував базу пам'яткознавства України, накопичуючи досвід вивчення, збирання, систематизації старожитностей Півдня України. Його ім'я заслуговує бути вписаним в історію пам'яткоохоронної справи України.

Джерела та література

1. Непомнящий А. А. Подвижники крымоведения / А. А. Непомнящий. – Симферополь: СГТ, 2006. – 324 с., ил. – (Биобиблиография крымоведения; Вып. 7).
2. Непомнящий А. А. Крымоведение в научном наследии Н. Н. Мурзакевича : биобиблиографический аспект / А. А. Непомнящий // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 9. – С. 82–87.
3. Шаманаев А. В. Формирование методики археологических раскопок в России : инструкции Н. Н. Мурзакевича и В. Н. Юргевича (1878–1884) / А. В. Шаманаев // Вестник Удмуртского университета. – 2010. – Вып. 3. – С. 143–149.
4. Шаманаев А. В. Документы по истории археологических исследований Херсонеса в Государственном архиве города Севастополя (2004 г.) / А. В. Шаманаев // Документ. Архив. История. Современность. – Екатеринбург, 2004. – Вып. 4. – С. 251–261.
5. Мурзакевич Н. Н. Автобиография (1806–1883) / Н. Н. Мурзакевич // Русская старина. – 1887а. – № 53. – С. 1–46; 263–298; 651–666.
6. Непомнящий А. А. Бібліографічний аспект історико-краєзнавчих досліджень в Одесі у XIX ст. / А. А. Непомнящий // Бібліотечний вісник. – 2000. – № 5. – С. 35–41.
7. Мурзакевич Н. Н. Поездка в Крым в 1836 г. / Н. Н. Мурзакевич // ЖМНП. – 1837. – № 3. – С. 624–691.
8. Адаксина С. Б. Крепость Чембало в историографии последней трети XVIII – первой половины XIX вв. / С. Б. Адаксина, В. Л. Мыц //

О древностях южного берега Крыма и гор Таврических : сб. научн. трудов : по матер. конф. в честь 210-летия со дня рождения Петра Ивановича Кёппена. – К. : Стилос, 2004. – С. 89.

9. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф.1, оп. 191 (1837), спр. 39.

10. Летопись общества // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). – 1844. – Т. 1. С. 571.

11. Мурзакевич Н. Н. Эллинские памятники, найденные в Новороссийском крае: в Ольвии и на о. Левки или Фидониси / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1848. – Т. 2. – С. 405–415.

12. Мурзакевич Н. Н. Монеты, отысканные на острове Левки или Фидониси / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1853. – Т. 3. – С. 237–245.

13. Мурзакевич Н. Н. Автобиография (1806–1883) / Н. Н. Мурзакевич // Русская старина. – 1888. – №. 59. – С. 583–610.

14. Непомнящий А. А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века) : биобиблиографическое исследование / А. А. Непомнящий. – Симферополь, 2000. – 360 с.

15. Мурзакевич Н. Археологические разыскания в Керчи, произведенные в 1852 году / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД.– 1853. – Т. 3. – С. 540–552.

16. Мурзакевич Н. Н. Донесение Обществу // ЗООИД.– 1872. – Т. 8. – С. 319–322 .

17. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1870 по 14 ноября 1871 г. – Одесса, 1872.

18. Как составилось собрание «каменных баб» Музея Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. – 1915. – Т. 32. – С. 65–74 .

19. Петрова Э. Б. Феодосийский музей и Одесское общество истории и древностей: два юбилея / Э. Б. Петрова // Культура народов Причерноморья. – 2000. – № 15. – С. 164–169.

20. ДАОО, ф. 93, оп. 1, д. 52, 121 арк.

21. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1876 по 14 ноября 1877 г. – Одесса, 1878.

22. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1845 по 14 ноября 1846 г. – Одесса, 1847.

23. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1857 по 14 ноября 1858 г. – Одесса, 1859.

24. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1859 по 14 ноября 1860 г. – Одесса, 1861.

25. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1874 по 14 ноября 1875 г. – Одесса, 1876.

26. Летопись общества // ЗООИД.– 1877. – Т. 10. – С. 368–369.

27. Державний архів міста Севастополя (ДАМС), ф. 19, оп. 1, спр. 10. - 220 арк.

28. Мурзакевич Н. Н. О латинской надписи с именем Воспорского царя Савромата II / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД.– 1844.– Т. 1.– С.286–288;

29. Мурзакевич Н. Н. Эски-Керменская арабская надпись / Н. Н. Мурзакевич; [Негри А.А.] // ЗООИД.– 1850.– Т.2. – С.529–531.

30. Мурзакевич Н. Н. О некоторых малоизвестных монетах, имеющихся в Одессе / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С. 315–319.

31. Мурзакевич Н. Н. Медные монеты города Кафы / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1860. – Т. 4. – С. 387–390.

32. Мурзакевич Н. Н. Некоторые подробности о церкви св. Иоанна-Предтечи в Керчи // ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С. 625–627.

33. Мурзакевич Н. Херсонисская церковь Св. Василия (Владимира) / Н. Мурзакевич // ЗООИД.– 1863. – Т. 5. – С. 996–997.

34. Мурзакевич Н. Н. Греческое древнее кандило / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД.– 1853. – Т. 3. – С.565–566.

Наталья Кармазина

На страже исторического и культурного наследия Юга Украины (Николай Мурзакевич)

Рассмотрен вклад ученого Н. Н. Мурзакевича в сохранение историко-культурного наследия Юга Украины в XIX веке, в частности его усилия по организации музея Одесского общества истории и древностей, Феодосийского музея древностей, обследованию, охране и популяризации памятников истории и археологии.

Ключевые слова: *культурное наследие, Юг Украины, памятникоохранительная и памятниковедческая деятельность, памятники истории и археологии.*

Natala Karmazina

On a Guard of the South Ukraine Historical and Cultural Heritage (N.N. Murzakevich)

The article is devoted to Murzakevich activity in the field of monuments watching in the 19-th century, particularly to his efforts in organizing museums of Odessa History and Antiquities Society, Feodosiya Museum of Antiquities, to observation, protection and popularization of History and Archeology.

Key words: *cultural heritage, the South of Ukraine, monuments watching activity, study of monuments, monuments of history and archeology.*

УДК 929(Малаков)

Григорій Савченко (м. Київ)

НЕСПОКІЙ КРАЄЗНАВЧОЇ ДУШІ (ДО 75-РІЧЧЯ ДМИТРА МАЛАКОВА)

У статті розглянуто основні етапи життя, краєзнавчої діяльності Дмитра Малакова, проаналізовано основні творчі здобутки відомого краєзнавця.

Ключові слова: *архітектура, архітектори, війна, краєзнавство, Київ, окупація, пам'ятники, путівники.*

Краєзнавство і особистість – поняття нерозривні. Вчинок і позиція, знайдене і відтворене, захищене і збережене – це єство краєзнавчої душі, вболіваючої за історію, культурні пам'ятки рідного краю, України. Майже півстоліття на краєзнавчій ниві клекотить і душа Дмитра Васильовича Малакова.

Дмитро Васильович Малаков народився 13 жовтня 1937 року в Києві, в родині службовців Василя Федоровича Малакова (1902 – 1988) та Євгенії Костянтинівни Малакової (1908 – 1994).

Батьківська лінія йшла від старовинного селянського роду, який, рятуючись від релігійних утисків у петровській Росії, перебрався років із триста тому на українське Поділля, де й досі неподалік містечка Летичева існує селище Малаковщина. Дитинство Василя Малакова пройшло в Одесі, де він вчився в одеській гімназії Іліада й отримав ґрунтовні знання. З часом батько активно зайнявся літературною творчістю, його п'єси ставилися на театральних сценах Києва, Львова та інших міст. Саме від нього Дмитро та його старший брат Георгій, майбутній відомий український художник, перейняли любов до книжок, мистецтва, архітектури [1, с. 8,9].

За сімейним переказом, дід Дмитра Малакова по материнській лінії Костянтин Андрійович Паппадопуло (1858 – 1930) був родом із Афін, рано залишився без батька і виховувався у якійсь англійській родині в Салоніках. У 23-річному віці він прибув до Одеси, згодом переїхав до Єлисаветграда, де займався млинарською справою. Напередодні Першої світової війни родина Паппадопулів опинилася у Києві. Мама Дмитра Малакова, Євгенія, почала навчатися в Київській жіночій гімназії мадам Клуссінш, а закінчувала вже трудову школу, якою стала гімназія за радянських часів [2].

З початком війни батька мобілізували до лав Червоної армії, а мама з синами, тринадцятирічним Георгієм, чотирирічним Дмитром та іншими членами родини, залишилася в окупованому Києві. Дні окупації переживали важко. Дмитра змушенні були віддати в дитячі будинки на Солом'янку, на вулицю Керосинну, у Ворзель...

1 вересня 1945 року Дмитро Малаков став учнем першого класу київської чоловічої середньої школи №24, яку школярі-хлопчаки жартома, але з гордістю, йменували «24-та гвардійська непромокаюча». Така назва пов'язувалася із серйозною «чоловічою прерогативою» – дозволом учням молодших і середніх класів носити «чубчик-чолочку», а не ходити, як усі інші київські школярі, стриженими «під нуль» [3]. Так, можливо, й починало формуватися у «гвардійському» шкільному середовищі гвардійське єство знаного краєзнавця.

Життєві ж орієнтири Дмитру Малакову дала родина. Атмосфера родинного вогнища, книги, які були в особливій пошані у колі Малакових, прогулянки вулицями Києва з мамою, батьком, братом, поїздки до Немирова – відкривали Дмитру все нові і нові таємниці історії, архітектури, природи та й загалом життя. У 11-річному віці на Байковому кладовищі батько звернув йо-

Брати Георгій (ліворуч) та Дмитро Малакови на підірваному 1943 року німецькому танку «тигр». Радомишль, Житомирщина. 1949 р. Публікується вперше. Тема минулої війни згодом стала однією з провідних у творчості братів.

го і брата увагу, підкресливши, що про це в школі не треба нікому розповідати, на могилу Михайла Грушевського зі скромним букетиком жовто-блакитних квіточок, могилу художника Георгія Нарбута, який малював «петлюрівські» гроші [4]. Так зріла його українськість. Взірцем для нього по життю, людиною, яка визначила його життєві цінності, прищепила йому проникливий погляд на красу навколишнього світу і відкрила світ минулого, навчила пізнавати людей, оцінювати їх вчинки, став старший брат Георгій Малаков.

Канів, Черкащина. Біля Тарасової могили. 1957 р. Публікується вперше. Перша подорож з майбутньою дружиною Іриною відбулася саме до Канева.

У 1955 році Дмитро Малаков вступив і в 1960-му закінчив Київський інженерно-будівельний інститут. Тривалий час він працював в Управлінні тепловими мережами «Київенерго», на заводі «Арсенал», в Київському науково-дослідному і проектному інституті містобудування. Із 1992 року Дмитро Васильович працює в Музеї історії Києва завідувачем відділу, заступником директора з наукової роботи (1995-2007 рр.), а дотепер – старшим науковим співробітником.

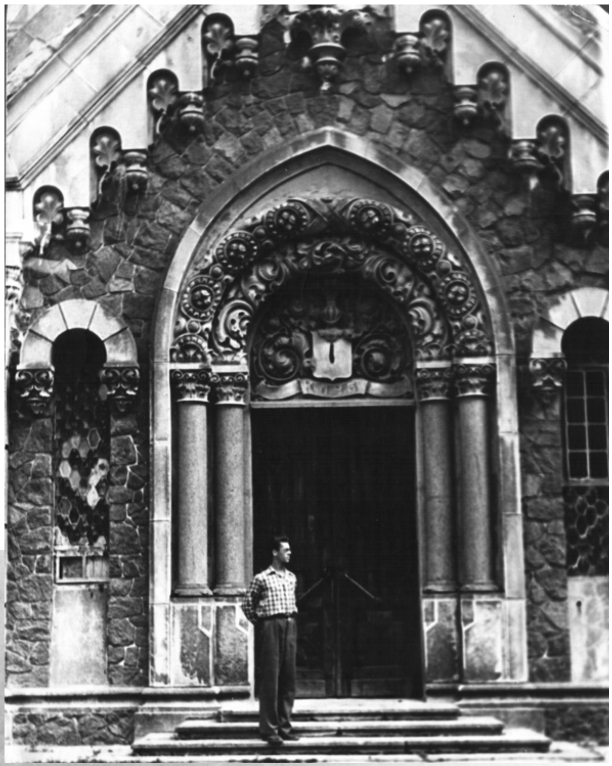
У 1970 році газета «Культура і життя» надрукувала статтю київського інженера Д. Малакова «Біля лаврських стін. Нотатки схвильованого екскурсанта». Для вдумливого читача, мабуть, здалося дивним, що її автор лише «схвильований екскурсант». Адже шквальний потік інформації про Києво-Печерську фортецю, лаврські споруди засвідчував – дописувач є глибоким знавцем теми, щонайменших деталей, які стосуються історії оборонних чи то ж архітектурних споруд. Роздуми київського інженера про минувшину чергувалися з висловленими переживаннями про охорону лаврських пам'яток, які, навіть після реставрації, використовувалися як складські приміщення, про необхідність створення в Києві краєзнавчого музею, про створення туристично-екскурсійної інфраструктури... Написане чіпляло за живе і звучало вельми гостро. Редакція газети, від-

Канів, Черкащина. Біля Шевченківського музею, побудованого за проектом Василя Кричевського. 1957 р. Публікується вперше. З часом родині Кричевських Д. Малаков присвятив багато розвідок, публікацій, громадських заходів.

чуваючи ймовірну резонансність публікації, змушена була «прикритися» таким собі підзаголовком «Нотатки схвильованого екскурсанта» [5]. Отже, українська громада вперше познайомилася з ім’ям краєзнавця та пам’яткоохоронця Дмитра Малакова.

Безкомпромісна позиція Д.Малакова характерна і для його наступних публікацій. У одній із статей він, звертаючи увагу на стан пам’яток Ніжина, писав: «Розподілом пам’яток культури за їх використанням передбачена група «В», в яку занесено об’єкти, що «...можуть бути використані в господарських цілях без шкоди для їх збереження і без порушення історично-художньої цінності...». За діючим реєстром рівно три чверті пам’яток України підпадає під цю рубрику, але ні в одному з документів немає пояснення, що розуміти під господарськими цілями» [6]. Таким чином, ми маємо приклад обстоювання збереження національно-культурної спадщини, який суголосний з ідеями славнозвісного «Собору» Олеся Гончара.

Печера, Вінниччина. Біля мавзолею графів Потоцьких, спорудженого за проектом Владислава Городецького. 1957 р. Цікавість до життя і творчості цієї видатної особистості починалася й з відвідин Печери - теж завдяки братові Георгію.

Немирів, Вінниччина. На валах літописного городища. 1957 р. Сюди Дмитра Малакова привів брат Георгій. Згодом Немирову Д. Малаков присвятив кілька статей та чотири книжкові видання.

Київ. На будівлі церкви Різдва Богородиці Києво-Печерської Успенської лаври. 1957 р. Лаврі Д. Малаков присвятив згодом чимало розвідок, а перша його публікація у всеукраїнській пресі, датована серпнем 1959 року, присвячена саме Лаврському заповіднику. Публікується вперше.

У другій половині 1970-х – на початку 1980-х років краєзнавчо-пошукова робота Дмитра Малакова набирає все нових і нових обертів. Його публікаціями, присвяченими історії рідного заводу, пам’яток історії і куль-

Львів. Каплиця Боїмів. Разом брати відвідали місто Лева навесні 1959 року (фото). 1970 року Георгій Малаков виконав у техніці ліногравюри фондову марку Українського товариства охорони пам'яток історії та культури із зображенням каплиці Боїмів. Публікується вперше.

Київ. Біля афіші персональної виставки творів Георгія Малакова, влаштованої до 60-річчя від дня його народження в залах теперішнього Національного художнього музею України (на фото – парадні двері). 1988 р. Публікується вперше. Там само відбулася друга персональної виставки творів Георгія Малакова, влаштованої до 70-річчя від дня його народження.

тури Києва і України рясніє газета «Арсеналець» – багатотиражка київського заводу «Арсенал». Десятки статей з історії Києва, автором яких був Д.Малаков, занурили киян і всіх зацікавлених у славну київську минувшину в роки підготовки і святкування 1500-річчя заснування Києва.

Дмитро Васильович ніколи не оминав увагою злободенних проблем. У 1987 році на сторінках газети «Прапор комунізму» він опублікував свої «Думки вголос. Традиції» [7] з приводу дискусії щодо архітектурного обличчя міста. Відгуки небайдужих не забарилися. Постійний читач газети Наталя Павловська писала: «З великим задоволенням прочитала три статті Дмитра Малакова про долю нашого красеня Києва. Такі публікації можна вважати надзвичайно вдалими з усіх то-

Мостище, Київщина. ДОТ № 480. 1967 р. Упродовж 60-х - 70-х років минулого століття брати Малакови удвох або з друзями обійшли майже всю першу лінію КиУР. Чимало вражень від цих походів згодом стали темами публікацій, а фото увійшли до фотоальбомів Д. Малакова.

чок зору. ... Дуже хотілося б, щоб на сторінках газети знаходилося місце для цього автора. Статті буквально переходять із рук в руки, і люди починають уважніше придивлятися до оточуючого їх життя, до самих себе у місті. Статті викликають добру полеміку, яка, безперечно, піде на користь нам усім» [8]. Одначе в полеміці щодо збереження архітектурних об’єктів міста такі слова Д.Малакову адресувалися не завжди. Як приклад, у дискусійному огляді з приводу можливого використання «замку Річарда» на Андріївському узвозі, 15 у Києві газета «Вечірній Київ» писала: «Досить контрастно дисонує з основним масивом пропозицій позиція інженера Д.Малакова: у своєму листі він звично оперує такими шаблонами, як «демократична громадськість», «дійсні господарі міста» і т.д., яких нібито представляє, і не надто обмежується в характеристиці тих, хто не поділяє його думки» [9]. Такою була думка тих, хто, маючи владу, вважав себе «дійсними господарями міста».

Між тим, діапазон наукових пошуків Д. Малакова все більше розширюється, все масштабнішими стають їх результати. Він стає відомим на Батьківщині і за її межами як автор численних путівників, які відкривають українцям і світовій спільноті Україну в усій її величі і красі. Перші його видання, адресовані подорожуючим, побачили світ у 1980-ті роки у московському видавництві «Искусство» в серії «Дороги к прекрасному» і стосувалися історико-культурних пам’яток Поділля [10; 11], а робота над ними розпочалася в 1977 році. Ідею автору «підкинув» відомий архітектор та мистецтвознавець Сергій Кілессо, а вже об’єктом дослідження подільське Надбужжя він обрав сам. Цьому немає нічого дивного. На Поділля його привели пам’ять про малаковські коріння, про рід, своє хрещення в немирівській церкві, спогади про брата Георгія, який часто відвідував ці місця і подовгу працював над етюдами, оспівуючи в акварелях красу Немирова, Ковалівки, Печери, Сокільця, Вороновиці, Тульчина [12]. У часи незалежної України Дмитро Васильович вже вкотре звернувся до милого серцям малаковської родини подільського краю [13, 14].

З часом тематика путівників, підготовлених Дмитром Малаковим, або ж за його участі, наповнюється все новими і новими сюжетами. До сьогодні не втратило своєї значимості видання, пов’язане з історичними містами Київської Русі [15], історією будівель, вулиць Києва [16; 17; 18; 19] та загалом пам’ятками історії, культури, природи України [19].

Без участі Анатолія Кончаковського, Дмитра Малакова важко було б уявити Київ часів Михайла Булгакова. Перше видання фотоальбому «Киев Михаила Булгакова» (у співавторстві з А.Кончаковським) стало справжнім ідеологічно-культурним потрясінням для київської, та й не тільки київської, спільноти. Шлях рукопису, який був підготовлений наприкінці 1980-х років, був тернистим. У видавничих нетрях комуністичної цензури, яка доживала свого віку, діяли за принципом чеховського героя – «Кабы чего не вышло». У Держкомвидаві УРСР авторам безапеляційно і саркастично заявили з приводу публікації фото 1918 року із зображенням В.Винниченка і С.Петлюри: «Тільки дозволили Винниченка, а вони вже й Петлюру тягнуть». Макет книги летів шкереберть. Автори були в розпачі. На допомогу прийшов доктор історичних наук Ю.М.Гамрецький. У рецензії на рукопис він, між іншим, відзначив: «Великою вдачею видавництва «Мистецтво» і авторів книги є публікація фото із зображенням В.Винниченка і С.Петлюри». Слова академічного авторитету допомогли зрушити видавничу кригу. Книга була підписана до друку. Так мовою фактів, образами зі світлин заговорила заборонена на десятиліття комуністично-радянським режимом історія, людям були відкриті учасники і сучасники подій, а Київ постав перед читачами у всьому багатобарв’ї [20; 21].

Д.В. Малаков – глибокий знавець київської минувшини, архітектури, забудови Києва. Він – автор сотень публікацій з цієї тематики. Науковою значимістю відзначаються його монографічні дослідження присвячені історії київських особняків (співавтор Ольга Друг) [22] та прибуткових будинків [23] столиці України. Здавалось би, прибуткові будинки – чисто комерційний проект, продукт київських «будівельних лихоманок» 1895-1901 та 1907-1914 років, але «разом із громадськими будинками різного призначення, зведеними у цей час, прибуткові будинки, завдяки жовтоцегляним фасадам, сформували своєрідне, суто київське урбаністичне середовище, збагачене неповторним рельєфом, чарівними краєвидами, пам’ятками сивої давнини, буйною зеленню» [23, с.5]. І вибагливий науковець, і людина, яка тільки-тільки стала на шлях пізнання історії, знаходять для себе у цих книгах щось цікаве і незнане з київського буття, розвитку міста, київських старожитностей.

У розмаїтті краєзнавчих уподобань Дмитра Малакова є теми, висвітлення яких стало сенсом його творчого життя, невгамовного науко-

вого пошуку, проявом безмежної людської вдячності. Не одне десятиліття він присвятив вивченню і популяризації творчості свого старшого брата – відомого українського художника, заслуженого художника України Георгія Малакова (1928-1979). Г.Малаков працював у галузі станкової та книжкової графіки, ілюстрував твори української та світової класики, сучасних авторів, оформивши загалом понад 120 книжок, що виходили друком у київських видавництвах. Сотні його ілюстрацій публікувалися у часописах 1950-1970-х років. Дмитро Малаков – глибоко фаховий поціновувач художника Георгія Малакова. Майже 70 робіт (публікації в періодичних виданнях України та зарубіжжя, упорядкування окремих видань, передмови та коментарі до них) складають цикл [25; 26; 27], якому можна було б по праву дати назву «Слова про брата». Слова – професійно місткі і по-братськи щирі.

Київ. На вулиці Банковій - на даху «будинку з химерами» архітектора Городецького (№ 10) та на тлі фасаду будинку архітектора Григор'єва (№ 11). 2005 р. Символічне фото – на згадку про двох зодчих, популяризації творчого доробку яких Д. Малаков присвятив кілька публікацій та дві монографії.

Вагомий внесок Д.Малакова у вивчення життя і діяльності київських архітекторів. Можна з певністю стверджувати, що він – справжній відкривач для киян і світової спільноти ім'я архітектора Владислава Городецького, творчий доробок якого волею долі належить Україні, Польщі та Ірану. Десятки років пошукової роботи Дмитра Малакова вилилися в низку публікацій у пресі, наукових збірках і увінчалися фундаментальними монографічними виданнями, яке засвідчило і унаочнило багатогранність архітектурної спадщини, особистості зодчого Городецького [28]. Наступне видання – альбом «Городецький. Виклик будівничого» [29], автором тексту і приміток якого є Д.Малаков, став першою спробою подати творчість видатного архітектора як загальноєвропейський мистецький феномен, який і нині продовжує впливати на міський ландшафт і художній образ центру Києва [30]. Знавець української книги К.Родик підкреслював, що «архітектора Городецького ми «приречені» бачити очима безсумнівно залюбленого в нього Дмитра Малакова» [31]. Наголосимо, що за цією любов'ю дослідника роки його титанічної праці і стану творчого неспокою.

Серію робіт Д.В.Малакова про творчість архітекторів продовжила книга, присвячена київському спадку С.Григор'єва [32], публікації про внесок у розбудову Києва італійців, поляків, німців, чехів. На сьогодні, у видавництві «Кий», з яким Д.В.Малаков співпрацює багато років, підготовлено до друку його монографії про життя та творчість архітекторів В. Осьмака та В. Безсмертного.

Одна із провідних тем у дослідницьких студіях Дмитра Малакова – історія Києва періоду Другої світової війни. Автор започаткував їх публікаціями у періодиці ще в далекі 1970-ті роки. Зрозуміло, що тогочасні ідеологеми не дозволяли поглянути на війну відкритими очима. Проте, навіть «примружений» погляд Д.Малакова давав масу інформації. Інформації живої, яка все-таки випорснула з ідеологічного кліше. Одначе вдавалося це далеко не завжди. Запропонований ним видавництвам восени 1982 року фотоальбом київських світлин часів Другої світової війни випустити у світ так і не пощастило. Система пильно стояла на сторожі створених нею ж стереотипів і міфів.

Зі здобуттям Україною незалежності потенціал Дмитра Малакова як дослідника воєнного

Києва розкрився сповна. Окупований нацистами Київ – тема, яка запала йому в душу змалечку, яку він відчув по-малечому доросло. Дмитро Малаков вилив у спогадах 778 днів жахливої окупації, війни свого дитинства [33; 34], проілюструвавши живими, різноплановими рисунками свого брата Георгія (Гоги) Малакова. Читач бачить їх очима окупований загарбниками Київ, переживає з ними пожежу Хрещатика і підрив будинків, біди міського буття, спротив і покору, радощі визволення і Перемоги. У рецензії на книгу «Оті два роки...» А.Задніпровський наголошував: «Кожен факт, кожна деталь життя-буття окупованого Києва підтверджена малюнком, що ніби підсвічує і зігріває текст, робить його документально точним і правдивим, а тому й цінним, раритетним, як музейний експонат» [35].

Перлиною києвознавчих студій Дмитра Малакова стали фотоальбоми воєнного Києва 1939 – 1945 років.

Восени 1998 року Музей історії Києва вперше влаштував фотовиставку, присвячену життю міста в роки нацистської окупації. Крім матеріалів із фондів музею, архівів та приватних зібрань, на виставці вперше були показані фото, одержані за сприяння Культурного центру Посольства Федеративної Республіки Німеччина в Україні з Бібліотеки сучасної історії м. Штуттгарт, а також матеріали, надані Пенсільванським університетом. З-понад 200 експонованих фотодокументів третина була надана німецькою стороною. На відкритті виставки в присутності тодішнього Надзвичайного і Повноважного посла ФРН в Україні доктора Ебергарда Гайкена неодноразово висловлювалося побажання видати каталог виставки [36].

Розпочалася копітка робота, в епіцентрі якої, як це часто бувало, не випадково опинився Дмитро Малаков. Продовжувався пошук нових фотодокументів, ретельно, до щонайменших, здавалось би, дрібниць, вивчалася кожна світлина. Проект набрав міжнародного масштабу, що додало темі ще більшої болючості. З честю глибокого науковця і громадянина, Дмитро Малаков впорався з втіленням ідеї в життя. Вибудований ним іконографічний ряд, правдиві коментарі сюжетів додали книзі вагомого звучання. На літо 2000 року фотоальбом «Київ. 1941 – 1943» із 382 ілюстраціями побачив світ у столичному видавництві «Кий» [37].

У передмові до видання Посол Федеративної Республіки Німеччина в Україні доктор Ебергард Гайкен писав: «Фотоальбом ««Київ. 1941 – 1943» продовжує тему виставки 1998 року. Він документує показані тоді фотографії і містить разом з тим додатковий, досі неопублікований матеріал. Я дуже вдячний Музею історії міста Києва та автору фотоальбому, панові Дмитру Малакову, за їхню нещодавню ініціативу.

Події 1941 – 1943 років мають свій вплив на сьогодення. Страждання, завдані німцями за 778 днів окупації в місті Києві, є частиною української та німецької історії. Спогади про ці страждання болісні, а у нас, німців, викликають ще й почуття сорому. Але тільки мужність до спогадів і мужність до визнання правди звільнять шлях до примирення та відшкодування». Здається, коментувати слова високоповажного пана Посла є справою зайвою.

Альбом мав успіх. За короткий час розійшовся його наклад. Книга, у якій неупереджено подавалися деталі історії трагічних випробовувань Києва та киян часів нацистської окупації, стала бібліографічною рідкістю.

Вдячні читачі надали автору більше 300 нових світлин і кінокадрів із відображенням життя Києва періоду Другої світової війни. Напрошувалося нове видання із більш широкими хронологічними рамками, які відповідали б означеному періоду. До фотоальбому «Київ. 1939 – 1945» [38] увійшли майже 700 фото- і кінокадрів не тільки з українських архівів та приватних збірок, а й із закордонних – американських, німецьких, чеських, угорських джерел, де вони не були атрибутовані ні щодо часу, ні щодо місця подій [39].

За підсумками VIII Всеукраїнського рейтингу «Книжка року» фотоальбом «Київ. 1939 – 1945» став переможцем у номінації «Минувшина (серія «Історія XX – XXI ст.») [40].

Відгуки української та зарубіжної наукової громадськості, пересічних людей різного віку і місця проживання на дослідження Д.В.Малакова «Київ 1941 – 1943» та «Київ 1939 – 1945», засвідчують глибокі знання автора, вболівання за культурне надбання нашого народу та його збереження. Пошукова робота Д.В. Малакова має велике значення для сьогодення і майбутнього. Його розвідки з історії руйнації пам'яток Києва послужили однією з основ для обґрунтування необхідності відбудови в Києві Михайлівського Золотоверхого та Успенського соборів.

Наснажений схвальними відгуками, відчуваючи невичерпність теми воєнного Києва, Дмитро Малаков поглиблював свої дослідження. Як наслідок – світ побачили нові книги [41; 42], з характерним авторським почерком виваженості, прискі-

пливості до зображень на кожному фото і його щонайменш вловимих деталей, прицільності кожної фрази коментарів і глибини концептуальної думки.

Д.В.Малаков – сіяч знань широкому читацькому загалу. Нам усім відомо – яка неоднорідна читацька аудиторія, як різняться уподобання, у тому числі й ідеологічні, читачів, але, здається, до кожного з них Дмитро Васильович має свій ключик. Це може засвідчити перелік періодичних видань, часописів, на шпальтах яких з методичною регулярністю з'являлися і з'являються його публікації: «Культура і життя», «Вечірній Київ», «Прапор комунізму», «Арсеналець», «Київ», «Жива вода», «Українське слово», «Янус. Нерухомість», «Дзеркало тижня», «Столиця», «Народна армія», «Свобода» (США), «Військово-історичний альманах», «Українська столиця», «Слово просвіти», «День», «Україна», «Літературна Україна», «Українська культура», «Український тиждень», «Морська держава», «Пожежна безпека», «Шкіпер» та ін.

Сейнт-Пол, Міннесота, США. Біля могили Сергія Григор'єва на цвинтарі «Лісова Галявина». 2009 р. Публікується вперше.

Тегеран, Ісламська Республіка Іран. Біля могили В. Городецького на цвинтарі Долаб (справа наліво): Ярослав Городецький, Володимир Бутяга та Дмитро Малаков. 2005 р. Публікується вперше.

Значну увагу Д.Малаков приділяє прищепленню краєзнавчих знань школярам. Він – автор майже 50 сюжетів з історії Києва, які ввійшли до навчального посібника для середніх загальноосвітніх навчальних закладів [43].

Завдяки, зокрема, й Дмитру Малакову проведена низка заходів з увічнення пам'яті наших співвітчизників: створено кілька фільмів про В.Городецького, відкриті пам'ятники архітектору в Києві та Немирові, знайдено й впорядковано могилу зодчого в Тегерані, його іменем названо вулицю в Києві; відкрито меморіальні дошки В.Г. Кричевському, С. Лифарю, Василю та Володимиру Симиренкам; вийшли в світ, присвячені їм, поштова марка і конверт (автор Ольга Малакова-Білоус).

Дмитро Малаков – знаний музейник, який свого часу доклав максимум особистих зусиль для організації наукової роботи Музею історії Києва. Він – ініціатор і призвідник численних тематич-

них виставок у рідному музеї, які залишили масу вражень у киян та гостей столиці.

Д.В. Малаков впорядкував і передав Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського комплект естампів, епістолярну спадщину та авторські «дошки» ліногравюр Георгія Малакова, сценарії п’єс батька Василя Малакова та його абсолютно унікальну, десятиліттями збирану колекцію сірникових етикеток, які відображають етапи розвитку одного з видів промислової графіки. У Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України Дмитром Васильовичем передано комплект естампів Георгія Малакова.

Заслуговує на відзначення і багаторічна просвітницька діяльність Д.В. Малакова, який доклав чимало зусиль, щоб донести невідоме із життя і діянь, повернути громаді імена архітекторів В. Безсмертного, Е.Брадтмана, В.Городецького, С.Григор’єва, М.Даміловського, Ф. Мєховича, В.Осьмака, В. Пещанського, П.Спарро, Ї. Стібрала, М.Шехоніна, письменника М. Булгакова, митців Кричевських, балетмейстера С. Лифаря, художників С. Верді, В. Цимбала, художника і спортсмена В. Мєрного, садівника Д. Макклера, авіатора П. Нестерова, спортсменів І. та П. Подборських, скульптора Е. Сала, істориків М. Сементовського, І. Щітківського, українських благодійників Василя та Володимира Симиренків, О. Якубенка та багатьох інших – тих, хто своєю працею возвеличив наш народ, приніс славу Україні.

Д.В.Малаков активно співпрацює із засобами масової інформації. Проникливий малаковський голос звучить на українському радіо, неповторною інформативною колоритністю відзначаються телевізійні передачі за участі краєзнавця. «Фільмам з Малаковим» – гарантований успіх, глядацькі симпатії. Все це вмотивовано тим, що перед слухачем й глядачем постає носій і творець культурно-інтелектуальної атмосфери Києва й України, чоловік із місією нести людям знання і добро.

Історико-краєзнавчий науковий ужинок Дмитра Васильовича Малакова складають 36 книжкових видань, де він є автором, співавтором, упорядником. Загалом же його перу належить майже 700 історико-краєзнавчих розвідок, опублікованих у наукових збірках, енциклопедичних виданнях, періодиці. Краєзнавчі дослідження відзначаються тематичним розмаїттям і водночас глибокою проникливістю у суть проблем, які виносить автор на суд зацікавлених історією людей. Завдяки творчим зусиллям і науковому доробку Дмитра Малакова широкий загал нашого суспільства має змогу долучатися до пізнання, вивчення минулого рідного краю. Справді, краєзнавець від Бога, Людина, яка, воістину, творить нас.

Тегеран, Ісламська Республіка Іран. Біля будівлі Тегеранського залізничного вокзалу. 2005 р. Публікується вперше.

Де ж ті джерела, ті криниці, з яких черпає творчу наснагу Дмитро Васильович Малаков? Відповідь, мабуть, ніколи не буде однозначною. Очевидно, що окрилює його любов до України, сповна працює родовий генетичний код, надихає пам’ять про батьків та брата Георгія. Живить його сімейна злагода. Поруч із ним більше півстоліття порадниця і помічниця дружина – архітектор-реставратор Ірина Малакова, діти Ольга Малакова-Білоус та Кирило Малаков, онуки Михайло та Ніколь. Однодумці – друзі і співатори, видавці і колеги, пересічні люди, усі вони додають запалу Дмитру Малакову.

Джерела та література

1. Малаков Д. Кияни. Війна. Німці. – К.: Амадей, 2008. – С. 8, 9.

2. Малаков Д. У родинному альбомі – любі мої греки // День. – 2012. – 3–4 серпня. – С. 22.

3. Малаков Д. 24-та гвардійська непромокаюча // Українська столиця. – 2006. – 7–13 квітня (№7). – С. 28.

4. Малаков Д. In memoriam // Грузов М.А. Дещо з родоводу. Пам’ять. – С. 308.

5. Малаков Д. Біля лаврських стін: нотатки схвильованого екскурсанта // Культура і життя. – 1970. – 6 серпня.

6. Малаков Д. Група «В» // Культура і життя. – 1970. – 22 листопада.

7. Малаков Д. Прапор комунізму. – 1987. – 4 квітня. – С. 3; 5 квітня. – С. 4; 8 квітня. – С. 4.

8. Павловська Н. Придивімося до себе // Прапор комунізму. – 1987. – 8 травня.

9. Кузьменко В. Якщо турнір – то рицарський // Вечірній Київ. – 1987. – 31 липня.

10. Малаков Д. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина). – М.: Искусство, 1982. – 176 с., іл.

11. Малаков Д. По Восточному Подолью (от Жмеринки до Могилева-Подольского). – М.: Искусство, 1988. – 168 с., іл.

12. Малаков Д. Дорогами до прекрасного. Розповідь автора книги «По Брацлавщине» // Маяк. – 1984. – 26 квітня.

13. Малаков Д., Крушинська О., Козоріз Ю. Два береги Збруча. Путівник. – К.: Грані-Т, 2008. – 104 с., іл.

14. Малаков Д. 29 зупинок від Хмільника до Хмельницького. Путівник. – К.: Грані-Т, 2009. – 120 с., іл.

15. Малаков Д.В., Дерлеменко Є.А. (фото) По історичних містах Київської Русі. Фотопутівник. – К.:Мистецтво, 1990. – 312 с.

16. Прорізна. Ярославів Вал. Культурологічний путівник / В. В. Галайба, В. М. Грузин, М. А. Кадомська, Д. В. Малаков. - К.: Амадей, 2010. – 304 с., іл.

17. Малаков Д. Тут був Євбаз, а потім – площа Перемоги. Історико-інформаційний фотоальбом. – К.: Видавничий дім “Амадей», 2004. – 144 с., іл.

18. Малаков Д. 13 київських зустрічей із Городецьким. Путівник. – К.: Грані-Т, 2011. – 64 с., іл.

19. Малаков Д. Мальовнича Україна. Фотоальбом. Вступна стаття В. М. Кузьменка. – К.: Мистецтво, 2011. - 336 с., іл.

20. Кончаковский А.П., Малаков Д.В. Киев Михаила Булгакова. Фотоальбом. – К.: Мистецтво, 1990. – 284 с., іл.

21. Кончаковский А.П., Малаков Д.В. Киев Михаила Булгакова. Издание второе, исправленное и дополненное. – К.:Мистецтво, 1993. – 324 с., іл.

22. Друг О., Малаков Д. Особняки Києва. – К.: Кий. 2004. – 824 с., іл.

23. Малаков Д. Прибуткові будинки Києва. – К.: Кий, 2009. – 384 с., іл.

24. Малаков Д. Прибуткові будинки Києва. – С. 5.

25. Малаков Д. Георгій Малаков. Альбом. – К.: Мистецтво, 1984. – 112 с., іл.

26. Малаков Д. Книжкові знаки Георгія Малакова. – К.: Кий, 1998. – 172 с., іл.

27. Малаков Д. Немирів у малюнках Георгія Малакова – К.: Майстерня книги, Оранта, 2008. – 112 с., іл.

28. Малаков Д. Архітектор Городецький (архівні розвідки). – К.: Кий, 1999. – 240 с., іл.

29. Городецький: виклик будівничого. Альбом. – К.: Грані-Т, 2008. – 176 с., іл.

30. Давиденко В. Творчий виклик Городецького // Слово Просвіти. – №40. – 2008. – 2 – 8 жовтня.

31. Родик К. Спокуси віртуального музею // Україна молода. – 2008. – 11 жовтня.

32. Малаков Д. Архітектор Григор'єв. Київський спадок. – К.: Кий, 2010. – 192 с.. іл.

33. Малаков Д. Оті два роки… У Києві при німцях. – К.: Видавничий дім “Амадей», 2002. – 320 с., іл.

34. Малаков Д. Кияни. Війна. Німці. – К.: Амадей, 2008. – 364 с., іл.

35. Задніпровський А. У Києві при німцях // Київ. – 2003. – № 5. – С. 125.

36. Малаков Д. Незабутнє минуле Києва – у фотоальбомі «Київ. 1939–1945» // Дзеркало тижня. – 2006. – 4 – 10 лютого. – С. 22.

37. Київ. 1941-1943. Фотоальбом. Упорядник, автор коментарів Д.Малаков. – К.: Кий, 2000. – 268 с., іл.

38. Малаков Д. Київ. 1939-1945. Фотоальбом. – К.: Кий, 2005. – 464 с.: іл.

39. Малакаов Д. Київ на світлинах періоду окупації (1941–1943 рр.) // Пам'ятки України: історія та культура. – 2007. – № 1. – С. 118.

40. Знати минуле заради майбутнього // Українська культура. – 2007. – №10. – С.9.

41. Малаков Д. Ніби й не було війни… (Київ 1943 року на світлинах угорського вояка). – К.: Грані-Т, 2009. – 112 с., іл.

42. Малаков Д. Київ. 1939-1945. Post scriptum. - К.: Варто, 2009. – 224 с., іл.

43. Кальницький М., Малаков Д., Юркова О. Нариси з історії Києва. Навчальний посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Ґенеза, 2002.

КРАЄЗНАВСТВО
І ТУРИЗМ

УДК 37.091.12:005.963.3(477)«19»

Світлана Грибанова (м. Київ)

ЕКСКУРСІЇ ЯК МЕТОД ПІДВИЩЕННЯ КУЛЬТУРНО-ПРОФЕСІЙНОГО РІВНЯ УЧИТЕЛЬСТВА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

В статті розглядаються питання організації та проведення екскурсій в середовищі українського учительства на початку XX ст., їх роль у підвищенні професійного рівня вчителів і підготовці майбутніх керівників екскурсій.

Ключові слова: *екскурсія, вчителі, керівники екскурсій.*

На початку XX ст. актуальності набуває питання підвищення культурно-освітнього рівня населення. Основна роль в цьому процесі відводилася учительству, на якого покладались завдання забезпечити певний рівень знань і виховання молоді. В цих умовах в науково-педагогічних колах царської Росії, а також в тій частині України, що входила тоді до складу імперії, розроблялись різні методи зростання культурно-професійного рівня вчителів. Одним з ефективних методів підготовки вчителів стало застосування екскурсій. В історії екскурсійної справи надзвичайно важливо вивчити питання про те, як саме екскурсії сприяли підвищенню культурно-професійного рівня вчителів, підготовці майбутніх керівників екскурсій.

Окремі питання організації та проведення екскурсій для вчителів розглядались в працях російських та українських педагогів імперської доби А. Бєлгородського, Н. Арепьєва, А. Акимова, С. Русової; в роботах сучасних російських та українських дослідників Г. Довженка, Л. Березовської, А. Розсохи. Але загалом ця проблема вивчена ще недостатньо.

Джерельною базою даного дослідження стали архівні документи, що зберігаються в Державному архіві Київської області, Державному архіві м. Києва та опубліковані архівні документи у різних тематичних збірниках. Це дає автору змогу більш детально дослідити вказану проблему.

Метою дослідження є розкриття ролі екскурсій в підвищенні культурно-професійного рівня учительства в Україні на початку XX століття.

Науково-педагогічні товариства, що діяли в Україні в кінці XIX - на початку XX ст.: Педагогічне товариство взаємодопомоги, Фребелевське педагогічне товариство, Товариство народних дитячих садків, Київське обласне педагогічне товариство та ін. ставили собі за мету підтримувати професійний та культурний рівень педагогів, намагалися поєднати теорію з практикою. З метою підвищення загальнопедагогічного та культурного рівня учительства ці товариства використовували різні форми науково-просвітницької діяльності.

Піклуючись про підвищення культурно-професійного рівня учительства, українська демократична інтелігенція порушила питання організації екскурсій й для самих вчителів. Так, директор Сумського реального училища А. С. Грицай звертав увагу педагогічної громадськості на той факт, що багато провінційних вчителів за браком коштів нікуди не їздили, «серед них є такі, які не бачили великої річки, ...гори, будь-якої історичної пам'ятки, цікавих представників флори і фауни» [4; с. 148]. На думку С. Ф. Русової, екскурсії мали бути обов'язковими не лише для учнів, а й для учителів. Вона твердила, що екскурсії піднімають настрій учителя і дають йому силу таких цікавих й корисних вражень і відомостей [8; с. 67]. Звертав увагу на важливість екскурсій для викладачів і директор 6-ої київської чоловічої гімназії Д. П. Яновський [2, арк. 5].

З метою підвищення кваліфікації керівників екскурсій з числа вчителів на початку XX ст. починають проводитися і педагогічні екскурсії. Так, Кримсько-Кавказький гірський клуб у 1902 р. організував першу навчальну екскурсію до Криму для педагогів Одеського навчального округу. В подальшому клуб неодноразово організовував екскурсії для вчителів.

Педагогічні екскурсії Клубу стали однією з дієвих форм пропаганди екскурсій та туризму в Російській імперії. У наступні роки учасники тих екскурсій прямували до Криму вже з десятками своїх учнів, виконуючи тим самим завдання Клубу «спрямовувати російських туристів могутнім потоком у цей благодатний край» [7; с. 21].

З метою підвищення культурного рівня вчетелів педагогічні товариства для своїх членів орга-

нізовували різноманітні екскурсії. Так, у 1903 р. до Київського педагогічного товариства взаємної допомоги з проханням організовувати екскурсії по Дніпру звернулося Вітебське учительське товариство взаємодопомоги. У 1904 р. Правління Київського педагогічного товариства взаємної допомоги безкоштовно розмістило екскурсантів-педагогів з Харківської губернії в гімназії П. Новицької, а секретар товариства В. Костецький організував кілька екскурсійних маршрутів по Києву та до його околиць [6; с. 133].

Цікаві відгуки про свої враження від перебування в Києві, Одесі, Катеринославі залишила група російських вчителів, які подорожували Україною у 1910 р. за маршрутом № 11 від Московського відділення Російського товариства туристів, зокрема про одеського керівника екскурсій – вчителя одного із міських училищ: «Этот добродушный малорос высказал столько такта и товарищеского единения, что положительно завладел нашими симпатиями» [9; с. 99].

Екскурсії організовували також і для народних вчителів, до яких з підозрою ставились царські чиновники, вбачаючи в них потенційних «агітаторів» проти самодержавної влади. Таємне листування між департаментом поліції, губернськими і обласними жандармськими управліннями та охоронними відділеннями свідчить про постійний контроль за народними вчителями. Поліція втручалась під час проведення екскурсій на могилу Т. Шевченка [6; с. 101]. Особливий нагляд здійснювався за екскурсіями членів Товариства народних університетів Петербурга і Товариства технічних знань Москви, іншими громадськими організаціями, які влаштовували екскурсійні поїздки по різних містах імперії, в тому числі й в Україну.

Так, у циркулярі департаменту поліції від 29 червня 1911 р. начальники губернських жандармських управлінь і охоронних відділень зобов'язувались доводити до відома департаменту поліції про всі такі екскурсії і вжиті до них заходи.

Спроби проводити екскурсії українською мовою теж викликали підозри у поліції. Так, влітку 1906 р. під час проведення екскурсії для слухачів курсів українознавства, що були влаштовані Всеукраїнською спілкою вчителів і діячів народної освіти по Царському саду, коли керівник екскурсії пояснював історію земної пори, екскурсанти раптом були оточені жандармами. Лише коректні пояснення професора заспокоїли охоронців порядку [6; с. 101].

З метою підвищення культурного рівня учительства, починаючи з 1903 року, земства сприяли організації та проведенню загальноосвітніх учительських екскурсій [12; с. 59]. Такі екскурсії мали на меті розширювати краєзнавчі знання вчителів.

Земства виділяли кошти на організацію проведення вчительських загальноосвітніх курсів, планом роботи яких передбачалося проведення екскурсії для курсистів. Так, з 603 слухачів вчительських курсів, що відбувалися у 1912 р. в Харкові, 369 осіб користувалися коштами губернських земств, 298 осіб – Харківського земства, 48 осіб – повітових земств [10; с. 11]. На початку ХХ ст. це питання набуває певних організаційних форм, проте залишається здебільшого винятково у формі приватної ініціативи та за власний кошт вчителів.

Передова педагогічна громадськість намагалася поставити екскурсії та батьківщинознавство на службу патріотичних і демократичних традицій виховання населення, в тому числі й учительства.

У 1912 р. Київський навчальний округ організував екскурсії для 600 народних вчителів, кожна група вчителів оглядала святі та інші пам'ятні місця м. Києва протягом 7 днів. Керівниками екскурсій були: педагог-методист, директор народних училищ Т. Г. Лубенець, зав. училищем ім. Терещенка Г. Н. Якубовський і викладач історії другої київської чоловічої гімназії М. В. Пахаревський. Миколу Пахаревського досить часто запрошували для проведення екскурсій по давньому Києву як для учнів, так і для вчителів [1; арк. 3-4 зв.].

Він особисто розробив екскурсійну програму для вчителів, розраховану на 7 днів. Програма мала відповісти на запити морально-релігійного, розумового та естетичного характеру, ознайомити екскурсантів не тільки із славним минулим, а й сьогоденням Києва. М. В. Пахаревський мав досвід в екскурсійній справі, екскурсії з народними вчителями проводив він й у попередні роки. У 1913 р. для вихованців учительських семінарій було влаштовано 8 екскурсій по Києву під керівництвом М. В. Пахаревського.

Величезний інтерес у вчителів викликала Всеросійська виставка 1913 у Києві. Із загального числа екскурсантів Виставки 56% складали учні та вчителі. Серед них була й група вчителів Каменецького земства Подільської губернії, що прибула до Києва і оглядала Всеросійську виставку. Екскурсії для вчителів проводилася й в Одесі. У 1913 р. правління Педагогічного товариства взаємодопомоги влаштувало низку екскурсій для вчителів, а у 1914 р. для вчителів були організовані екскурсії у Вилкове, Кілію, Ізмаїл. Інтерес вчителів до природних об'єктів спонукав їх взяти участь в екскурсіях й на гранітні камено-

ломні в с. Олександрівському Єлизаветградського повіту Херсонської губернії, в Ґрунтовий музей Новоросійського університету.

Проводились екскурсії для вчителів у Криму. У травні 1913 р. севастопольські вчителі під керівництвом П. Д. Гальцева здійснили зоологічну екскурсію в Інкерман, метою якої було ознайомлення екскурсантів з узбережною морською та весняною прісноводною фауною.

Понад 90 вчителів земських шкіл Таврійської губернії на чолі з директором народних училищ Таврійської губернії С. С. Маргаритовим і головою архівної комісії археологом Маркевичем оглядали з екскурсійною метою Севастополь та його околиці. У 1916 р. в екскурсіях, організованих Кримсько-Кавказьким гірським клубом, взяли участь 210 осіб з числа вчителів, що склало 33% від загального числа обслугованих екскурсантів (підраховано автором).

Окрім проведення екскурсій для вчителів науково-педагогічні товариства відкривали педагогічні курси, під час проведення яких в години, вільні від занять, організовувались для курсистів екскурсії, що мали піднімати культурний рівень вчителів й готувати їх для відповідної роботи – керівників екскурсій для учнів.

На перших курсах для народних вчителів в м. Києві, що відбулися у 1907 р., влаштовувались екскурсії з метою ознайомлення з пам'ятками міста та його околиць. В курсах брали участь 200 слухачів, а також 54 вільні слухачі [11; с. 31]. У червні-липні 1911 р. в Полтаві під час проведення загальнопросвітницьких учительських курсів відбувалися екскурсії курсистів в місцеві музеї, друкарні, земський кустарний склад, на водогін, електричну станцію, земську черепичну тощо. Всюди пояснення надавали знавці своєї справи. Це свідчить про інтерес слухачів не тільки до пам'яток культури, а й до виробництва, технічних новинок.

Для слухачів київських загальноосвітніх учительських курсів влаштовувались екскурсії та подорожі по Дніпру. Учителі побували у Видубицькому монастирі, де поклали вінок на могилу відомого російського педагога К. Ушинського.

Відбувалися такі курси не лише в Києві. В Одесі у липні 1912 р. слухачі педкурсів для вчителів єврейських народних училищ при Товаристві просвіти між євреями в числі 200 осіб побували на екскурсії в Інкермані. Земські педкурси, що були влаштовані в Одесі в березні 1913 р., також організовували екскурсії для своїх слухачів.

З метою ознайомлення вчителів з історією археології та сакральними пам'ятками Криму для слухачів учительських курсів при Таврійській дирекції в липні 1913 р. були влаштовані екскурсії в Інкерман, Херсонес, Георгіївський монастир. У цей же рік слухачі харківських педкурсів також здійснювали цікаві екскурсії та подорожі. А слухачі учительських курсів у Гадячі по їх закінченні здійснили екскурсію до Києва, де ознайомились з місцевими пам'ятками. 31 травня 1915 р. курсистки та керівники педкурсів при Вінницькому учительському інституті здійснили екскурсію на могилу М. І. Пирогова в село Вишня.

У 1916 р. слухачі та слухачки педкурсів, організованих у Сімферополі дирекцією народних училищ, здійснили науково-освітні екскурсії в Бахчисарай та його околиці, відвідали природно-історичний музей губернського земства, де пояснення про експонати музею їм надавав викладач географії та природознавства В. Смирнов.

Знайомство з пам'ятками історії, культури, природи, відвідування музеїв і виробничих об'єктів під час таких екскурсій відкривали простір для краєзнавчої роботи вчителів.

На початку XX ст. започатковується функціонування перших спеціалізованих курсів з підготовки керівників екскурсій (екскурсоводів). Вони організовувались в різних містах Російської імперії, зокрема й в Україні, і викликали великий інтерес серед вчительського середовища.

Розуміючи, що для подальшого розвитку екскурсійної справи необхідно відповідне число підготовлених керівників екскурсій, правління Кримського гірського клубу з 1902 р. почало підготовку керівників екскурсій з числа шкільних учителів.

Широкий резонанс в суспільстві мала організація і проведення перших у Києві 20-денних курсів з підготовки керівників екскурсій для дітей у природу в квітні-травні 1915 року. Організатором цих курсів був видатний український зоолог, зоогеограф, популяризатор біологічних знань, громадський діяч Володимир Михайлович Артоболевський.

У 1916 р. такі ж самі курси працювали й у Одесі, де ними опікувалися одеські вчені та педагоги. Передові вчені вважали, що для підняття значення екскурсій як навчального засобу важливо налагодити певним чином справу підготовки вчителів-керівників екскурсій. На думку В. В. Акимова, подібна підготовка вчителів мала відбуватися в тих навчальних закладах, звідки виходили майбутні вчителі, але на початку XX ст. ця робота ще не була налагоджена відповідним чином, тому мова йшла про відповідну курсову підготовку [3; с. 24].

Цю думку поділяли педагоги-керівники екскурсій, зокрема, викладач петроградської 1-ої гім-

назії А. Бєлгородський зазначав, що «від керівника вимагається наукова або теоретична підготовка, практичні навички у веденні екскурсій, особисте, безпосереднє знайомство з місцевістю, куди він планує здійснити поїздку з учнями» [5; с. 38].

На початку XX ст. питання підготовки екскурсійних кадрів стали все на часі, їм починають надавати більше уваги. Це було продиктовано тим, що екскурсії в системі середньошкільної освіти набувають широкого застосування і виникає потреба в залученні до екскурсійної роботи кваліфікованих кадрів викладачів-екскурсоводів.

Таким чином, на початку XX ст. екскурсії для вчителів відіграли важливу роль у підвищенні загальнопедагогічного та культурного рівня учительства. Ці екскурсії були різноманітними за спрямуванням, вони охоплювали всі галузі життя, історію, природу, промисловість, торкались різних регіонів України. Вчителі-екскурсанти знайомилися з усіма сферами тогочасного життя суспільства. Це розширювало їх світогляд, вони ставали більш освіченими, набували певних краєзнавчих знань про історію, побут, культуру свого народу. З іншого боку, вчителі набували й досвіду проведення екскурсій, готувались до самостійної екскурсійної роботи з своїми учнями-вихованцями. Організація та проведення екскурсій для сучасних педагогів залишається актуальною і в наш час. Тому досвід, набутий попередніми поколіннями організаторів і керівників екскурсій для вчителів, може стати в нагоді нинішнім працівникам екскурсійної сфери в Україні.

Джерела та література

1. Державний архів Київської області, ф. 347, Оп. 1, спр. 2503.
2. Державний архів у м. Києві, ф. 182, оп. 1, спр. 171: Об экскурсиях учеников гимназии 1911-1913 гг. – 13 арк.
3. Акимов В. В. Постановка учебного дела в земских школах / В. В. Акимов // ЖМНП. - Петроград: Сенатская типография, 1916.
4. Арепьев Н. Организация общеобразовательных экскурсий в средней школе / Н. Арепьев // Вестник воспитания. – М.: Типография И. Н. Кушнерев и К°, 1901. – С. 134-148.
5. Белгородский А. Ученические экскурсии (краткий исторический очерк, значение и организация) / А. Белгородский. – Петроград: Издательство Н. П. Карбасникова, 1916. – 91 с.
6. Березовська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (др. пол. XIX – поч. XX ст.) / Л. Д. Березовська. – К.: Молодь, 1999. – 191 с.
7. Долженко Г. П. Экскурсионное дело / Г. П. Долженко. – Р/Д- Москва: ИКЦ «Март», 2001. – 304 с.
8. Русова С. Ф. Шкільні екскурсії та їх значення / С. Ф. Русова: Світло, квітень 1911.
9. Образовательные экскурсии по России: Сборник-отчет за 1910 г. – М.: Типография Л. В. Пожидаевой, 1911. – 128 с.
10. Харьковское губернское земство. Отчет по организации учительских общеобразовательных курсов в 1912 г. (29 мая – 1 июня). – Харьков: Изд-во «Печатня С. П. Яковлева», 1912/. – 18 с.
11. Циркуляр по управлению народными училищами. Приложение к «Циркуляру по управлению Киевским учебным округом». – К.: Тип. Н. Кушнерев и К°, 1907. - № 2.
12. Чарнолуский В. Земство и народное образование / В. Чарнолуский. – СПб: Тип. М.А. Александрова, 1910. – 345 с.

Светлана Грибанова

Экскурсии как метод повышения культурно-профессионального уровня учительства в Украине в начале XX ст.

В статье рассматриваются вопросы организации и проведения экскурсий в среде украинского учительства в начале XX ст., их роль в повышении профессионального уровня учителей и подготовке будущих руководителей экскурсий.

Ключевые слова: *экскурсия, учителя, руководители экскурсий.*

Svetlana Grybanova

Excursions as Method of Rising Cultural-Professional Level of Teachers in Ukraine at the Beginning of the XXth Century

The article deals with the questions of arranging and performing excursions among Ukrainian Teachers’ communities at the beginning of the XXth Century. The role in rising professional level of teachers and the training of future excursion guides are under consideration.

Key words: *excursion, teachers, excursion guides.*

ISSN 2222-5250

УДК:94(477):712

Дмитро Розовик, Олеся Розовик (м.Київ)

ТАШАНСЬКИЙ ПАРК НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ: 240 РОКІВ ВІД ЗАСНУВАННЯ

У статті розкривається історія створення та сучасний стан одного з найстаріших парків України.

Ключові слова: *археологія, культура, кургани, ландшафт, паркові насадження.*

Створення Ташанського парку, як одного з найдавніших в Україні, не можна розглядати без історії заснування с. Ташані. Його історія надзвичайно багата та цікава з багатьох точок зору: археологічної, історичної, природо-кліматичної, географічної. Утворення села як постійно або з різних причин тимчасово нежилого населеного пункту, сягає у глибоку давнину до нашої ери. Про прадавню історію с. Ташань свідчать багато археологічних пам'яток, які знаходяться на його території чи прилеглих до нього сіл. Ці джерела переконливо показують, що тут населення жило ще у давні часи, відлік яких розпочинається з первісного суспільства. Так, у трьох кілометрах від Ташані знаходиться Добраничівська стоянка. Вона датується 12 тис. до н.е. На території Переяславщини, у тому числі недалеко від Ташані, є пам'ятки неоліту, енеоліту, трипільської культури, епохи бронзи, залізного віку, зарубинецької та інших культур.

Особливо багата Переяславщина на пам'ятки скіфського періоду. На її полях знаходиться близько сотні курганів цієї доби, які збереглися до наших днів, та не менша кількість знищених і розораних в різні епохи, від яких залишились лише пагорби на полях і в селах. Ще у досить доброму стані зберігся земляний вал. Він проліг від правого високого берега р. Супій (поблизу с. Ташані) у напрямку Дніпра, довжиною приблизно 25 км. За всіма ознаками та археологічними знахідками, які у ньому виявлялися, цей вал, як, можливо, і ряд інших валів Переяславщини, були насипані у скіфську добу. Цієї думки дотримуються вчений-скіфолог Б.Шрамко, Г.Ляскоронський, Б.Рибаков та інші історики [5, с. 55-56].

Зупиняючись на характеристиці валу як земляної споруди, слід зазначити, що нині його основа становить 8–10 метрів, а висота – 3–4 метри. Перед валом знаходився широкий і глибокий рів. Його ознаки збереглися до наших днів. Вал насипався як оборонна споруда. Через нього неможливо було перейти непоміченим вартою навіть невеликій групі людей. Разом з тим, він міг мати і господарське значення, тому що на випадок захоплення у місцевого населення худоби, яка випасалася в степу, або інших матеріальних цінностей, їх неможливо було вільно перемістити через вал [4, с. 341]. До цього слід також додати, що створення такої великої і трудоємної споруди було під силу лише матеріально міцним й чисельним людським громадам, які мешкали на цій території.

Тут автори хочуть зробити відступ і зазначити, що протягом багатовікової історії окремі ділянки валу були розкопані при проведенні сільськогосподарських робіт. Однак наприкінці 1990-х років, незважаючи на наявність на ньому охоронного знаку історичної пам'ятки, між с. Денисами і Ташанню 120 м валу, який добре зберігся до наших днів, невідомо за чиїм дозволом було знято з поверхні разом із великим, можливо скіфським курганом, а ґрунт вивезений. Такі дії не виправдані ніякими потребами, тому що поряд, у декількох метрах від валу, на неораній території можна було набрати набагато більше чорнозему, ніж його було взято з валу. Наслідком цих дій стало нищення частини цінної історичної пам'ятки.

Щодо курганів, то на полях Переяславщини вони насипані як окремо, так і масивно – від декількох до десяти і більше одиниць. Це біля Стовп'яг, Виповзок, Сомкової Долини, Соснови, Денис, станції Переяславської та інших селах району. Є великий курган і в с. Ташань. Він у доброму стані зберігся до наших днів. Нині його висота становить 10-12 м, а основа – понад 50 м. За останні 40-50 років, за спостереженням одного з авторів цієї праці, внаслідок різних природно-кліматичних впливів та господарської діяльності людей навколо кургану, його висота зменшилася приблизно на 7-8 м. Ймовірно, на пониження висоти кургану вплинули його розкопки. За переказами, які передаються у цій місцевості з покоління в покоління, у середині XIX ст., за наказом князя К.Горчакова, його кріпаки (жителі Ташані та інших сіл) впродовж декількох місяців зняли дві третини кургану, проникли глибоко під його основу до самого поховання. Все,

що було знайдено в процесі розкопок, князь забрав до своєї музейної колекції. Ця величня земляна споруда, яка за описами очевидців того часу сягала приблизно 40 м висотою, почала просідати, руйнуватися і зменшуватися. Можна тільки уявити, яких розмірів був курган, коли його насипали, і яка кількість людей була залучена до цієї великомасштабної роботи. Зрозуміло, що це було місцеве населення, з високим рівнем економічного розвитку. Цій громаді було посильно створити таку грандіозну споруду та з великими почестями (і, мабуть, значними матеріальними цінностями) поховати відому людину того часу. За визначенням археологів, цей курган відноситься до епохи міді-бронзи, тобто III тис. до н. е. Однак під час розкопок у ньому були виявлені предмети скіфської доби. Це свідчило про те, що названий курган був випадково чи то свідомо насипаний на місці давнішого поховання, або він відноситься до скіфського періоду. У 1970 р., коли недалеко від цього кургану робили земляний насип для дороги з твердим покриттям, бульдозерами був розгорнутий курган-пагорб і вигорнуто на поверхню землі уламки керамічного посуду, датовані 6 – 5 ст. до н. е. А таких курганів на прилеглих до Ташані полях нині знаходиться більше десяти. За переказами, які існують серед жителів села, в огляді – дослідженні вказаного кургану брав участь член археографічної експедиції Т.Шевченко. Він побував у с. Ташань і навіть змалював у парку великого дуба, вік якого на той час становив понад 500 років. Серед малюнків Т. Шевченка, які збереглися, є декілька зображень дубів. Один з них, хоч і не підписаний, що це з Ташанського парку, але своїми обрисами нагадує того дуба, який у Ташані змальовував Т. Шевченко і якого називають «Тарасовим». Спогади ташанців, що в їхньому селі побував Т.Шевченко, небезпідставні. Він у 1843 і 1844 рр., неодноразово переїжджаючи з Переяслава у Яготин, міг їхати тільки через Ташань. На той час це була найкоротша транспортна дорога з Переяслава на Яготин, Пирятин, Лубни з переправою у районі Ташані через р. Супій [1, с. 94, 97, 126, 378]. Цим шляхом із Пирятина у Переяслав Т. Шевченко проїжджав влітку 1859 р. і не виключається можливість, що зупинявся у черговий раз на відпочинок у с. Ташань. Про його переїзди через село та перебування у маєтку М. Голіцина та К. Горчакова збереглися спогади у жителів села й до наших днів.

Таким чином, названі археологічні пам’ятки свідчать про те, що на території с. Ташань постійно мешкало населення вже до скіфського і у скіфський період та наступні століття. Доказом цього є не тільки вал і кургани, а й численні залишки матеріальної культури тієї епохи. Їх знаходили і донині знаходять під час земельних робіт та торфорозробок як у названому, так і в сусідніх селах. Зокрема, недалеко від Ташані, в руслі р. Супій, що була судноплавною ще до початку XX ст. і по якій велася жвава річкова торгівля, наприкінці 1950-х років, під час копання торфу, на глибині приблизно двох метрів, був знайдений великий човен з бронзовими ємностями грецького виробництва. У них із Греції, або грецьких міст Причорномор’я транспортувалося вино та оливкове масло для продажу в місцевих селах скіфам-землеробам. Нині цей посуд зберігається у Національному музеї історії України в м. Києві. А у сусідньому з Ташанню селі Денисах у 1905 р. було знайдено великий скарб золотих грецьких виробів (браслети, кулони, діадеми, монети тощо), які датувалися 4-3 ст. до н. е.

Існувало велике поселення на території Ташані після скіфського періоду й у наступні століття. Тут варто зауважити, що історично так склалося, що Переяславська земля, а згодом князівство, перебувало в центрі багатьох подій, які тією чи іншою мірою впливали на історію всієї Русі, у тому числі й України. Не даючи широкої характеристики всім подіям, які тут відбувалися до часів Київської Русі і у IX – XIII ст., лише зазначимо, що переяславці та жителі князівства впродовж століть боролися з різними кочівниками. Через князівство проходив торговий шлях «із варяг у греки». Переяславці вели торгівлю з Візантією. Звідси пішла назва Подніпров’я – Україна. Князь Переяславський Юрій Долгорукий із жителями князівства заснували Москву, Юр’єв (Тарту), Переяслав-Залеський та інші міста Північно-Східної Русі. Окремі з них згодом перетворилися у центри князівств. Поряд з побудовою міст у ці регіони була привнесена й культура південноруських слов’ян – українців, їх побут, звичаї, організація економічного життя тощо. Ймовірна можливість, що у цих процесах брали участь жителі Карані, Строкови, Цибель, Ташані та інших сіл Переяславщини [6, с. 323, 354, 365, 370, 380]. Щодо Ташані, то до часів Київської Русі це вже був великий населений пункт. Приблизно наприкінці VIII – початку IX ст. Ташань було перетворено у потужне укріплення, а його жителі впродовж тривалого часу успішно відбивали напади на Переяславщину хазар, печенігів, половців та інших кочівників.

Географічно село знаходилося у дуже зручній для проживання і навіть оборони від ворожих нападів місцевості. У східній частині села проті-

До статті Дмитра та Олесі Розовиків «Ташанський парк на Переяславщині: 240 років від заснування» (стор. 107–111)

До статті Дмитра та Олесі Розовиків «Ташанський парк на Переяславщині: 240 років від заснування» (стор. 107–111)

кала широка і глибока р. Супій. З північного боку знаходилася велика затока Супою, з півдня – далеко в степ заходив глибокий і широкий яр – балка, на дні якого протікала річка. Лише західна частина села була відкрита для вільного виходу в степ. Але її жителі викопали тут великий рів, звели земельний вал, високий дерев'яний частокіл, тобто відгородилися від поля, тому цю місцевість називали Городищем. У ньому фактично й проживало все населення Ташані. Городище стало міцною військовою фортецею, яка захищала від ворогів не тільки жителів Ташані, а й інші прилеглі до Переяслава населені пункти.

За переказами, під час нападу монголо-татар на Переяслав їх основні сили зі сходу переправлялися через р. Супій недалеко від Ташані і у 1239 р. стали табором біля села. Донині ця місцевість називається Таборищем. У 1950-х роках на її території, під час земельних робіт, знаходили уламки монголо-татарської зброї, посуду тощо.

Торкаючись питання про назву Ташань, автори не зовсім погоджуються із твердженням окремих дослідників краю про її тюркомовне походження, що означає «камінь». Ця назва з'явилася нібито тоді, коли монголо-татари стояли біля села табором, деякий час не могли оволодіти Ташань-городом, і тому назвали його каменем. Однак, якщо подивитися на це означення глибше і розкласти слово на частини, то побачимо, що назва Ташань співзвучна і навіть складається з двох кореневих й наближених до назви гір Тянь-Шань (висота, підвищення, гори). На думку авторів, ймовірно, що цю назву території, на якій розташована Ташань, дали скіфи-кочівники. Це пов'язане з тим, що вказана місцевість, порівняно з прилеглою до неї територією, знаходиться на чітко окресленому підвищенні. Вона здалеку нагадує гірське плато, яке було видно далеко в степу. До того ж, насипаний біля Ташані високий поховальний курган-велетень виглядав як вершина цього підвищення, і його обриси було видно за десятки кілометрів.

Є також думка, що назва села походить від назви річки Ташанька, яка протікала поряд з селом і впадала в р. Супій. Ця версія також має право на існування. Відомо, що люди з давніх-давен селилися на берегах річок, які були для них вагомим джерелом існування. Природно, що вони давали їм власні назви, які передавалися з покоління в покоління. Назви річок, місцевості, гір, озер тощо є найбільш стійкими, і багато їх найменувань незмінно дійшли до наших днів. При відсутності писемних джерел саме через географічні назви ми отримуємо окремі елементи мови, термінів, якими спілкувалося населення у ті прадавні часи. Звідси можна зробити висновок, що назви річок, а, відповідно, і багатьох населених пунктів, зокрема, й с. Ташань, склалися не у XIII ст., а на багато століть раніше. Назви окремих з них на Переяславщині звучать так: Супій, Трубіж, Недра, Сага, Альта, Броварка, Карань, Ташанька, Стряква, Цибля та ін. [6, с. 370, 374].

У час визвольної війни під керівництвом Б.Хмельницького Ташань входила до Переяславського полку. У відомостях про місцевість Переяславського полку, складених у 1730 р., зазначалося, що Ташань здавна було вільне військове, тобто козацьке село [7, арк. 177-178]. А потім воно по черзі потрапляло під управління (далі – володіння) переяславських полковників Івана Лисенка, Івана Момота, Івана Мировича, Стефана Томара, Павла Доброницького та генеральші Контакузівни [3, с. 41, 45, 63].

У 1770 р. за рішенням імператриці Катерини II та указом Сенату село було передане графу П.Рум'янцеву-Задунайському. Згодом, подорожуючи по Україні, Катерина II завітала в Ташань і, на зразок європейських столиць, звеліла побудувати у Ташані великий замок, розширити на р. Супій пристань, а на прилеглих до замку територіях та біля адміністративних будівель висадити парк з елементами англійської і французької паркової культури. З Ташані П.Рум'янцев протягом 16 років управляв всією Україною [8, арк. 1–2]. Після смерті графа Ташань належала його сину С.Рум'янцеву. З 1854 р. – князю М.Голіцину [9, арк. 192–194], а з 1850-х років до 1917 р. – князю К.Горчакову та його спадкоємцям. Є така версія, що Костянтин Горчаков виграв Ташань у Миколи Голіцина в карти, інша – що викупив у нього. На той час Ташань була великим селом і мала майже 2 тис. жителів [10, арк. 42 – 44].

Виконуючи накази Катерини II, у 1775 р. П.Рум'янцев заклав парк на площі у 145 га. Він прилягав безпосередньо до графського замку, який було побудовано на правому високому березі р. Супій, старовинному місці фортеці – Городищі. Парк охопив частину рівнинної степової території та існуючі тут яри і балки. Ще до його створення у низинах обраної під парк місцевості росло багато різних дерев і кущів. Особливо серед них виділялися дуби віком 700-900 років, висаджені ташанцями ще до часів Київської Русі. Цей рукотворний лісовий масив жителі села використовували у літній період як захист для корів, овець і табунів коней від спеки. Існуючі лісові насадження та рельєф місцевості надавали новостворюваному парку особливої природної краси, а числен-

ні насадження дерев та різноманітні кущі створювали у літній жаркий період приємну прохолоду і зволожений для місцевості мікроклімат.

Впродовж всього XIX ст. парк територіально постійно збільшувався, зростав у ньому й масив висаджених різних порід дерев та кущів.

Головною частиною парку стала широка алея, обсаджена з обох сторін каштанами та кленами в два ряди. На її узбіччі ріс самшит. Алея була викладена цеглою. У кінці алеї вже князем К.Горчаковим були насаджені їстівні каштани, а на схилах ярів – грецькі горіхи й ліщини. В парку є природне підвищення – Чмирова гора. У часи П.Рум’янцева це місце було обладнане для прийому та розваги гостей. На схід від парку розкинулися луки – заплави давнього русла річки Супій. Частину схилів парку засадили вільхами, а окремі ділянки – хвойними породами дерев, переважно ялинами, каштанами, липами та іншими деревами.

Характерною ознакою парку є те, що первинно його ландшафт у цілому нерівний. У парку є багато схилів, долин та шість ярів. На схилах першого яру ростуть каштани, берести, липи, гледичії (занесені в Червону Книгу), грецькі горіхи, акації, модрини, дуби череваті, ясени, берези, сосни звичайні. Біля Чмирової гори є пірамідальний дуб. Ближче до р. Супій ростуть вільхи, осики. Біля яру знаходяться старі дуби, віком по 600-700 років.

У 1855 – 1867 рр. М.Голіцин побудував у парку будинок з червоного дерева, розширив ділянки парку. Площу другого і третього яру доповнили посадками граба, сосни, дуба, сосни Веймутова. Парк відмежували від поля глибоким ровом. Посередині парку знаходиться велика впадина, утворена двома ярами. Там висадили ділянку бархату амурського або коркового дерева.

В часи Горчакових парк було розширено, окультурено та доповнено рядом хвойних та листяних дерев. Князь К.Горчаков побудував у кінці алеї будинок на свій смак з рисами середньовічного стилю. За наказом князя у 1901 р. було викопано перший ставок з островом, а його береги обсаджені канадським сріблястим кленом.

У 1902 р. був викопаний другий ставок і обсаджений чорними та сірими горіхами, соснами кримськими, звичайними та сріблястими ялинами. У ставках вирощували коропів, карасів червоних річкових, раків тощо.

На схід від другого ставка у 1903 р. було споруджено третій, глибиною понад 6 м., з чистою джерельною водою. На північній і південній частині ставу були посаджені ділянки ялини звичайної, а у водоймі були розведені рідкісні види риб. Вибрану з ставків землю використано для побудови греблі через старе заболочене русло річки Супій. Гребля згодом стала дорогою до невеличкого ліска, який назвали Лукою. У Луці тримали мисливських собак [2].

Крім листяних та хвойних дерев, а їх при К.Горчакову було висаджено більше сотні найменувань, у парку росло багато різновидів кущів. Це – глід, бузок, ялівець козачий, акація жовта, туя, бересклет, шипшина, терен, черемуха біла, самшит, крушина ламка, жасмин, калина, барбарис, бузина, верболіз, живокіст, малина, ожина, верба біла, верба плакуча, шовковиця. В парку ростуть рідкісні сон-трава, астрагал шерстисто-квітковий, горицвіт дволистий, ряст великий, калюжниця, біле латаття, глечики жовті, мати-й-мачуха, підсніжники, зірочка бліда та інші трави й рослини.

У парку водяться дятли, сиворакші, синиці, сойки, бугаї, вальдшнепи, очеретянки, солов’ї, кроншнепи, шпаки. Серед звірів – заєць русак, лисиця руда, куниця кам’яна і лісова, тхір лісовий, видри, бобри, ондатри, норки.

У частині парку, ближче до с. Горбані, яка поступово перетворюється у ліс, ростуть білі гриби, лисички, маслюки, опеньки та інші види грибів.

У період національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. землі князя Горчакова були конфісковані і передані селянам. У державну власність перейшов і парк. Замок та ряд інших приміщень ташанці поступово розібрали, а на їх місці відкрили базарну площу. Інші приміщення, які належали князю й знаходилися в центрі села, були перетворені у адміністративні та культурні заклади. До 1980-х років, у парку, який знаходився у підпорядкуванні Студенківського лісництва та під контролем місцевого колгоспу «Дружба» й Ташанської сільської ради, підтримувався цілковитий порядок. У ньому часто у вихідні дні відпочивала молодь з Ташані й навколишніх сіл, проводилися різні фестивалі, конкурси художньої самодіяльності, відзначення різних державних свят. Київська кіностудія ім. О.Довженка в парку відзняла багато сюжетів для кінофільму за драмою-феєрією Л.Українки «Лісова пісня» та ряд науково-документальних стрічок про природу України і парки республіки.

До наших днів у парку збереглося багато вікових дерев. Зокрема, у середині 1960-х років, під час розмиву весняною повінню схилу балки упав дуб-велетень. В основі він був більше 2 м, а висотою – понад 35 м. Це був останній дуб, вік якого сягав до 1000 років. Для того, щоб вивезти його з парку, була викликана спеціальна бригада з лісопильною технікою. Впродовж тижня її робіт-

ники розпилювали дуба. Частину деревини передали місцевому колгоспу на господарські потреби, а іншу – відправили в Міністерство лісового господарства УРСР для наукового дослідження.

У парку й сьогодні ще росте дуб, якого у свій час змальовував Т.Шевченко, перебуваючи у с. Ташань під час обстеження вже згаданого кургану. За оцінкою агрономів-лісоводів, нині його вік становить 800 років. У парку росте також майже його ровесник – «Дуб кохання». Про його назву складено багато легенд. Ростуть у парку на одній з алей три дуби-брати. Їх вік – 500 років. Вони виросли з однієї основи. За переказами-легендами вони нібито проросли зі стовбура дуба-велетня, якого колись пошкодив ураган чи, можливо, людські руки.

Однак із реформуванням колгоспно-радгоспної системи на початку 1990-х років та приватизації матеріально-технічної бази діючого тут колгоспу «Дружба» припинилося фінансування догляду парку. Не виділяє кошти на різні упорядкувальні роботи й Студенківське лісництво, на утриманні якого знаходиться парк. Наслідком такої безгосподарності став занепад парку, перетворення багатьох його ділянок у чагарники, лісові зарості, забур'янення. З'явилися непоодинокі випадки вирізки на господарські потреби цінних порід дерев, у тому числі рідкісних і екзотичних видів. Багато дубів, вік яких сягав 700-900 років – повсихали. Починають всихати й хворіти дуби віком 500-600 і навіть 300-350 років, у тому числі «Дуб кохання» і «Тарасовий дуб». Збіднів парк й на інші види рослин та дерев, які тут вирощувалися для розмноження навіть у теплицях і парниках в попередні 150 років. Йде процес поступового замулення і заростання водоростями ще в недалекому минулому чистих рукотворних ставків. У даний час парк залишається практично недоглянутим. У ньому не ведуться природоохоронні роботи. Окремі його ділянки перебувають в абсолютно занедбаному стані. Вони завалені посохлими деревами, які ніхто не прибирає. Від них на здорові дерева поширюються різні грибкові захворювання та паразити. Маса цінних екзотичних і рідкісних дерев гине від омели, а кущі і рослинність – від бур'янів. Звичайно парк ще можна врятувати, якщо віднести його до переліку об'єктів національного садово-паркового мистецтва та поставити під державну охорону і догляд. Назріла також необхідність, щоб природо- і пам'яткоохоронні організації Переяславщини і Київщини виступали з ініціативою і допомогли відкрити в Ташані пам'ятні знаки П.Рум'янцеву та К.Горчакову, які тут проживали тривалий час. П.Рум'янцева слід відзначити як засновника парку. К.Горчакова – як особу, яка дбала про розширення парку, наповнення його різними насадженнями, окультуренням і збереженням парку як природного заповідника.

Джерела та література

1. Жур П. Труди і дні Кобзаря / П. Жур. – К.: Дніпро, 2003. – 517 с.
2. Інтернет-ресурси: Ташанський парк. Режим доступу: http://www.tashanpark.com/park.html; Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення «Ташанський парк». Режим доступу: http://atur.com.ua/index.php?id=1524.
3. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк / В.Кривошея. – К. «Стилос», 2004. – 418 с.
4. Максимович М.А. Собрание починений. Т. II / М.А.Максимович. – К.:ИПУ, Київський університет, 2007. – 524 с.
5. Смолій В.А. Переяслав у віках / [Смолій В.А., Коцур В.П., Якименко І.П. та ін.] – К.:Світ Успіху, 2007. – 424 с.
6. Полное собрание руських летописей. Т.II. Ипатьевская летопись. – М.: Изд. восточн. литературы, 1962. – 938 с.
7. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4167, 188 арк.
8. Там само, ф. 736, оп. 1, спр. 1102, арк. 5.
9. Там само, ф. 486, оп. 1, спр. 316, арк. 235.
10. Там само, ф. 1111, оп. 1, спр. 401, арк. 85.

Дмитро Розовик, Олеся Розовик

ТАШАНСКИЙ ПАРК НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНЕ

В статье раскрывается история создания и сегодняшнее состояние одного из старейших парков Украины.
Ключевые слова: *археология, культура, курганы, ландшафт, парковые насаждения.*

Dmytro Rozovyk, Olesya Rozovyk

TASHANSKY PARK ON PEREYASLAV REGION

The article is open history about creation and the today's condition of one of the old Ukrainian park.
Key words: *archeology, culture, tumulus , terrain, park planting.*

ВІТЧИЗНЯНЕ ПАМ’ЯТКОЗНАВСТВО: ТРАДИЦІЇ, ДОСВІД, ПЕРСПЕКТИВИ

ISSN 2222-5250

УДК: 94(477):908

Ольга Байталюк (м. Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ КРАЙОВОЇ ІНСПЕКТУРИ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ ТА МИСТЕЦТВА З ОХОРОНИ МОНАСТИРЯ БЕРНАРДИНІВ У м. ІЗЯСЛАВ

В статті досліджено діяльність Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури та мистецтва за межами Київської округи, зокрема Бернардинського кляштору в м. Ізяславі. Простежено спроби пам'яткоохоронних органів врятувати монастир від остаточного руйнування.

Ключові слова: *Київська крайова інспектура охорони пам'яток культури та мистецтва, охорона пам'яток, пам'ятка архітектури, монастир, кляштор, будинок примусово-суспільних робіт.*

У середині 1920-х рр. проблема охорони пам'яток культового призначення гостро постала перед вітчизняними пам'яткоохоронцями. Церкви, костели, синагоги, монастирі передавалися державним установам і використовувались за будь-яким призначенням, окрім основного. Якщо перетворення церковної споруди на школу, клуб, бібліотеку або санаторій давало змогу максимально зберігати її архітектуру та частково рятувати настінні розписи, то розміщення в них складів або в'язниць призводило до невідворотного руйнування та перебудови приміщень.

Яскравим прикладом такого перетворення є Бернардинський монастир (кляштор) у Заславі Шепетівської округи Волинської губернії (нині – м. Ізяслав Хмельницької області). Спроби пам'яткоохоронних органів врятувати його від остаточного перетворення на Будинок примусово-суспільних робіт розпочались ще в 1920-х рр., а намагання відновити пам'ятку архітектури, вивчати та досліджувати її продовжуються донині.

27 лютого 1926 року президія Укрнауки затвердила за Київською крайовою інспектурою (далі – ККІОПК) догляд пам'яток 16 округ, зокрема, Чернігівської, Конотопської, Новгород-Сіверської, Ніжинської, Київської, Білоцерківської, Коростенської, Житомирської, та ін. [1, с. 105]. Серед них важливе значення мала пам'яткоохоронна робота у Шепетівській окрузі, яка містила велику кількість пам'яток архітектури та мистецтва XVI-XVIII століть, що потребували негайної охорони та реставрації.

Метою пропонованої статті є дослідити діяльність Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури та мистецтва по збереженню пам'яток культури та мистецтва за межами Київської округи, зокрема Бернардинського кляштору в м. Заславі Шепетівської округи Волинської губернії.

Серед вітчизняних та зарубіжних науковців проблемою збереження Бернардинського кляштора займалась низка дослідників. Зокрема, у збірнику методичних матеріалів «Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР» під редакцією академіка П.Т. Тронька показана діяльність ККІОПК за межами Київської губернії [1]. Олексій Нестуля у монографії «Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. Ч.1. 1917 р. – середина 1920-х років» розкриває основні заходи пам'яткоохоронних органів зі збереження культових споруд, зокрема роль ККІОПК зі створення списку культових споруд на Шепетівщині, куди увійшов і Бернардинський кляштор [2]. Польський історик мистецтва Єва Корпіс у статті «Польські костели на території Північно-Західної України. Стан збереження» зображує перетворення сакральних споруд у склади та в'язницю [3].

У липні 1926 р. Управління науковими установами НКО УСРР звернулась до крайових інспекторів із циркуляром, який зобов'язував їх терміново надіслати до Наркомату освіти республіки орієнтовні списки пам'яток культури республіканського та місцевого значення [2, с. 172-173].

На території Шепетівської округи Комітетом по охороні пам'яток культури при НКО УСРР було зареєстровано ряд пам'яток (документ не датовано, але можна припустити, що його було укладено наприкінці 1926 р. – першій половині 1927 року – О.Б.). Безпосередньо у місті Заслав, на думку ККІОПК, під охорону підпадали: колишній Бернардинський кляштор, синагога, Фарний

костел, Місіонерський костел, ринок та палац колишніх князів Сангушків [4, арк. 28]. Найбільш гостро на Шепетівщині стояло питання збереження Бернардинського кляштора (монастиря).

Монастир Бернардинів було збудовано протягом 1600-1610 років. При монастирі існувала бібліотека давніх хронік, літописів, майже повне зібрання сеймових щоденників [5, с. 429]. Бернардинський кляштор діяв до 1921 року. З перших років радянської влади ченців розігнали, майно розграбували, а у святині влаштували в’язницю. Будівлі монастиря Бернардинів знаходяться у м. Ізяслав донині, але розміщення у ньому в’язниці та складів унеможливлюють проведення на його території будь-яких науково-дослідних робіт [3, с. 46].

ди (будівля костелу поч. XVII ст., вежа, закриті прилеглі коридори, мур перед костелом, будинок ліворуч від вхідної брами, т.зв. палацова каплиця, дзвіниця праворуч від вхідної брами, купольний павільйон із розп’яттям перед ним, надгробний монумент між палацовою каплицею і костелом); частина колишнього кляштора, яку було пристосовано до потреб Шепетівського Бупру (усі фасадні і внутрішні стіни, двори, коридори, келії, сходи, їдальня (рефекторум), прибудова біля дворового коридору, дерев’яні різьблені двірки біля всіх дверей. Також ККІОПК брало під охорону помешкання колишньої монастирської їдальні; орнаменти та забілені релігійні відображення, що знаходились у колишніх келіях монастиря тощо.

Панорама Бернардинського монастиря (фото з офіційного сайту Ізяславської РДА)

У листопаді 1926 р. до м. Заслава прибув крайовий інспектор ККІОПК Ф.Л. Ернст. У присутності начальника адміністративного відділу Шепетівської округи Блохина та начальника БУПРу (Будинок примусово-суспільних робіт) Дяченка Федір Людвігович оглянув будівлі колишнього Бернардинського кляштору.

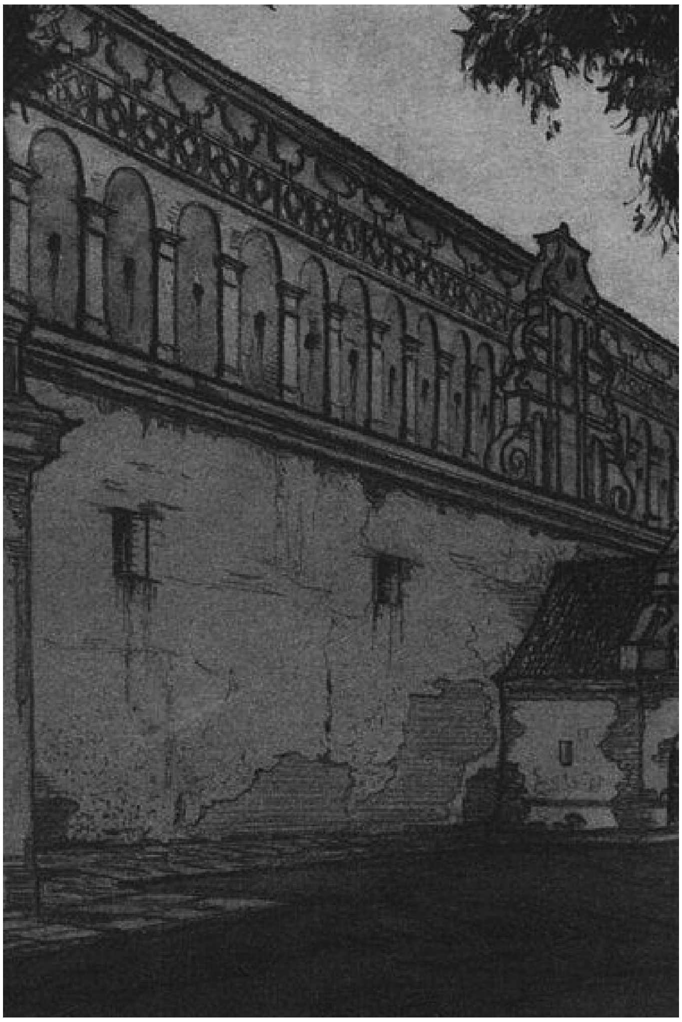
У своєму акті Ф.Л. Ернст зазначав, що весь комплекс Бернардинського монастиря як пам’ятку республіканського значення було взято під спеціальну охорону НКО УСРР. Підставою для такого рішення стали акти, складені членом президії ВУАК Д.М. Щербаківським та інспектором ККІОПК Ф.Л. Ернстом. Вони, як випливає з архівних документів, відвідували кляштор і раніше, а саме у серпні та жовтні 1926 року.

Під особливою охороною НКО УСРР перебувало ряд приміщень, а саме: частина кляштору, що знаходилась у користуванні релігійної громади,

Всі перелічені будови і садки, за винятком тих, що знаходилися у користуванні релігійної громади, адміністрація Бупру зобов’язувалась підтримувати в належному стані, не порушуючи їх зовнішнього вигляду. Ряд дерев’яних приміщень та двері келій, що не відповідали потребам Будинку примусово-суспільних робіт, які адміністрація БУПР вважала за потрібне замінити більш міцними, вона зобов’язувалась не нищити, а зберігати в безпечному місці та доглядати. Небезпеку для дерев’яних оздоблень становили не природні чинники (комахи, атмосферне середовище тощо), а самі працівники та арештанти Бупру, які використовували дерев’яні частини будинку і горища для опалення приміщень.

У випадку потреби внести будь-які зміни у перепланування приміщень монастиря адміністрація Бупру мала заздалегідь отримати згоду ККІОПК [4, арк. 3].

У акті, датованому 18 листопада 1926 року, Ф.Л. Ернст зазначив, що на території колишнього монастиря Бернардинів адміністрацією Будинку примусово-суспільних робіт проводилось активне перебудування приміщень всупереч Положенню про охорону пам'яток культури і природи, затвердженому ВУЦВК та РНК УСРР 10 червня 1926 року. Відповідно до цього положення знищувати, переробляти, змінювати зовнішній вигляд пам'ятки без дозволу спеціально уповноваженого органу не допускалось [6, арк. 18-19].

Західний фасад монастиря із тамбуром (Георгій Лукомський. 1910 р.)

Незважаючи на нормативно-правові документи, які забороняли перебудову, та попередження пам'яткоохоронних органів, керівництво БУПРу активно проводило перебудову монастиря та пристосовувало його приміщення, які не були зайняті релігійною громадою під свої потреби.

У зв'язку з тим, що основною метою діяльності Бупру було утримання ув'язнених, велика кількість вікон замуровувалася, в результаті чого значною мірою було зіпсовано зовнішній вигляд фасадів монастиря (головний, надвірний та фасади внутрішніх дворів). Особливих негативних змін зазнав головний фасад кляштора, який був одним із найкращих в Україні.

До всіх вікон з внутрішнього боку додавались ґрати. З метою розширення камер перебудовувались келії (було розібрано стіни між келіями). В інших місцях навпаки – було порушено основну кладку найбільш міцних старовинних стін, побудованих у XVII ст. та «пробито величезну дірку» за приміщенням колишньої їдальні.

Потрібно зазначити, що окрім робіт по перевлаштуванню монастиря під пенітенціарну установу, адміністрація Бупру провадила нагальні ремонтні роботи. Зокрема, було розібрано всі старі груби та замінено їх на нові. Федір Людвігович зазначав, що ремонтування димоходів проводили не фахівці, а окремі засуджені.

17 та 18 листопада 1926 року Ф.Л. Ернст, перебуваючи на території кляштора, у супроводі вчителя 7-річної української школи м. Заслава Ю.І. Клюківського, констатував «кілька випадків, коли дим з пробитих димоходів йшов через дерев'яні дошки підлоги в коридори другого поверху» [4, арк. 3]. Таким чином, можна зробити висновок, що роботи проводилися з грубим порушенням технології будівництва, яке в свою чергу, могло призвести до пожежі та повної руйнації пам'ятки.

Занепокоєний ситуацією, яка склалась навколо пам'ятки, Ф.Л. Ернст намагався затребувати у Блохина (начальника адміністративного відділу Шепетівської округи) та Дяченка (начальника БУПРу) креслення кляштору. На що представники місцевої влади повідомили крайового інспектора про відсутність будь-яких технічних документів щодо кляштору.

Всупереч їм, Сікацький, технік Окркомгоспу, який керував роботами з ремонту монастиря, повідомив Федора Людвіговича про наявність не лише креслень монастиря, але й кошторису на проведення ремонтних робіт, які було укладено в двох примірниках. При цьому один з них мав знаходитися, безпосередньо, у Блохина, а другий – був надісланий до Харкова [4, арк. 3].

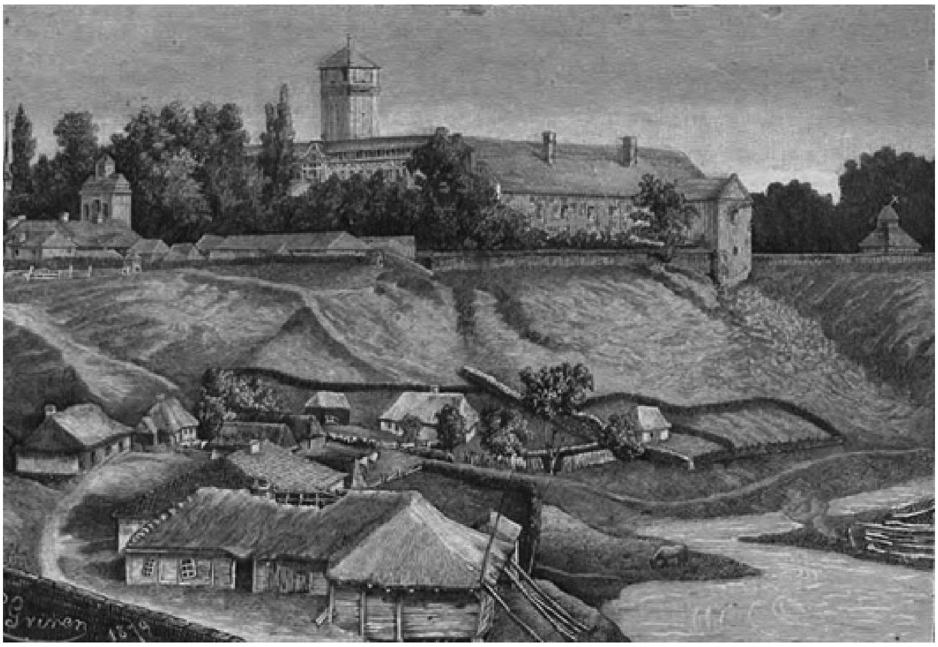
Окрім становища будівлі монастиря, Ф.Л. Ернста турбував стан зелених насаджень навколо кляштора. Така стурбованість пояснювалась тим, що за кілька років до цього, у доповідній записці Голові всесоюзного виконавчого комітету М.І. Калініну, датованій 20 червня 1922 р., народний ко-

місар освіти А.В. Луначарський вказував на необхідність надавати уваги охороні пам'яток природи: «… необхідно організувати… захист окремих пам'яток природи, … а також невеликих ділянок ландшафту» [7, с. 135].

Керівництво Бупру проігнорувало значення рослинності для збереження цілісності пам'ятки. Перед лицьовим фасадом Бернардинського кляштору по крутому схилу гори до річки й правій половині саду, без будь-якої очевидної потреби, нещадно вирубувались дерева. При цьому адміністрація Будинку примусово-суспільних робіт не зважала не лише на наявність серед дерев вікових екземплярів, а й на те, що дерева своїм корінням зміцнювали крутий схил, внаслідок чого виникла небезпека порушення ґрунту та зсуву будівлі [4, арк. 3].

Укрнауки з пропозицією передати приміщення монастиря 7-річній школі міста Заслава. На момент перебування Київського крайового інспектора на Шепетівщині 750 учнів школи розміщувались у п'яти різних приміщеннях, тому доцільно було б розмістити дітей в одній будівлі. На думку Ф.Л. Ернста, шкільна молодь Заслава мала більше прав на розміщення в новому приміщенні, ніж злочинці, й повторно наголошував на необхідності передати кляштор у відання НКО [4, арк. 7].

Незважаючи на переконливі аргументи з боку крайової інспектури, адміністрація БУПРу наполягала на переважному праві зайняти приміщення, мотивуючи потребу перебування на території монастиря тіснотою наявного приміщення [4, арк. 7]. Ф. Ернст, усвідомлюючи неможливість вплинути

Вид на монастир бернардинів (ілюстрація з польського часопису 1881 р.)

Наприкінці листопада 1926 року Ф. Ернст надіслав листа до Укрнауки, в якому повідомив про ситуацію, яка склалась навколо монастиря Бернардинів. Систематична руйнація та перебудова пам'ятки, безпідставне вирубування дерев, відверто неуважне ставлення до будівлі як до пам'ятника культури ставило під загрозу збереження Бернардинського монастиря як архітектурної пам'ятки. У цьому листі (до якого додавались копії обстеження монастиря) Ернст підняв питання про передачу всієї території комплексу до відання Наркомосу [4, арк. 7].

Федір Людвігович Ернст розумів, що залишити монастир релігійній громаді та використовувати його за безпосереднім призначенням – неможливо. Але існувала альтернатива використання приміщень кляштору. Ф. Ернст звернувся до

на керівництво БУПРу щодо максимального збереження монастиря, звернувся до Шепетівського окрвиконкому з проханням вплинути на адміністрацію Будинку примусово-суспільних робіт та «запропонувати … більш уважніше ставитись до пам'ятки республіканського значення, особливо не розміщати заарештованих у покоях, що зазначені у актах і зберегти розписи, зберегти старовинні двері, … заборонити рубати дерева…» [4, арк. 8-9].

Зусилля Ф.Л. Ернста не дали необхідних результатів. Перебудова монастиря під потреби пенітенціарної установи продовжувалась. Вже за рік після описаних подій керівництво Бупру почало проводити роботи з метою передачі під їхнє відання нових приміщень Бернардинського кляштора. Наприкінці 1927 р. співробітники Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури

висловили категоричний протест щодо передачі Бупру додаткових будівель [4, арк. 42]. До цих протестів приєднався Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК). У своєму листі до Шепетівського виконавчого комітету голова ВУАКу академік О.П. Новицький заперечував передачу коридору монастирських приміщень Бупру [4, арк. 43].

Незважаючи на невдачі, пам'яткоохоронні органи не полишили спроби перетворити Бернардинський монастир на установу культури. На початку 1931 р. до справи збереження монастиря долучився Народний комісаріат освіти. Посилаючись на Положення про охорону пам'яток культури і природи, затвердженого ВУЦВК та РНК 10 червня 1926 р. [4, арк. 3], НКО УСРР звернувся до Заславського РВК з повідомленням про те, що останніми роками спостерігалась небезпека руйнування пам'яток культури на Шепетівщині (зокрема монастиря Бернардинів). Для того, щоб врятувати пам'ятку архітектури та використовувати її з науково-дослідною метою НКО просив вжити ряд заходів та запропонував передати Бернардинський монастир громаді для заснування на його території музею міста Заслава, який мав би стати осередком культури всієї Заславщини [4, арк. 51]. Але ані активна робота ККІОПК, ані втручання інших пам'яткоохоронних органів не змогли врятувати монастир від остаточного перетворення на в'язницю.

Таким чином, пам'яткоохоронна діяльність ККІОПК не обмежувалась Києвом та його околицями, а й поширювалась на ряд округ поза межами Київської губернії. Співробітники крайової інспектури, зокрема Ф.Л. Ернст, докладали всіх зусиль для збереження Бернардинського монастиря від руйнування та зупинення передачі його приміщень до матеріальної бази радянської пенітенціарної системи. Завадити такому процесу не змогло навіть втручання ВУАКу та Народного комісаріату освіти. Спроби повернути монастир громаді (в якості музею) або перетворення його на школу не дали результатів. Незважаючи на зусилля пам'яткоохоронців, приміщення Бернардинського кляштору залишається в'язницею до нинішнього часу.

Джерела та література

1. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів) Ч. 1. під ред. П.Т.Тронько. – К.: 1989. – 280 с.
2. Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. Ч.1. 1917 р. – середина 1920-х років / О.О.Нестуля. – К.: 1995. – 280 с.
3. Korpysz Ewa Polskie kościoły na terenie północno-zachodniej Ukrainy. Stan zachowania / Ewa Korpysz // Realizacje. – № 4. – 2007. – 44-56 ss.
4. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. РФ. 212, оп. 1, спр. 7.
5. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2005. – 672 с.
6. ДАКО, ф. РФ. 212, оп. 1, спр. 3.
7. Культурное строительство в СССР, 1917-1927 гг. (Разработка единой государственной политики в области культуры). – М.: Наука, 1989. – 383 с.

Ольга Байталюк

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КИЕВСКОЙ КРАЕВОЙ ИНСПЕКТУРЫ ОХРАНЫ ДОСТОПРИМЕЧАТЕЛЬНОСТЕЙ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА ПО ОХРАНЕ МОНАСТЫРЯ БЕРНАРДИНОВ в г. ИЗЯСЛАВ

В статье исследована деятельность Киевской краевой инспектуры охраны памятников искусства и старины за пределами Киевской округи, в частности Бернардинского монастыря в г. Изяславе. Прослежены попытки органов по охране памятников спасти монастырь от окончательного разрушения.

Ключевые слова: *Киевская краевая инспектура охраны памятников культуры и искусства, охрана памятников, памятник архитектуры, монастырь, дом принудительно-общественных работ.*

Olga Baytaluk

ACTIVITY OF KYIV REGIONAL INSPECTORATE OF GUARD OF SIGHTS OF CULTURE AND ART FOR THE PROTECTION OF BERNARDINE MONASTERY IN IZASLAV

In this article the Kiev Regional Inspectorate of Monuments of Culture and Art outside the Kiev district art has been researched, including Bernardine Monastery in Izaslav . The attempts of protection of sights of culture and art to save the monastery from the final destruction have been traced.

Key words: *Kiev Regional Inspectorate of Monuments of Culture and Art, protection of monuments, architectural monuments, monastery, house forced-public.*

УДК 94(477)«19/20»

Галина Денисенко (м. Київ)

ПІДГОТОВКА «ЗВОДУ ПАМ’ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ»: НАУКОВІ НАПРАЦЮВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті висвітлюється історія та сучасний стан масштабного проекту в культурній сфері – підготовка фундаментального 28-томного видання «Звід пам’яток історії та культури України», основи Державного реєстру нерухомих пам’яток України. Аналізуються організаційні заходи, наукові засади видання, проблеми дослідження і збереження нерухомих історико-культурних об’єктів у різних регіонах України.

Ключові слова: *пам’ятки, культурна спадщина, нерухомі історико-культурні об’єкти, регіон, «Звід пам’яток історії та культури України», Державний реєстр нерухомих пам’яток України.*

Характерним явищем сучасного культурного та наукового процесу стали підвищений інтерес усіх верств суспільства до історичного минулого, джерел своєї історії, боротьби українського народу за здобуття незалежності. Важливе місце в цих процесах відіграє культурна спадщина, яка збереглася до наших днів у вигляді різноманітних об’єктів, що мають універсальну історичну, наукову, культурну і мистецьку цінність [1]. Це, передусім, нерухомі пам’ятки – археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки, в яких зафіксовані важливі події в історії держави, окремого регіону, міста, села, конкретної людини.

Уявлення про минуле формують чимало складових, однією з яких є візуальний компонент, що включає монументи, пам’ятні знаки, меморіальні комплекси, визначні архітектурні споруди, історичні заповідники, музейні експозиції, цвинтарі загалом чи певні поховання [2]. Меморіальний простір не лише відображає історичне минуле, а й активно формує суспільні погляди громадян, їх відношення до подій та історичних постатей. Завдяки пам’яткам, які посилюють емоційне сприйняття минулого, можна безпосередньо «бачити, чути, торкатися» минулого, чіткіше запам’ятати конкретні факти, уявлення, історичних діячів, реконструювати знакові події і явища.

Робота по виявленню, дослідженню, охороні історико-культурних об’єктів, надання їм статусу пам’яток значно актуалізувалася у ході підготовки «Зводу пам’яток історії та культури України», масштабного проекту з вивчення і збереження культурної спадщини, у підготовці якого об’єдналися зусилля державних установ, громадських організацій, великого загалу пам’яткоохоронців. Задуманий як частина великого загальносоюзного видання «Звід пам’яток історії та культури України» планувався у контексті підготовки відповідних томів в інших радянських республіках, відповідно до постанови Президії Академії наук СРСР і Міністерства культури СРСР від 2 жовтня 1967 р. «О подготовке Свода памятников истории и культуры СССР»[3]. Ця робота розглядалася як наукова основа для широкого вивчення, охорони і пропаганди історичних, архітектурно-містобудівних, археологічних і художніх цінностей. У майбутньому на основі Зводу планувалася підготовка атласу пам’яток, створення довідкової бази по історико-культурному надбанню країни із включенням її до вітчизняних і міжнародних інформаційних центрів [4].

Науково-організаційна і методична робота покладалася на вчених Інституту мистецтвознавства Міністерства культури СРСР, Інституту історії СРСР та Інституту археології Академії наук СРСР, а також Інституту культури Міністерства культури РРФСР (нині НДІ культурології РФ), які були першими авторами розробки наукових засад видання і методичних рекомендацій по підготовці грандіозної за масштабом роботи [5]. Першими до підготовки Зводу приступили російські і білоруські науковці. В 1966 р. в Інституті мистецтвознавства Міністерства культури СРСР був створений відділ Зводу пам’яток архітектури і монументального мистецтва, на який покладалася організаційна і науково-методична робота. Проект, який планувалося реалізувати упродовж 20 років, виявився набагато складнішим і грандіозним за масштабами. Необхідно було вивчити літературні і архівні джерела, провести обстеження всіх нерухомих пам’яток – археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва, – створити банк даних з відповідним ілюстративним і картографіч-

ним матеріалом. В результаті обстеження тільки Центрального регіону Росії у відділі був створений архів на 70000 пам'яток, а перші підготовлені томи виявилися обсягом 60-80 др. арк. (попередньо – обсяг кожного тому мав становити 24-25 друк. арк.), у кожному було вміщено 1200-1500 ілюстрацій. Накопичений матеріал про пам'ятки було вирішено видавати окремими томами з різних видів пам'яток. До 2006 р. співробітниками відділу Зводу пам'яток архітектури і монументального мистецтва Державного інституту мистецтвознавства видано 8 томів (по областям Центрального регіону), в яких представлені пам'ятки двох видів – архітектури і монументального мистецтва. Водночас підготовлені і видані, починаючи з восьмидесятих років, сім випусків «Памятники архитектуры и монументального искусства»[6].

Чисельний структурний колектив з підготовки Зводу працював в Інституті мистецтвознавства, етнографії і фольклору ім. К.Крапиви НАН БРСР. У видавництві «Білоруська енциклопедія», головним редактором якої був письменник І.П.Шамякін, в 1984-88 рр. виданий семитомний Звід пам'яток історії та культури у восьми книгах білоруською мовою. Кожній області і столиці – м. Мінськ – присвячена окрема книга. Загальний обсяг видання становить 452 др. аркуші. Робота, яка стала основою затвердженого в 1988 р. Списку пам'яток, взятих під охорону держави, удостоєна в 1990 р. Державної премії Білорусії [7].

Певний досвід з дослідження культурної спадщини і підготовки Зводу мають інші республіки на пострадянському просторі. В 1994 р. виданий том Зводу пам'яток історії та культури Казахстану, який став основою для складання Списку пам'яток історії та культури Казахстану. Із зареєстрованих 25 тис. пам'яток, що знаходяться на державному обліку, до Списку увійшло 218 об'єктів республіканського значення і 11277 – місцевого. Це, передусім, пам'ятки архітектури, містобудування, археології та мистецтва, і незначна кількість об'єктів історії. Підготовка Зводу, робота над яким дещо призупинилася, в центрі уваги вчених Казахстану. Науковці Інституту історії та етнології ім. Ч.Ч.Валіханова висловили своє занепокоєння з цього приводу і виступили з ініціативою відновлення роботи відділу, координатора підготовки «Зводу пам'яток історії та культури Казахстану». Пропозиція культурної і наукової громадськості була підтримана керівництвом республіки в рамках Державної програми «Культурна спадщина», ініційованої президентом Н.Назарбаєвим в 2004 р.

В Україні підготовча робота зі створення Зводу розпочалася в 1972 р. із загальної паспортизації пам'яток, яка, на жаль, не в усіх регіонах була проведена на належному рівні. Були відсутні загальні відомості про пам'ятки, бракувало матеріалів про значну кількість пам'яток, які не значилися в жодній обліковій документації. Лише після відповідних рішень директивних органів, ухвалених урядом України у 1982 р., були зроблені перші кроки щодо підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України». Постанова Ради Міністрів Української РСР «О мерах по обеспечению издания томов Свода памятников истории и культуры народов ССР по Украинской ССР», прийнята 3 вересня 1982 р., передбачала реорганізацію редакції «Історії міст і сіл УРСР» Головної редакції Української Радянської енциклопедії у редакцію «Зводу пам'яток історії та культури», заходи з виявлення пам'яток, створення фототеки та бібліографічних матеріалів про пам'ятки історії та культури, залучення до створення енциклопедичної праці державних установ та громадських організацій. Заплановано підготувати 28 томів Зводу – по кожній області, Автономній республіці Крим, містам Києву, Севастополю і українським пам'яткам зарубіжжя.

Робота над «Зводом пам'яток історії та культури України» пройшла кілька етапів. Перший етап пов'язаний з розгортанням дослідницької роботи на місцях, організаційним становленням центральних органів з підготовки Зводу, виходом в 1987 р. першого Каталогу нерухомих пам'яток України – «Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог–справочник» (К.,1987). Другий етап розпочався з 1986 р., коли з'явилися документи, які заклали науково-організаційні засади по підготовці Зводу, окреслили коло установ та їх завдання по підготовці цієї масштабної праці, аналогів якій немає у світі. В цей період значна увага приділялася формуванню науково-методичних засад, проведенню науково-пошукової роботи в архівах, візуальному обстеженню пам'яток, підготовці матеріалів до «Зводу пам'яток історії та культури України» по окремим областям із залученням науковців і місцевих пам'яткоохоронців.

Від проголошення незалежності України в 1991 р. розпочався третій період підготовки Зводу. Якщо у другій половині 1990-х років із-за недостатнього фінансування робота над томами Зводу в багатьох регіонах практично була зведена нанівець, то певні зрушення в охороні культурної спадщини України, відповідно і в роботі над «Зводом пам'яток історії та культури України» відбулися після прийняття Закону України «Про охорону культурної спадщини», Указів Президентів України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід

пам’яток історії та культури України» (2000 р.), «Про додаткові заходи по підготовці і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам’яток історії та культури України» (2007 р). Прийняття Указів не вирішило всіх проблем, але вони підняли «Звід пам’яток історії та культури України» до загальнонаціонального значення.

Робота з підготовки «Зводу пам’яток історії та культури України» в регіонах здійснюється з різною інтенсивністю. Особливо значний доробок належить авторському колективу у підготовці Зводу по м. Києву, вихід якого був запланований на 1994 р. В ході роботи над Зводом відбулися зміни структури тому. Редакційна колегія тому Зводу по м. Києву розраховувала видати матеріал про пам’ятки Києва у двох частинах. За пропозицією голови міської редколегії тому «Київ» академіка П.Тронька вирішили готувати видання у двох томах, трьох книгах. Пізніше було прийнято рішення, що перший том вийде не в двох, як раніше планувалося, а в трьох частинах.

Якщо на початковому етапі роботи Словник пам’яток історії та культури по Києву, складений на основі анотованих списків, включав 550 пам’яток, причому 296 – братські і одиночні могили, то на кінець 1986 р. кількість пам’яток становила 634 об’єкти [8]. За даними Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам’яток історії, культури і заповідних територій головного управління охорони культурної спадщини Київської міської державної адміністрації, станом на 2003 р. на обліку перебувало 1629 пам’яток історії, у тому числі виявлених об’єктів – 236 [9]. Результатом наполегливої та цілеспрямованої роботи редакційної колегії, авторського колективу спільно з Головною редакцією Зводу стала підготовка першої книги Зводу по м. Києву (Звід пам’яток історії та культури України. Київ. – Кн.1,ч.1. – К.,1999; ч. II – К.,2004), підготовлена до друку третя частина першої книги, яка опублікована в електронному варіанті на порталі Інституту історії України НАН України.

Вихід книги поклав початок найбільш повному і ґрунтовному виданню в галузі культури України. Загалом у трьох частинах тому "Київ" «Зводу пам’яток історії та культури України» описано 2455 об’єктів історико-культурної спадщини міста всіх видів і типів – наукових біографій про пам’ятки столиці. З них пам’яток історії – 1221, з яких поховань – 146. Зважаючи на те, що не всі пам’ятки історії (поховання) досліджені і описані авторами Зводу, можна дійти висновку, що державні пам’яткоохоронні органи не мають повних даних про об’єкти нерухомої історико-культурної спадщини міста, а «Звід пам’яток історії та культури України» по м. Києву виконує роль наукового реєстру, яким вони користуються в практичній діяльності.

Кожну частину супроводжує науково-довідковий апарат: список джерел та літератури до кожної статті, покажчики, ілюстративний матеріал: частина 1 – 1366 фотографій, карт, схем, планів, 700 статей, частина 2 – 1646 ілюстрацій, частина 3 – 1585. Готується 2 книга тому «Київський некрополь», до якого увійдуть статті про пам’ятки історії – поховання (бл.3000), пам’ятки монументального мистецтва, архітектури та містобудування (понад 600). Як показує досвід підготовки тому «Київ» «Зводу пам’яток історії та культури України», довелося замінити або уточнити майже половину матеріалів, які готувалися протягом попередніх років. Йдеться про ретельний аналіз взятих на облік об’єктів культурної спадщини, передусім радянського періоду, з точки зору основних критеріїв поцінування історичних пам’яток, переосмислення частини їх з методологічних позицій сучасної історичної науки і пам’яткознавства, доповнення значним блоком виявлених матеріалів. Аналогічна за своїм змістом робота має бути здійснена і в масштабі всієї країни.

Значний доробок у підготовці томів по м. Севастополю, Київській області, які були рекомендовані до видання. На жаль, видати їх не вдалося. Змінилася політична і соціально-економічна ситуація в країні, пріоритетна програма по підготовці Зводу на певний час відійшла на задній план. Ситуація змінилась на краще після прийняття Указів Президентів України: «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам’яток історії та культури України» від 11 грудня 2000 р. та «Про додаткові заходи з підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам’яток історії та культури України» від 28 листопада 2007 р. На жаль, гальмування дії останнього Указу Президента України щодо фінансування цієї великої роботи призупинило роботу по підготовці Зводу на невизначений час. Припинилась робота Головної редакції «Зводу пам’яток історії та культури України» при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.Бажана, протягом 2010 р. не були профінансовані роботи обласних редколегій, у тому числі Вінницької, Запорізької, Одеської, Тернопільської, Херсонської областей, які не змогли виконати запланований обсяг робіт по дослідженню історико-культурних об’єктів, опрацюванню необхідних матеріалів у місцевих і центральних архівах, у тому числі Російської Федерації.

Аналіз історичних частин томів Зводу, що готуються в областях, засвідчує, що на місцях відсутній системний, науково-обґрунтований підхід до виявлення та обліку пам'яток. У матеріалах до Зводу по Автономній Республіці Крим, Вінницькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Харківській областях, по м. Севастополю пам'ятки історії, а також комплексні по археології і історії, історії та архітектурі, які відображають історію IX–XVIII ст., представлені незначною кількістю об'єктів. Більшість пам'яток відображають події новітньої історії України, передусім – це пам'ятки, пов'язані з революційними подіями, громадянською, Другою світовою війнами. За типологічною ознакою переважають поховання – братські та індивідуальні могили воїнів, і значно менше представлені будинки, пам'ятні місця, оборонні споруди, зразки військової техніки (автентичні) тощо. В деяких областях до Словників включені поховання воїнів, учасників радянсько-афганської війни 1979-1989 рр. Так, в Донецькій області 382 могили, у Вінницькій – понад 100 поховань воїнів, загиблих під час цієї війни.

Як відомо, історія Дніпропетровської області тісно пов'язана з історією козацтва. В той же час, пам'ятні місця, пов'язані з розташуванням січей, таборів, битв, козацькі цвинтарі, Кодацька фортеця не знайшли відображення у матеріалах Зводу [11]. В той же час, в області проводиться робота по комплексному обстеженню пам'яток українського козацтва. В результаті експедиції 1997 р., ініційованої Науково-дослідним центром «Часи козацькі» за сприяння Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і Центру пам'яткознавства НАН України були досліджені Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька січі. Восени 2005 р. на базі Національного гірничого університету створено Дніпропетровське регіональне відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України, яке займається дослідженням козацької тематики, видає «Січеславський альманах», проводить конференції, ініціює дослідження культурної спадщини, відкриття та встановлення меморіальних дощок, пам'ятних знаків. За даними обласної редколегії в 2010 р. підготовлено 378 статей про пам'ятки, у тому числі 75 – пам'ятки історії [12].

До Словника по Запорізькій області увійшло 11 історико-культурних об'єктів, які відображають історію України до XX ст., у тому числі 5 об'єктів – комплексні пам'ятки історії, архітектури і містобудування, пов'язані з воєнною історією. Це укріплення, що входили до складу Дніпровської оборонної лінії, збудованої під час російсько-турецької війни 1768-74 рр. Однак у матеріалах до Зводу відсутня низка важливих об'єктів, у тому числі пам'ятне місце розташування фортеці Д.Вишневецького (Байди), прообразу Запорозької Січі.

Поруч з нехтуванням історичним принципом відбору об'єктів з точки зору, передусім, їхнього етносоціального та світового значення, відчутна й недооцінка наукового критерію визначення нерухомих пам'яток (як реальних свідків історичних подій, синхронних з ними у часі). Це виявляється, зокрема, у включенні до складу пам'яток історії пам'ятних знаків на честь знаменних подій та визначних діячів. Це характерно для матеріалів по Донецькій і Луганській областях, до яких включені пам'ятні знаки, встановлені на честь подій і окремих персоналій. Із 1716 історико-культурних об'єктів Донецької області тільки 5 – пам'ятки XVII–XVIII ст., у тому числі пам'ятне місце Кальміуської паланки, однієї з восьми паланок Запорозьких Вольностей. У місті Селидове (Донецька обл.) пам'ятне місце козацького сторожового поста відзначено триметровою скульптурною композицією (ск. П.Гевеке), пам'ятний знак споруджений на місці перших козацьких поселень у Донбасі, в селищі Гродівка Червоноармійського району [13]. В Луганській області лише 7 пам'яток – відбивають історичні події до 1917 р.[14].

Інтенсивно в останні роки працюють обласні редколегії Сумської, Полтавської областей, де регулярно видаються збірки матеріалів по окремих районах. Так, в Полтавській області видані матеріали до Зводу по Новосанжарському, Решетилівському і Великобагачанському районах, місту Комсомольськ. На виході збірки по місту Кременчук та Лохвицькому району. Значна частина статей, вміщених до видань, це матеріали про пам'ятки археології, підготовлені на фаховому рівні. Серед пам'яток історії переважають поховання – братські та одиночні могили, пов'язані з подіями громадянської і Другої світової війн, а також пам'ятні знаки воїнам-землякам, включення яких до Зводу можливе лише як комплексних пам'яток спільно з братськими могилами радянських воїнів. В той же час непропорційно менше таких типів історичних об'єктів, як цивільні й військові споруди, адміністративні та житлові будинки, зразки військової техніки і зброї, сільськогосподарські машини, встановлені з метою увічнення історичних подій, пам'ятні місця боїв, місця страт жертв нацизму.

У Сумській області видані збірки по м. Глухів, Глухівському і Білопільському районах. Із всьо-

го загалу пам'яток історії Сумської області можна виокремити пам'ятне місце Конотопської битви 1659 р., а також комплексні пам'ятки історії та архітектури – Конотопська і Глухівські фортеці [15]. Матеріали по Кіровоградській області і м. Кіровограду дозволяють стверджувати, що до Зводу і відповідно до Державного реєстру нерухомих пам'яток України не включена як пам'ятка історії, фортеця св. Єлизавети (1753-1821 рр.), з якою пов'язані імена російських полководців О.Суворова і М.Кутузова, а також останнього кошового отамана Запорозької Січі П.Калнишевського [16].

Значний обсяг роботи проведений в Харківській області – створена робоча група з підготовки тому, до написання залучені фахові спеціалісти, проводиться дослідження історико-культурного надбання краю, підготовлений рукопис статей «Харківщина: події і люди, вкарбовані в літопис краю». На жаль, брак коштів уповільнив роботу над томом і навіть підготовлена за матеріалами Харківського тому збірка, так і не видана.

Широко представлені пам'ятки історії в матеріалах Зводу по Вінницькій області. Це залишки фортеці (м. Бар), де відбулася битва військ М.Кривоноса з польсько-шляхетськими військами, сторожовий козацький курган, оборонний рів XVIII ст., оборонний вал XVI-XVII ст., пам'ятне місце переможної битви козацького війська під командуванням І.Богуна в 1651 р. (м. Вінниця), козацькі могили, пам'ятні місця, пов'язані з подіями російсько-турецьких воєн, розташуванням військових таборів, переправами російської армії, залишки фортеці XV1-XVII ст. (с. Буша Ямпільського району), цвинтар [17]. Але з 11 історико-культурних об'єктів, що входять до Державного історико-культурного заповідника «Буша», створеного у Вінницькій області в 2000 р., до Словника пам'яток історії «Зводу пам'яток історії та культури України» по Вінницькій області включені лише дві пам'ятки [18].

Ґрунтовна робота по дослідженню пам'яток та підготовці матеріалів до Зводу проводиться в Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Хмельницькій і Чернівецькій областях. На відміну від східних і центральних областей України, матеріали до Зводу, які надходять із західного регіону, представлені більш широкою панорамою пам'яток. Цікавий матеріал представлений робочою групою по підготовці тому «Зводу пам'яток історії та культури України» по Тернопільській області, де виявлені і включені до Зводу пам'ятні місця битв, поховання захисників краю від ворогів в різні історичні періоди. В с. Денисів Козівського району на могилі, в якій поховано понад три тисячі козаків, загиблих у травні 1649 р., споруджено пам'ятник (ск. Б.Рудий, арх. В.Гуль). Пам'ятним знаком відзначена братська могила українських козаків у с. Вірлів Зборівського району, які загинули у 1649 р. в ході Зборівської битви, пам'ятне місце загибелі козацького полковника [19] Морозенка, який очолював козацьку кінноту в битві під Збаражем 1649 р.[20] Поблизу с. Окопи Борівського району на березі річки встановлений пам'ятний знак поряд із шістьма дерев'яними хрестами в пам'ять про українських козаків, які загинули під час переправи через Дністер у 1649 р. Напис на хрестах доносить до нас відомості про події тих далеких часів: «Вас тут триста як скло у могилу лягло і ніхто не згадає»[21]. Широко представлені пам'ятки, які віддзеркалюють події, що відбувалися в регіоні під час Першої світової війни, Української революції 1917-21 рр., національно-визвольний рух у ході Другої світової війни і у повоєнні роки – діяльність Української повстанської армії. Виявлено понад 200 кладовищ, братських і одиночних могил воїнів різних національностей, які загинули під час воєнних баталій на українській землі, у тому числі 57 поховань українських січових стрільців, воїнів УГА.

Відділом «Зводу пам'яток історії та культури» по Івано-Франківській області проведена робота з уточнення кількості історико-культурних об'єктів, підготовлені матеріали по Галицькому і Надвірнянському районах, збірка «Звід пам'яток історії та культури України. Івано-Франківськ і села міської ради: пам'ятки археології, історії та мистецтва», яка містить 459 статей про пам'ятки і 311 ілюстрацій [22].

На 75% підготовлені матеріали «Зводу пам'яток історії та культури України» по Закарпатській області, проведені ґрунтовні розвідки по дослідженню всіх видів пам'яток. Рукопис тому містить понад півтори тисячі статей про пам'ятки, з них третина – це пам'ятки історії. У томі понад 800 ілюстрацій, нариси про всі види пам'яток, 603 населені пункти області. Заслуга у підготовці тому робочої групи Зводу, яку понад 10 років очолює ентузіаст пам'яткоохоронної справи, історик, дослідник ранньослов'янського періоду Закарпаття, автор багатьох наукових розвідок С.Пеняк [23].

У ході підготовки тому по Чернівецькій області відділом «Обласна редколегія тому «Зводу пам'яток історії та культури» уточнена кількість пам'яток (2522), у тому числі 794 – пам'ятки археології, 462 – історії, 1048 – архітектури та містобудування, 218 – монументального мистецтва. Представлені пам'ятки

різних видів середньовічної, ранньомодерної і модерної історії, до дослідження яких залучені фахівці Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, Львівського інституту «Укрзахідпроектреставрація» [24]. Пред-ставлена широка панорама пам'яток різних видів, які репрезентують багатонаціональний склад жителів регіону, що населяють і толерантно співіснують на теренах Буковини, поховання представників різних національностей, які загинули в роки Першої і Другої світових війн.

Особливе місце належить пам'ятці національного значення – архітектурному ансамблю Резиденції митрополитів Буковини і Далмації (нині центральний корпус Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича), внесеної у 2011 р. до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Збудований протягом 1864-1882 рр., за проектом чеського архітектора Й.Главки, він став символом міста, кульмінаційними пунктом його архітектурної еволюції, визначив подальший високий мистецький рівень формування архітектурного середовища. Цікаві дослідження проведені по вивченню історико-культурної спадщини Вижниці, Сторожинця і Хотина, внесених до Списку історичних населених місць України [25]. Це копії історико-архітектурних опорних планів, багатий ілюстративний матеріал у вигляді фото, листівок і гравюр окремих об'єктів, картографічні схеми, цікавий історичний матеріал, в тому числі по Хотинській фортеці, яка являється визначною пам'яткою фортифікаційного зодчества [26].

У центрі уваги редколегії та робочої групи Хмельницької області – підготовка і видання першої частини тому Зводу по м. Кам'янець-Подільський. У місті збереглися історико-культурні об'єкти різних періодів – від енеоліту та епохи пізньої бронзи-раннього заліза, Магдебурзького права, Національно-визвольної війни сер. XVII ст., Української революції поч. XX ст. – до сьогодення, пам'ятки і пам'ятні місця, пов'язані з Устимом Кармелюком, Б.Хмельницьким, С.Петлюрою, Є.Петрушевичем, І.Огієнком, цілою плеядою відомих українських культурних діячів. На початку XX ст. м. Кам'янець-Подільський – державний і політичний центр Директорії Української Народної Республіки, культурний і науковий осередок, де був заснований один із перших українських університетів. Перлиною міста є Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», на території якого понад 150 пам'яток архітектури XIV-XIX ст., у тому числі унікальна інженерна споруда, яку деякі дослідники пов'язують із римською присутністю в II ст. в цьому регіоні. За унікальним поєднанням ландшафту та архітектури заповідник не має собі подібних ні в Україні, ні за її межами, частина його території номінується до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО як «Культурний ландшафт каньйону в м. Кам'янець-Подільський». Упродовж 2010 р. досліджено і описано 2300 із всього загалу 5000 археологічних об'єктів, підготовлено понад 2700 статей про пам'ятки історії, у тому числі, пов'язаних з голодомором 1932-33 років, голокостом та похованнями воїнів, що загинули під час виконання інтернаціональної місії за кордоном, 460 – про пам'ятки архітектури та містобудування [27].

Однією з причин повільної підготовки тому Зводу по Львівській області в 2010 р., на думку керівника авторського колективу, доктора історичних наук, академіка НАН України С.П.Павлюка, є відсутність фінансування. Але незважаючи на ці обставини підготовлений рукопис тому по м. Львів, який містить 206 статей про пам'ятки археології, 251 – історії, 890 – архітектури і містобудування, 40 – науки і техніки, 457 кольорових, 219 чорно-білих фото, 79 репродукцій історичного малярства та графіки, 231 план, карт і схем [28]. Позитивні зрушення слід відзначити у дослідженні пам'яток монументального мистецтва в Житомирській області, де готується окремий випуск «Пам'ятки монументального мистецтва Житомирщини [29].

Проведений значний обсяг роботи по підготовці тому Зводу по м. Севастополю, до якого включені 939 статей про пам'ятки всіх видів, 414 ілюстрацій, картографічний матеріал. На жаль, завершальна фаза підготовки видання наштовхнулася на низку проблем, пов'язаних із згортанням роботи головної редакції Зводу і відсутністю фінансування. Значну увагу по обстеженню пам'яток Кримського півострову, підготовці Зводу приділяє Науковий центр історико-краєзнавчих досліджень і Зводу пам'яток України по АР Крим спільно з Кримським філіалом Інституту археології НАН України, Таврійським національним університетом ім. В.І.Вернадського. Залучення до роботи фахових спеціалістів стало важливою передумовою підготовки на високому професійному рівні вступних матеріалів до тому по всіх видах пам'яток, більшість статей про пам'ятки історії, які пройшли відповідне рецензування. Але перед укладачами стоять завдання по підготовці картографічного і ілюстративного матеріалів, створення бібліографічного науково-довідкового покажчика.

Таким чином, підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України» значною мірою сприяла активізації науково-пошукової роботи по вивчен-

ню і дослідженню культурної спадщини України, актуалізувала проблему збереження культурного надбання, поглибленого вивчення і популяризації історичного минулого, пам’яток історії та культури, їх органічного включення в суспільне життя. Робота над глобальним за своїм характером і обсягом науковим виданням сприяла проведенню інвентаризації всіх історико-культурних об’єктів, включенню їх до Державного реєстру нерухомих пам’яток України, який являється охоронною грамотою для кожної пам’ятки. «Звід пам’яток історії та культури України» – наукова база для Державного реєстру нерухомих пам’яток України, створення автоматизованої бази даних про всі об’єкти.

Робота над Зводом стимулювала розвиток краєзнавчого і пам’яткоохоронного руху в Україні, дала активний поштовх науковим дослідженням, сприяє пробудженню патріотичних почуттів, національної свідомості та державницької ідеології українського народу, без чого не може існувати незалежна держава. Завдання проекту – зробити національну культурну спадщину надбанням кожної людини, компонентом історичної пам’яті, оскільки в епоху глобалізації історико-культурна спадщина – основа самоідентифікації, своєрідна платформа для формування нового культурно-історичного ландшафту країни.

Підготовка «Зводу пам’яток історії та культури України» має стати конкретним втіленням гуманітарної політики держави. Продовження і завершення цієї грандіозної роботи, аналогів якої немає у світі, можливе лише за умови включення її до загальнонаціональної програми в галузі культури з відповідним фінансуванням, забезпечення центральних та місцевих органів охорони культурної спадщини кваліфікованими кадрами – археологами, істориками, архітекторами, мистецтвознавцями, реставраторами та іншими спеціалістами, об’єднання зусиль державних пам’яткоохоронних органів і громадських організацій.

Джерела та література

1. Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. Зб.документів (2- видання). – К.: Видавництво «ХІК», 2006. – С.158.

2.Симоненко І.М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення // Стратегічні пріоритети.- 2009.- №4 (13). – С.53.

3. Методические рекомендации для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СРСР» по Украинской ССР. – К.,1981. – С.4.

4. Методические рекомендации для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СРСР» по Украинской ССР. – К.,1981. – С.5.

5. Методические указания по подготовке Свода памятников истории и культуры СРСР. – Вып.3. – М.,1972; Вып.7. – М., 1975.

6. Горбик В.О. Багатотомний «Звід пам’яток історії та культури України» – наукова база складання Державного реєстру нерухомих об’єктів історико-культурної спадщини // Пам’яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 97.

7. Режим доступу: httr: // sias.ru/institute/departments/35.html

8. Тарутінова І. Пам’ятки Києва в цифрах // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. – К.: Вид-во «АртЕх», 2003. – С.5-6.

9. Автоматична база даних пам’яток по м. Києву // Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації та використанню пам’яток історії, культури і заповідних територій.

10. Державний реєстр національного культурного надбання (пам’ятки архітектури та містобудування) // Пам’ятки України. – 1999. – № 2–3. – С. 7–28.

11. Поточний архів Центру Зводу пам’яток історії та культури України (далі – ПА ЦЗПІК України) Інституту історії України НАН України. Рецензія на статті історичної частини тому «Звід пам’яток історії та культури України. Дніпропетровська область».

12. ПА ЦЗПІК України Інституту історії України НАН України. Звіт про роботу обласної редколегії тому «Дніпропетровська область» в 2010 р.

13. Поточний архів Науково-дослідного інституту пам’яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України (далі – ПА НДІПОД). Перелік пам’яток історії та монументального мистецтва по Донецькій області, пропонованих до занесення до Державного реєстру нерухомих пам’яток України за категорією місцевого значення (проект). – 2007.

14. ПА НДІПОД. Висновки щодо «Переліку пам’яток історії Луганської області, пропонованих до занесення до Державного реєстру нерухомих пам’яток України за категорією місцевого значення»; Рецензія на «Перелік пам’яток історії Запорізької області, пропонованих до занесення до Державного реєстру нерухомих пам’яток України за категорією місцевого значення»; Пам’ятки історії та монументального мистецтва Луганської області. Каталог-довідник. – К., 2007. – С.123.

15. ПА НДІПОД. Рецензія на «Перелік пам’яток історії Донецької області, пропонованих до занесення до Державного реєстру неру-

хомих пам'яток України за категорією місцевого значення»; Рецензія на «Перелік пам'яток історії Сумської області, пропонованих до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення».

16. Наш край у XVIII столітті. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Кіровоград, 2003; Пивовар А.В.Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. – К., 2003.

17. ПА ЦЗПІК України. Рецензія на Словник пам'яток історії та культури України по Вінницькій області.

18. Історико-культурні заповідники України: Довід. вид. – К: Вид-во «Фенікс», 2007. – С. 36-37.

19. ПА НДІПОД. – Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва по Тернопільській області, пропонованих до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект). – 2007.

20. Енциклопедія українознавства. – Т.5. Львів,1996.–С.1650; Дзиря Я. Збаразька облога // ЕІУ. – Т.3. – К.: Наук. думка, 2005. – С.301.

21. Стецюк В.Обстеження Борщівського району екологічною експедицією «Дністер» у 1991-1993 рр. // Літопис Борщівщини. Науково-краєзнавчий збірник. – Вип.6. – Борщів, 1994. – С. 48-49.

22. ПА ЦЗПІК України. Звіт про роботу відділу «Обласна редколегія тому Зводу пам'яток історії та культури» Івано-Франківської області у 2010 р.

23. Режим доступу: httr: //ua-reporter.com/novost/24487.

24. ПА ЦЗПІК України. Звіт про роботу відділу «Обласна редколегія тому Зводу пам'яток історії та культури» Чернівецької області у 2010 р.

25. Список історичних населених місць України (міста і селища України) // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: Зб. документів (2-видання).– К.: Вид-во «ХІК», 2006. – С.391 – 392.

26. Хотинщина. Історичний нарис. – Чернівці, 2002; Буковина. Історичний нарис. – Чернівці, 1998.

27. ПА ЦЗПІК України Інституту історії України НАН України. Звіт про роботу Хмельницької обласної редколегії за 2010 р.

28. ПА ЦЗПІК України Інституту історії України НАН України. Інформація про стан підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України. «Львівська область». Книга «Місто Львів». Т.1. упродовж 2010 р.

29. ПА ЦЗПІК України. Звіт про виконання плану підготовки тому Зводу пам'яток історії та культури України по Житомирській області за 2010 р.

30.Прибєга Л.В. Історико – типологічні особливості пам'яток оборонної архітектури України XIII–XVIII ст. // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип.2. – К., 2006. – С. 247.

31. ПА ЦЗПІК України. Рецензії на матеріали до тому Зводу по АР Крим.

32. Енциклопедія історії України. – Т.1. – К.: Наук. думка, 2003. – С.206– 207.

Галина Денисенко

Подготовка «Свода памятников истории и культуры Украины»

В статье освещается история и современное состояние масштабного проекта в культурной сфере – подготовка фундаментального 28-томного издания «Свод памятников истории и культуры Украины», основы Государственного реестра недвижимых памятников Украины. Анализируются организационные мероприятия, научные основы издания, проблемы исследования и охраны недвижимых историко-культурных объєктов в различных регионах Украины.

Ключевые слова: *памятники, культурное наследие, недвижимые історико-культурные объєкты, регион, Свод памятников истории и культуры Украины, Государственный реестр недвижимых памятников Украины.*

Galyna Denysenko

The preparation of «The Register of the historical and cultural monuments of the Ukraine»

The history and modern condition of the large scale project in the cultured sphere – the preparation of the fundamental edition in the 28 volumes «The Register of the historical and cultural monuments of the Ukraine» – the base of the State register of the immovable monuments of the Ukraine are highlighted in this article. The main measures, scientific bases of the edition and problems of the study, protection of the immovable history-cultural objects in the different regions of the Ukraine has been considered.

Key words: *monuments, cultural heritage, immovable history-cultural objects, region, «The Register of the historical and cultural monuments of the Ukraine», the State register of the immovable monuments of the Ukraine.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ISSN 2222-5250

УДК 94(477.61)«129/130»

Анатолій Климов,Тетяна Анпілогова (м. Луганськ)

СТАНОВИЩЕ НІМЕЦЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ СПІЛЬНОТИ НА ЛУГАНЩИНІ У 20–30-ТІ РР. ХХ СТ.

Проведено аналіз політики радянської влади щодо населення німецьких колоній Луганщини. Характеризується процес знищення національних районів і подальшої депортації німців.

Ключові слова: *німецькі колонії, Луганщина, радянізація, депортації.*

Сучасна Україна є державою, вельми строкатою в національному та релігійному плані. В окремих її регіонах компактно мешкають представники різних етнічних груп і народностей, що зумовлює своєрідність та унікальність етнорегіональної ситуації. Такі етнорегіональні особливості впливають не тільки на політичну стабільність у країні, але й специфіку її подальшого соціально-економічного та культурного розвитку. У зв'язку з цим у сучасній історичній регіоналістиці зростає науковий інтерес до вивчення проблеми колонізації та подальшого розвитку національних меншин, які вписали власну сторінку в історію України. Окремим аспектом цієї проблеми є історія німців-колоністів на Луганщині, котрі внаслідок політики партійно-державної влади практично повністю зникли в краї як етнічна група.

Певні питання з історії німецьких колоній на Луганщині, зокрема, за радянських часів, висвітлювались у низці праць істориків і краєзнавців. Серед них – роботи А. Макарової [1], І. Кулинич, Н. Кривця [2; 3], статті В. Кравченка [4]. Дисертаційне дослідження й низка наукових статей В. Сиволапова присвячені проблемі радянізації німецьких колоній у 20–30-і роки ХХ ст. [5; 6; 7]. Питання про посилення репресій проти національних меншин краю та подальшу депортацію німців УСРР розкриває у своїй статті С. Очеретянко [8].

У даній розвідці розглянуто процеси, які відбувалися в німецьких колоніях Луганщини за радянської доби, та їхні наслідки.

Активне утворення німецьких колоній на території Луганщини припадає на 1900–1911 рр. Сюди німці переселялися переважно з Маріупольського та Олександрівського повітів Катеринославської губернії й оселялися як у колоніях – Марусиному, Гогенфельді, Ольгафельді, Фромондієрі, Грегоріусі та ін., так і в самому Луганську (у 1910 р. у місті мешкало 116 німців, або 0,2 % городян) [9, с. 495].

Революційні події 1917–1920 рр. та утвердження в Україні радянської влади суттєво вплинули на життя національних меншин, зокрема німців. З огляду на багатонаціональний склад населення, політбюро ЦК КП(б)У 15 липня 1920 р. ухвалило рішення про створення в УСРР Наркомату національних меншин. При місцевих партійних і державних органах було створено секції для роботи з нацменшинами, які проводили агітацію і пропаганду, а також здійснювали контроль за діяльністю національних організацій, а з 1922 р. в ЦК КП(б)У при відділі агітації та пропаганди почав функціонувати окремий сектор нацменшин.

13 квітня 1921 р. Президія ВУЦВК змінила систему керівництва національними відносинами: замість Наркомнацу в Народному комісаріаті внутрішніх справ створюється відділ з національних справ, який мав вісім секцій. Але вже 1924 р. президія ВУЦВК ухвалила організувати при ВУЦВК постійну комісію у справах національних меншин, вивівши тим самим роботу з ними з компетенції НКВС [7]. Відповідно при губернських і окружних виконкомах були створені бюро або секції національних меншин, які являли собою місцеві організації центральної комісії національних меншин при ВУЦВК. У Луганському і Старобільському окружкомах почали працювати німецькі секції.

Для Луганщини, строкатої за національним складом, питання про розбудову структури органів влади, які б опікувалися справами національних меншин, було актуальним. За переписом 1926 р. серед населення Луганського округу українці становили 51,65 %, росіяни – 42,74 %, євреї – 1,66 %, німці – 1,22 %, татари – 0,86 %, молдавани – 1,21 %, білоруси – 0,49 %, поляки – 0,3 %, вірмени – 0,14 %, греки – 0,04 % [10, с. 50–53]. Із 393924 німців, які проживали в УСРР (1,4 % населення), у Луганському окрузі мешкало 7575, у Старобільському – 1405 чоловік. На початку 20-х рр. тут нараховувалося 37 німецьких та 3 так звані «змішані» колонії [6, с. 164]. Колонії були невеликі (від кількох до півсотні дворів у кожній) і розкидані по семи районах цих округів.

Виконуючи вказівки Центру, органи радянської влади Луганщини на початку 1920-х рр. розпочали так звану «радянізацію» районів, де проживали представники національних меншин. Це потребувало проведення національного районування й адміністративно-територіальних змін. Проте вже ця реформа була здійснена далеко не в інтересах німців.

Метою реформи було оголошено «скорочення та спрощення державного апарату на місцях, наближення його до населення» [11, арк. 5]. Але механізм її проведення виявив суттєві недоліки, які негативно позначилися, у першу чергу, на інтересах національних меншин. Так, кількість сільрад було штучно й недоцільно скорочено шляхом укрупнення, внаслідок чого значна частина німецьких колоній увійшла до складу українських або російських сільрад. Німецькі колонії було поділено, майже в усіх ліквідовано кооперативні та кредитні організації.

Наслідком цієї адміністративно-територіальної реформи, яка ігнорувала соціокультурні, релігійні, господарські, етнографічні особливості життя місцевих німців, стала поява опозиційних настроїв у їхньому середовищі, намагання емігрувати з УСРР. Уже в 1923 р. з України виїхало більше ніж 3 тис. німців, у тому числі з німецьких колоній Луганщини [1, с. 72].

Розуміючи небажаність поширення таких соціальних настроїв у середовищі національних меншин, влада пішла на певні поступки. 1924 р. в Україні було додатково сформовано п’ять німецьких національних районів, серед яких Люксембурзький район у Луганському окрузі. 1926 р. тут створено чотири німецькі сільради – Мирська з населенням 1218 мешканців, Олександрівська з 667 мешканцями, Іванівська з 957 мешканцями та Тузлово-Грюнфельдська з 537 мешканцями [2, с. 48].

На початку 1930-х рр. із 159 сільських рад округу 5 були німецькі. Проте німці не брали активної участі в їх роботі. І хоча на виборах до німецьких сільрад виборці виявляли більшу активність, ніж у цілому по округу (68,94 %), але ставлення до них було формальним [12, арк. 147]. Більшість у радах становили представники незаможного селянства та середняків, що повністю відповідало інтересам радянської влади. Коли представники заможного населення намагалися потрапити до рад, то влада усілякими засобами (від заздалегідь підготовлених списків потрібних для обрання осіб та нав’язування їх виборцям до заяв про «нелегітимність» виборів тощо) намагалася запобігти цьому. Окрім того, німці, й особливо німецькі жінки, через свою релігійність і негативне ставлення до радянської влади взагалі відмовлялися брати участь у виборах до сільрад і діяльності радянських громадських організацій.

Іншою сферою життя німецького населення, у якій відбулися суттєві зміни за радянських часів, була господарська діяльність.

У дореволюційну добу німці Луганщини вважались заможними господарями, які мали традиції землекористування й вирізнялися працездатністю. Переважало середняцьке господарство, хоча було чимало і заможних селян. Провідним видом господарювання тут було польове землеробство та молочарство, але також були розвинені й бджільництво, шовківництво, подекуди – садівництво.

Унаслідок радянської аграрної реформи початку 20-х рр. у німців-колоністів було відібрано значну кількість орної землі. Якщо в 1914 р. на території Луганського округу загальна площа землі у 29 німецьких колоніях становила 32505 десятин, то в 1925 р. в користуванні німців залишилося тільки 18232 десятин, тобто відбулося зменшення на 43,9 %. Відповідно, якщо до Першої світової війни на одне середняцьке німецьке господарство припадало 33,03 десятин землі, то на середину 1920-х рр. лише 18,3 десятин [13, арк. 9]. Крім того, відбирання землі в німців відбувалося несправедливо й упереджено: їм залишали землю в незручних місцях, без доступу до водопою, а кордони здебільшого проводили безпосередньо через вулицю або садибу [14, арк. 178].

Для німців, які традиційно застосовували машинний спосіб обробки ґрунту, такі дії влади створювали неабиякі перешкоди й призводили до занепаду господарств, що ставали збитковими і не могли прогодувати колоністів. Унаслідок такого «землевпорядкування» німці втрачали можливість вести правильну обробку ланів, ставали малоземельними, втягувались у тривалі й гострі конфлікти з мешканцями сусідніх сіл.

Необґрунтованим і завищеним було й оподаткування німецьких колоній. Пролетарська влада вважала, що працьовиті німці повинні віддавати державі якомога більше хліба. Тому податок, яким обкладались німецькі господарства, був значно вищим, ніж в українських та російських селах. Звичайно, така ситуація впливала на формування в німців негативного ставлення до влади.

Ще більшої гостроти проблемі німецького землекористування додала політика колективіза-

ції. І хоча спочатку влада, створюючи колгоспи в німецьких колоніях, діяла обережно, то в розпал колективізації, на початку 30-х рр., вона вже вдавалася до жорстокіших засобів тиску на селян-одноосібників. За підсумками першого етапу колективізації на весну 1930 р. було примусово колективізовано 68 % німецьких господарств, а в 1931 р. – понад 80 % [15, с. 63]. Окрім того, під загрозою репресій влада, учинивши в 1932–1933 рр. голодомор в українських селах, примушувала голодуючих німців-колоністів відмовлятися від допомоги, що надходила з Німеччини, та передавати її на користь державі [5, с. 142].

Така політика призвела до чергового посилення еміграційного руху німців, що, звичайно, було сприйнято радянською владою як спроби іноземних агентів проводити серед німців-колоністів «контрреволюційну агітацію». Органи ДПУ розпочали арешти, і 1929 р. за звинуваченням у проведенні провокацій серед колоністів групу німців було вислано в північні області СРСР [4, с. 9]. У червні 1935 р., в результаті перевірки німецьких колгоспів на Донбасі, з посад було усунено 24 особи (голів, членів правлінь і рахівників), звинувачених у саботажі та змові проти радянської влади або участі в релігійних обрядах і приховуванні свого соціального походження [16, с. 331].

Здійснюючи у 1920-і рр. у німецьких колоніях Луганського округу політику «радянізації», влада, крім низки економічних і політичних перетворень, передбачала створення необхідних соціокультурних умов для утвердження серед національних меншин комуністичної ідеології. Необхідність проведення культурно-освітньої та ідеологічної роботи набувала особливої актуальності на тлі того, що політичний стан національних меншин Донбасу викликав занепокоєння місцевих органів влади. Це, зокрема, знайшло відображення у звіті про роботу бюро Донецького губернського комітету КП(б)У за 1925 рік (Донецька губернія, до якої входила Луганщина, існувала протягом 1919–1925 рр.), у якому зазначалося, що політичне становище серед національних меншин є нестабільним [17, арк. 2].

Розуміючи, що для посилення своїх позицій слід заручитися підтримкою національних меншин краю, партійно-державне керівництво пішло на задоволення певних культурно-національних потреб німців. Крім того, культурна сфера була тією цариною, у якій ефективно працював агітаційно-пропагандистський апарат, і розумно проведена в цій сфері політика дозволяла уряду виконувати завдання радянського перевиховання національних меншин.

Для цього було залучено представників державного і партійного апарату, інтелігенцію, причому не тільки німців, але й українців та росіян. Окружні культурні комісії організовували групи з найбільш освічених представників національних меншин і місцевої інтелігенції, які мусили проводити політичну й культурно-освітню роботу в національних районах. У всіх округах Донецької губернії розповсюджувались німецькі газети “Ді Заат” і “Дас Нойє Дорф”, до роботи сількорами залучались місцеві німці-колоністи.

До культурно-освітньої роботи в колоніях залучалися німецькі школи. У 1924 р. у Луганському окрузі нараховувалося 19 початкових німецьких шкіл, у яких навчалося 625 учнів і працювало 19 вчителів, а викладання велося німецькою мовою [18, арк. 153]. У 1930 р. в окрузі вже працювало 24 чотирирічні німецькі школи та одна семирічна, у яких навчалось 711 учнів. Мережа німецьких шкіл майже стовідсотково охоплювала німецьких дітей 8–11 років [19, арк. 61]. Слід зазначити, що стан шкільної освіти в німецьких колоніях був кращим, ніж в інших національних меншин Луганщини.

Частина німецьких шкіл краю була заснована ще в дореволюційну добу, й ці школи давали високий рівень знань. Навчання в них велося двома і більше мовами, викладали висококваліфіковані вчителі. Радянські німецькі школи колоністів відрізнялися від дореволюційних у гірший бік, адже однією з основних проблем на шляху створення шкільної мережі національних меншин була низька кваліфікація педагогів, оскільки головним критерієм їх підбору була відданість новій владі. Про це, зокрема, зазначалось у доповідній записці про роботу серед національних меншин за 1925 рік: «Питання про вчительство нацмен досі є болючим для нацмен школи... Брак учителів взагалі не дає можливості розгорнути потрібної шкільної мережі нацмену, а також примушує використовувати некваліфікованих учителів» [20, арк. 301]. Перед німецькою секцією Луганського окружкому це питання постало особливо гостро, адже, як зазначалося в матеріалах місцевої партійної організації, вчителі на 50 % були «професійно дуже слабкими». Якщо проаналізувати склад німців-учителів, які працювали в Донбасі на той час, то з’ясується, що більшість з них мали початкову освіту [21, арк. 301].

Школами опікувалися безпосередньо громади німців-колоністів. На утриманні Луганського

відділу народної освіти та інших державних установ були тільки школи колоній Азарове, Верхньо-Тузлівська, К.Лібкнехт, Олексіївка, Онисимівка, Спартак. У всіх, окрім спартаківської трудової школи, навчання було безкоштовним. Заробітна платня сплачувалася вчителям з коштів, зібраних громадою. На середину 20-х рр. вона становила 30 рублів, що було на межі злиденного існування [1, с. 72].

Протягом 30-х рр. у шкільній освіті відбулися нові зміни. У 1938 р. в новоутвореній Ворошиловградській області нараховувалася 1 середня, 4 семирічні, 31 початкова німецькі школи. Крім того, у звичайних школах діяло 5 німецьких класів [22, арк. 21].

Іншим напрямом діяльності, яку вели серед національних меншин представники партійно-державного апарату і місцевої інтелігенції, була політико-освітня та ідейно-виховна робота, котра полягала в агітації на підтримку радянської влади та пропаганді вступу до КП(б)У представників національних меншин. Із цією метою проводились так звані безпартійні конференції (зокрема, за участю німецьких колоністів Луганського округу в 1925 р. відбулося п'ять районних і одна окружна конференція) [23, арк. 5], інтернаціональні мітинги тощо. Постійними осередками політосвітньої та агітаційної роботи серед національних меншин були районні й сільські будинки та хати-читальні (в німецьких колоніях центри політосвітроботи називались бауерн-таймами) [24, арк. 10, 32].

Однією з проблем політосвітньої роботи та радянської агітації був високий рівень релігійності колоністів. Відома релігійність німців не тільки не зникала з часом, але дедалі більше проявлялася в діяльності різноманітних сект. У середині 1920-х рр. радянські документи фіксують активізацію релігійного руху німців, особливо менонітів, лютеран і баптистів, релігійні організації яких «зростали, як гриби» [25, арк. 33].

Німці, що мешкали на Луганщині, були різних віросповідань: католики, лютерани, протестанти, меноніти. За канонами менонітської віри її прихильникам заборонялася військова служба. Радянська влада вирішила це питання таким чином: військова повинність для них замінялася державними роботами в сільському господарстві по три місяці протягом 8 років [14, с. 65].

Особливою релігійністю відрізнялось німецьке вчительство, представники якого часто належали до якоїсь релігійної секти. За даними луганської окружної німецької секції, в середині 20-х рр. у кожному селі існувало по кілька таких сект (баптистів та інших), які відчутно впливали на жіноцтво, молодь та інтелігенцію національних меншин, заважаючи їх радянізації [26, арк. 17–18].

Про незадовільний рівень радянізованості німців-учителів згадувалось також у висновках про економічне, культурне й політичне становище німецьких сіл Новосвітлівського району, де зазначалося, що «вчителі недостатньо беруть участь у громадській роботі» [27, арк. 290]. Деякі вчителі проводили релігійну роботу: наприклад, учителя Лібкнехта звинуватили у виконанні функцій пастора й агітації проти організації німецьких сільрад. Такі випадки не були поодинокими, адже в офіційних документах неодноразово згадувалося, що «багато вчителів, зокрема німецьких, досі суміщають посаду духовної особи і викладача в радянській школі» [28, арк. 115].

З релігійністю німців-колоністів боролися всілякими засобами – від організації антирелігійних мітингів і зібрань до проведення громадських судів, на яких ганьбили осіб, які відвідували молитовні доми та релігійні зібрання. Постійну боротьбу з релігією вели працівники культурних установ, клубів, сільбудів, кіно, шкіл, червоних кутків, радіо, преси, до професійних обов'язків яких входило роз'яснення «контрреволюційної ролі церкви».

Але подолати релігійність німців було дуже важко. Архівні документи свідчать, що крім різноманітних сект і релігійних груп у 1926 р. в колонії Журавлівка Краснолуцького району існувала релігійна лютеранська община [29, арк. 7]. Навіть у 1933 р., після проведення антирелігійних кампаній, на Луганщині діяло 9 офіційно зареєстрованих релігійних груп лютеран-євангелістів [30, арк. 9].

Із середини 30-х рр. радянська влада розпочинає наступ на національні меншини, що проявилося в їх фактичній денаціоналізації та руйнуванні системи національних районів і колоній на Луганщині [5, с. 35]. У 1934 р. було ліквідовано комісію у справах національних меншин при Донецькому облвиконкомі.

До спектру репресивних заходів входили не тільки арешти, але й депортації. Ще 1927 року Рада Народних Комісарів УСРР затвердила десятирічний перспективний план виселення німців-селян [6, с. 165], який фактично поклав початок депортації німців з України в Сибір, Казахстан, Середню Азію, на Далекий Схід. Ці депортації стали реакцією влади на еміграційний рух німців з території радянської України.

Партійні чистки та репресії проти різних соціальних груп населення 30-х рр., пошуки «шпигунів», «агентів іноземних розвідок» і «шкідників», що можна охарактеризувати як «полювання на відьом», не оминули національні меншини Луганщини, особливо німців. Об'єднаний пленум ЦК та ЦКК КП(б)У в листопаді 1933 р. ухвалив рішення про необхідність проведення чистки німецьких колгоспів і культурно-освітніх організацій, які засмітились «фашистськими елементами» [31, арк. 87].

У 1934 році, згідно з постановою ЦК ВКП(б), створено спеціальну комісію, яка повинна була вивчати ситуацію в німецьких районах і доводити до місцевого населення думку про те, що в разі нелояльності до влади або будь-якої антирадянської діяльності особам німецької національності буде відмовлено в праві проживання в СРСР. Тоді ж почалися пошуки «неблагонадійних» серед німецького вчительства.

Репресивні заходи проти німців посилились у 1937–1938 рр. За кількістю репресованих у Донбасі в ці роки німці й греки були наступними після росіян і українців. Згідно з наказом НКВС № 00439 від 25 липня 1937 р. всі особи німецької національності, які не були громадянами СРСР, підлягали арешту. Партійно-державні органи влади звинувачували німецьке населення в «контрреволюційно-фашистській діяльності й агітації» та «шпигунстві», стверджуючи, що 60–70 % мешканців німецьких колоній беруть у цьому безпосередню участь [8, с. 471]. За неповними даними, вміщеними в тритомному виданні «Реабілітовані історією. Луганська область», репресовано й розстріляно понад 3437 німців.

Наприкінці 30-х рр. німецькі колонії в Україні остаточно знищуються. За ухвалою ЦК КП(б)У всі національні райони та сільради перетворено на звичайні райони та сільради. Останню крапку в німецькій сторінці історії Луганщини було поставлено на початку Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. У зв'язку з нападом Німеччини на СРСР Державний Комітет Оборони 22 вересня 1941 р. ухвалив постанову № ГКО-702сс «Про переселення німців із Запорізької, Сталінської та Ворошиловградської областей», за якою у вкрай стислий термін (протягом 25 вересня – 10 жовтня), не дозволивши узяти із собою майже нічого, з області до Казахської РСР було депортовано близько 5,5 тис. німців, котрі за даними НКВС ще залишались на Луганщині [32]. До 1942 р. процес суцільної депортації німців було завершено.

Джерела та література

1. Макарова А.В. Страницы истории немецких колоний Луганской области / А.В.Макарова // Луганщина. Етнографічний вимір. – Луганськ: Альма-матер, 2001. – С. 62 – 75.
2. Кривець Н. Німецьке населення в Україні між двома світовими війнами / Н.Кривець // Вісник НАН України. – К., 1995. – № 9 – 10. – С. 47 – 53.
3. Кулинич І.М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І.М.Кулинич, Н.В.Кривець. – К., 1995. – 315 с.
4. Кравченко В. Немецкие колонии на Луганщине / В.Кравченко // Жизнь Луганска. – 1999. – № 6(423). – С. 9.
5. Сиволапов В.О. Радянізація німецьких колоній в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст.: дис.… канд. іст. наук: 07.00.01 / Сиволапов Василь Олексійович. – Луганськ, 2007. – 210 с.
6. Сиволапов В.О. Депортація німців-колоністів як засіб реалізації національної політики більшовицького уряду України у 20–30-х рр. ХХ ст. / В.О.Сиволапов // Історичні записки: зб. наук. праць. Вип. 19. Ч. 1. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2008. – С. 163 – 171.
7. Сиволапов В.О. Спеціалізовані органи більшовицької влади України для запровадження національної політики серед німецького населення / В.О.Сиволапов // Історичні записки: зб. наук. праць. Вип. 15. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2007. – С. 198 – 204.
8. Очеретянко С.І. Згортання німецької національної освіти в Україні та посилення репресій серед освітян в 30-х роках ХХ ст. / С.І.Очеретянко // Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 468 – 472.
9. Немцы России: населенные пункты и места поселения: энциклопедический словарь / Сост.: В.Ф. Дизендорф. – М., "ЭРН", 2006. – 472 с.
10. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник. – К.: ДНВП «Картографія», 2001. – 88 с.
11. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. Р-243, оп. 1. спр. 1151, арк. 5.
12. ДАЛО, ф. Р-243, оп. 1, спр. 1145. арк. 29 – 30; Спр. 991, арк. 147.
13. ДАЛО, ф. Р-243, оп. 1, спр. 1151, арк. 9.
14. ДАЛО, ф. Р-243, оп. 1. спр. 199, арк. 178.
15. Круть И.В. Причины эмиграционного движения немцев Украины в Южную Америку в 20-е

гг. / И.В. Круть // Межэтнические связи: история, этнография, культура. – Донецк, 2000. – С. 61 – 66.

16. Міхненко А.М. Історія Донбасу (1861–1945): навч. посіб. / А.М. Міхненко. – Донецьк: Юго-Восток, 1999. – 464 с.

17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 413, оп. 1, спр. 72, арк. 2.

18. ДАЛО, ф. Р-401, оп. 1, спр. 34, арк. 153.

19. ДАЛО, ф. Р-401, оп. 1, спр. 129, арк. 61.

20. ЦДАВО України, ф. 166. оп. 5, спр. 826, арк. 301.

21. ДАЛО, ф. П-34, оп. 1, спр. 90, арк. 301.

22. ДАЛО, ф. Р-401, оп. 1, спр. 268, арк. 21.

23. ДАЛО, ф. П-34, оп. 1, спр. 601. арк. 5.

24. ДАЛО, ф. П-34, оп. 1, спр. 601, арк. 10, 32.

25. ДАЛО, ф. П-34, оп. 1, спр. 283, арк. 33.

26. ДАЛО, ф. П-34, оп. 1, спр. 283, арк. 17–18.

27. ДАЛО, ф. П-34, оп. 1, спр. 283, арк. 290.

28. ДАЛО, ф. Р-405. оп. 1. спр. 24, арк. 115.

29. ДАЛО, ф. Р-373, оп. 1, спр. 8, арк. 7.

30. ДАЛО, ф. Р-693. оп. 1, спр. 1239, арк. 9.

31. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 1, спр. 422. арк. 87.

32. Совет немцев Украины. 70 лет. Подборка документов и материалов / Сост. А.Дынгес. – Донецк, 2011. – 90 с. [Электронный ресурс]. – Доступ к источнику: http://www.dju.org.ua/attachments/386_Подборка%20документов%2070лет%20депортациии%20и%20трудармии.pdf.

Анатолий Климов, Татьяна Анпилогова

Немецкие колонии на Луганщине в 20-30-е гг. XX ст.

Проведен анализ политики советской власти по отношению к населению немецких колоний Луганщины. Характеризуется процесс ликвидации национальных районов и депортация немцев.

Ключевые слова: *немецкие колонии, Луганщина, советизация, депортация.*

Anatoliy Klimov,Tatyana Anpilogova

German colony in Luhansks region in 20-30 years of XXth century.

The article is devoted about the policy of Soviet government to the population of German colonies in Luhansk region. The process of liquidation of the national regions and deportation of the German colonists is characterized.

Key words: *German colonies, Luhansk, Sovietization, deportations.*

УДК 94 (477.72)«1944/1991»:796

Сергій Нікітенко (м. Херсон)

РОЗВИТОК ФІЗКУЛЬТУРНО-СПОРТИВНОГО РУХУ СЕРЕД СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1944 – 1991 РР.)

У статті проаналізовано етапи розвитку фізкультурно-спортивного руху на Херсонщині в 1944-1991 рр. Розглядаються основні напрямки діяльності місцевих органів управління фізичною культурою і спортом, місцевих органів влади та громадських організацій в сфері фізкультурно-спортивної роботи в сільській місцевості. Проаналізовано наслідки виникнення та діяльності добровільного сільського спортивного товариства та його вплив на розвиток фізичної культури в селах Херсонської області. Проаналізовано специфіку нормативно-правового забезпечення діяльності сільських колективів фізкультури.

Ключові слова: *фізкультура, спорт, Херсонщина.*

Більшість фундаментальних досліджень, пов'язаних з історією спорту і розвитком організаційної структури в галузі фізичного виховання та спорту в Україні як республіки СРСР, проводилась у площині загального огляду фізкультурно-спортивної галузі окремого регіону чи республіки загалом, дуже часто не заглиблюючись у процеси, що відбувалися на місцях. Саме тому сьогодні є чимала потреба у ґрунтовних теоретико-аналітичних дослідженнях із метою глибшого аналізу розвитку вітчизняної фізичної культури та спорту.

Свого часу питанню розвитку фізкультури та спорту в сільській місцевості присвятили свої праці Д. Диновский, А. Кухтій, М. Бунчук,

О. Суник та ін [1]. Кожен із дослідників розкриваючи в своїх роботах більш широкі питання, висвітлював і питання розвитку фізкультури та спорту в сільській місцевості.

У другій половині XX століття особливо гостро для СРСР постала проблема поліпшення життя в сільській місцевості. Численні заходи керівництва країни в цьому напрямку передбачали, окрім інших, не менш важливих, завдання розвитку сільського фізкультурно-спортивного руху. Треба відзначити специфічність процесів, що відбувалися в той час у сільських районах в перші повоєнні роки. Система фізичної культури і спорту в СРСР довгий час розвивалася в руслі воєнізованої підготовки, що своєрідно вплинуло на розвиток спортивної бази, кадрів і систему роботи. В перші ж роки повоєнної відбудови було виявлено повну відсутність системи фізичного виховання на селі. Головним показником успішної політики держави в сфері залучення сільської молоді до рухової активності і масової фізкультури було звітування про кількість колективів на селі і постійне чисельне зростання цих колективів.

За три повоєнні роки кількість членів спортивних товариств та спортивних колективів Херсонщини збільшилась з 12 876 чоловік у 1944 році до 38 790 в 1947 р. [2, арк. 16]. Але більшість колективів та низових осередків ДСТ знаходилась у місті Херсоні та приміських населених пунктах. Сільський спорт практично не розвивався у часи важкого стану українського села 1946-1947 років. Більшість колективів фізкультури та осередків ДСТ існували на папері, що створювало ілюзію активної фізкультурно-спортивної роботи в районах області. Наприкінці 1946 року Херсонський обласний Комітет у справах фізкультури і спорту своєю постановою № 201/1 «Про стан фізкультурної роботи на селі в Херсонській області» фактично визнав відсутність зрушень у спортивній роботі в сільській місцевості і неможливість функціонування колективів фізкультури [3, арк. 34-36]. Велику роботу з відродження спорту на селі провадили центральні та місцеві Ради добровільних спортивних товариств та громадських організацій.

Вже у 1945 р. на Херсонщині діяло п’ять ДСТ: «Спартак», «Динамо», «Більшовик», «Трудові резерви» і «Водник» [4, арк. 32]. За 1945-1946 роки в селах області було створено вісім низових рад добровільного спортивного товариства «Більшовик», чотири ради ДСТ «Спартак» та одна рада «Трудових резервів». В той же час пожвавлювалася оборонно-спортивна робота, у 1944 р. в Україні відроджується в повному обсязі добровільне товариство ТСОАВІАХІМ (після кількох реформувань ДТСААФ). На Херсонщині товариство, що до війни було найчисленнішим, відновлювалося дуже динамічно, на що вказує кількість первинних організацій по місту та області. Наприклад, у віддаленому від обласного центру Іванівському районі після війни було створено 44 первинні організації, які розгорнули військово-спортивну роботу серед колгоспників, робітників та учнів. За перший рік понад 300 членів оборонного товариства району здали норму ППХО [4, арк. 12]. Але робота в товаристві велася здебільшого в оборонному руслі, що вже не відповідало концепції розвитку фізкультурно-спортивного руху.

Наступні завдання у розвитку фізкультурно-спортивного руху серед сільського населення були визначені постановою ЦК ВКП (б) від 27 грудня 1948 року «Про розвиток спорту на селі». Цей документ визначав заходи щодо покращення усієї роботи з фізичного виховання сільського населення, особливої уваги було надано організаційному зміцненню чинних сільських фізкультурно-спортивних колективів та створення нових [5, с. 101]. На початку 1949 року Херсонським обласним комітетом у справах фізкультури та спорту було прийнято першу цільову програму розвитку сільського спорту, в якій було враховано ситуацію, що склалася у селах області, на що вказують занижені плани в організації масової фізкультури. У порівнянні з плануванням масової фізкультурної роботи у містах, великих ДСТ і великих колективах фізкультури, сільським колективам фізкультури надавалися знижені на 20% плани, а планування підготовки спортсменів масових розрядів взагалі було відмінено [5, арк. 23].

Незважаючи на такі кроки влади щодо організації мережі сільських колективів фізкультури і розробки механізмів їх діяльності, масовим цей рух не став. На це вказує той факт, що в радянській спортивній історіографії відлік існування повоєнного сільського спортивного руху в УРСР прийнято було вважати з 1950 року, дати фактичного утворення добровільного спортивного товариства «Колгоспник». Тобто не від початку формування системи сільського масового фізкультурного руху, а фактично з часів, коли оформилась структура і окреслились принципи і завдання роботи добровільного сільського спортивного товариства (ДССТ). Створення товариства розпочалося в 1949 році шляхом об’єднання колективів фіз-

культури – сільських, селищних та виробничих. Першим головою Херсонської обласної ради ДСТ був доцент педагогічного інституту ім. Крупської, кандидат історичних наук Ф.П. Касьяненко [7]. На початковому етапі (1950-1952 рр.) створення товариства було проведено об’єднання малочисельних сільських колективів фізкультури, які існували лише в деяких радгоспах та на машинотракторних станціях. Щойно створені колективи фізкультури мали на своєму балансі три комплексні спортмайданчики, 49 футбольних полів, 234 волейбольних та один баскетбольний майданчик, п’ять стрілецьких тирів та один гімнастичний зал. В обласній та районних радах товариства не було жодного штатного тренера, і тільки один працівник мав вищу освіту [8, арк. 24].

У 1969 році ДСТ «Колгоспник» було реорганізовано у добровільне сільське спортивне товариство «Колос». Під час реорганізації було проведено укрупнення спортивних колективів області і проведена унікальна робота по переведенню спортивних колективів з під юрисдикції ДСТ «Спартак», «Буревісник» та «Авангард» у новостворене товариство «Колос» [9, с. 32]. З цього часу і до моменту розпаду СРСР ДСТ «Колос» стало найбільшим у області. В 1960 році товариство об’єднувало біля 300 колективів фізкультури колгоспів, радгоспів, сільськогосподарських організацій і навчальних закладів, які об’єднували у своїх лавах 70 тисяч членів товариства [10, арк. 19]. В 1975 році 421 колективи фізкультури товариства об’єднували 75 тисяч чоловік [11, арк. 16]. У 1980 році кількість колективів фізкультури ДСТ «Колос» на Херсонщині становила 451 сільських осередків із 106 тисячами членів товариства і 92 тисячами фізкультурників [12, арк. 129]. Сільські спортсмени мали у своєму розпорядженні 14 стадіонів обласного рівня, 49 спортивних залів, 4 водноспортивні станції, 1200 різних ігрових майданчиків та футбольних полів, 3 дитячо-юнацьких спортивні школи. У товаристві постійно зміцнювався тренерсько-методичний склад [13]. У 1969 році у товаристві працювало 130 штатних працівників і понад 300 громадських інструкторів, тоді як у 1975 році – 170 штатних і 160 громадських працівників. Вже у 1989 році товариство мало 375 штатних працівників, у тому числі 264 інструкторів-методистів. Звісно, збільшення кількості досвідчених фізкультурно-спортивних працівників підвищувало рівень майстерності сільських спортсменів, надаючи їм можливість займатися у професійних тренерів та інструкторів [14].

У квітні 1982 року Комітет у справах фізкультури та спорту при Херсонському облвиконкомі, керуючись постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше піднесення масовості фізичної культури і спорту», прийняв обласну програму-план розвитку фізкультури та спорту в області, один із пунктів якої – «Сучасну базу – кожному селу» [15]. Пізніше цей пункт був виділений у окремий план [16]. Програмою було передбачено ряд заходів, що мали пожвавити в області роботу з сільською молоддю, зокрема, крізь призму будівництва сучасних спортивних споруд.

Звісно більшість населених пунктів області не могли розраховувати на великі спортивні комплекси і в більшості своїй мали шкільний спортзал та стадіон (в 1974 році 89% населених пунктів не мали сучасних спортивних комплексів проти 45% у 1987 р.) [17]. Сільські колективи володіли спорудами, що за експлуатаційними даними, устаткуванням, оснащенням, спортінвентарем аніскільки не поступалися перед міськими. Це спорткомплекси колгоспів «Росія» Новотроїцького, ім. Кірова Білозерського районів, стадіони колгоспів «Україна» Нововоронцовського району, імені Кірова Скадовського району, міжгосподарський яхт-клуб у Великій Лепетисі та ін. [18]

У рішенні про прийняття плану облспорткомітету наголошувалося на чисельному зростанні сільських фізкультурників за п’ять років на 34 тисячі чоловік, за майже повної відсутності спортивного будівництва. За п’ять років в області було збудовано 2 стадіони, 12 спортзалів, 20 тирів і понад 40 інших спортивних споруд. На думку авторів плану темпи будівництва сільських спортивних споруд в області відставали від темпів зростання рядів фізкультурників. Якщо число любителів фізкультури і спорту за 1976 – 1981 роки зросло на 31%, то кількість стадіонів – лише на 14%, спортзалів – на 24%, тирів – на 26%, футбольних полів – на 7 і спортмайданчиків – на 12% [19, арк. 46].

Визнаючи відсутність міцної спортивної бази однією з головних проблем сільського фізкультурного руху – а особливо споруд для цілорічних занять, що покращили б організацію навчально-спортивної роботи, підготовки спортсменів високого класу, – було прийнято рішення про фінансування колективів фізкультури в сільській місцевості за окремою фінансовою програмою. Пріоритетними були обрані найпростіші спортивні споруди. У кожному колек-

тиві мали бути: стадіон з біговими доріжками, містечко ГПО, плавальний басейн (наливний, чи на природній водоймі), 50-метровий стрілецький тир, два волейбольних та по одному майданчику для баскетболу, гандболу та городошному спорту. Але навіть після прийняття програми дій велика кількість колективів фізкультури області не мали навіть цього мінімуму спортивних споруд [20]. За підрахунками інженера облради М. Концевого, на будівництво переліченого набору спортивних споруд по області необхідно було витратити понад 1 млн. карбованців, при цьому на кожен рік було заплановано витрачати приблизно по 60 тис. карбованців[21. с. 118]. Зрозуміло, що за недостатнього фінансування та неуваги районного керівництва програма та план дій виконувалися вкрай погано, і лише 10 % колективів фізкультури встигли отримати та освоїти кошти на спортивне будівництво на селі.

Незважаючи на слабку матеріальну базу, сільські колективи фізкультури виконували плани з підготовки фізкультурників та спортсменів масових розрядів. За своєю структурою та специфікою роботи керівництво ДСТ «Колос» та керуючі органи республіки ставили завдання сільському товариству у підготовці спортсменів-розрядників та майстрів спорту за особливими, збалансованими вимогами. У порівнянні із планами підготовки спортсменів-розрядників та майстрів спорту, які затверджувалися комітетом у справах фізкультури та спорту для всесоюзних та республіканських добровільних спортивних товариств, «Колосу», як правило, ставилися нижчі норми (у 1974 році 40% від плану ДСТ «Динамо», у 1980 – 60% та 35% у 1986 році) [22, арк. 77]. Відповідно були нижчими і соціалістичні зобов'язання основних показників розвитку фізичної культури та спорту на селі, що дозволяло керівництву звітувати про успіхи у підготовці спортсменів масових розрядів, попри майже повну відсутність фізкультурно-спортивної роботи в літні місяці. Всі ці нормативи та плани не заважали тренерському складу сільського товариства готувати спортсменів-майстрів спорту СРСР.

З року в рік підвищувався рівень сільських спортсменів Херсонщини: якщо в 1960 році товариство мало 6 майстрів спорту, 45 кандидатів у майстри спорту і 3000 спортсменів масових розрядів [23, арк. 49], то вже у 1980 році обласна рада ДСТ «Колос» рапортувала про підготовку двох майстрів спорту СРСР міжнародного класу, 26 майстрів спорту, 1544 кандидатів у майстри спорту і першорозрядників та більше 100 тисяч спортсменів масових розрядів [24].

Найвідомішими спортсменами, представниками сільського добровільного спортивного товариства Херсонщини були неодноразові чемпіони та призери центральної ради ДСТ «Колос» легкоатлети С. Мягков та П. Суптеля, чемпіони Спартакіади народів СРСР Віктор та Гліб Піркли, чемпіон-рекордсмен країни серед юніорів з бігу в естафеті 4Х100 метрів Павло Веремеєнко [25, с. 12]. Кращими колективами фізкультури області в різні роки ставали фізкультурні організації колгоспу «Україна» Нововоронцовського, радгоспів «Наддніпрянський» та «Кам'янський» Бериславського, колгоспу ім. Кірова Білозерського, колгоспу ім. Петровського Великолепетихського районів [26], управління «Каховсільбуду» та ін. [27]

Без сумніву можна зауважити, що здобутки у роботі обласної і районних рад товариств були тісно пов'язані з безпосередньою участю в ній сотень активістів фізкультури. Структура побудови керівної роботи в товаристві сприяла виникненню в сільській місцевості самодіяльних колективів фізкультури за ініціативою активістів [28, с. 29]. Наприклад, викладач фізкультури Михайлівської середньої школи Скадовського району В.Я. Денисюк першим в області у 1973 році підняв питання самоорганізації спортивної громадськості на селі і на прикладі власного досвіду довів необхідність змін в управлінні первинними колективами фізкультури. Ідея В. Денисюка полягала у необхідності збільшення кількості колективів в населеному пункті, навіть якщо це призводить до зменшення членів у колективі в результаті розділення [29]. В 1974 році обласна рада ДСТ «Колос» прийняла рішення провести експеримент на базі 5 сільських осередків товариства Херсонщини зі створення в селах від 2 до 5 колективів фізкультури. За шість років колективи фізкультури Скадовського, Бериславського та Генічеськього районів, на базі яких проводили експеримент, зміцнилися організаційно і показали непоганий результат у загальному (неофіційному) заліку ДСТ «Колос». Наприклад, у Скадовському районі кількість фізкультурників за ці роки збільшилась з 1500 до 4 тис. чоловік, районні змагання проводилися з 14-15 видів спорту [30]. Збірна команда району ставала кращою командою області, а в 1978 році представляла область на Всеукраїнських спортивних іграх. Сільські спортсмени Бериславщини після збільшення кількості колективів фізкультури домо-

глися збільшення кількості членів, але масовість не принесла результативності у спортивній та фізкультурно-масовій роботі. Непогано оснащені матеріально колективи фізкультури району не змогли по-новому перебудувати роботу, знизивши спортивні показники [31].

Звісно, не тільки спроби керівництва реформувати роботу товариства задля підвищення ефективності були основною проблемою районних рад ДСТ «Колос». Великі проблеми у вищеназваних районах були із кадрами. У 1975 році тільки 20% працівників районних рад товариства мали вищу освіту і тільки 78% мали спортивну освіту, тоді як у 1980 співвідношення було 30% і 64% відповідно [32].

Нові тенденції розвитку сільського фізкультурно-спортивного руху вимагали нових форм організації населення для занять фізкультурою. Позитивним досвідом було створення у первинних організаціях колгоспу ім. Кірова Білозерського району у квітні 1975 року 24 групи підготовки, в яких фізичною культурою займалося майже 700 чоловік. За півроку діяльності клубу 140 чоловік склали норми ГПО. Колективу колгоспу першому в області було присвоєно звання «Сільський спортивний клуб» [33, арк. 18-19].

Розглянувши позитивний досвід фізкультурників Білозерщини наприкінці 1970-х років центральною радою ДСТ «Колос» розпочалося створення міжколгоспних спортклубів. У Херсонській області досвід відомого на весь СРСР нікопольського спортивного клубу «Колос» Дніпропетровської області впроваджували у Нововоронцовському, Верхньорогаченському та Великолепетиському районах. Основна робота з впровадження новітніх методик проходила у товаристві під керівництвом голови обласної ради ДСТ «Колос» О.І. Голованова [34].

Попри позитивні тенденції розвитку фізкультури та спорту у окремих районах чи колективах фізкультури загальний рівень сільського спортивного товариства був невисоким. Головною проблемою була слабка матеріально-технічна спортивна база, особливо у віддалених від обласного центру районах сільської місцевості. Прийнята 11 серпня 1966 року ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР постанова "Про заходи по подальшому розвитку фізкультури та спорту" ще раз загострила питання масовості фізичної культури у сільській місцевості. Знову розширилося будівництво спортивних споруд у сільській місцевості, зміцнилася матеріально-фінансова база сільських фізкультурно-спортивних організацій, у штати колгоспів і радгоспів були введенні посади інструкторів-методистів з виробничої гімнастики й масової фізкультурно-спортивної роботи. Чимало уваги в засобах масової інформації надається висвітленню досвіду проведення заняття з виробничої гімнастики, масових фізкультурно-спортивних, туристичних й оздоровчих заходів, проведенню тренувальних занять у спортивних секціях та командах сільських колективів фізичної культури [35, с. 49, 51].

Серпнева постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР ваимагала підвищувати рівень роботи в галузі фізичного виховання серед населення і молоді, більш повно і ефективно використовувати спортивні бази, майданчики тощо, й надалі вдосконалювати майстерність радянських спортсменів. Велике місце у розв'язанні цих завдань відводилося добровільним спортивним товариствам профспілок і їх основним ланкам – колективам фізкультури.

Деяке посилення рівня організації фізичної культури у сільській місцевості відбулося в 1970-80-х роках XX століття. Значною мірою проявилися результати роботи, спрямованої на розвиток сільського спорту, який посів певне місце у розвиненій і добре фінансованій програмі здобуття олімпійських перемог. Крім того, у цей період стає більш реалістичним ставлення до підготовки значкистів ГПО та спортсменів масових розрядів. Починають виникати фізкультурні організації, здатні на впровадження нових форм фізкультурно-спортивної роботи, в тому числі й на будівництво культурно-спортивних комплексів, фізкультурно-оздоровчих комбінатів тощо [36, с. 16].

У цей період, окрім сільського добровільного спортивного товариства «Колос», фізкультурно-спортивною роботою на селі мали опікуватися і інші спортивні товариства. За новою системою побудови спортивної роботи в СРСР і галузевим поділом ДСТ, більшість всесоюзних і частина галузевих спортивних товариств закріплялися за відповідними адміністративними чи виробничими одиницями [37, с. 47].

Найпомітнішим був внесок ДСТ «Спартак», Рада якого надавала шефській та навчальній роботі на селі великої уваги. На той час до товариства «Спартак» входило 483 фабрично-заводських і місцевих комітетів профспілок підприємств (установ і навчальних закладів області із загальною кількістю 53 тисячі чоловік). Окрім міста Херсона, товариство мало 131 колектив фізкультури, що розташовані в мі-

сі Нова Каховка, Каховському, Бериславському, Генічеському, Скадовському, Цюрупинському і Голопристанському районах [38, арк. 12, 12 зв.].

У середньому в цей період товариство підготовлювало до 10 нових майстрів спорту, біля 100 спортсменів першого і понад 3300 – масових розрядів серед членів колективів фізкультури в сільській місцевості. Вагомий внесок у розвиток фізкультурного руху внесли спортивні колективи Бериславського педучилища, спецрадгоспу «Херсонський», Чорнобаївського осередку товариства та інші [39].

У цілому ж треба відзначити позитивний досвід майже п'ятдесятирічної участі крупних ДСТ країни у розбудові фізкультурно-спортивної роботи в сільській місцевості на Херсонщині. При всіх негативних показниках у роботі, саме завдяки керівництву і громадським тренерам та інструкторам було сформовано спортивну базу в сільській місцевості, яка подекуди існує і досі.

Велику роботу в цьому напрямку вели профспілкові організації і галузеві Бюро фізкультури і спорту зокрема, що були створені в основному при всіх районних радах профспілок протягом 1950-1965 рр. [40] Сутність роботи бюро фізкультури в сільський місцевості дещо відрізнялась від міських. Сільські та районні осередки керувалися своїми нормативними документами, що дещо відрізнялися специфікою фізкультурно-спортивної роботи. Особливу роль відводили контролюючим органам, на районних та обласному бюро фізкультури регулярно заслуховували звіти профспілкових і фізкультурних організацій, представників керівництва підприємств та організацій щодо розвитку масово-оздоровчої та спортивної роботи серед колективів трудящих. Починаючи з 1965 року, обком профспілок почав проводити самостійно спартакіади з видів спорту та осінній комсомольсько-профспілковий крос. Ці заходи ретельно готувало бюро, були продумані засоби заохочення переможців та активу. Результати такої роботи неодноразово відзначалися республіканським профспілковим керівництвом. В плані масовості профспілкові сільські спартакіади постійно прогресували: у першій спартакіаді взяло участь 11 колективів загальною кількістю 2100 чоловік, а у фіналі кросу помірялись силами 582 робітники і службовці 15 районних профспілкових осередків фізкультури; через два роки в спартакіаді брало участь понад 5000 членів сільських профспілкових колективів фізкультури. Не випадково, що в обласних сільських спартакіада та сільських спортивних іграх УРСР першість була за ДСТ «Спартак»: серед обкомів профспілок спартаківці майже завжди виявлялись найсильнішими з усіх видів спорту і займали найвищі місця [41].

Окрім профспілкових організацій, велику допомогу сільському фізкультурно-спортивному руху надавали радянські і комсомольські організації, керівники підприємств та організацій тощо. Зв'язок між громадськістю району та спортивними організаціями найкраще було налагоджено у Каховському районі. Фактично тільки в селах цього району було започатковано, а згодом розвивалися групи здоров'я у колгоспах та МТС.

В Новотроїцькому районі за підтримки районної ради профспілок районним комітетом у справах фізкультури та спорту в 1976 році було побудовано один із кращих у республіці сільський спортивний комплекс «Старт» [42, с. 11-12]. На шести гектарах комплексу було побудовано футбольне поле, бігові доріжки, легкоатлетичні сектори, відкритий плавальний басейн, стрілецький тир та спортивні майданчики. Унікальність комплексу полягала в тому, що вперше було змінено практику передачі спорткомплексу на баланс ДСТ «Колос», що внесло свої корективи в фізкультурно-спортивну роботу районного центру. В 1984 році було організовано регулярній підвіз спортсменів із навколишніх сіл на тренування.

Окрім масових видів спорту, на сільські спортивні товариства, клуби та колективи фізкультури Комітетом у справах фізкультури та спорту СРСР були покладені функції розвитку олімпійських видів спорту. Рішенням Ради в 1958 році було затверджено перелік видів спорту обов'язкових для культивування в сільських колективах фізкультури, насамперед це плавання, спортивна гімнастика та футбол.

Уже в 1962 році своїм рішенням Рада спортивних товариств і організацій значно розширила обов'язкові види спорту для сільської місцевості, додавши до існуючих вільну боротьбу, бокс, веслування і особливо легку атлетику [43, с. 16].

Подібне значення для фізкультурно-спортивного руху мали постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «О дальнейшем подъеме массовости физической культуры и спорта» (1981 рік) [44]. Основним завданням цих постанов було введення занять фізичними вправами, туризмом та спортом у щоденний побут кожного громадянина, в тому числі й у життя кожного сільського мешканця [45].

Завдання, поставлені перед сільським господарством на травневому (1982 р.) Пленумі

ЦК КПРС, стосувалися і розвитку фізкультури та спорту на селі. Головним було визначено завдання зосередити увагу на поліпшенні масової фізкультурно-спортивної роботи у колгоспах і радгоспах, а також у знову створюваних районних аграрно-промислових об'єднаннях. Вперше при плануванні й організації роботи в колективі фізкультури було враховано специфіку сільського життя, особливості трудового ритму в рільництві і тваринництві. Ради ДСТ і колективів фізкультури разом із керівниками господарств мали домагатися, щоб фізкультура була нерозривно зв'язана з виробництвом, служила могутнім засобом поліпшення фізичного загартування людини, готовності його до високопродуктивної праці відповідно до існуючих вимог [46, с. 304].

Для того, щоб наблизити фізичну культуру до сільських жителів методична рада ДСТ «Колос» видала в квітні 1982 року низку нормативних документів, у котрих основний наголос у масовій спортивній роботі робився на виробничу бригаду. Саме цей основний трудовий осередок мав стати й основним осередком фізичного виховання. Досвід передових господарств області довів, що при колективному характері праці бригадна форма організації фізкультурної роботи може бути досить ефективною. Найкращім прикладом модернізації спортивної бази села можна вважати колектив фізкультури Ольгівської птахофабрики Бериславського району. Починаючи з другої половини 1970-х років, із рядового колективу фізкультури він перетворився на організаційно міцну спортивну організацію [47, с. 64-65].

Серйозні недоліки у розвитку фізичної культури на селі, на які було звернуто увагу у вересневій (1981 р.) постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, багато в чому пояснюються тим, що сільські ДСТ і спорткомітети слабко використовували свої можливості для організації масової роботи безпосередньо в колгоспах і радгоспах. Певною мірою ці недоліки були викликані роз’єднаністю сільських ДСТ, відсутністю єдиного всесоюзного товариства, що ускладнювало координацію роботи з фізичного виховання працівників колгоспів і радгоспів у масштабах країни.

Визнаючи недоліки роботи на селі, за рішенням ЦК КПРС й уряду було створено єдину спортивну організацію. Відповідно до розробленого Центральним Комітетом КПРС і урядом плану мали створюватися більш сприятливі умови для підготовки фахівців з фізичної культури для села. За даними, наведеними головою Ради ДСТ «Колос», з усіх штатних працівників товариства більше половини не мало фізкультурної освіти [46, с. 311].

Новим етапом розвитку сільського фізкультурно-спортивного руху стало запровадження культурно-спортивних комплексів (КСК) – нової організаційної форми роботи, що поєднувала зусилля культурно-просвітніх, спортивних установ для більш ефективного проведення спільних заходів, здійснення комплексного підходу у вихованні трудящих, організації їхнього змістовного дозвілля, більш повного і раціонального використання матеріальної бази і кадрів цих установ. Варто зазначити, що комплекси, котрі поєднували роботу клубів, стадіонів, бібліотек, спортивних залів, кінотеатрів, інших установ культури і спорту, з'явилися одночасно в різних районах країни, і насамперед у сільській місцевості.

Як правило, КСК створювалися в масштабах району, міста, району в місті, селища, села рішенням виконкому районного, міського, районного в місті, селищної, сільської Ради народних депутатів. В окремих випадках рішенням виконкому відповідної Ради народних депутатів КСК міг бути створений на базі установ культури і спорту територіально віддаленого великого підприємства.

Керівництво КСК виконувало роль координаційної ради. Так, до координаційної ради Голопристанського районного культурно-спортивного комплексу (Херсонська область) входили представники партійних, державних і господарських органів, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій, керівники культурних і спортивних установ, об'єднаних КСК. Очолював координаційну рада заступник голови Голопристанського райвиконкому.

Рада зуміла створити чітко працюючу систему діяльності всіх установ і відомств, що мають культурно-спортивну базу. Робота культурно-спортивного комплексів Херсонщини (Новокаховського міського, Голопрстанського районного та Ольгівського сільського та ін.) здійснювалася на основі єдиного планування [48, с. 34, 36]. Головна увага координаційної рада КСК зосереджувалася на своєчасній і якісній підготовці й проведенні спільних заходів, особливо в період всенародних і професійних свят, політичних і господарських кампаній, літнього і зимового відпочинку трудящих і дітей, на створенні сприятливих умов для розвитку самодіяльної художньої творчості, аматорських об'єднань і клубів по інтересах і масової фізкультурно-оздоровчої роботи.

Подібна практика роботи багатьох КСК була закріплена в «Типовому положенні про культурно-спортивний комплекс», схваленому Міністерством культури СРСР, ВЦСПС і Комітетом у справах фізкультури і спорту при Раді Міністрів СРСР у квітні 1985 року [49, с. 124].

Згідно з цієї типової програми, КСК почали працювати у сільській місцевості Херсонщини із 1985 року і закінчили своє існування у 1991 році, а в деяких колективах існували до 1992-1993 років [50, арк. 56].

Оцінюючи вплив КСК на розвиток фізкультури та спорту в сільській місцевості, Рада Облспорткомітету, а пізніше і створеного в 1987 році ВДФСО профспілок, відзначали ефективність роботи комплексу. У звіті ДСТ «Колос» за 1986 рік наводяться дані про збільшення кількості колективів і членів колективів фізкультури саме у тих населених пунктах де активно діяли культурно-спортивні комплекси [51, с. 61]. У той же час у районах області, де фізкультурна робота велась в системі ВДФСО, констатовано зменшення кількості колективів фізкультури і членів цих колективів [52, с. 11].

Як відомо, фундамент фізкультурного руху колишнього СРСР, в тому числі й України, починаючи з 1930-х років будувався, в основному, на діяльності виробничих колективів фізкультури. Таким чином здійснювалась реалізація комуністичної концепції – міцно поєднати виробництво з життям людини, зробити сферу фізичної культури та спорту складовою частиною виробничого процесу.

Ідея підвищити рівень сільськогосподарського виробництва до рівня промисловості була покладена в основу фізкультурної роботи усіх підприємств (змагання, підготовка значкистів ГПО, огляди-конкурси тощо). Суттєві особливості сільського життя (сезонність праці, демографічний склад) вважалися перепоною на шляху подолання різниці між містом та селом. Явища справжньої ініціативної, відповідної інтересам селян фізкультурної роботи, підтримки зацікавленості до фізкультурного дозвілля були, як правило, результатом діяльності окремих талановитих організаторів сільського господарства. По суті, тільки ознаки справжнього руху мали кампанії проведення фізкультурних заходів під час свят та подій загальнокультурного характеру.

Таким чином, в Україні впродовж тривалого часу формувалися умови й можливості для створення нових центрів сільського фізкультурного руху, керованого й підпорядкованого з точки зору досягнення конкретних ідеологічних завдань. Організаційно-методична структура та стиль керівництва забезпечували відтворення досягнутого рівня фізкультурно-масової роботи.

Криза соціалістичної системи, політичної та адміністративної влади колишнього СРСР, здобуття Україною статусу самостійної держави вимагають нових підходів у розвитку усього фізкультурно-спортивного руху, в тому числі у сільській місцевості, де перипетії перехідного періоду протікають більш гостро. У нещодавньому минулому реальні зміни на краще в організації фізичної культури та спорту серед сільського населення забезпечувалися не стільки офіційними постановами, скільки особистими намірами та зв'язками ініціативних керівників. Правові документи (переважно партійні постанови) мали характер нормативних рекомендацій і мали не стільки юридичну, скільки ідеологічну силу. Значна увага та підтримка надавалася програмам розвитку результативного, престижного для країни спорту.

Після кількох невдалих спроб реформувати керуючі органи в сфері сільського спорту, що не дали відчутного результату, у новітній період спільною Постановою Колегії Державного агропромислового комплексу України, Державного комітету України з фізичної культури і спорту та Президією ЦК профспілки працівників АПК України 12 червня 1990 року прийнято рішення про створення фізкультурно-спортивного товариства «Колос» АПК України [53, с. 17].

У соціалістичному минулому загальнодержавні вказівки щодо розвитку масової фізичної культури у сільській місцевості мали заідеологізований характер. Не завжди об'єктивні умови – національні, культурні особливості й традиції українського села – майже не враховувалися. Сьогоденна ситуація у нашій державі вимагає сучасного та критичного підходу до стану справ у визначенні пріоритетів фізкультурно-оздоровчої та спортивно-масової роботи у сільській місцевості. Таким чином, розв'язання будь-яких наукових і організаційно-методичних чи концептуальних методологічних проблем потребує детального історичного аналізу. Сільський фізкультурно-спортивний рух в Україні та на Херсонщині зокрема впродовж другої половини XX століття пройшов складний шлях, окремі здобутки якого варто використовувати, розвиваючи сучасну фізкультурно-спортивну галузь.

Джерела та література

1. Диновский Д.Н. Содержание и методика организации физкультурной работы в культурно-спортивном комплексе: Автореф. дис.канд. пед. наук:13.00.04 / Д.Н. Диновский; КГИФК. – К., 1988. – 22 с; Кухтій А.О. Організаційні основи розвитку фізкультурно-спортивного руху в Україні впродовж XX століття: Автореф. дис... канд. наук з фіз. вих. і спорту: 24.00.02 /А.О. Кухтій; Львівський держ. інст-т фізичної культури. – Львів, 2002. – 20 с.;Бунчук М.Ф. Основные этапы развития физической культуры в колхозах Украинской ССР (в годы довоенных пятилеток): Автореф. дис… канд. пед. наук: 13.00.04 / М.Ф. Бунчук; ГЦОЛИФК. – М., 1954. – 15 с.; Суник А.Б. Становление и развитие в СССР истории физической культуры как науки (1917 - середина 80-х годов): Дис... д-ра пед. наук: 13.00.04 / А.Б. Суник; ГЦОЛИФК. – М., 1988. – 568 с.
2. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО) ф. 2004, оп. 1, спр. 45, арк. 16.
3. ДАХО ф. 2004, оп. 1, спр. 50, арк. 34-36.
4. ДАХО ф. 2004, оп. 1, спр. 45, арк. 32.
5. Токарев М.И. Из истории сельского физкультурного движения // Физическая культура и спорт на селе: Материалы первой Всесоюзной научно-практической конференции. – М., 1974. – С. 100-106.
6. ДАХО ф. 2004, оп. 1, спр. 52. – Арк. 23.
7. Касьяненко Ф. «Колос» – як все починалось // Наддніпрянська правда. (Херсон). – 1969. – 8 вересня.
8. ДАХО ф. 2004, оп. 1, спр. 28, арк. 44.
9. Войтюк Т. Резерви „Колоса" // Старт. (Київ) – 1970. - №1. – С. 32-38.
10. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО). ф. 5091, оп. 1, спр. 309, арк. 19.
11. ЦДАВО ф. 5091, оп. 1, спр. 3163, арк. 16.
12. ЦДАВО ф. 5090, оп. 3, спр. 1092, арк. 129.
13. Бондаренко В. Де ж масовість? // Наддніпрянська правда. (Херсон). – 1987. – 30 грудня.
14. Буренко Г. Королева не в пошані // Наддніпрянська правда. (Херсон). – 1989. – 20 грудня.
15. Горностаєв В. Облспорткомітет активізує роботу // Наддніпрянська правда. (Херсон). – 1983. – 11 грудня.
16. Горностаєв В. Свято здоров'я, сили і краси // Наддніпрянська правда. (Херсон). – 1983. – 7 січня.
17. Григор'єв О. Фізкультура? Не тільки екскурс в історію // Спортивна газета. (Київ) – 1968. – 13 березня.
18. Романюк І. У колективах фізкультури. Масовість плюс результативність // Наддніпрянська правда. (Херсон). – 1990. – 21 березня.
19. ДАХО ф. 2004, оп. 3, спр. 128, арк. 46.
20. Крупіца О. Старти для „галочки" // Наддніпрянська правда. (Херсон). – 1982. – 5 листопада.
21. ДАХО ф. 3876, оп. 1, спр. 2, арк. 118.
22. ЦДАВО ф. 5091, оп. 1, спр. 295, арк. 77.
23. ЦДАВО ф. 5091, оп. 2, спр. 2309, арк. 49.
24. Горностаєв В. Шлях до здоров'я та сили // Наддніпрянська правда. (Херсон). – 1987. – 8 серпня.
25. Грищенко Е. Пропаганду физической культуры и спорта – на уровень современных требований. Из опыта работы коллективов физической культуры в Новотроицком районе Херсонской области. – Херсон: Облполиграфиздат, 1983. – 64 с.
26. Крупіца О. Стадіони на вулицях // Наддніпрянська правда. (Херсон). – 1982. – 15 вересня.
27. Іванов І. Дві золоті медалі завоювали херсонці! // Наддніпрянська правда. (Херсон). – 1980. – 3 серпня.
28. Уваров В.Н. Правовое положение комитетов по физической культуре и спорту // История, социология, организация и управление физкультурным движением / М-во высш. и средн. спец. образования Казахской ССР; КазИФК. – Алма-Ата, 1973. – Вып. 1. – С. 28 – 39.
29. Гайдай І. Діє нова всесоюзна... // Наддніпрянська правда. (Херсон). – 1969 р. – 24 липня.
30. Чмикін М. А починали у Генічеську з фіззарядки // Наддніпрянська правда. (Херсон). – 1987. – 22 квітня.
31. Социальное переустройство села и физкультура // Советский спорт. Москва, 1982. – 11 июня.
32. Горов В. Як стати «перспективними». Фізкультура і спорт у глибинних районах // Наддніпрянська правда. (Херсон). – 1978. – 27 грудня.
33. ЦДАВО ф. 5090, оп. 3, спр. 358. – Арк. 18-19.
34. Макаров Г. Голобородько О. Втрачене лідерство. Стиль роботи спорткомітету // Наддніпрянська правда. (Херсон). – 1978. – 18 листопада.
35. Харабуга Г.Д. Принцип партийности в преподавании истории физической культуры и спорта // Теория и практика физической культуры. – 1979. - № 9. – С. 49-51.
36. Бака М.М. Спортивне п'ятиріччя України.– К., Здоров'я, 1980. – С. 16.
37. Соколов В.А. Ситник В.А. Некоторые особенности управления физической культурой

и спортом в районе // Теория и практика физической культуры. – 1979. - № 1. – С. 45-49.

38. ДАХО ф. 3876, оп. 1, спр. 80. – Арк. 12-12зв.

39. Степанов В. Горизонти Чорнобаївки // Наддніпрянська правда. (Херсон). – 1978. – 6 грудня.

40. Рудаков Ю. Зміцнювати зв'язок з колективами фізкультури // Наддніпрянська правда. (Херсон). – 1963. – 11 січня.

41. Кабанов І. Третій пленум Облспортсоюзу // Наддніпрянська правда. (Херсон). – 1968. – 1 лютого.

42. Бака М.М. Теоретико-методическая концепция управления системой развития массовой физической культуры и спорта на Украине // Физическая культура и здоровый образ жизни: социально-экономические и организационно-управленческие проблемы физической культуры и спорта: Всесоюз. науч.-практ. конф. – М., – 1990. – С. 11 – 12.

43. Грищенко Е. Пропаганду физической культуры и спорта – на уровень современных требований. Из опыта работы коллективов физической культуры в Новотроицком районе Херсонской области. – Херсон: Облполиграфиздат, 1983. – С. 16.

44. Шарабанов В. Знайомтесь: Станіслав футбольний // Наддніпрянська правда. (Херсон). – 1982. – 14 серпня.

45. Савицкий П.Ф. Массовое физкультурное движение в Украинской ССР. – К.: Здоров'я, 1983. – С. 63.

46. О дальнейшем подъеме массовости физической культуры и спорта в Украинской ССР. Постановления Центрального комитета компартии Украины и Совета Министров Украинской ССР от 16 октября 1981 г. №518 (СП УССР, 1981 г., №11, ст. 82) // Свод законов УССР, том 3. стор. 289-317.

47. Трофим'як Б.Є. Фізична культура і спорт в Українській РСР. – Львів: Вища школа. Видавництво при ЛДУ, 1987. – С. 64-65.

48. Лейко П. Урок географии. [Организация спортивной работы в селе Ольговка Бериславского района Херсонской области.] // Массовая фізкультура на селе. (Киев) – 1986. С. 34-40.

49. Евтушок Ю.Н. Современные проблемы и пути перестройки и совершенствования управления массовой физической культурой / Ю.Н. Евтушок // Физическая культура и здоровье: Сб. науч. тр. – К., 1988. – С. 122 – 130.

50. ЦДАВО ф. 5090, оп. 1, спр. 1813, арк. 56.

51. Аристова Л.В., Шпилько С.П. Физическая культура: отрасль в новых условиях хозяйствования. – М.: Экономика, 1991. – 144 с.

52. Галин П. Культурно-спортивные комплексы – Москва: Физкультура и спорт, 1987. – 61 с.

53. Комплект документов по организации и деятельности малых предприятий в сфере физической культуры и спорта / Сост. В.Н. Артышевский – К., 1991. – С. 17.

Сергей Никитенко

Развитие физкультурно-спортивного движения среди сельского населения Херсонской области (1944-1991 гг.)

В статье проанализированы этапы развития физкультурно-спортивного движения на Херсонщине в 1944-1991 гг. Рассматриваются основные направления деятельности местных органов управления физической культурой и спортом, местных органов власти и общественных организаций в сфере физкультурно-спортивной работы в сельской местности. Проанализированы последствия возникновения и деятельности добровольного сельского спортивного общества и его влияние на развитие физической культуры в селах Херсонской области. Проанализирована специфика нормативно-правового обеспечения деятельности сельских коллективов физкультуры.

Ключевые слова: *физкультура, спорт, Херсонщина.*

Serhiy Nikitenko

The development of sports movement among the rural population of the Kherson region (1944-1991)

The article analyzes the stages of the sports movement in the Kherson region in 1944-1991 he was considered the main activities of local government in physical culture and sports, local authorities and Governmental Organization in the field of sports of the countryside. Analyzed the effects of voluntary activity and rural sports society and its impact on the development of physical culture in the villages in Kherson region. The specific regulatory framework of rural collectives of Physical Education.

Key words: *exercise, sports, Kherson region.*

УДК 94:[625.1+664.1](477)

Олександр Кривопішин (м. Переяслав-Хмельницький)

ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ АКЦІОНЕРНІ ТОВАРИСТВА І ЦУКРОБУРЯКОВЕ ВИРОБНИЦТВО В КИЇВСЬКІЙ, ВОЛИНСЬКІЙ, ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ: ВЗАЄМОВПЛИВИ РОЗВИТКУ

У статті розкривається вплив Південно-Західних залізниць на прискорення розвитку цукробурякового виробництва в районах, прилеглих до обслуговування рейковим транспортом.

Ключові слова: *цукровиробництво, цукровий буряк, Південно-Західні залізниці, експорт цукрової продукції.*

70-80-ті рр. XIX ст. на українських землях у складі Російської імперії позначалися помітними змінами в соціально-економічному житті, а саме: в цілому завершився промисловий переворот, перехід від дрібного товарного виробництва до промислового, від ручної праці до застосування парових двигунів та системи машин. Докорінні зміни в економіці висунули перед суспільством три найважливіші проблеми – робочої сили, капіталів і сировини. Своєрідним каталізатором розвитку економічних процесів стало активне будівництво залізниць, що стимулювало розвиток кам'яновугільної, металургійної, машинобудівної та сільськогосподарської галузей; засобом прискорення виробничих процесів та міграції робочої сили, потужним важелем розвитку торгівлі [1].

Помітна зацікавленість до цукровиробництва серед українських поміщиків, а також у суспільстві в цілому, проявилася в 1840-х рр., коли граф Бобринський і торговий дім купців Семиренків та Яхненків за короткий час отримали великі прибутки. Цей період став поворотним у розвитку цукрової промисловості на правобережних українських землях, відтоді потенціал більшості поміщицьких господарств був направлений на розвиток цієї галузі, її організаційну побудову і технічне оснащення. У наступні десятиліття відбувався подальший розвиток цукровиробництва на Україні, як із збільшенням кількості заводів, так і розмірів виробництва. Із кінця 1870 р. до початку 1880 р. Західна Європа була вигідним ринком збуту цукру [2].

Перша цукроварня з'явилася на теренах України у 1882 р., а завдяки вдосконаленням у техніці обробки сировини у 1891 р. 153 великі українські цукроварні виробляли 207 млн. пудів цукру. Цукрові заводи в основному концентрувалися на Правобережжі.

У середньому по Російській імперії в 1845 р. одна цукроварня виробляла за рік продукт на 18,2 тис. крб., в Україні – на 25,2 тис. крб. Домінуючою складовою у цьому процесі була Київщина, де одне підприємство давало продукції на 53,5 тис. крб., тобто втричі вище від середньої загальноімперської. Таким чином, Наддніпрянщина посідала провідне місце в цій галузі промисловості. Розміщення цукроварень у Наддніпрянській Україні було нерівномірним. Із 183 підприємств, що діяли в 1848 р., 116 виробляли цукор на Правобережжі. По губерніях вони розташовувалися таким чином: на Київщині – 70 цукроварень, Поділлі – 36, Харківщині – 24, Полтавщині – 17, Волині – 10 і Херсонщині – 1 [13].

Отже, виробництво цукру в Російській імперії в середині XIX ст. досягло досить високого рівня – у 1845 р. 22 губернії імперії нараховували 216 діючих цукроварень, обсяг продукції яких становив 603,5 тис. пудів на суму 3959 тис. крб. За три наступні роки число цукроварень в імперії збільшилось: з 216 до 295; в Україні – із 116 до 183, тобто загальний приріст числа цукроварень по Російській імперії становив 36,6%, по Україні – 54,3%. Стосовно посівної площі, то в 1848 р. в цілому по державі буряками було засіяно 36,5 тис. десятин, у тому числі в Україні – 27,7 тис. десятин або 75,8%. Тільки Київщина мала під буряками 54,7% із загальноукраїнської площі; її буряковий клин майже вдвічі перевищував площу під буряками іншої частини держави (15,1 тис. десятин проти 8,8 тис. десятин). Як бачимо, до середини XIX ст. найбільшої концентрації цукрова промисловість досягла на Київщині, яка стала основним центром цукровиробництва в країні [4]. У 1848-1849 рр. в імперії працювало 295 цукрових заводів, з них в Україні 183, або 62% [5].

Отже, в економічному регіоні обслуговування Південно-Західних залізниць цукробурякове виробництво посідало перше місце, як по розмірах

товарообігу, так і по значенню, яке воно займало в економічному житті населення. Із 247 цукробурякових і цукрово-рафінадних заводів, що діяли в європейській частині Російської імперії 1890-1894 рр. у економічному районі тяжіння Південно-Західних залізниць було розташовано 126 заводів, тобто більше 50% заводів всієї європейської частини імперії. В тому числі у Бессарабській і Херсонській губерніях знаходилось по одному заводу, а всі інші були зосереджені в Київській, Подільській і Волинській губерніях.

Таблиця 1

Площа посівів цукрового буряка в Російській імперії за 1885-1894 рр.

Роки	Південно-Західний край	Центральний район	Привислівський край	Східна частина Сибіру	Всього в імперії
	Тисячі десятин				
1885	165,7	85,2	48,6	-	299,5
1886	153,6	80,8	36,4	-	270,8
1887	126,4	73,5	31,2	-	231,1
1888	136,3	76,9	32,7	-	245,2
1889	135,6	79,3	32,8	-	247,7
1890	154,4	88,8	36,1	0,02	279,3
1891	147,1	97,0	36,9	0,20	281,3
1892	140,2	87,7	36,0	0,35	264,2
1893	169,5	98,5	37,7	0,23	305,2
1894	165,6	99,7	41,5	0,35	307,9

Наведені цифри показують, що цукробурякові заводи мали особливе значення для всього населення трьох південно-західних губерній, – зі справою цукроваріння в цих регіонах були пов'язані інтереси землевласників і орендарів, що вирощували і поставляли на заводи цукровий буряк і деяких промислових підприємств, продукція яких була задіяна в технологічному процесі цукроваріння.

Під кутом зору зацікавленості залізниць, як перевізних підприємств, діяльність цукрових заводів необхідно розглядати в двох площинах: по-перше, за сировинною базою, що транспортується залізницями до місць переробки і перевезення до місць виробництва цукру супутніх товарів, задіяних в технологічному процесі цукроваріння; по-друге – за обсягами виробництва готової продукції (цукру), яка транспортується від виробника до місць споживання.

Виходячи із цих засад, обсяг переробленого цукрового буряка був найважливішим фактором, який визначав потребу у використанні інших товарів, необхідних в технологічному процесі роботи заводів. Кількість одержаних для підтримки технологічного циклу товарів заводами, а саме: вапна, кістяного борошна, соляної і сірчаної кислоти, дров, кам'яного вугілля та інших складових, – перебували в прямій залежності від якості отриманого цукрового буряка, а також від досконалості і стану обладнання на виробництві, – машин і агрегатів, задіяних при цукроварінні.

Заводами, розташованими в економічному регіоні тяжіння до ліній Південно-Західних залізниць, було перероблено в 1891-1892 рр. 147 950 628 пудів цукрового буряка, водночас, упродовж 1891 р. перевезення цукрового буряку склали тільки 5 632 907 пудів. Таким чином, по залізницях до заводів було перевезено всього 3,4% цукрового буряка від необхідної кількості для переробки. Статистичні дані про перевезення цукрового буряку Південно-Західними залізницями показують, що у своїй більшості вантаж надходив по залізниці на коротку відстань (50 верств), а перевезень на більш аніж 200 верств майже не було.

Так, у 1891 році перевезення цукрового буряку стосовно відстані мало такий вигляд:

До 50 верст	4,357.010 пудів
100	894,354
200	379,934
300	661
400	42
500	858

Незначні перевезення цукрового буряку залізничним транспортом на велику відстань пояснювалися насамперед особливостями та умовами постачання цукрових заводів. Більшість заводів

мали власні плантації для вирощування цукрового буряку або отримували сировину із сусідніх районів. У такому разі, майже всі цукрові заводи одержували цукровий буряк гужовим транспортом з найближчих околиць. Тому на залізницю припадало перевезення лише частини буряків, яку не могли забезпечити найближчі до заводу території.

Обслуговування Південно-Західними залізницями збирання цукрового буряка починалося в другій половині серпня і продовжувалося до вересня, а в окремих місцевостях – до середини жовтня. Таким чином, перевезення цукрового буряка на заводи збігалося в часі із настанням холодів. Окрім того, незадовільний стан ґрунтових доріг і пов’язана з цим висока ціна за гужову доставку від плантації до залізничної станції відправлення і від станції призначення до цукропереробного заводу (що спонукало лобіюванню гужових перевезень), – усе це перешкоджало активному розвитку залізничних перевезень цукрових буряків. Внаслідок таких обставин залізничним транспортом буряк перевозився лише на окремі заводи, що розміщувалися поряд із залізничним станціями.

У 1891 році цукровий буряк залізничним транспортом отримували наступні заводи:

Таблиця 2

Назва цукропереробного заводу	Залізнична станція	Відстань від заводу до станції (верст)	Ціна гужової оставки, коп. з пуда	Спосіб сполучення між заводом і станцією	Доставлено буряка по залізниці	Загальна кількість перероблен. буряка
	П У Д І В					
Чорноморський	Попелюхи	4	1/2	Кінна-заліз. Дорога на відстані 4 верст	422,798	1.446.500
Браїлівський	Браїлів	2		Залізнична гілка 2 версти	1.712.958	1.700.000
Калинівський	Калинівка	1		Залізнична гілка 1 верста	247.560	1.044.000
Махаринецький	Козятин	9		Залізнична гілка 9 верст	529.680	2.064.00
Кожанський	Кожанка	1/5		Залізнична гілка 1/2 верст	16.500	1.667.800
Коровинецький	Михайленки	3		Залізнична гілка 3 версти	1.214.731	2.746.000
Шепетівський	Шепетівка	4	1	Грунтова дорога	469.619	720.000
Шпановський	Рівне	4	1	Грунтова дорога	288.984	1.439.000
Проскурівський	Проскурів	300 саж		Грунтова дорога	632.662	1.600.000
Збручанський	Волочиськ	2	1/2	Грунтова дорога	87.910	1.100.000

Співставлення обсягів перевезення цукрового буряку по залізниці за 1890-1893 рр. показує поступове їх зменшення:

1890 р. - перевезено 6 787 740 пудів
1891 р. - -//- 5 632 907 -//-
1892 р. - -//- 4 817 344 -//-

Зменшення обсягів перевезень майже рівномірно розподілилося між головними станціями призначення (див. табл. 3).

Таблиця 3

Станція	1890 р.	1891 р.	1892 р.
Попелюхи	509.614	422.798	-
Браїлів	1.582.712	1.712.958	947.861
Калинівка	438.900	247.560	253.310
Козятин	211.800	529.680	160.030
Кожанка	-	16.500	13.500
Михайленки	1.784.500	1.214.731	1.006.110
Шепетівка	432.686	409.919	364.350
Рівне	418.786	288.984	343.870
Проскурів	-	632.662	787.16
Волочиськ	547.159	87.910	-
Тростянець	-	-	143.057

Усі цукрові заводи, що знаходилися в регіонах, прилеглих до Південно-Західних залізниць, за винятком Одеського цукрорафінадного заводу, були розташовані в трьох губерніях Південно-Західного краю, використовували щорічно: дров – 181 800 куб.саж.; домбровського і донецького

кам'яного вугілля – до 7 мільйонів пудів і лігніту до 650 000 пудів.

Видобуток вугілля в Донбасі і його питома вага в кам'яновугільній промисловості всієї Росії збільшувалися таким чином: у 1860 р. у Донбасі було видобуто 6 млн. пудів вугілля із 18 млн. пудів по Росії (близько 33%), а в 1900 р. Донбас дав на гора 691,5 млн. пудів (більш як у 115 раз) із 995 млн. пудів по всій Росії, що становило 69,5% загальноросійського видобутку. Ще в 70-х рр. XIX ст., випередивши свого головного суперника – Домбровський вугільний басейн (у Польщі), Донбас на кінець XIX ст. зайняв перше місце в усій Російській імперії по розвитку кам'яновугільної промисловості [6].

В цілому слід сказати, що споживалося найбільше мінерального палива на цукрових заводах Київської губернії, водночас на заводах, розташованих в межах Волинської і Подільської губерній переважало опалення дровами.

Власники заводів у Київській губернії, закуповуючи дрова у лісовому господарстві інших губерній, платили за кубічний сажень з доставкою на завод 32-33 рублі, а в окремих випадках 37 р. 50 коп. При одержанні дров із лісів власника, контора маєтку виставляла заводу рахунок від 21 до 26 рублів за сажень. Водночас заводи Волинської губернії отримували дрова по 21-22 руб., а в окремих випадках – 15-18 руб. за кубічний сажень.

Цукровим заводам, що знаходились на відстані 20-30 верств від залізничних станцій, кам'яне вугілля коштувало в середньому по 25-27 коп. за пуд. Найбільшу ціну за вугілля (40 коп./пуд) платили Цибулівський цукровий завод, розташований на відстані 12 верств від станції Монастирище, і Почапинський, розташований на відстані 40 верств від станції Звенигородка. Ці заводи витрачали мінеральне паливо виняткового для горен у кількості не більше 2-х вагонів на рік.

Цукрові заводи розташовані уздовж Південно-Західних залізниць були головними, а в окремих випадках навіть єдиними споживачами мінерального палива. Тому доречно зупинитись на підсумках перевезення кам'яного вугілля по Південно-Західних залізницях і розмірах споживання цього палива за окремими станціями.

Упродовж 1889-1891 років перевезення кам'яного вугілля Південно-Західними залізницями складало:

Таблиця 4

Спосіб перевезення / (пуд)	**1889 р.**	**1890 р.**	**1892 р.**
Місцеве сполучення	2.106.237	2.056.079	2.152.967
Вивезення	333.253	20.364	25.657
Ввезення	6.082.594	6.078.311	6.904.687
Транзит	1.115.497	1.143.491	724.529
Всього	**9.677.581**	**9.298.245**	**9.807.840**

У наведених статистичних даних відображено перевезення кам'яного вугілля місцевих сполучень – ввезення, вивезення та транзит. Наприклад, місцевим сполученням було відправлено одеськими станціями у 1889 р. – 2 044 151 пуд, 1890 р. – 1 982 760, а в 1891 р. – 2 077 118 пудів. Таким чином, усі інші станції Південно-Західних залізниць відправили місцевим сполученням у 1889 р. – 62 186 пудів, 1890 р. – 73 319, а в 1891 р. – 75 849 пудів вантажів.

У районах, що межують із Південно-Західною залізницею, кам'яне вугілля видобувалося в межах Катеринопільської Лісової Дачі, що знаходиться у Звенигородському повіті Київської губернії. Тут на гора видобували якісне буре кам'яне вугілля (лігніт) винятково для потреб Ольховецького цукрового заводу. Проте збільшення видобутку бурого вугілля не передбачалося, а тому й не використовувалися залізничні перевезення.

Отже, мінеральне паливо надходило до Південно-Західних залізниць із трьох основних пунктів: копалень Донецького і Домбровського басейнів та Одеси. До Одеси спочатку прибувало кам'яне вугілля з Дону, Кавказу (Тквібульські копальні), а також з Англії. Окрім того, вугілля доставлялося через прикордонні пункти (Граєво, Волочиськ, Радзівілів і Унгени). Постачання кам'яного вугілля із Австрії і Пруссії було незначним і не мало вадливого значення для забезпечення промислових підприємств регіону мінеральним паливом. Завезене із Пруссії та Австрії вугілля використовувалося в основному для потреб в районі прикордонних станцій. Із завезеного в 1891 р. через Граєво 51 442 пудів вугілля, 44 548 пуди було використано в цьому ж пункті, а 1 220 пудів австрійського вугілля залишилося для внутрішніх потреб станції Волочинська.

Наприклад, через прикордонні станції прибуло кам'яного вугілля (в пудах):

	1889 р.	**1890 р.**	**1891 р.**
Волочинськ	6.136	1.849	1.220

Радзівілів 25.957 18.597 12.487
Граєво 58.321 59.903 51.442
Унгени 600 -------- --------

Отже, прикордонні перевезення імпортного вугілля були незначними і не мали важливого значення для промислового розвитку. Два-три вагони вугілля на рік розприділялися між найближчими станціями.

Станції головної лінії забезпечувалися кам’яним вугіллям із усіх трьох джерел – Донецьких і Домбровських копалень, а також із Одеси. Найвіддаленішою станцією, на яку доставлялося кам’яне вугілля із Одеси була станція Голендри. Вугілля із Одеси на головній лінії не мало домінуючого значення і доставлялося в значно менших обсягах порівняно із вугіллям, що прибувало із Донецьких і Домбровських копалень. Значні обсяги мінерального палива, із переважанням Домбровського вугілля, отримували станції, розташовані на дільниці Бирзула – Козятин.

Таблиця 5

Отримання кам’яного вугілля станціями головної лінії Південно-Західних залізниць (тис. пудів)

Головні станції отримання вугілля	1889 рік			1890 рік			1891 рік			Всього прибуло		
	Сорт (місцевість постачання) вугілля											
	Одеське	Домбровське	Донецьке	Одеське	Домбровське	Донецьке	Одеське	Домбровське	Донецьке	1889 рік	1890 рік	1891 рік
Бірзула	7,9	-	-	9,1	-	2,4	11,0	-	0,6	7,9	11,5	11,6
Борщі	-	30,9	-	-	1,2	-	-	-	0,6	30,9	1,2	0,6
Абамеліково	3,9	-	5,4	0,6	-	11,4	3,5	-	11,4	9,3	12,0	14,9
Кодима	1,2	-	15,1	-	-	17,4	-	-	14,4	16,3	17,4	14,4
Попелюхи	2,5	-	10,2	1,5	1,9	13,3	1,4	-	9,6	12,7	16,7	11,0
Рудниця	-	-	-	-	-	-	-	-	-	--	-	-
Крижопіль	19,5	1,2	25,3	8,1	-	29,5	6,4	-	32,5	46,0	37,6	38,9
Вапнярка	15,6	14,4	26,5	14,3	-	49,2	17,6	139,3	-	56,5	63,5	156,9
Юрківська	2,5	-	0,6	2,6	-	1,8	2,4	-	4,8	3,1	4,4	7,2
Рахни	5,0	182,1	55,0	5,3	253,9	54,9	1,5	122,4	74,8	242,1	361,8	212,2
Ярошенки	-	-	9,6	-	12,0	7,8	1,4	-	15,8	9,6	19,8	17,2
Жмеринка	0,6	-	2,4	-	1,8	-	-	0,6	4,8	3,0	1,8	5,2
Браїлів	2,4	-	-	-	-	1,8	-	-	3,6	2,4	1,8	3,6
Гнівань	4,3	147,2	19,6	4,4	372,9	16,8	1,2	7,8	6,9	171,1	394,1	15,9
Вінниця	10,8	14,0	28,4	6,6	27,0	28,8	5,4	22,9	20,0	53,2	62,4	48,3
Калинівка	1,2	17,0	36,4	1,3	12,2	14,0	1,4	-	17,8	54,6	27,5	19,2
Голендри	1,2	55,9	6,6	0,6	173,4	7,8	0,8	33,0	8,4	63,7	181,8	42,2
Козятин	-	9,6	-	-	145,7	26,4	-	-	9,2	9,6	172,1	9.2

Одержання вугілля північнішими станціями головної лінії було зовсім незначним і паливо надходило лише на ті станції, які знаходилися поряд із цукровими заводами.

Усі цукрові заводи, розташовані у прилеглих до ліній Південно-Західних залізниць використовували вапно відоме як Браїлівське. Кілька заводів, розташованих у районі Фастівської залізниці, окрім Браїлівського вапна, одержували і Криворізьке, що видобувалося біля станції Інгулець. Браїлівське вапно отримало свою назву від містечка Браїлів, що розташоване в

Подільській губернії Вінницького повіту, в околицях якого у великих масштабах проводилося видобування і переробка покладів вапнякового каменю. Згодом вапно видобували на околицях містечка Станіславчик (станція Жмеринка), міста Летичів (станція Деражня) і в районі станцій Сербіновці, Попелюхи, Кодима і деяких інших.

Таблиця 6

Перевезення вапна по Південно-Західних залізницях (в пудах)

Вид перевезень	1889 р.	1890 р.	1892 р.
Місцеве сполучення	1808697	2112622	2194100
Вивіз	1237615	1469731	1018811
Ввезення	35315	25123	24606
Транзит	2503	3382	63
Всього	3.120.112	3.610.858	3.237.580

Збільшення перевезення вапна у місцевому сполученні, при одночасному, хоч і незначному зменшенню ввозу, показує, що в регіоні, прилеглому до Південно-Західних залізниць поступово збільшувалось виробництво вапна і постачання ним споживачів у місцевостях, що були наближені до залізничних станцій. Стосовно зменшення вивозу, то це пояснюється скороченням попиту на Браїлівське вапно цукровими заводами, розташованими в районі Фастівської залізниці, де замість Браїлівського вапна збільшувалося використання вапна виробництва Криворізького басейну. Основні станції Південно-Західних залізниць по відправленню вапна представлено в табл. 7.

Отже, наведені дані засвідчують помітне збільшення видобування вапнякового каменю в районах, прилеглих до Південно-Західної залізниці. Переважна більшість станцій, які відправляли вапно, нарощували об’єми перевезень, водночас, окремі станції або не відправляли вапно зовсім, або ж відправляли в незначній кількості.

Водночас установлено, що більшість заводів користувалася гужовою доставкою вапна. У багатьох випадках, навіть у віддаленій перспективі, не можна було очікувати заміни гужової доставки вапна залізничним перевезенням. Це зумовлювалося тим, що більшість цукропереробних заводів знаходилася поряд із покладами вапнякового каменю, і заводи самостійно займалися випалюванням вапна.

Таблиця 7

Основні станції відправл.	1889 рік			1890 рік			1891 рік		
	Відправлено пудів								
	Місце сполучення	Вивіз	Всього	Місце сполучення	Вивіз	Всього	Місце сполучення	Вивіз	Всього
Кодима	345.772	610	346.382	457.214	7.460	464.674	407,699	24.650	432.349
Попелюхи	81.045	-	81.045	53.381	-	53.381	86.906	1.830	88.736
Крижопіль	4.976	-	4.976	25.914	-	12,379	41.918	-	41.918
Вапнярка	-	-	-	12.379	-	12.379	41.918	-	41.918
Юрківка	-	-	-	3.514	-	3.514	85.873	-	85.873
Ярошенки	-	610	610	17.444	2.420	19.864	35.572	9.036	44.608
Жмеринка	467,583	742909	1.210.492	420.213	808.918	1.229.231	457.690	562.200	1.019.890
Браїлів	178.738	600	179.338	190.438	600	191.038	153.514	-	153.514
Сербиновці	381.671	396.663	778.334	525.050	384.990	910.040	435.697	240.140	675.237
Деражня	246.250	109.960	356.210	295.326	176.219	471.545	228.197	140.410	268.607
Кишинів	51.156	80	51.236	46.680	-	46.680	59.518	-	59.518

Перевезення цукру-рафінаду Південно-Західною залізницею (тисяч пудів):

	1889 р.	**1890 р.**	**1891 р.**
У місцевому сполученні	1.169,2	1.177,2	1.482,1
Вивезення	549,9	553,0	390,0
Ввезення	813,3	770,2	478,2
Транзит	206,0	359,2	509,1
Всього	**2.738,4**	**2.859,6**	**2.860,0**

Ці дані показують, що перевезення рафінаду у місцевому сполученні збільшився, а вивіз зменшився, водночас транзит збільшувався.

Відправлення цукру-рафінаду зі станцій Південно-Західних залізниць, у районі яких розташовані цукрорафінадні і цукрові заводи із рафінадними відділеннями, складали:

Таблиця 8

Назва заводу	Станція відправ.	1889 р.		1890 р.		1891 р.	
		Місце сполучення	Вивіз	Місце сполучення	Вивіз	Місце сполучення	Вивіз
Одеський	Одеса-Застава	132.041	172.095	72.345	50.201	196.878	3.617
Чорномінський	Попелюхи	93.186	3.285	75.700	17.743	62.556	-
Гніванський	Гнівань	484.475	82.963	500.664	216.079	708.064	136.753
Уладівський	Калинівка	82.222	2.969	67.486	12.669	80.395	194
Шепетівський	Шепетівка	97.872	65.110	119.351	52.240	106.505	25.079
Житинський	Рівне	151.719	172.814	166.988	168.150	156.912	147.765

Із наведених у таблиці даних випливає, що при коливаннях у розмірі щорічних відправлень цукру-рафінаду в місцевому сполученні, в 1891 р. помічається посилене скорочення вивозу на інші залізниці. Для з'ясування цього явища необхідно звернути увагу на відправлення із Південно-Західних залізниць на інші залізниці цукрової продукції. Виявляється, що вивіз розподілявся так:

Відправлено на станції залізниць	**1889 р.**	**1890р.**	**1891 р.**
Закавказької 31.537	52.163	46.889	
Курсько-Київської	8.297	9.874	3.430
Лібаво-Роменської	20.522	5.874	8.337
Грязе-Царицинської	169.691	160.407	705
Фастівської	27.987	21.877	21.864
Харківсько-Миколаївської	39.174	58.994	62.883
Лозово-Севастопольської	12.217	4.250	3.149
Привислінських	28.99	20.545	40.404
Варшаво-Тираспольської	24.346	30.939	30.976
Польських	44.280	23.291	27.317
Санкт-Петербургсько-Варшавської	71.519	48.335	63.329
Івангород-Домбровської	9.119	11.105	4.653
Риго-Динабургської	35.193	41.793	------
Московсько-Брестської	-------	24.123	13.575

Отже, помічаємо зменшення кількості відправлень на залізницях: Грязе-Царицинську, Лібаво-Роменську, Лозово-Севастопольську і Курсько-Київську, тобто на залізницях, які безпосередньо не межували із Південно-Західною. Стосовно залізниць, що межували із Південно-Західною, то вивіз на них цукру-рафінаду в цілому збільшувався.

Отже, перевезення в місцевому сполученні і вивіз на інші залізниці мали тенденцію до збільшення. Стосовно ввезення і транзиту, то тут спостерігаються незначні коливання, проте і цей вид перевезень з часом нарощувався.

Таблиця 9

Перевезення цукру-рафінаду на відстань

Відстань	1889 р.	1890 р.	1891 р.
До 50 верст	59.502	65.118	104.375
100	365.182	282.660	304.952
200	257.873	268.136	305.104
300	370.914	526.947	345.104
400	546.145	561.258	689.196
500	590.865	483.218	430.915
600	90.834	216.418	165.318
700	263.602	132.685	95.213
800	107.717	36.983	30.459
900	3.612	243.132	349.527
1000	34.384	744	3.923
Більше 1000	17	2.999	9.601

Таблиця 10

Перевезення цукру-піску
по Південно-Західних залізницях

	1889 р.	1890 р.	1891 р.
	тисяч пудів		
У місцевому сполученні	5.448,8	5.519,2	7.118,2
Вивезення	2,481,6	3,549,1	3.542,9
Ввезення	557,1	195,0	796,3
Транзит	1.563,9	1.473,3	2.113,1
Всього	10.051,4	10.736,6	13.570,5

Перевезення цукру-піску по Південно-Західних залізницях відбувалися як із районів, де знаходилися цукрорафінадні і цукробурякові заводи, так і до Одеси – з метою вивезення за кордон. Станціями, у районі яких розташовані заводи, що займалися виготовленням рафінаду, в 1889-1891 рр. було отримано таку кількість цукрового піску:

Таблиця 11

Назва цукрового заводу	Станція до заводу	1889 р.			1890 р.			1891 р.		
		Місце сполучення	Вивіз	Всього	Місце сполучення	Вивіз	Всього	Місце сполучення	Вивіз	Всього
Одеський	Одеса-Застава	2447562	21131	2468693	24196798	30045	2449723	2166856	135892	2302748
Чорноминськіий	Попелюхи	147	-	147	-	-	-	356	-	356
Соколовський	Кріжопіль	173	1220	1393	46	-	505174	-	-	-
Гніваньський	Гнівань	432809	600	433409	505174	-	-	554138	-	554138
Уладовський	Калинівка	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Шепетівський	Шепетовка	-	-	-	63	-	63	-	-	-
Житинський	Рівне	-	49	49	99520	-	99520	7764	-	7764
Соболевський	Гайсин	-	-	-	-	-		-	-	-
Тростянецький	Тростянець	-	-	-	-	-		-	-	-
Левадський	Проскурів	10739	-	10739	8786	-	8786	6266	-	6266

Як видно із цієї таблиці, тільки Гніванський та Одеський цукрорафінадні заводи переробляли цукровий пісок, що доставлявся по залізниці. Гніванський завод меншу частину цукрового піску отримував залізничним транспортом, а більша його частина доставлялася на підводах з навколишніх цукробурякових заводів. Інші ж заводи переробляли у рафінад свій цукровий пісок.

Оцінюючи перевезення цукрового піску до Одеси з метою вивезення за кордон, можна помітити, що вони мали набагато більше значення, ніж місцеві перевезення цукрового піску на рафінадні заводи. Одеськими залізничними станціями Одеса-товарна, Одеса-порт і Одеса-пересип було отримано цукрового піску (тисяч пудів):

	1889 р.	1890 р.	1891 р.
У місцевому сполученні	2.187.192	2.157.532	4.078.258
Вивезення	495.245	95.812	127.110
Всього	2.682.437	2.253.344	4.605.368

Одеський ринок забезпечувався цукром із заводів, розташованих у районі Південно-Західних і Фастівської залізниць. Із заводів, що знаходилися у Харківській губернії і Царстві Польському, цукор в Одесу не доставлявся.

Як пункт вивозу цукру за кордон, Одеса мала вирішальне значення серед інших російських пунктів експорту. Експорт з Одеси цукрової продукції перевищував об'єми вивозу через усі інші митниці Російської імперії.

Таблиця 12

Вивезення цукрової продукції за кордон

Вид цукрової продукції	1889 р.		1890 р.		1891 р.	
	Через Одесу	Весь вивіз із Росії	Через Одесу	Весь вивіз із Росії	Через Одесу	Весь вивіз із Росії
Білий цукор-пісок	2585 508	3 390 720	879 355	2 350 54	3 291 64	5 977 124
Жовтий	209 488	433 499	-	6 649	211 006	348 840
Рафінад	85 565	1 146 983	99 060	915 563	88 016	1 251 708

Зменшення експорту цукрової продукції з Одеси у 1890 році пояснюється збільшенням мита на цукор в Італії і кризою цукрового виробництва, яка у цей час виникла у Італії, внаслідок чого були припиненні роботи на багатьох великих італійських рафінадних заводах. Стосовно патоки, то об’єми перевезень цієї продукції по Південно-Західних залізницях взагалі був незначним, вони не перевищували 800 000 пудів на рік [7].

Отже, велика розгалуженість Південно-Західних залізниць забезпечувала інтенсивний розвиток цукрової промисловості на теренах України, яка стала стратегічно важливою галуззю переробної промисловості. За допомогою залізничного сполучення повністю забезпечувалися потреби внутрішнього ринку та експорт продукції цукрової промисловості. Характерно, що на економічні регіони, які обслуговувалися акціонерними Південно-Західними залізницями (українські губернії), припадало 80% загального обсягу цукрової продукції, а Київщина була центром цукробурякового виробництва всієї Російської імперії.

У наш час цукробурякове виробництво посідає помітне місце в агропромисловому комплексі України і відзначається соціально-економічною значимістю на загальнодержавному рівні. Цукробурякове виробництво є найважливішою стратегічною галуззю України під кутом зору забезпечення внутрішніх потреб і використання експортного потенціалу країни.

Джерела та література

1. Бойко О.Д. Історія України / О.Д. Бойко. – К., Видавництво центр «Академія», 2001. – С.266-267.
2. Криськов А. Цукровиробництво в губерніях Правобережної України у ХІХ ст. / А. Криськов, О.Чехіра // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє: Щорічник. – Випуск 16. – Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2011. – С. 131-137.
3. Довжук І.В. Цукрова промисловість Наддніпрянської України в середині ХІХ століття / І.В. Довжук // Збірник наукових праць Запорізького державного університету. – Вип. 19. – Запоріжжя, 2005. – С. 100-102.
4. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості / К.Г. Воблий. – Т.1. – К.: Вид. Всеукраїнської Академії Наук, 1928. – С. 164-169.
5. Сведения о свеклосахарной промышленности в России, собранные в 1849 г. – СПб., 1852. – С. 84.
6. Рибалко І.К. Історія України. Частина 2: Від початку ХІХ ст. до лютого 1917 року: [Підручник для істор. фак. вищих навч. закладів] / І.К. Рибалко. – Харків: Основа, 1997. – С. 177-197.
7. Производство продуктов обложенных акцизом // Юго-Западные железные дороги. – К., 1895. – Вып. 1. – С. 1-51.

Алескандр Кривопишин

Юго-Западные акционерные общества и свеклосахарное производство в Киевской, Волынской, Подольской губерниях: взаимовлияние развития

В статье рассматривается влияние Юго-Западных железных дорог на развитие свеклосахарного производства в местностях тяготения к региону обслуживания железнодорожным транспортом.

Ключевые слова: *сахаропроизводство, сахарная свекла, Юго-Западные железные дороги, экспорт сахарной продукции.*

Aleskandr Krivopishin

South-Western Joint Communities and Sugar-Beet Production in Kyiv, Volyn, Podil Provinces: Mutual Influences

The article represents the influence of South-Western railways on the speed-up of sugar beet production development in the regions adjacent to those with rail transport service.

Key words: *sugar beet production, sugar beet, South-Western railways, export of sugar produce.*

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

УДК 329.15 +321(477)«1945/1964»

Петро Киридон (м. Київ)

ПРАВЛЯЧА НОМЕНКЛАТУРА УКРАЇНСЬКОЇ РСР 1945 – 1964 рр.: ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ

Пропонується огляд джерельної бази проблеми інституціоналізації та функціонування партійно-державної номенклатури Української РСР 1945 – 1964 років.

Ключові слова: *партійно-державна номенклатура, опубліковані джерела, матеріали архівів, видова класифікація, збірники документів.*

Дослідження функціонування партійно-державної номенклатури Української РСР у повоєнне двадцятиріччя є актуальною проблемою. Упродовж 1945 – 1964 рр. у Радянському Союзі ствердилася нова модель тоталітарного режиму, котра потіснила диктатуру ленінсько-сталінського ґатунку, що оформилася напередодні війни. Її можна кваліфікувати як номенклатурну політичну систему управління країною, котра започаткувала перехід від влади, базованої на одноосібному керівництві Й. Сталіна, до ліберальнішої державної форми, позбавленої терористичних крайнощів попередньої доби.

Партійно-державна номенклатура мала потужний потенціал і досконалі напрацювання в багатьох сферах управління та контролю, у галузі кадрової політики, в питаннях мобілізації наявних ресурсів на досягнення поставлених перед суспільством завдань. Історичний досвід такої організації влади має вплив на сьогодення, оскільки інерційні наслідки соціалістичної форми владарювання даються взнаки й сьогодні, зокрема в організації управління політичними та соціально-економічними процесами.

База джерел означеної проблеми включає як опубліковані документи, так і матеріали архівних сховищ. Їхні походження, зміст, форма, цільова спрямованість складають ту сукупність ознак, котра дозволяє провести видову класифікацію матеріалів. Керуючись означеними критеріями, ми пропонуємо виокремити такі групи джерел:

1. Офіційні документи партійних і державних органів. За видовою ознакою це – нормативи, що діяли, та їхні проекти, а саме: Конституція СРСР та Української РСР, закони, кодекси Радянського Союзу та УРСР, постанови союзного і республіканського урядів, накази, розпорядження міністерств та урядових управлінь тощо, а також Програма і Статут ВКП(б)/КПРС, резолюції з’їздів і пленумів партії. Вони були потужними регуляторами суспільних відносин.
2. Постанови та директивні ухвали радянських і партійних керівних органів, у тому числі апаратних (управлінь, відділів, комітетів, президій, секретаріатів, бюро тощо).
3. Доповіді, промови, виступи, заяви представників вищої політичної еліти партійно-радянського масштабу на сесіях рад, з’їздах партії, пленумах ЦК, конференціях комітетів різного рівня.
4. Протоколи та стенограми сесій рад, партійних з’їздів, пленумів комітетів Компартії, а також різноманітна інформація, підготовлена для їхньої роботи.
5. Номенклатурно-апаратна директивна, звітно-контрольна, періодична інформація партійних, державних і громадських органів.
6. Матеріали діловодства партійних, радянських, господарських органів, їхні статистичні відомості, довідки, зведення, інформації, інструкції.
7. Публікації періодичних видань: журналів і газет, зокрема ті, котрі несуть офіційну інформацію щодо поточних подій та хроніки партійно-державного життя, дані про кадрові зміни, біографічні довідки номенклатурних призначенців, некрологи і т. ін.
8. Спогади, мемуари, записані бесіди, інтерв’ю, щоденники, листи представників партійно-державної номенклатури (неоднорідні за рівнем статусу авторів і наукової цінності матеріалу).
9. Енциклопедично-довідникові видання, статистичні документи, зокрема ті, що містять інформацію щодо кількісно-якісного складу номенклатури, руху кадрів, анкетні дані апаратників тощо.

Серед опублікованих джерел, із огляду на їхню видову приналежність і науково-інформаційну цінність, наймасивнішу групу наповнюють доку-

менти, породжені радянською законотворчістю як на рівні СРСР, так і в республіканському форматі (закони СРСР та УРСР, укази Президій Верховних Рад СРСР та Української РСР, постанови урядів Радянського Союзу та УРСР). Вивчення їх вимагає застосування порівняльного методу, зокрема, коли йдеться про зіставлення опублікованих актів із аналогічними проектами, котрі зазнали доопрацювання і змін [1]. Чималий доробок представляють опубліковані стенографічні звіти сесій Верховної Ради УРСР. Протягом 1945 – 1964 років вийшло 33 назви документальних матеріалів засідань цього органу [2].

До цієї групи документів дотичні резолюції та рішення Комуністичної партії, ухвалені протягом 1946 – 1964 років. Правляча партія виконувала функції, що їх зазвичай покладено на державні органи. Опосередковано цю думку ілюструють методологічні підходи до видання відповідних збірників документів [3]. Із огляду на трафаретний шаблон «Партія та уряд про…» подібні книги, як правило, містили поруч спільні ухвали та осібні рішення ЦК партії, Верховної Ради, Ради Міністрів, а також регіональних керівних структур.

ВКП(б)/КПРС і КП(б)У/КПУ у повоєнне двадцятиріччя провели декілька з'їздів (XIX – XXII – КПРС, XVI – XXII – КПУ). Регулярно скликалися пленуми Центральних Комітетів. Найоб'ємнішим збірником таких матеріалів стало багатотомне видання «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» [4]. Особливої уваги варто надати тим ухвалам, котрі зачіпали складові кадрової політики партії, визначали вектори номенклатурної діяльності, стосувалися як безпосередньо, так і опосередковано роботи апаратних структур, розкривали принципи і суть ієрархічних розбудов партійних і радянських структур, свідчили про переміщення функціонерів тощо.

Змістовним є виданий 1958 р. збірник «Комуністична партія України в резолюціях…» та аналогічний оновлений двотомник 1977 р. [5] Попри те, що керівництво Української компартії переважно дублювало (адаптуючи до регіональних реалій) кремлівські резолюції, чимало прийнятих у республіці документів випливали з потреб місцевого ґатунку, у тому числі щодо функціонування партійно-державної номенклатурної системи в республіці.

Цінними є окремі видання матеріалів та стенографічних звітів з'їздів партії і пленумів ЦК. Багато з цих публікацій містять питання, котрі перебували в колі номенклатурно-апаратних схем [6].

Повоєнне двадцятиріччя залишило по собі масив листів ЦК Компартії (у тому числі закритих), його звернень до партійців і позапартійних, відповідних ухвал обласних, міських і районних комітетів тощо. Офіційні документи ВКП(б)/КПРС (Статут (варіанти), Програма (проекти), резолюції, протоколи, стенограми пленумів, конференцій) ми розглядаємо в одному контексті з виступами вищого та регіонального керівництва партії (доповіді та промови на з'їздах КПРС і КПУ, пленумах ЦК, конференціях і пленумах обласних, міських і районних комітетів партії).

Важливо, що в тодішній політичній системі панувала комітетська субординація: постанови Політбюро (Президії), Оргбюро і Секретаріату ЦК ВКП(б)/КПРС неодмінно одержували відлуння в аналогічних ухвалах (адаптованих щодо республіканських чи обласних реалій) ЦК та обкомів КП(б)У/ КПУ. Останні складають чималий масив документів, оприлюднених як у радянські часи, так і в новітній період. Зазначимо спонукальний вплив партійних рішень щодо радянських, комсомольських і профспілкових органів, документальні ухвали котрих ми зазвичай розглядали як похідні від партійних резолюцій.

У вказаному масиві слід виокремити спільні документи партії та уряду, причому в перше десятиріччя після війни означилося домінування урядових структур, пізніше партійна ієрархія помітно переважала виконавчі структури [7]. Слід акцентувати увагу на директивних документах вищих партійно-державних органів і системних апаратних підрозділів, маючи на увазі прерогативне значення циркулярів і розпоряджень не тільки партійних комітетів і радянських виконкомів, а й їхніх управлінь та відділів. Ряд опублікованих матеріалів відноситься до організаційно-розпорядчих та інформативно-звітних даних обласних, міських і районних комітетів партії та відповідних виконкомів рад, а подеколи й первинних парторганізацій та місцевих Рад депутатів трудящих. Значну їх частину вміщено до щорічників «Справочник партийного работника» (видавався від 1957 р.) [8].

До окремої групи опублікованих документів варто віднести канцелярську творчість громадських організацій, перш за все, комсомолу та профспілок [9]. Будучи складовою номенклатурної політичної системи, вони здійснювали власну діяльність, залишивши значний масив документів. Комсомольська та профспілкова періодика також публікувала інформацію про діяль-

ність власних колегіальних органів, життя організацій, статистичні матеріали тощо.

Серед опублікованих видань переважають збірники вибраних (нерідко за еклектичним принципом) документів, що з'явилися як у повоєнний період, так і в пізніші часи, презентуючи окрему групу документів. За радянської доби це були публікації переважно тематичних архівних матеріалів, котрі ретельно відбиралися з усього комплексу документів. При цьому відбулося суб'єктивне «фільтрування» тих історичних матеріалів, котрі йшли врозріз із заданими концепціями трактування діяльності комуністичного режиму в різноманітних її проявах.

У збірниках відображено апаратну діяльність, кадрову політику партійних і радянських органів [10]. Принципи комплектування матеріалів у них були некритичними та зорієнтованими на «партійно-класову» заданість і диктувалися ідеологічною заангажованістю історичної науки. Це породжувало некритичну вибірковість відібраних матеріалів, ігнорування невигідних політичному режимові інформативних показників. Наприклад, у збірці «В.И. Ленин, КПСС о работе партийного и государственного аппарата» зі 126 оприлюднених документів періодові 1945 – 1964 рр. відповідають лише 14 (у середньому – 0,7 документа на рік) [11], що сприймається як купюри з масиву джерел.

Чимало матеріалів означеного часу опубліковано в загальних збірниках документів, присвячених історії УРСР. Так, в огляд нормативних партійно-радянських матеріалів післявоєнного двадцятип'ятиріччя (1945 – 1970 рр.), виданий 1972 р., увійшли 202 джерела документально-статистичного змісту [12].

У пострадянську добу науковці надають перевагу якомога повнішим публікаціям джерельних даних за хронологічно-тематичною ознакою. Серед них виокремлюються видані в Україні [13] та Росії [14] збірники документів, котрі увиразнюють невивчені аспекти проблеми, дозволяють уточнити, переглянути ряд концептуальних позицій, наповнити тему новим змістом.

Самостійною групою джерел є статистично-довідкові видання різного ґатунку, котрі дозволяють провести облік та уточнити кількісні параметри, якісні характеристики, вивчити анкетні інформаційні показники щодо складу номенклатури, її структурних розбудов, визначальних тенденцій еволюції та періодичних змін. Документи кадрового діловодства в цьому масиві джерел видаються особливо важливими з огляду на їхню інформативність. До цього виду джерел доречно включити біографічні енциклопедії та аналогічні довідники, а також статистичні видання [15].

В осібну групу опублікованих джерел виокремлено періодичні матеріали різного формату. Газети, журнали 1945 – 1964 рр. публікували дані про партійно-державні кадрові рішення, структурні перебудови апаратних утворень, статистичну інформацію, резолюції компартійних і радянських форм різного рівня: від центральних до місцевих. У періодиці повоєнної доби якнайкраще відстежуються зміни в політико-ідеологічній сфері правлячої системи, тенденції організаційно-виробничої мімікрії правлячого режиму, оперативні тактичні «віяння» на різних керівних щаблях влади.

Серед інформації періодичної преси особливу цінність становлять актуальні з огляду на політичну злободенність публікації передових статей друкованих органів КПРС, Верховної Ради та Ради Міністрів, дописи про партійне та радянсько-управлінське життя, хроніки діяльності органів влади тощо. Як указує Ю. Ганжуров, газети другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ століття й об'єктивно (за своїм місцем у суспільному житті), і суб'єктивно (за розумінням сучасних процесів тими, хто «робив пресу») були породженням свого часу. У досліджуваний період в УРСР видавалося понад 2 тисячі назв газет загальним накладом близько 3 млн. примірників, у тому числі 17 – республіканських, 40 обласних, 436 міських і районних [16].Серед центральної (московської та київської) періодики варто приділити увагу матеріалам, уміщеним у газетах «Правда», «Известия», «Труд», «Радянська Україна», «Правда Украины»та ін.

Чимало важливої інформації задекларованої теми містять тогочасні журнали. У Москві видавалися такі часописи, як «Большевик»/«Коммунист», «Партийная жизнь», «Политическое самообразование», «Молодой коммунист», а також академічні видання «Вопросы истории», «Вопросы философии» тощо, журнал «Вопросы истории КПСС». В Українській РСР виходили «Більшовик України»/«Комуніст України» та низка академічних часописів, серед котрих виокремлюються публікації в «Українському історичному журналі». Усього, за даними, наведеними А. Санцевичем, в УРСР у зазначений період видавалося 61 назву центральних журналів [17].

Місцева преса містить матеріали регіонального характеру, які фіксують особливості обласних влад-

них утворень УРСР, передають специфічний колорит повсякдення управлінців певних територіальних одиниць. Друковані ЗМІ провінцій Української РСР допомагають аналізувати події та явища з урахуванням їхнього сприйняття регіональними керівними колами. Рубрики газет висвітлюють окремі сторони діяльності номенклатури, нерідко в критичному світлі зображуючи виразників партійно-радянського бюрократизму місцевого масштабу.

До окремого масиву надрукованих джерел слід віднести праці, публічні виступи, листи, інтерв'ю, бесіди,мемуарну літературу учасників подій, зокрема керівників партії, уряду, громадських організацій СРСР, Української РСР та їхніх родичів і близьких людей, номенклатурних функціонерів, котрі формували владну систему повоєнного двадцятиріччя [18]. Переважна більшість означених робіт опублікована в 1990-ті рр., коли написання мемуарів, за влучним висловом Е. Модслі та С. Вайта, перетворилося на видавничу індустрію [19]. Спогади яскраво передають не лише інформаційні дані, а й своєрідний «аромат епохи», оскільки створені очевидцями подій, активними учасниками процесів.

Виокремлення різновидів опублікованих джерел, звісно, не свідчить про те, що певна їхня група може сприйматися самодостатньо. Тільки комплексне використання матеріалів, у контексті постійних зіставлень і взаємоперевірок дозволяє вести мову про достовірність інформації.

Сказане поширюється й на підходи до аналізу неопублікованих джерел. Основою дослідження проблеми є документи центральних, республіканських, обласних, міських і районних партійно-державних органів. Найчисельніший масив джерел містять Центральний державний архів громадських об'єднань України та Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Часті структурні перебудови, котрих зазнали як державні, так і партійні апарати всіх рівнів протягом досліджуваних років,спричинили невпорядкованість або фрагментарність збережених матеріалів. Значний масив документів виявився розпорошеним не тільки на рівні описів і фондів, а й поміж архівними установами. На жаль, відповідні служби не завжди дотримувалися чітких підходів до формування архівних фондів. Постулати засекреченості внутрішньопартійних паперів і багатьох радянсько-державних справ нерідко ставали на заваді належного опрацювання та класифікації документів. Колишній апаратний працівник Л. Оніков описав один із наслідків тотальної втаємниченості в архівному господарстві. Задля перестраховування парткоми всіх рівнів часто навмисно включали до протоколу один секретний документ у комплекті десятків несекретних, перетворюючи тим самим усю теку на секретну [20].Сказане повною мірою стосується архівних свідчень щодо номенклатурної політики.

На жаль, ряд посутніх аспектів теми не забезпечено належним документальним супроводом. Так, тривалу роботу Конституційної комісії Верховної Ради УРСР, створеної 1962 р. для розробки проекту нового Основного Закону, відображено лише в чотирьох документах – списках членів комісії, пам'ятній записці, довідці про попередні конституції й пропозиціях підкомісій [21].

Визначальну групу серед архівних матеріалів формують офіційні документи партійних комітетів різних рівнів, котрі функціонували протягом 1945 – 1964 рр. Об'ємний масив джерел становлять справи ЦДАГО України, зокрема фонд 1(ЦК КП(б)У / КПУ). Йдеться про описи 1, 6, 16, 18 –24, 35, 45, 46, 67. За видовою ознакою до них належать матеріали з'їздів КПУ (XV – XXII), пленумів ЦК, протоколи засідань Оргбюро, Політбюро (Президії), Секретаріату ЦК КП(б)У / КПУ та супровідні матеріали до них;циркулярні листи, інструкції, директиви, постанови ЦК; звіти, інформаційні повідомлення обкомів, доповідні записки, довідки, інформаційні зведення місцевих партійних організацій, плани роботи, звіти, доповідні записки, ін формаційні довідки щодо кадрових питань, структурних перебудов, скорочення та оптимізації апаратних підрозділів; листування ЦК КП(б)У/КПУ з ЦК ВКП(б)/КПРС та державними установами, обласними, районними й місцевими партійними та радянськими органами, громадськими утвореннями, господарськими установами тощо.

Описи 6, 8, 16, 17 складають протоколи засідань керівних парторганів, а також різноманітні матеріали, інформації та додатки до них. Найбільше даних було почерпнуто з документів, що супроводжували діяльність Секретаріату, оскільки переважно цей апаратний орган переймався кадрово-номенклатурними питаннями, контролюючи аналогічні структури на регіональних рівнях. Організаційно-партійна робота, функціонування державних органів влади та управління, що перебували в компетенції Відділу оргроботи (назва змінювалася: партійних, радянських, комсомольських органів; партійних органів; загальний), складають один із найчисельніших джерельних масивів. Описи 23

і 24 (таємне діловодство), 31 і 32 (загальне діловодство) містять дані про різнобічну діяльність цього номенклатурного відділу ЦК.

Виокремимо також документи Особливого сектора та Організаційно-інструкторського відділу (оп. 30 – 32). У них відображено багато питань, пов'язаних із формуванням номенклатурних утворень, розглядом персональних призначень, листуванням ЦК КП(б)У/КПУ тощо. Цінні дані можна одержати з довідок ЦК, інформацій обкомів, міськкомів і райкомів партії, листування з питань штатів комітетів усіх рівнів, реорганізацій та спроб удосконалення внутрішньопартійних і державних управлінських структур, установлення апаратних посад, надання прав райкому або парткому, а також – від 1963 р. – функціонування комітетів партійно-державного контролю.

Важливу роль у роботі ЦК КП(б)У відігравало Управління кадрів (функціонувало до 1949 р.), матеріали діяльності котрого сконцентровані в описові 45. Роботу управління було цілком зосереджено на реалізації кадрово-номенклатурної політики партії на рівні партійних, радянських органів, промисловості, культури та науки, земельних і заготівельних установ, НКДБ, НКВС тощо.

Значну роль у визначенні особливостей розбудови повоєнної номенклатурної системи відіграє інформація, що її містить листування Управління кадрів із аналогічною структурою ЦК ВКП(б), а також стенограми нарад у ЦК з секретарями партійних комітетів, котрі відали кадровою роботою, керівниками наркоматів, промислово-транспортних підприємств, установ і закладів. Важливі дані взято з матеріалів «кадрових» нарад секретарів комітетів КП(б)У та звітів і доповідних записок із приводу кадрової ситуації.

У коло обов'язків Відділу організаційно-партійної роботи ЦК Української компартії, котрий перманентно реорганізовував власні структури, входили вивчення та узагальнення інформаційних даних з областей і районів. Окрім того, матеріали відділу відображають роботу з перевірки виконання директивних ухвал. Він збирав та обробляв інформацію до партійних з'їздів,пленумів ЦК із областей і районів – про пленуми відповідних комітетів, збори первинних парторганізацій. У фондах відділу містяться також проекти постанов ЦК КП(б)У/КПУ та довідкова інформація до них. Великий масив складають папери, присвячені прийому в партію, облікові комуністів, заміні партійних квитків тощо. Група документів (46 і 47 описи) містить важливу інформацію республіканського партійного керівництва до Кремля, у тому числі дані про номенклатурні схеми та оборудки в республіці.

У названих описах перебувають також документальні матеріали з питань партійної освіти та перепідготовки номенклатурних кадрів: довідки та звіти про діяльність ВПШ, обласних і міжобласних радянсько-партійних шкіл, районних семінарів, вечірніх університетів марксизму-ленінізму та інших форм партійного навчання, списки слухачів та анкетні дані про них, статистична звітність. Документальні джерела описів 46 і 47 стосуються також номенклатурного керівництва роботою профспілок, містять доповідні записки, стенограми та протоколи з'їздів ЛКСМУ і пленумів його ЦК, статистичні та інформаційні повідомлення від ЦК комсомолу України та керівних структур республіканських профспілок.

В описі 67 відібрано статистичні звіти про склад і змінюваність номенклатурних кадрів. Важливою складовою є систематизовані списки працівників номенклатурного штибу: кандидатів у члени та членів ЦК, складу бюро і секретаріатів комітетів КПУ, парторгів ЦК КПРС, звільнених секретарів партійних організацій, резервів номенклатурно-апаратних функціонерів тощо.

Завдяки цим справам можна опрацювати інформацію про стан апаратів партійно-державних органів, кадрову політику 1945 – 1964 рр., структурні перебудови у владних кабінетах, кількісно-якісні показники функціонування партійно-державної номенклатури Української РСР. У них розкриті різноманітні сторони діяльності партійних комітетів щодо реалізації кадрової політики, перш за все, щодо відбору, розстановки, переміщення, підготовки і перепідготовки номенклатурних працівників. Ці матеріали дають належне підґрунтя для вивчення роботи місцевих партійних організацій у царині висування, створення резервів, партійно-політичного виховання керівних кадрів за номенклатурними списками тощо.

За допомогою документів відстежуються заходи партійних комітетів, спрямовані на номенклатурний супровід кадрової політики щодо радянських, господарських і громадських органів. Поділяючи переконання сучасних російських науковців Н. Романовського [22] та А. Коновалова [23], ми наголошуємо на змістовній достовірності даних із перелічених джерел, адже в сталінські (та й, за інерцією, у хрущовські) роки за офіційною інформацією зберігалися (навіть іноді міцнішали) системні функції. Будь-які письмові дані мали

жорстко відповідати точності, інакше (усе дублювалося силовими структурами) могли бути застосовані «організаційні заходи» щодо виконавців.

Значні за обсягом інформації матеріали було взято з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Діяльність республіканських управлінських структур державного сектора, їхню взаємодію з Кремлем, обласними, міськими, районними, сільськими органами радянської влади та виконавчими структурами відображено в матеріалах описів, котрі демонструють багатогранну роботу державних номенклатурних утворень різноманітних владних рівнів.

У ЦДАВО України науковий інтерес приваблюють матеріали, зібрані в фонді 1 – Верховна Рада України:опис 16 (Протокольна частина Управління справами (1938 – 1948 рр.) і Протокольна частина Канцелярії (1949 – 1969 рр.); опис 18 (Загальна частина Управління справами); опис 19 (Прийомна Голови Президії Верховної Ради УРСР і Президії Верховної Ради УРСР); опис 20 (Інформаційно-статистичний відділ Секретаріату Президії Верховної Ради УРСР і Відділ з питань роботи Рад та органів місцевого самовврядування); опис 27 (Комісія по виборах до Ради національностей Верховної Ради СРСР від Української РСР); опис 35 (Конституційна комісія). Фонд 2 ЦДАВО України представлений матеріалами діяльності Ради Народних Комісарів/Ради Міністрів Української РСР. Розпорядчо-виконавчі функції уряду забезпечувалися роботою номенклатурних структур, що дозволяє побачити як повсякденно-канцелярську, так і масштабну діяльність державної номенклатури.

Документальні матеріали засвідчують підпорядкованість державних органів партійному диктатові на різних рівнях: структурні розбудови та функції органів радянської влади, їхнє кадрове комплектування, форми та порядок звітування, схеми узгоджень та підлеглості між партійними та державними утвореннями тощо.

Перелічені архівні документи сприяють змалюванню загальної картини функціонування номенклатурної системи, дозволяють деталізувати схеми кадрових призначень, відстежити субординаційні засади діяльності апаратних форм, прослідкувати тонкощі роботи апаратних механізмів, характеризувати масштаби залежності української управлінської системи від московського центру тощо.

У сховищах обласних архівів зберігаються джерела фондів партійних, державних, комсомольських і профспілкових органів, котрі відображають організаційно-практичну номенклатурну діяльність провінційних парткомів та рад депутатів трудящих. Вивчення цих матеріалів дозволяє відстежити специфіку номенклатурної діяльності Компартії та державних форм на регіональному рівні, показати особливості розбудови номенклатурної системи на місцях. Значна за обсягом і різноманітна за змістом інформація дає можливість розкрити дійсну роль обласної номенклатурної ланки в організації системи влади в республіці, відстежити певні еволюційні процеси у взаєминах регіонів із центром через призму апаратно-адміністративних схем.

Ці дані доповнюють бачення номенклатурних розбудов політичного режиму компонентом регіональних особливостей, показують важливі нюанси функціонування владних структур на обласному та районному рівнях, віддзеркалюють діяльність низових ланок політичної системи повоєнної Української РСР. У них становище та функціонування номенклатурних форм обласного й районного рівнів проілюстровано місцевим матеріалом.

Об'єктивне опрацювання перелічених джерел на підставі сучасних дослідницьких принципів, із застосуванням комплексу методів наукового пошуку дозволяє здійснити науковий аналіз становлення та функціонування республіканської партійно-державної номенклатури в 1945 – 1964 роках.

Джерела та література

1. Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946 – 1950 рр. – К.: Політвидав України, 1946. – 66 с.; Заседание Верховного Совета СССР (пятая сессия) 5 – 8 августа 1953 г.: Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1953. – 498 с.; Заседания Верховного Совета СССР. 2-я сессия 4-го созыва, февраль 1955 г. Стенографический отчёт. – М.: Госполитиздат, 1955. – 536 с.; Заседания Верховного Совета СССР. 5-я сессия 3-го созыва, август 1953 г. Стенографический отчёт. – М.: Госполитиздат, 1953. – 320 с.; Постанови Ради Міністрів Української РСР. – К.: [б.в.], 1972. – 280 с.; Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 – 1975. В 4-х т. – М.: Политиздат, 1975; Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради та розпоряджень уряду Української РСР: В 7 т. –

К.: Держполітвидав України, 1963 – 1964.

2. Сьома сесія Верховної Ради УРСР першого скликання. 28 – 30 червня 1945 р. Стенографічний звіт. – К.: Держполітвидав, 1946. – 603 с.; Восьма сесія Верховної Ради УРСР першого скликання. 27 – 30 серпня 1946 р. Стенографічний звіт. – К.: Держполітвидав, 1946. – 473 с.; Перша сесія Верховної Ради УРСР другого скликання. 4 – 6 березня 1947 р. Стенографічний звіт. – К.: Держполітвидав, 1947. – 700 с. та ін.

3. В.И. Ленин, КПСС о нормах партийной жизни и принципах партийного руководства. – М.: Политиздат, 1979. – 575 с.; В.И. Ленин, КПСС о работе партийного и государственного аппарата. – М.: Политиздат, 1980. – 498 с. та ін.

4. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, 8 изд., ч. 1 – 10, М.: Политиздат, 1970 – 1972. – Т.т. 6 – 10.

5. Комуністична Партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів і конференцій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 704 с.; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2 / Ред. колегія: В.В. Юрчук (голова) та ін. – К.: Держполітвидав, 1977. – 640 с.

6. XX съезд КПСС. Стенографический отчёт: в 2-х т. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – 640 с., Т. 2. – 559 с.; 21-й (внеочередной) съезд КПСС (27 января – 5 февраля 1959 года): Стенографический отчет. Тт. 1, 2. – М.: Госполитиздат, 1959; XXII съезд КПСС. Стенографический отчёт: в 3-х т. – М.: Госполитиздат, 1962. – Т. 2. – 608 с.; XXIII съезд КПСС: Стенографический отчет. Тт. 1, 2 – М.: Госполитиздат, 1966; Пленум ЦК КПСС 10 – 15 февраля 1964 г. Стенографический отчет. М.: Госполитиздат, 1964. – 639 с.; Пленум ЦК КПСС 22 – 26 марта 1965 г. Стенографический отчет. М.: Госполитиздат, 1965. – 590 с.; Пленум ЦК КПСС. 1962. Ноябрь. Стенографический отчёт. – М.: Госполитиздат, 1963. – 607 с.; Пленум ЦК КПСС. 1963. Июнь. Стенографический отчёт. – М.: Политиздат, 1964. – 320с.

7. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов. Т. 4. – М.: Госполитиздат, 1958. – 457 с.

8. Справочник партийного работника. – М.: Политиздат, 1957. – 490 с.; Справочник партийного работника. Выпуск второй. – М.: Госполитиздат, 1959. – 552 с.; Справочник партийного работника. – Выпуск третий. – М.: Госполитиздат, 1961. – 664 с. та ін.

9. ЛКСМ України в рішеннях з’їздів і конференцій. 1919 – 1966. – К.: Молодь, 1969. – 248 с.; Наследникам революции. Документы партии о комсомоле и молодежи. – М.: Молодая гвардия, 1969. – 300 с.; Товарищ Комсомол. Документы съездов, конференций, пленумов ЦК ВЛКСМ. 1918 – 1968: В 2 т. – М.: Молодая гвардия, 1969. – 345 с. та ін.

10. В.И. Ленин, КПСС о нормах партийной жизни и принципах партийного руководства. – 575 с.; Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов. Т. 4. – М.: Госполитиздат, 1958. – 457 с.; Об идеологической работе КПСС. Сборник документов. – М.: Политиздат, 1983. – 544 с.; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т. 1 – 6. – М.: Госполитиздат, 1967 – 1968.

11. В.И. Ленин, КПСС о работе партийного и государственного аппарата. – 498 с.

12. Санцевич А.В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945 – 1970 рр.). – К.: Наукова думка, 1972. – С. 190 – 197.

13. Національні відносини в Україні в XX ст. Збірник документів і матеріалів – К. Наукова думка, 1994. – 498 с.; Національні процеси в Україні: історія та сучасність. Документи і матеріали. Довідник. – У 2-х ч. / За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа., 1997. – Ч. 1. – 583 с.; Политическое руководство Украины. 1938 – 1989 / сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю.И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: РОССПЭН, 2006. – 544 с.; Десять буремних літ: західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр. Зб. документів. – К.: Дніпро, 1998. – 944 с.; Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; за ред. Ю. Шаповала. – К.: Ґенеза, 2003. – 808 с.; Реабілітація репресованих: Законодавство і судова практика / уклад.: В.Т. Маляренко, Є.І. Овчинніков; під ред. В.Т. Маляренка. – К.: Юрінком, 1997. – 464 с.; У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936 – 1956 рр.): Зб. документів і матеріалів: у 2-х ч. – К.: НАН України, Інститут історії, 1996. – Ч. 1: 1936 – 1944 рр. – 146 с.

14. Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского (1957 г.) пленума ЦК КПСС и другие документы / под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В. Наумов и др. – М.: МФД, 2001. – 820 с.; Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958 – 1964. Документы / сост. Е.С. Афанасьева; отв. ред. В.Ю. Афиани. – М.: РОССПЭН, 1998. – 552 с.; Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС

и другие документы / под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В. Наумов, Ю. Сигачев. – М.: МФД, 1999. – 512 с.; Молотов. Маленков. Каганович. 1957. Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие документы / под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Н. Ковалева, А.Коротков, С. Мельчин, Ю. Сигачев, А. Степанов. – М.: МФД, 1998. – 848 с.; Никита Хрущев. 1964. Стенограммы пленумов ЦК КПСС и другие документы / сост.: А.Н. Артизов, В.П. Наумов, М.Ю.Прозуменщиков, Ю.В. Сигачев, Н.Г. Томилина, И.Н. Шевчук. – М.: МФД: Материк, 2007. – 576 с.; Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления. – Т. 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы / гл. ред. А.А. Фурсенко. – М.: РОССПЭН, 2003. – 1344 с.; Аппарат ЦК КПСС и культура. 1953 – 1957: Документы. – М.: РОССПЭН, 2001. – 808 с.; Аппарат ЦК КПСС и культура. 1958 – 1964: Документы / Сост. В.Ю. Афиани и др. – М.: РОССПЭН, 2005. – 872 с.; Власть и оппозиция. Российский политический процесс XX столетия / Под ред. В.В. Журавлева / М.: РОССПЭН, 1995. – 399 с.; История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М.: РОССПЭН, 1997. – 340 с.; Лубянка: Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ, 1917 – 1991: Справочник / сост. А.И.Кокурин, Н.В. Петров. – М.: МФД: Изд-во Йельского ун-та: Материк, 2003. – 768 с.; Никита Сергеевич Хрущев. Два цвета времени: Документы из личного фонда Н.С. Хрущева: В 2-х томах; Открытый архив: Справочник опубликованных документов по истории России XX века из государственных и семейных архивов (по отечественной журнальной периодике и альманахам. 1985 – 1996 гг.). Сост. И.А. Кондакова. 2-е изд, доп. и испр. М.: РОССПЭН, 1999. – 303 с.; Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. 1945 – 1953; ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты, 1945 – 1953 / Сост.: В.В. Денисов, А.В. Квашонкин, Л.Н. Малашенко, А.И. Минюк, М.Ю. Прозуменщиков, О.В. Хлевнюк; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова и др. – М.: РОССПЭН, 2004. – 496 с.; Политическое руководство Украины. 1938 – 1989; Протокол совместного заседания пленума ЦК КПСС, Совета Министров СССР и Президиума Верховного Совета СССР от 5 марта 1953 г. [Публикация А. Чернева] // Источник. – 1994. – № 1. – С. 106 – 111; Доклад Президиума ЦК КПСС на октябрьском Пленуме ЦК КПСС (вариант) // Источник. – 1998. – № 2. – С. 101 – 125; Реабилитация: как это было: документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы, март 1953 – февраль 1956 г. // Сост. А. Артизов, Ю. Сигачев. В 3-х т. – М.: Международный фонд «Демократия», 2000. – 504 с.; Региональная политика Н.С.Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты, 1953 – 1964 гг. / сост.: О.В. Хлевнюк [и др.]; МГУ им. М.В. Ломоносова, Факультет государственного управления [и др.]. – М.: РОССПЭН, 2009. – 773, [2] с.; СССР, 1946 – 1956. Каталог док-тов / Отв. сост. Е.Д. Гринько. – М.: РГАНИ, 1994. – 886 с.; «Особая папка» Н.С. Хрущева (1954 – 1956 гг.). Переписка МВД СССР с ЦК КПСС (1957 – 1959 гг.). Из материалов секретариата МВД СССР, 1954 – 1959 гг. Каталог документов. М.: Благовест, 1995. – 364 с.; Н.С. Хрущёв: Материалы к биографии / [сост. Ю.В. Аксютин]. – М.: Политиздат, 1989. – 366 с.

15. Шаги пятилеток. Развитие экономики СССР. – М.: Госполитиздат, 1968. – 540 с.; Народное хозяйство СССР 1922 – 1972. Юбилейний ежегодник. – М: Статистическое управление г. Москвы, 1972. – 848 с.; Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923 – 1991. Историко-библиографический справочник. – М.: РОССПЭН, 1999. – 526 с.; Динамика населения СССР. 1960 – 1980 гг. / Э.К. Васильева, И.И. Елисеева, О.Н. Кашина, В.И. Лаптев. – М.: Финансы и статистика, 1985. – 176 с.; Комуністична партія України в цифрах. Статистичний збірник. – К.: Політвидав, 1988. – 112 с.; КПСС в цифрах: стат. сб. – Пермь: Кн. изд-во, 1974. – 191 с.; Население СССР за 70 лет. Под редакцией РыбаковскогоЛ.Л. – М.: Главстатуправление, 1988. – 458 с.; Большая советская энциклопедия: в 30 т. / гл. ред. Прохоров А.М. – М.: Сов. энциклопедия, 1969 – 1978; Советская историческая энциклопедия: в 16 т. / гл. ред. Жуков Е.М. – М.: Сов. энциклопедия, 1961 – 1976; Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді / П.Л. Василенко, Л.М. Гордієнко та ін. – К.: Політвидав України, 1990. – 488 с.; Комуністична партія України: з'їзди і конференції / Кер. авт. кол. В.Ф. Солдатенко. – К.: Україна, 1991. – 478 с.; Україна за п'ятдесят років (1917 – 1967). Стат. збірник. – К.: Політвидав, 1967. – 146 с. та ін.

16. Ганжуров Ю.С. Газетна періодика як джерело вивчення суспільних відносин в Україні (друга половина 50-х – перша половина 60-х рр.).

Дисертація … канд. іст. наук / Ю.С. Ганжуров. – К., 1993. – С. 7, 16; Преса Української РСР. 1917 – 1966: Статистичний довідник. – Харків: Книжкова палата Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, 1967. – С. 116.

17. Санцевич А.В. Джерелознавство з історії Української РСР. – С. 200 – 201.

18. Аджубей А.И. Те десять лет: Время в событиях и лицах / А.И. Аджубей. – Омск: [б. и.], 1990. – Ч. 1. – 142 с., Ч. 2. – 142 с.; Арбатов Г.А. Затянувшееся выздоровление; Бурлацкий Ф. После Сталина: Заметки о политической оттепели / Ф.Бурлацкий // Новый мир. – 1988. – № 10. – С. 153 – 197; Бурлацкий Ф.М. Вожди и советники: О Хрущеве, Андропове и не только о них… / Ф.М. Бурлацкий. – М.: Политиздат, 1990. – 384 с.; Бурлацкий Ф.М. Никита Хрущёв / Ф.М. Бурлацкий. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003. – 352 с.; Воронов Г.И. Немного воспоминаний / Г.И. Воронов // Дружба народов. – 1989. – № 1. – С. 192 – 201; Жуков Г.К. Спогади і роздуми / Г.К. Жуков. – К.: Політвидав України, 1985. – 841 с.; Каганович Л.М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советского работника / Л.М. Каганович. – М.: Вагриус, 1996. – 574 с.; Маленков А.Г. О моем отце Георгии Маленкове / А.Г. Маленков. – М.: Современник, 1992. – 120 с.; Микоян А.И. Так было. Размышления о минувшем / А.И. Микоян; [сост., предисл., примеч. и общ. ред. С.А. Микояна]. – М.: Вагриус, 1999. – 616 с.; Хрущёв Н.С. Воспоминания: Избранные фрагменты / Н.С. Хрущёв. – М.: Вагриус, 1997. – 512 с.; Чуев Ф. Сто сорок бесед с Молотовым / Из дневника Феликса Чуева; [послесловие С. Кулешова] / Ф. Чуев. – М.: ТЕРРА, 1991. – 623 с.; Шепилов Д.Т. Воспоминания / Д.Т. Шепилов // Вопросы истории. – 1998. – № 3 – 11; Байбаков Н.К. От Сталина до Ельцина, 2-е изд. / Н.К. Байбаков. – М.: Изд-во «Нефть и газ», 2005. – 384 с.; Бовин А. XX век как жизнь / А. Бовин. - М.: Захаров, 2003. – 774 с.; Воротников В.И. А было это так: Из дневника члена бюро ЦК КПСС / В.А. Воротников. – М.: Совет ветеранов книгоиздания, СИ-МАР, 1995. – 473 с.; Гришин В.В. Катастрофа. От Хрущева до Горбачева / В.В. Гришин. – М.: Алгоритм: Эксмо Год, 2010 – 272 с.; Громыко А.А. Памятное. Кн. 2. – 2-е изд., доп. / А.А. Громыко – М.: Политиздат, 1990. – 559 с.; Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания / А.П. Ляшко. – К.: ИД «Деловая Украина», 1997. – Кн. 3, ч. I: На ступенях власти. – 2001. – 392 с.; Мухитдинов Н.А. Река времени (от Сталина до Горбачева). Воспоминания / Н.А. Мухитдинов. – М.: «Русти-Рости», 1995. – 192 с.; Новиков В.Н. В годы руководства Н.С. Хрущёва / В.Н. Новиков // Вопросы истории. – 1989. – № 1, 2; Погребняк Я.П. Не предам забвению…: 2-е изд., испр. и доп. / Я.П. Погребняк. – К.: Издательство «Арт Эк», 2004. – 416 с.; Премьер известный и неизвестный: Воспоминания о А.Н. Косыгине / Сост. Т.И. Фетисов. – М.: Республика, 1997. – 256 с.; Семичастный В.Е. Беспокойное сердце / В.Е. Семичастный. – М.: Вагриус, 2002. – 460 с.; Симонов К.М. Глазами человека моего поколения. Размышления о И.В. Сталине / К.М. Симонов. – М.: Изд-во Агентства печати Новости, 1988. – 480 с.; Эренбург И.Г. Люди, годы, жизнь: Воспоминания. В 3-х т. – Изд. испр. и доп ./ И.Г. Эренбург. – М.: Сов. писатель, 1990. – Т. 1. – 634 с.; Т. 2. – 443 с., Т. 3. – 491 с.; Так говорил Каганович: Исповедь Сталинского апостола. – М.: Российское товарищество Отечество, 1992. – 238 с.; Чуковский К. Дневник (1938 – 1969). Подготовка текста, комментарии Е. Чуковской / К. Чуковский. – М.: Путь, 1994. – 490 с.

19. Модсли Э. Советская элита от Ленина до Горбачева. Центральный Комитет и его члены, 1917 – 1991 гг. / Э. Модсли, С. Уайт; [пер. с англ. А.Л. Раскина]. – М.: РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. – С. 18.

20. Оников Л.А. КПСС: анатомия распада. Взгляд изнутри аппарата ЦК / Л.А. Оников. – М.: Республика, 1996. – С. 6 – 9.

21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1, оп. 35, спр. 1, арк. 1 – 18; спр. 2, арк. 1 – 14.

22. Романовский Н.В. Сталинизм и теория институциональных матриц / Н.В. Романовский // Социологические исследования. – 2003. – № 5. – С. 1 – 22.

23. Коновалов А.Б. Формирование и функционирование номенклатурных кадров органов ВКП(б)-КПСС в регионах Сибири (1945 – 1991 гг.): дис. ... докт. ист. наук / А.Б. Коновалов. – Кемерово, 2006. – С. 62

Петр Киридон

**Правящая номенклатура Украинской ССР в 1945 – 1964 гг.:
характеристика комплекса источников**

Предлагается обзор источниковой базы проблемы институционализации и функционирования партийно-государственной номенклатуры Украинской ССР в 1945 – 1964 годах.

Ключевые слова: *партийно-государственная номенклатура, опубликованные источники, материалы архивов, видовая классификация, сборники документов*

Peter Kyrydon

The ruling nomenklatura of the Ukrainian SSR in 1945 – 1964: characteristics of sources

Sources base observation of the institutionalization and functioning of the party-State nomenclature of the Ukrainian SSR in 1945-1964 are proposed in this article.

Key words: *party-State nomenclature, published sources, archives, specific classification, collections of documents.*

УДК 7.072.2(092) «1920-1930»

Олександр Бонь (м. Київ)

ФЕДІР ЕРНСТ ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ У МИСТЕЦТВОЗНАВЧИХ НАУКОВИХ ОСЕРЕДКАХ У 1920-1930 РОКАХ

У статті на основі архівних джерел розкривається місце і роль Федора Ернста у роботі мистецтвознавчих структур радянської України 1920-1930 років. Проаналізовано його діяльність у різних наукових інституціях.

Ключові слова: *пам'яткоохоронна діяльність, мистецтвознавство, кафедра мистецтва ВУАН, науково-дослідна кафедра мистецтвознавства, кабінет українського мистецтва ВУАН.*

Ім'я Федора Людвіговича Ернста помітно виділяється серед гуманітаріїв України першої половини XX століття. Це був вдумливий дослідник, самовідданий охоронець пам'яток історії та культури, вчений, який залишив помітний слід у багатьох галузях української науки. Широко відомі його мистецтвознавчі дослідження та його пам'яткоохоронна діяльність.

Метою даного дослідження є показати мовою документів місце і роль Федора Ернста в підрадянському мистецтвознавстві, зокрема на кафедрі історії українського мистецтва ВУАН, структурі науково-дослідної кафедри мистецтвознавства НКО та кабінеті мистецтва ВУАН у 1920-1930 роках.

У 1920 – 1930 роках в радянській Україні працювала нова генерація мистецтвознавців (Федір Ернст у Києві, Дмитро Гордєєв і Стефан Таранушенко у Харкові та інші), яка сформувалась у дореволюційний і революційний час. Саме вони стали визначати рівень і напрямки розвитку пам'яткоохоронної діяльності, музейництва, мистецтвознавчої науки. Існує потужна історіографія, в якій розкрита діяльність Федора Людвіговича Ернста у згаданих галузях [1]. Все ж залишається недостатньо дослідженою його організаційна робота в мистецтвознавстві.

Вона зосереджувалась у кількох інституціях та наукових установах, але найпомітнішою була на кафедрі історії українського мистецтва ВУАН та кабінеті мистецтва ВУАН, структурі науково-дослідної кафедри мистецтвознавства. У дослідженнях сучасних науковців існує певна плутанина щодо кафедр Всеукраїнської академії наук та науково-дослідних кафедр, які перебували у підпорядкуванні Народного комісаріату освіти. Це певною мірою провокують і тогочасні документи, які часто вживають скорочені назви, не завжди строго слідують їх відповідності. Науково-дослідні кафедри були інституціями, а кафедри ВУАН можна вважати формою презентації наукового напряму в академії.

Надалі, щоби уникнути плутанини, називатимемо структурну одиницю ВУАН – академічна кафедра (інколи у архівних документах її нази-

вають науково-дослідною кафедрою українського мистецтва чи мистецтвознавства), а науково-дослідну кафедру мистецтвознавства – науково-дослідна кафедра мистецтвознавства НКО.

Варто зауважити, що науково-дослідні кафедри були створені у структурі Народного комісаріату освіти УСРР при вищих навчальних закладах – інститутів народної освіти. НКО 14 листопада 1921 р. надіслав листа до ВУАН щодо їх організації і узгодження роботи з ВУАН. Наркомат планував перевести частину установ та співробітників ВУАН до складу науково-дослідних кафедр НКО. Спільне зібрання ВУАН протестувало з приводу цих планів. Влада бачила в науково-дослідних кафедрах НКО інституції, які мали протистояти ВУАН, ідеологічно чужій більшовицькій владі. Але реорганізація була зведена нанівець, тим, що більшість науково-дослідних кафедр НКО очолювали академіки ВУАН – впливав гострий брак кадрів. Зокрема, і академік Олекса Петрович Новицький керував науково-дослідною кафедрою мистецтвознавства НКО [2, с. 16-17]. До реорганізації у науково-дослідні інститути у 1934 році зберігалась шестичленна структура ВУАН: кабінет — комісія — кафедра — цикл — відділ — Президія ВУАН [3, с. 44-45].

Кафедра історії українського мистецтва ВУАН була утворена у 1922 році на основі Секції мистецтва, яка існувала при Українському науковому товаристві, яке у свою чергу приєднано до академії у 1921 році. Спочатку керівником секції українського мистецтва [4], а згодом і кафедри став академік Олекса Петрович Новицький [5].

Саме він широко розгорнув діяльність кафедри: зорганізував комісію по студіюванню художніх цінностей, вилучених з українських церков та налагодив їх дослідження, активізував роботу кабінету українського мистецтва при кафедрі та багато іншого. Нижче згадаємо лише основні факти роботи Федора Ернста на академічній кафедрі історії українського мистецтва.

З початку існування академічної кафедри Федір Ернст працював як її науковий співробітник, а з 1926 і до 1930 року – як дійсний член [6, с. 204]. Сам вчений згадує про це у своїй автобіографії [7].

За свідченням дружини Федора Ернста Тамари, його було обрано старшим науковим співробітником академічної кафедри в кінці 1920 років, оскільки академік Олекса Новицький планував відійти за станом здоров’я від роботи у ВУАН і була думка про висування його кандидатури у якості наступника літнього академіка. Дружина згадує активну участь Ф. Ернста (художній редактор) у редагуванні О.П. Новицьким мистецької спадщини Тараса Шевченка [6, с. 291-292].

У вересні 1927 р. з Укрнауки було надіслано обіжника із пропозицією надати матеріал з оглядом роботи академічної кафедри мистецтвознавства з часу її створення для публікації в бюлетені «Наука на Україні» [8, арк. 36 зв.]. Цей огляд було розміщено у кількох виданнях. У статі, опублікованій у газеті «Пролетарська правда», наголошувалось на матеріальній скруті і на необхідності збереження пам’яток, коли підводились підсумки роботи українських мистецтвознавців і пам’ яткоохоронців за десять років після жовтневої революції [9]. За активної участі Федора Ернста було проведено прилюдні збори ВУАКу і науково-дослідної кафедри мистецтвознавства НКО, де зачитано доповіді про роботу в царині мистецтвознавства, археології і охорони пам’яток [10, арк. 39 зв.].

У зв’язку з ідеологічною перебудовою ВУАН у кінці 1928 – 1931 роках значно змінилась тематика і спрямованість досліджень науковців академії. Варто згадати свідчення Наталі Полонської-Василенко про те, як у 1931 р., відгукнувшись на відозву п’яти чільних академіків ВУАН про соціалістичне змагання та «ударництво» в науковій роботі, вони були змушені це зробити в умовах ідеологічного цькування та «чисток». Мистецтвознавці А.Бабій та Ю.Масютін оголосили себе ударниками пролетарської музичної культури і взяли на себе зобов’язання: «Провадити нещадну, непримиренну боротьбу з усіма проявами ворожої ідеології в музичній роботі – науковій, творчій та виконавській» [11, с. 13].

Подібні тенденції можна відзначити і в роботі академічної кафедри. Розглянемо протокол її засідання від 17 січня 1931 року, щоби порівняти склад і зміст роботи кафедри з попереднім періодом. Варто зауважити, що аналогічні документи відклалися і в архіві Ф.Л. Ернста в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ [12]. На засіданні були присутні А.Бабій, Л.Дмитров, В.Козловська, П.Курінний, О.Новицький, П.Рулін, М.Ткаченко і представник від заводу «Червоний плугатар» В.Ліберман. Тепер першим питанням розглядалась справа «культурного обслуговування» (!) робітників заводу. Для цього планувалось проведення регулярних лекцій з археології, мистецтва, історії музики та театру за календарем, який готувався кафедрою щомісяця. Також планувалось проводити екскурсії робітників музеями Києва, брати участь у виданні заводської багатотиражки,

постійно запрошувати представника культполітради (sic) заводу на засідання ВУАКу (sic). Особливо відповідали духові часу наступні завдання:

«…з) Вважати за потрібне, щоб представники ВУАКу (напевне тому, що О.Новицький очолював кафедру і ВУАК – О.Б.) також брали участь у Виробничих нарадах та інших засіданнях "Червоного Плугатаря";

і) улаштувати виїзні засідання ВУАКу на "Червоному Плугатареві", особливо по тим питанням, що мають загально громадські інтереси;

к) вважати за конче потрібне для ознайомлення з заводом "Червоний Плугатар" влаштувати в найближчий час екскурсії співробітників ВУАКу та Кафедри Українського мистецтва ВУАН до «Червоного Плугатаря»«. І зовсім дивно звучала пропозиція до заводу висувати робітників для роботи в секціях кафедри [13, арк. 2]. Як бачимо, частина роботи кафедри в умовах наростання тиску тоталітарної держави вже мало стосувалась науки.

У довіднику «Наукові установи та організації УСРР», виданому в Харкові у 1930 році, наводяться дані: кафедра історії українського мистецтва з кабінетом українського мистецтва – вул. Жертв Революції, ч. 3 (помилка, насправді – 23) мала головою О. Новицького і нештатного співробітника Н.А.Коцюбинську. Кафедра працювала над складанням мапи художньої промисловості та виявленням виробничих центрів народного мистецтва. Зібрано матеріал з термінології виробництва та елементів народного орнаменту, опрацьовано деякі питання з царини народного мистецтва.

У жовтні – грудні 1931 р. пройшло перезатвердження складу академічної кафедри і кабінету українського мистецтва – тимчасово виконуючим обов'язки наукового співробітника при кафедрі до проведення конкурсу на цю посаду затвердили Ф.Л. Ернста, на такій же основі при кабінеті українського мистецтва був затверджений А.М. Бабій [12, арк. 7].

Далі зупинимось на діяльності Федора Ернста в науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства НКО. Вона була заснована при Київському інституті народної освіти (Вищому інституті народної освіти). Пізніше вона мала секції в Харкові. Кафедру було організовано рішенням Головпрофосвіти у липні 1922 р., а перше засідання відбулось 26 вересня 1922 р. на чолі з академіком Ф.І. Шмітом. Зауважимо, що пізніше, вже за керівництва кафедрою О.П.Новицьким, в документах знаходимо: «Кафедра і кабінет Українського Мистецтва засновані року 1922, коли обрано було на академіка цієї кафедри О.П.Новицького» [14, арк. 37]. Це можна назвати прикрою неточністю, оскільки, в машинописному варіанті «Звіту про діяльність Кафедри мистецтвознавства в Києві з часу її існування» з правками академіка О.Новицького уточнюється, що у січні 1922 р. академік Ф.Шміт розробив проект науково-дослідної кафедри мистецтвознавства з вісьмома секціями, але при організації кафедри у липні того ж року була створена лише секція українського мистецтва під головуванням О.П.Новицького[15, арк. 1].

На 25 засіданнях кафедри, що відбулись з вересня 1922 по березень 1923 р. зачитувались наукові доповіді, рецензії на нову літературу, розвідки щодо окремих пам'яток. Зберігся також рукописний звіт за перший рік роботи кафедри, написаний Федором Ернстом, який знаходиться в Інституті рукопису НБУВ в архіві Академії наук України (ф. X, №18970). Звернімо увагу, що документ написаний у 1923 році на чорновому папері – на бланку Українського Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни при Українській Центральній Раді. Пізніше, після арешту Ф. Ернста, це, очевидно, буде помічено каральними органами.

У документі детально показана діяльність кафедри. Хоча і відчутне суб'єктивне ставлення до керівництва інституцією академіком Федором Шмітом. Перший склад кафедри був затверджений 22 жовтня 1922 р. Головпрофосвітою у кількості трьох наукових співробітників - Ф.Л. Ернста, С.О. Гілярова, В.М. Зуммера та керівника О.П.Новицького і допущеного до роботи аспірантом, але не затвердженого Л.А.Дінцеса. Про подані кандидатури аспірантів Г.М.Вишеславцева,В.О. Язловського відповіді керівним органом не було дано. Частину завдань, які ставила перед собою кафедра було виконати важко через відсутність відповідних наукових сил. До того ж, можна погодитись з авторами звіту, хоча він і не був повною мірою об'єктивним: «Переглядаючи цей план зараз, ми ясно бачимо, що тут Кафедра з одного боку брала на себе завдання, що їй зовсім не належать, як, напр. справу охорони пам'яток старовини та мистецтва, яку дійсно взяв на себе переорганізований Археологічний комітет, з другого боку – такий нахил, до якого мав сам керівник кафедри, що й залишив цю працю власне за собою, не поставивши її як колективну роботу Кафедри» [15, арк. 2].

Ще рік після від'їзду Ф.І.Шміта до Ленінграда кафедра працювала за попереднім планом. Але

з метою забезпечити належний рівень роботи Олекса Новицький категорично поставив вимогу перед Укрнаукою про реорганізацію кафедри і розробку нового «операційного» плану.

У проекті О. Новицького кафедра ділилась на 6 секцій: теорії мистецтва, передісторичного, всесвітнього та українського мистецтва, музики і секцію мімічного мистецтва. Із перерахованих структур активно працювала секція українського мистецтва. На керівництво секцією музичного мистецтва Олекса Новицький запропонував Климента Квітку як єдиного в Україні знавця народного мистецтва [16]. З секцією передісторичного (стародавнього мистецтва), яка складалась з М.Ф.Біляшівського, П.П.Курінного, М.Я.Рудинського, теж виникли складності – академік М.Ф. Біляшівський незабаром помер і його замінив П.П.Курінний. Роботу секції теорії мистецтва планувалось проводити разом з міжвузівським марксистсько-ленінським семінаром (певно, під тиском «з гори»), а потім вирішено створити окрему секцію під головуванням професора Б.В. Якубського.

Керуючись власними міркуваннями, очевидячки, не науковими, Укрнаука 4 грудня 1926 р. затвердила наступну структуру кафедри: секція українського мистецтва (як центральна), російського, східно-мусульманського, західного мистецтва; у Харкові – українського мистецтва і мистецтва християнського Сходу [15, арк. 9]. Але досвідчений організатор Олекса Новицький знайшов вихід, утворивши при секції українського мистецтва підсекції – передісторичного мистецтва, музичну і театральну, зберігши, таким чином, накопичений кадровий потенціал. Разом з тим залишилась секція теорії та соціології мистецтва.

На кінець 1927 року склад і структура науково-дослідної кафедри мистецтвознавства були такими: завідувачем і головою української секції був академік Олекса Новицький, дійсні члени – Данило Щербаківський (загинув 6 червня 1927 р. – в документі помилково вказано дату 4 червня) і Всеволод Зуммер (завідувач секції східно-мусульманського мистецтва). Науковими співробітниками були – Федір Ернст та Іван Врона. Саме такий склад був затверджений Укрнаукою. У зв'язку з великою роботою в різних напрямках мистецтвознавства подано на дійсних членів кандидатури Федора Ернста, Климента Квітки, Петра Курінного, Бориса Якубського. На наукових співробітників запропоновані – Микола Грінченко, Олександр Кисіль, Кость Мощенко, Петро Рулін. Тоді ж затверджено аспірантів – Наталю Коцюбинську [17], Михайла Павленка, Марію Новицьку, Марію Щепотьєву, Надію Венгрженовську, Миколу Шиповича, Зенона Ляшевича, Євгенію Спаську (в документах того часу і, зокрема, в згаданому, вживається ім'я і по-батькові Ївга Юрківна).

З цього часу кафедра вступає в період «можливих реорганізацій», які загрожували дезорганізацією її роботи і розпорошенню наукових сил. Укрнаука пропонувала перетворити її на академію (про що знаходимо інформацію у листі О.Новицького до керівника Укрнауки Ю.Озерського від 2 грудня 1927 року [18, арк. 59-59 зв.]). Зауважимо, що згаданий лист зберігається також в особовому фонді академіка О.П.Новицького у одиниці зберігання №1046, яка уявляє собою чернетки (а фактично копії) листів, відправлених ученим у службових і наукових справах.

Згодом Укрнаука пропонувала створити Український інституту історії матеріальної культури. Цей проект відклався у фонді ВУАКу в Науковому архіві Інституту археології НАНУ у машинописному варіанті за підписом О.Новицького із правками М. Рудинського і датований 1927 роком. Він передбачав створення археологічного, мистецтвознавчого і етнологічного відділів з лабораторіями. Завданням його була підготовка науково-практичних працівників у згаданих напрямках (протягом 2-3 років) [19, арк. 1-4]. Та запланована реорганізація не була втілена в життя і кафедра продовжувала існувати в попередньому вигляді. Але було створено дві нові секції – музична і театральна (працювала в приміщенні приєднаного до кафедри Театрального музею, який очолював Олекса Новицький). План роботи на 1928/1929 рік передбачав об'єднання зусиль згаданих секцій із секцією образотворчого мистецтва.

У опублікованому звіті науково-дослідної кафедри мистецтвознавства за 1928-1929 академічний рік (за підписом Марії Щепотьєвої) зазначено, що вона мала три секції: 1) образотворчого українського мистецтва (керівник - О.П.Новицький); 2) театральна (керівник – О.П.Новицький, науковий співробітник П.І. Рулін, аспірант З.О.Кисіль); 3) музична (керівник - проф. М.О.Грінченко, д. чл. К.В.Квітка, аспіранти А.М.Бабій, С.В.Барик, Ю.М.Масютін). Та за відсутності асигнувань дві останні секції не змогли широко розгорнути роботу, але аспіранти і наукові працівники поєднували дослідження із своєю штатною працею у ВУАН. Формою роботи секцій були семінари де студіювалась фахова література, досліджувались пам'ятки. Тут помітне місце займала ро-

бота Федора Ернста. Він вів семінар для наукової молоді про нове українське мистецтво. Про старе українське мистецтво - О.Новицький, трипільську культуру - П. Курінний, нове західноєвропейське та українське мистецтво - А. Таран, техніку старого українського малярства - М.Касперович. Між аспірантами були розподілені по кілька тем досліджень, з яких вони готували доповіді. Важливо вказати, що разом з аспірантами кафедри у семінарах брали участь аспіранти Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Шевченка, Лаврського музею, Музею мистецтв ВУАН. Перелік цих аспірантів наступний: К.І.Білоцерківська, Н.А.Коцюбинська, Л.Д.Мулявка, М.С.Павленко, М.О.Новицька, М.О.Щепотьєва, Є.Ю.Спаська, Т.А.Мішківська, І.М.Снігур, М.В.Венгрженовська, П.А.Кульженко, Бабич, Адольф (у звіті прикметна деталь – два останніх прізвища без ініціалів, а позначка “т” – товариш, що вказує на партійну належність) [20, с.87].

Серед цих імен – учасників семінару Федора Ернста – можна виділити Євгенію Юріївну Спаську (20.12.1892 – 22.9.1980 рр.) [21]. Хоча вона і називає в своїх спогадах Данила Щербаківського своїм учителем, все ж аспірантуру вона проходила у академіка Олекси Новицького при очолюваній ним кафедрі. Кафедра позитивно відгукнулася 2 травня 1926 року на її аспірантську роботу про українські печі, і вона продовжувала дослідження українського мистецтва. Зокрема, 2 квітня 1927 р. на засіданні кафедри нею була прочитана доповідь про давні чернігівські кахлі. Матеріал для цього дослідження був віднайдений дослідницею у Глухові в архіві П.Я.Литвинової і переданий її донькою Н.П.Боголюбовою. У 1928 матеріал був надрукований в «Етнографічному віснику» і зроблена доповідь на засіданні етнографічної комісії ВУАН [22, с. 278-279, 282-284].

На жовтень 1928 року на кафедрі працювали аспіранти і кандидати в аспіранти. Олекса Новицький подає відомості про вступ до аспірантури кафедри А.М.Бабія, С.С.Барика, Ю.М.Масютіна (всі - по музичній секції), К.І.Білоцерківської (секція образотворчого мистецтва), З.О.Ляшевича (театральна секція) і що ці кандидатури надіслані на затвердження до Укрнауки. На той час аспірантами були Л. Мулявка, Н. Коцюбинська, Є.Спаська, М. Павленко, але не всі вони отримували стипендію [23, арк. 1]. Саме тоді було повідомлено про захист 25 жовтня промоційної роботи аспіранткою кафедри Марією Новицькою. Саме Федір Ернст обраний представником кафедри на захисті. Надалі вирішено перевести М. Новицьку в наукові працівники.

Кафедру продовжувала постійно переслідувати загроза реорганізації чи ліквідації. Так, 5 вересня 1930 р. уповноважений Укрнауки у Києві Л.Левицький направив циркуляр до керівника кафедри О.Новицького, згідно з яким, керуючись постановою РНК від 1 серпня 1930 р. та листом Укрнауки від 31 серпня, кафедра мистецтвознавства ліквідовувалась, науковий персонал звільнявся з 15 вересня і отримував платню до 1 жовтня. Аспіранти переводились до відповідних музеїв. Її майно передавалось до музейного містечка, для чого створювалась спеціальна комісія [24, арк. 2]. Матеріали кафедри були передані до Київського центрального історичного архіву [25, арк. 1-2].

У довіднику «Наукові установи та організації УСРР», виданому в Харкові у 1930 році, вказано, що на той час дійсними членами кафедри були Д. Гордєєв, К. Квітка, Ф. Ернст, С. Таранушенко, В.Зуммер. Науковими співробітниками: О. Кісіль, М. Івасюк, І.Моргілевський, П. Курінний, І. Врона, Б. Якубський, П. Рулін. Аспірантами: Н. Коцюбинська, М. Павленко, Л. Мулявка, Є. Сінько, М. Щепотьєва, С.Степанова, Ю. Масютін, С. Борик, А. Ляшевич, Т. Білоцерківський. Кафедра мала Харківську секцію з 1926 р. у віданні Укрнауки НКО [26, с. 253].

Також окремо виділимо Кабінет українського мистецтва як академічну структуру, для розвою якої багато зробив Федір Ернст. Ця інституція була організована свого часу Ф.Шмітом для тих, хто бажав вивчати питання мистецтва [28, с. 188]. Важливим напрямком його діяльності було збирання зразків українського мистецтва у різних його галузях. Разом із тим Кабінет не мав перетворитися на музей, а давати матеріал для досліджень. До згаданого кабінету було передано частину майна Кабінету мистецтва Київського ІНО (реорганізованого університету), членом комітету для обліку майна якого О.П.Новицький був призначений 10 червня 1924 року [29, арк. 8 зв., 9]. У цій справі відбулася полеміка з І. Вроною (вона вийшла на шпальти газети «Більшовик»), який намагався приєднати згадану збірку та бібліотеку до Музею мистецтв ВУАН [30, арк. 42 зв.-43].

У 1923 р. передана кабінету збірка українського мистецтва розформованого УНТ. З перевезенням колекції В.О. Щавинського до Києва кабінет отримав мистецькі речі та бібліотеку [14, арк. 37]. Зберігся також «Опис ікон у Кабінеті мистецтв академіка Новицького», на жаль, не датований і написаний від руки аспіранткою О.П.Новицького Наталею Антонівною

Коцюбинською [31]. Документ вказує, що зберігалось в кабінеті 12 вартісних ікон старого письма [32, арк. 1-9].

Кабінет активно займався науковою роботою. У звіті кабінету українського мистецтва за 1929 р. відзначалось, що його працівники протягом року продовжували збирати матеріали для карт художньої промисловості України (зокрема у Північно-Західній Україні). Цікаво, що чернетка цього звіту написана до середини Ф. Ернстом, а далі правлена і дописана академіком О.Новицьким. Кабінет проводив анкетування про рушники, писанки, традиційну вишивану сорочку (разом 3600 примірників). У відрядженні позаштатна співробітниця Н.А. Коцюбинська досліджувала пам'ятки в Тульчинській окрузі, Гайсині та ін., а навесні 1929 р. вона ж їздила до Ленінграда (архіви та етнографічний відділ Російського музею) і Москви (Музей етнології РАН та Музей народознавства). Варто відзначити, що згадані наукові відрядження планувались кабінетом, який брав участь у роботі Комісії районового дослідження мистецтва України на 1930 рік разом з ВУАКом, науково-дослідною кафедрою мистецтвознавства, Всеукраїнським музеєм ім. Шевченка та інспектурою охорони пам'яток. В усіх цих установах першорядну роль відігравав Федір Ернст [33, арк. 1-2]. Це дозволяло акумулювати ті незначні кошти, які виділялись на наукові відрядження і проводити комплексні дослідження. Також ці зусилля учених привели до створення цілої мережі кореспондентів на місцях та активізували дослідження на селі. Один із кореспондентів - секретар сільради писав у ВУАН: «Я дуже зрадів, що заповнивши Вашу анкету, я зможу хоча маленьку краплинку допомогти нашій науці в її важливій праці» [34].

Навіть в обстановці ідеологічної істерії учені намагались продовжити наукову працю. Так, на нараді мистецтвознавців у кабінеті українського мистецтва 4 жовтня 1932 року за присутності О.Новицького, К.Квітки, Ю.Масютіна та А.Бабія розглядались теми для комплексного опрацювання наукових тем – «Шевченко в інтерпретації майстрів різних галузей мистецтва», «Наймитцтво і заробітчанство в українському мистецтві» (тема, продиктована політичною кон'юнктурою). К.Квітка запропонував тему «Використання українського фольклору в оперній творчості» й «Розмежування білоруських, українських та російських етнічних областей з погляду селянського мистецтва». Ю.Масютін пропонував тему «Громадянська війна в оперовій творчості».

«Тематичний план праці Кабінету українського мистецтва ВУАН», правлений і підписаний академіком О.П.Новицьким 25 грудня 1931 року засвідчує, що він був продовженням п'ятирічного плану і тематично пов'язаний з планом роботи кафедри мистецтва ВУАН. Хоча і додались деякі теми в галузі музикознавства: «Дослідження пожовтневого музичного процесу на Україні: а) післявоєнна музична культура Західної України під капіталістичною Польщею; б) музичне життя АМСРР» [35, арк. 1].

У 1932 році в складі кабінету працювали, крім О.Новицького два наукових співробітники – у галузі образотворчого мистецтва професор Ф.Ернст і музики - професор А.Бабій. Незважаючи на брак необхідних коштів, науковці ставили масштабні завдання – підготовка довідників з українського мистецтва. Таким важливим проектом була «Енциклопедія української архітектури» [36], матеріал до якої був зібраний, і почалось написання окремих статей. Федір Ернст готував «Словник діячів мистецтва на Україні, від часів раннього февдалізму до сучасности». Ця робота планувалась на 8-10 років. Тоді він не знав, що долею для наукової праці йому буде відведено значно менше часу. У тому ж 1932 році професор Ф.Ернст почав підготовку питання «Дослідження будівництва соціалістичного Києва». Те, що учені ще не розуміли, які випробування їх чекають, як каральна машина режиму може розправитись з українською інтелігенцією, свідчить цитата з документу: «Дослідження будівництва соціялістичного Києва (Ф.Л.Ернст) повинне виявити досягнення й хиби в царині цього будівництва й сприяти підвищенню рівня художньої культури цього будівництва» [37]. Але цій роботі, як і іншим працям Федора Ернста, так і не судилось побачити світ.

Характерно, що у звіті Кабінету українського мистецтва з часу його заснування до 1932 року вказується, що 1922 р. була заснована комісія для дослідження художніх цінностей, і в тексті вже не згадується, що це були мистецькі цінності , вилучені з церков на початку 1920-х років. Вже бачимо, що з'являються розділи «Зв'язок наукової роботи з соцбудівництвом», «Перебудова роботи на основі марксо-ленінської методології» [34, арк. 1 зв.-2]. Ідеологічний тиск на наукових працівників виражався і в обов'язкових моральних екзекуціях. Так, зокрема, професора Ф. Ернста примусили виступити із самокритичним переглядом своїх наукових праць з точки зору марксистської методології на засіданні II Відділу ВУАН під час об-

говорення листа Сталіна і вісім (!) разів на лекціях у Києві та Харкові [34, арк. 2].

У тому ж році Кабінет українського мистецтва брав участь у реорганізації музеїв за соціально-економічними формаціями. Державна Третяковська галерея у Москві використовувала реконструкцію Софії Київської, а Історичний музей ім. Т.Шевченка – замка князів Острозьких у Старо-Костянтинові, які здійснені академіком О.П. Новицьким. На 1933 р. кабінет планував продовження вищевказаних масштабних робіт, зокрема, намічено складання науково-популярного курсу українського мистецтва професором Федором Ернстом, реконструкція Києва кінця XVII століття (академік О.Новицький), за музичною тематикою – «Троїста музика» (проф. А.Бабій) та інші. Довелось ученим редагувати і план роботи на 1933 рік (збереглись два документи – від 10 жовтня 1932 і 20 березня 1933 р.). Було його доповнено пунктом про вироблення Федором Ернстом «схеми побудови марксистської історії українського мистецтва» [38, арк. 3]. До речі, у звіті за перше півріччя 1933 року за підписом О.Новицького і Ф.Ернста ця тема не відображена [34, арк. 2-3]. На той момент учені не могли знати, що у жовтні 1933 р. буде заарештовано Ф. Ернста і йому доведеться пройти сталінські табори, а 28 жовтня 1942 року його буде розстріляно [39, с. 111].

Таким чином, вищевикладене дозволяє зробити висновок про те, що Федір Ернст відігравав помітну роль не тільки в плануванні роботи науково-дослідної кафедри мистецтвознавства НКО, підготовці аспірантів – молодих мистецтвознавців, розгортанні наукових академічних мистецтвознавчих досліджень. Однак, наприкінці 1920 – на початку 1930-х років партійні і каральні органи все зробили для того, щоби не тільки наукові інституції мистецтвознавчого спрямування та причетні до них учені були знищені (фізично чи морально), але й результати їх довгорічної та копіткої праці. Спосіб нищення українського мистецтвознавства був випробуваний і надійний – більшість мистецтвознавчих структур припинила свою діяльність тому, що була репресована більшість їх співробітників.

Джерела та література

1. Див.: Білокінь С. Федір Ернст // Пам'ятники України. - 1985. - № 2 (64). - С. 32-33; Його ж. Федір Ернст і Київ // Наука і культура: Україна. Вип. 22. - К., 1988. - С. 506-511; Його ж. Федір Ернст // Сучасність. - Мюнхен, 1990. - Липень-серпень. - Ч. 7-8 (351-352). - С. 86-98; Нестуля О.О. Україна стала його долею // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). К.: Рідний край, 1991. - С. 101-113; Білокінь С. В обороні української спадщини: історик мистецтва Федір Ернст. – К.: Інститут історі України НАН України, 2006. – 355 с.; Білокінь С. Незреалізоване видання Шеститомної історії українського мистецтва (1930–1931) Публікація проспекту невиданої шеститомної праці з історії українського мистецтва // Студії мистецтвознавчі. – 2010.–2.Режим доступу: http://www.studii.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=47&Itemid=29.

2. Історія Національної академії наук України (1918-1933): Науково-довідковий апарат / Редкол.: О.С. Оніщенко (відп. Ред.) та ін. - К.: НБУВ, 2002. - 448 с.

3. Історія Академії наук України. 1918 - 1993. - К.: Наукова думка. - 319 с.

4. Музей історії м. Києва (Далі - МІК). – Дк-10263.

5. Див. детальніше: Тарахан-Береза З.П. Олекса Новицький – дослідник і популяризатор творчості Тараса Шевченка // Образотворче мистецтво. - 1987. - №5; З життя академічних кіл Києва 20-х рр. (за листами з архіву академіка О.П.Новицького) / Публ. і комент. Л.Федорової // Хроніка 2000. – 1997. - №17-18; Бонь О. Академік О.П.Новицький і музей Українських діячів науки та мистецтва // Київська старовина. – 1999. - №6; Бонь О. О.П.Новицький і діяльність української громади в Москві / Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. Статей. – Вип.2. – К., 1997, Бонь О.І. Внесок академіка О.П.Новицького в збереження та дослідження Софії Київської // Краєзнавство. - 2000. - №1-2. - С. 130-137 тощо.

6. Білокінь С. В обороні української спадщини: історик мистецтва Федір Ернст. – К.: Інститут історі України НАН України, 2006. – 355 с.

7. Білокінь С. Автобіографія Федора Ернста початку 1930-х років // Студії мистецтвознавчі. – 2009. - 1. Режим доступу: http://www.studii.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=80&Itemid=29; Національні архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (далі – НАФРФ ІМФЕ), ф. 13–1, од. зб. 2, арк. 11–13.

8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (Далі - ІР НБУВ). – Ф.279. - №1046.

9. Там само. - №2807. – Арк. 1-8.

10. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі - НА ІА НАНУ). – Ф. ВУАК. - №118.

11. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії. - К.: Наукова думка, 1993. - Ч. 2. – 216 с.

12. НАФРФ ІМФЕ, ф. 13–1, спр. 327.

13. ІР НБУВ. – Ф.279. - №874.

14. Там само. - №907.

15. Там само. - №868.

16. Квітка Климент Васильович (1880-1953) - український музикознавець-фольклорист. Чоловік Лесі Українки. Закінчив університет Св. Володимира (1902). Музичну освіту здобув у Київському музичному училищі РМТ. У 1922 р. організував кабінет музичної етнографії ВУАН. З 1933 - професор Московської консерваторії. Зібрав понад 6 тис. народних пісень, чимало записав із голосу Лесі Українки та І.Франка.

17. Див про неї: Падун-Лук’янова Л. Наталя Антонівна Коцюбинська / Л. Падун-Лук’янова // Зона. – 1997. - №12. – С. 163-217.

18. ІР НБУВ. - Ф.279 – №118.

19. Там само. - №136.

20. Щепотьєва М. Науково-дослідча кафедра мистецтвознавства в Києві в 1928 – 29 акад. р. // Хроніка археології та мистецтва. - Ч. 2. – К., 1930. – С. 86-88.

21. Білокінь С. Мистецтвознавча діяльність Є.Ю.Спаської // Народна творчість та етнографія. - 1983. - № 6 (184). С. 64-67.

22. Спаська Є. Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського / Публікація С.Білоконя // Наука і культура. – К., 1990. - Вип.24. – С. 272-286.

23. ІР НБУВ - Ф.279. - №873.

24. Там само. - №884.

25. Там само. - №892.

26. Наукові установи та організації УСРР. – Харків: Державна планова комісія, 1930. – 363 с.

27. Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В. Рання історія Академії наук України. - С.188.

29. ІР НБУВ - Ф.279. - №312.

30. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.166, оп. 2, спр. 1184.

31. Коцюбинська Наталя Антонівна (1896-1937) - український мистецтвознавець. Закінчила Київські вищі жіночі курси (1918) та Археологічний інститут (1924). З 1923 - науковий співробітник Кабінету українського мистецтва ВУАН під керівництвом О.П.Новицького. Досліджувала замкову архітектуру України, срібництво. Під час революції і громадянської війни була членом УПСР, працювала в установах УНР. Неодноразово була заарештована, востаннє 1934. Розстріляна. Див.: Білокінь С. Мистецтвознавець Наталя Коцюбинська; Н.Коцюбинська та Є.Спаська про свого вчителя - Д.Щербаківського // Треті Гончарівські читання.: Регрес і регенерація в народному мистецтві: Тези і резюме доповідей. - К., 1996. - С. 10-11; Падун-Лук’янова Л. Наталя Антонівна Коцюбинська // Зона. - 1997. - № 12. - С. 163-217.

32. ІР НБУВ - Ф.279. - №902.

33. Там само. - №879.

34. Там само. - №881.

35. Там само. - №871.

36. У документах 1930 р. це видання називається “Тлумачним словником української архітектури”. Незважаючи на прохання О.П.Новицького, історично-філологічний відділ 4 січня 1930 р. вирішив окремої комісії для його написання не створювати, а доручити цю роботу академіку і відповідно доповнити кошти кафедри.

37. ІР НБУВ - Ф.279. - №850. – Арк.1. На машинописному документі під заголовком “Кабінет українського мистецтва” від руки написано “Звіт” і закреслена стара пагінація (21 аркуш переправлений на 1).

38. Там само. - №872.

39. Нестуля О.О. Україна стала його долею // Репресоване краєзнавство – К.: Рідний край, 1991. – С. 111.

Александр Бонь

Фёдор Эрнст и его деятельность в искусствоведческих научных структурах в 1920-1930 годы

В статье на основе архивных источников раскрывается место и роль Фёдора Эрнста в работе искусствоведческих структур советской Украины 1920-1930 годов. Проанализировано его деятельность в разных научных институциях.

Ключевые слова: *охрана памятников, искусствоведение, кафедра искусства ВУАН, научно-исследовательская кафедра искусствоведения, кабинет украинского искусства ВУАН.*

Oleksandr Bon

Fedir Ernst in development of art criticism in 1920 - 1930 years

On the basis of archival sources the place and role of Theodore Ernst is revealed in the working of art criticism's structures of Soviet Ukrainian 1920-1930 years. Its activity is analyze din various scientific institutions.
***Key words:** monument protective activity, art criticism , art department of All-Ukrainian Academy of Sciences, Research Department of Art Criticisms, the cabinet of ukrainian art of All-Ukrainian Academy of Sciences.*

УДК 364.46+321.02 А.Люлька

Павло Дрок (м. Переяслав-Хмельницький)

НАУКОВА ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІКА А. ЛЮЛЬКИ

У статті висвітлюється основні віхи життя та розглядаються досягнення ученого й розробника турбореактивних двигунів Архипа Люльки
***Ключові слова:** Архип Люлька, літакобудування.*

Українська земля багата на талановитих людей, внесок яких у розвиток науки та культури є неоціненним. До когорти визначних вітчизняних науковців належать розробник оригінального проекту реактивного літального апарату Микола Кибальчич (1853-1881) [1], основоположник багатомоторної авіації, якому належить пріоритет у створенні гелікоптерів Ігор Сікорський (1889-1972) [2], автор й учасник розробки 80-ти конструкцій літаків, серед яких виділяються морські літаючі човни й один із кращих у світі винищувачів того часу, Дмитро Григорович (1883-1938) [3] та один із піонерів ракетної техніки й теорії космічних польотів й автор так званої «траси Кондратюка», якою подорожували на Місяць космічні кораблі «Аполлон» Юрій Кондратюк (справжнє ім'я Шаргей Олександр Гнатович; 1897-1941(?) 1942 (?)) [4]. У цьому списку почесне місце по праву належить Архипу Михайловичу Люльці (1908-1984), сторіччя з дня народження якого урочисто відзначалось міжнародною громадськістю у березні 2008 року [5].

Життя та досягнення ученого й розробника турбореактивних двигунів впродовж тривалого часу привертали й продовжують привертати увагу не лише дослідників, письменників та журналістів, а й широкої читацької аудиторії. Архипу Михайловичу Люльці присвячено книги [6] та розділи [7] у них. Без розповіді про видатного радянського авіаконструктора, що через все своє життя проніс любов до України, де народився, зростав й формувався як спеціаліст, не обходяться книги, присвячені розвитку вітчизняної авіації [8] й життєписам славетних авіаконструкторів [9]. Розвідки, присвячені науковій діяльності Архипа Люльки, можна побачити в поважних наукових часописах [10,346-352]. З доробком та напрацюванням ученого мали змогу ознайомитися не лише науковці – через наукові читання з циклу «Видатні конструктори України», що проводилися на базі Київського політехнічного інституту [11], а й широка читацька аудиторія – за допомогою чисельних статей у газетах [12] та журналах [13,12-13].

Дослідник, що став піонером принципово нового підходу в справі конструювання й побудови авіаційних двигунів, пройшов нелегкий життєвий та науковий шлях.

Народився Архип Люлька 23 березня 1908 р. у селі Саварка на Київщині в бідній селянській родині. Його батько, неписьменний коваль, повернувшись з тяжким пораненням додому з російсько-японської війни, одружився з удовою Олександрою Бебешко, котра мала п'ятеро дітей. У цьому шлюбі й народилося ще троє дітей, одним з яких й став майбутній видатний авіаконструктор[14] Рано залишився без матері, що померла від тяжкої хвороби. Батько Архипа, незважаючи на чисельні труднощі, зробив все, щоб усі восьмеро дітей отримали належну освіту й віддав їх до місцевої семирічної школи. Це відіграло значну роль у формуванні особистості хлопчика, котрий в 12-тирічному віці залишився круглим сиротою, а опікуном над меншими дітьми став старший брат Антін Григорович Бебешко.

Шкільними учителями Архипа Люльки стали непересічні особистості, котрі відіграли надзвичайно важливу роль не лише у формуванні світогляду майбутнього авіаконструктора, але й у його житті та долі.

Одним із наставників майбутнього авіаконструктора став поет, перекладач, літературознавець та літературний критик, автор поетичних збірок «Мережка», «З зелених гір», «На грані», «Наш день» та «Мотиви» Дмитро Юрійович Загул (1890-1944), що був різносторонньо обдарованою людиною. Виходець з бідної селянської родини, він ще під час навчання в Чернівецькій класичній гімназії очолив творчий гурток, у роботі якого брали участь відомі в майбутньому літератори – В. Кобилянський, П. Галензовський, І. Киявчук та М. Лютик, й переклав українською мовою другу пісню «Енеїди» Вергілія, ряд сатир Горація та «Пісні про дзвін» Ф. Шіллера. Під час недовгого навчання на філософському факультеті Чернівецького університету (завершити курс завадила Перша світова війна), захоплювався творами Ф.Ніцше, А.Шопенгауера та Е.Канта.

Визначний діяч вітчизняної літератури, поет не лише належав до київської групи символістів «Музагет», а й 1919 р. уклав її програму «Поезія як мистецтво».

Працюючи бухгалтером, санітаром, учителем та редактором, писав вірші, займався перекладами та виступав з публіцистичними статтями. У творчому спадку Дмитра Загула ряд критичних статей, переклади творів І.В.Гете, Ф.Шіллера, Г.Гейне, І.Р.Бехера, В.Гезенклевера, Т.Гріна та Ф. Геббеле, численні критичні й літературознавчі статті, підручник «Поетика» та підготовка й видання збірки творів В.Кобилянського із власною передмовою. Значним внеском літератора й перекладача стали вихід першого україномовного чотиритомника Генріха Гейне, переклад поеми Д.Г.Байрона «Мазепа» [15] та найдосконаліші на свій час переклади ряду творів І.В.Ґете, зокрема, його балад та першої частини «Фауста» [16,]. Саме він зумів прищепити своєму учню гарячу й незламну любов до рідної мови та літератури.

Різностороннє обдарування визначного діяча вітчизняної літератури не стало для нього рятівним від репресій. Заарештований у лютому 1933 р. за звинуваченням у «членстві в контрреволюційній націоналістичній організації», решту життя провів у сталінських таборах, де й помер влітку 1944 р.

Зазнав репресій ще один учитель майбутнього авіаконструктора - визначний математик Михайло Пилипович Кравчук (1892-1942), котрий у 25 років став приват-доцентом кафедри математики, в 33 – доктором наук та професором, а в 37 – дійсним членом Всеукраїнської Академії наук. Саме він вперше у вітчизняній науці розробив проект алгебраїчної та геометричної термінології й був головою колективу співробітників Інституту української наукової мови з укладання трьохтомного математичного словника. Доповідь ученого «Про наближене інтегрування лінійних диференціальних рівнянь», виголошена ним 1928 р. на Міжнародному конгресі математиків у Болоньї, виявилася сенсаційною. Відразу після цього, по дорозі додому, М.Кравчук відвідав Париж, де на зборах Математичного товариства Франції в присутності ряду французьких (Ж.Адамар, П.Монтель та ін.) і радянських (М.М.Крилова та М.М.Лузін) він виголосив ще одну доповідь, в якій розглянув застосування теореми Штурма та коренів алгебраїчних рівнянь. Промова дістала досить високу оцінку провідних французьких учених й була надрукована в бюлетені товариства. А наступного, 1929 р. Михайло Кравчук ввів нові багаточлени біномінального розподілу, відомі з того часу як багаточлени Кравчука. Вчений за своє недовге життя встиг написати більше 180-ти наукових праць, 10 з яких становили монографії [17].

Так, саме вчитель математики не лише розгледів в юному Архипі Люльці іскру таланту, але й надав обдарованому учню рекомендації на вступ до Білоцерківського професійно-технічного училища, навчання в якому давало досить глибокі знання математики, металознавства, «сопромату» й технології [18,29], а також щомісячно надсилав йому п’ять карбованців матеріальної підтримки [19]. Учитель, бачачи потяг хлопця до техніки, не лише порадив йому продовжити навчання й вступити до Київського політехнічного інституту, на механічному факультеті якого він працював після повернення до Києва, але й на перші півроку прихистив у себе майбутнього славетного авіаконструктора [20].

Перша невдача зі вступом не змусила юнака відступити; він вперто продовжував підготовку. І вже через рік, витримавши серйозну конкуренцію (зі 150-ти абітурієнтів успішно склали іспити й були зараховані лише 20), Архип Люлька втілив у життя свою мрію й став студентом механічного відділення КПІ, що було засноване завдяки таким уславленим ученим, як Віктор Кірпічев, Степан Тимошенко, Євген Патон та Микола Делоне, й у різні роки відкрило шлях до авіації

та космонавтики Ігорю Сікорському, Дмитру Григоровичу, Олександру Микуліну, Костянтину Калініну, Сергію Корольову та Володимиру Челомею. У стінах вузу майбутній авіаконструктор отримав нагоду слухати лекції з математики свого першого вчителя М.Кравчука, теоретичної та будівельної механіки - академіків К.Семинського та М.Кільчевського, професорів Т.Путяти та П.Рабцевича, гідравліки - професора Є.Хаймовича та інших провідних учених та педагогів того часу [21,263].

Під час навчання у КПІ, він, окрім теоретичної, пройшов серйозну практичну підготовку спочатку на Харківському паровозобудівному заводі (по двигунах), а згодом – на Ленінградському металічному заводі (по парових турбінах). Юний Архип Люлька навчався наполегливо й досить швидко проявив глибокі знання з механіки та математики. Та найбільше приваблювали Люльку розв'язання практичних завдань, тому цілком логічним стало його особливе захоплення теплотехнікою. Пропоновані ним варіанти вузлів силових установок і методи розв'язання теплових задач були не тільки досить оригінальні, але і цілком придатні для реалізації. Тому після отримання диплому молодий спеціаліст був направлений на навчання до аспірантури спочатку в Харківський НДІ промислової енергетики, а звідти, для набуття практичного досвіду – на новостворений Харківський турбогенераторний завод [22,38]. Потужності цього найбільшого на той час в Європі та найсучаснішого підприємства дозволяли виготовляти не тільки електросилові турбіни, але й проводити експерименти з пристосування газових турбін для використання їх у якості двигунів, в тому числі й для потреб авіації. Саме цей завод став майданчиком для втілення в життя ідей молодого вченого.

У ті часи в вітчизняній авіації безроздільно панували літаки з поршневим мотором й гвинтом. Літаки будувались тисячами; стрімко зростали їх якісні показники – швидкість, висота, дальність перельоту та вантажопідйомність. Посилення потужності мотора приводило до значного збільшення його ваги й габаритів, що було неприйнятним для конструкції літаків. Тому в Ленінграді на Кіровському заводі й у Харківському авіаційному інституті розгорнулись роботи із розробки паросилової установки, котра могла б активно використовуватись у авіації. Постановка питання про заміну поршневого мотора паровою турбіною була технічно виправданою: парова турбіна на той час була добре вивчена й належним чином випробувана в стаціонарних умовах. Однією з її головних переваг була можливість завдяки її застосуванню отримати потужність, що у декілька разів перевищувала можливості поршневого мотора.

На той час Архип Люлька, що уже мав значний досвід у створенні стаціонарних парових турбін, був включений до групи вчених, що працювала над розробкою авіаційної паросилової установки.

Вітчизняними авіаконструкторами вже був накопичений певний досвід та окреслені нові шляхи зі створення нових двигунів. Так, уперше ідея створення турбокомпресора у двигунах для ЛА була висловлена російським інженером М.Герасимовим ще 1909 р., а 1929 р. ряд теоретичних положень щодо реактивних двигунів були опубліковані Б.Стєчкіним.

Незалежно один від одного над створенням газотурбінних двигунів працювали Ф.Віттл в Англії та А.Гріфітс й Г.Огайн у Німеччині. Розробкою газової турбіни для потреб авіації займались в МВТУ імені М.Е.Баумана під безпосереднім керівництвом професора В.В.Уварова. Однак завдання збільшення швидкості польотів вирішувалось некардинально, адже основою створюваної силової установки залишався повітряний гвинт, коефіцієнт корисної дії якого зі зростанням швидкості літака різко зменшувався.

Безпосереднім же прообразом першого вітчизняного авіаційного газотурбінного двигуна можна вважати експериментальну установку ГТУ-1, створену в лабораторії № 1 теплотехнічного інституту ім. Ф.Е.Дзержинського в 1934 році. За схемою вона нагадувала перший двигун англійського ученого Ф. Віттла та його німецького колеги Г. фон Охайна й складалася з одноступінчатого відцентрового компресора, камери згоряння і одноступеневої осьової турбіни. Найважливішою відмінністю ГТУ-1 було застосоване його розробниками водяне охолодження лопаток і диска турбіни, а також її корпусу. Такий варіант дозволяв створення працездатної конструкції, але у той же час був неприйнятним для авіаційного двигуна через те, що у випадку встановлення її у літаку, крім палива, треба було брати на борт ще і солідний запас води. Згодом група розробників під керівництвом В.В.Уварова спроектувала більш досконалу установку ГТУ-3 з триступінчатим осьовим компресором, що призначалася для важкого літака. Проте виготовлення авіаційної газової турбіни доручили Коломенському паровозобудівному заводу. Для побудови трьох двигунів знадоби-

лося три роки. Нарешті 1940 р. колектив розробників був переведений в ЦІАМ, де було організовано доведення й випробування одного з ГТУ-3. До початку Великої Вітчизняної війни конструкція установки застаріла, й тому стала очевидною необхідність проектування нового, ще більш досконалого двигуна [23].

Варто зазначити, що турбореактивна авіація зародилася саме в роки Другої світової війни, коли була досягнута межа досконалості колишніх гвинтокрилих літаків, оснащених двигунами внутрішнього згоряння. З кожним роком підвищення швидкості літаків давалось все важче, адже навіть незначний її приріст вимагав сотень додаткових кінських сил потужності двигуна й автоматично призводив до значного зростання ваги літака. В середньому збільшення потужності на 1 кінську силу вело за собою збільшення маси рухової установки (самого двигуна, гвинта і допоміжних засобів) на 1 кг. Прості розрахунки показували, що створення гвинтокрилого літака-винищувача, котрий міг би розвивати швидкість близько 1000 км/год. було практично неможливим. Необхідна для цього потужність двигуна в 12000 кінських сил могла бути досягнута тільки за ваги мотора близько 6000 кг. У перспективі виходило, що подальше зростання швидкості призведе до виродження бойових літаків, перетворить їх в апарати, здатні носити лише самих себе. Для зброї, радіообладнання, броні і запасу пального на борту вже не залишалося місця. Але навіть такою ціною неможливо було отримати великого приросту швидкості. Більш важкий мотор збільшував загальну вагу машини, що змушувало збільшувати площу крила, це вело до зростання їх аеродинамічного опору, для подолання якого необхідно було підвищити потужність двигуна. Таким чином, коло замикалося, і швидкість близько 850 км/год. виявлялася гранично можливою для літака з поршневим двигуном. Вихід з цієї ситуації вбачався у створенні принципово нової конструкції авіаційного двигуна.

Крім того, ще на початку 1940-х рр. в ряді країн роботи зі створення літаків з турбореактивними двигунами перебували вже на етапі впровадження в серійне виробництво. В Німеччині проходили випробування Не-162 з BMW-003 і Ме-262 з Jumo-004, а в Англії – «Метеор» з Dervent V.

Тому Архип Люлька продовжував розробки нових у вітчизняній авіаконструкторській справі напрямків. Ученому в силу того, що на той час основна перспектива створення авіаційних двигунів вбачалась у вдосконаленні паротурбінних силових установок, було доручено розробку конденсатора відпрацьованої пари. Однак подальші роботи показали безперспективність напрацювань у даному напрямку. Адже, незважаючи на значні успіхи у проектуванні турбіни, не вдалося вирішити проблему перетворення пари на воду. Значний лобовий опір радіатора зводив нанівець економічні переваги перед авіаційними дизельними установками. Крім того, об'єм конденсатора виходив настільки великим, що подальше його розміщення на літаку не видавалося можливим[24, 346].

Ще одним важливим фактором, що спонукав до зміни пріоритетів та напрямків розробок, стало усвідомлення необхідності значного підвищення швидкості польотів. Досягнути ж цього за допомогою як поршневого, так і паротурбінного моторів, було неможливим. Надати літаку належну швидкість польоту міг лише реактивний двигун. Тому, ознайомившись з напрацюваннями своїх попередників, зокрема французького вченого Моріса Руа та радянського дослідника, професора Б.С.Стєчкіна, Архип Люлька остаточно утвердився в тому, що основою силової установки перспективних літаків мали стати саме газотурбінні двигуни. Тому він добився закриття теми, що ставила за мету розробку та вдосконалення паротурбінних двигунів й разом з групою однодумців-ентузіастів, що працювали в Харківському авіаційному інституті, розгорнув теоретичні дослідження й конструкторські розробки турбореактивного двигуна.

У цій новаторській по суті роботі не обійшлось без труднощів. Основною проблемою при проектуванні й розробці нової силової установки стало виготовлення газової турбіни. Архипу Люльці вдалося переконливо довести, що ефективне застосування її в турбореактивних двигунах могло бути лише за умови високої температури газу перед лопатками турбіни. Матеріалів же, здатних витримувати роботу в умовах високих температур, на той час ще не було, й важко було очікувати їх появи в найближчому майбутньому. Тому на порядок денний було поставлено питання про створення для потреб авіації низькотемпературного турбореактивного двигуна.

Проведені дослідження виявилися успішними. Невдовзі було розроблено проект турбореактивного двигуна з відцентровим компресором для винищувача ХАІ-2. Проведені у процесі відповідних розробок розрахунки показували, що літак з ним міг легко розвивати швидкість до 900 км/год.

[25], що майже вдвічі перевищувало досягнуту на той час швидкість польоту.

Робота над зазначеним проектом не входила в плани інституту. До того ж, на думку керівництва навчальним закладом, вона відволікала співробітників від їх безпосередніх обов'язків – викладацької діяльності. Адже у той час Архип Люлька читав лекції з термодинаміки й вів практичні заняття з курсу теплопередач. З цієї причини всі розрахунки й конструкторські розробки турбореактивного двигуна мали здійснюватися головним чином у неробочий час.

Вчена рада Харківського авіаційного інституту дала невисоку оцінку проекту, втіленого в життя під керівництвом Архипа Люльки, й у той же час надала рекомендацію направити авіаконструктора з матеріалами його розробок на відгук до московських фахівців. Професор В.В.Уваров, до рук котрого й потрапив проект, не лише викладав у МВТУ та Військово-повітряній академії ім. М.Є.Жуковського, а й активно займався розробкою та створенням турбогвинтових двигунів; він по праву вважався визнаним спеціалістом у галузі нового виду силових установок для авіації. На перший погляд, проект молодого ученого не справив враження на корифея вітчизняного авіаконструкторства. Та, не без допомоги свого заступника М.І. Вострікова, В.Уваров надзвичайно високо оцінив представлений йому проект. В результаті цим досить строгим експертом був написаний чи не найбільш позитивний відгук за всю його наукову діяльність. Найбільш у проекті, розробленим Архипом Люлькою, В.В.Уварова зацікавило теоретично обґрунтоване застосування відносно низьких температур на робочих лопатках турбіни, що на той час видавалось найбільш реалістичним підходом до вирішення проблеми застосування газової турбіни в авіації.

Однак, незважаючи на високу оцінку проекту, подальші роботи над втіленням його у життя в ХАІ не отримали належної підтримки, й Архип Михайлович був змушений добитися свого переводу до спеціального конструкторського бюро (СКБ-1). Створене за рішенням уряду СРСР, воно працювало у Ленінграді при місцевому Кіровському заводі, що мав належну виробничу та експериментальну базу. Саме тут розгорнулись роботи над створенням парогазотурбінних установок й турбореактивних двигунів.

Наркомат оборонної промисловості не лише виділив базу для проведення практичних робіт та надав належне їх фінансування, а й призначив авіаконструктора технічним керівником проекту. 1939 р. учений на чолі з групою дослідників переїхав до Ленінграду, де на Кіровському заводі активно продовжив роботи з розробки першого турбореактивного двигуна РД-1. Саме тут було створено новий проект, котрий, на відміну від харківського, мав не відцентровий, а шестиступеневий компресор. Новий двигун планувалося встановити на швидкісний бомбардувальник конструкції О.О.Архангельського. Восени 1940 р. його створення було завершено, а в червні 1941 р. РД-1 практично окреслився в металі. На стенді повним ходом випробовувалися камера згорання і турбіна.

Однак на заваді подальшим роботам стала Велика Вітчизняна війна 1941-1945 років, з початком якої Архип Люлька отримав наказ надійно сховати проект випробовуваного двигуна та усю технічну документацію, а самому вилетіти в евакуацію на Урал. Авіаконструктор з колегами переїхав до Челябінська на тракторний завод, де, виконуючи військове замовлення, поринув у роботи, пов'язані з розробкою танкової техніки. Лише наприкінці лютого 1942 р. на порядок денний було знову поставлене питання про відновлення розробок реактивного двигуна. Учений разом зі своєю групою, що налічувала п'ятнадцять учених, з Челябінська перебрався до міста Білімбай Свердловської області, де тоді розташовувалось евакуйоване ще у жовтні 1941 р. конструкторське бюро заводу № 293. Директором заводу й головним його конструктором в той період був В.Ф.Болховітінов, котрий активно займався розробкою літака БІ-1 з рідинним реактивним двигуном. Він, наскільки було можливо, допомагав колезі й створив максимально сприятливі умови для продовження робіт над двигуном РД-1. Наприкінці 1942 р. А.М.Люлька був направлений до блокадного Ленінграда на Кіровський завод за технічною документацією, що була ретельно схована дослідником на початку війни перед відправкою у евакуацію, а також вузлами до створюваного двигуна. По Ладозі, під постійними обстрілами, ризикуючи життям, дослідник спромігся вивезти цінний вантаж й доставити його за призначенням. Проте час було згаяно.

На продовження робіт над двигуном РД-1 істотно вплинув головний конструктор літаків й одночасно головний інженер одного з главків Наркомату авіаційної промисловості М.І.Гудков, котрий прийняв рішення встановити на свій літак ЛаГГ-3 двигун РД-1 замість поршневого мо-

тора М-105 з реактивним прискорювачем, як це планувалось раніше. Спільними зусиллями була розроблена компоновка винищувача ЛаГГ-3 з турбореактивним двигуном РД-1. Відповідний проект було направлено до Центрального аерогідродинамічного інституту, який, у свою чергу, підтвердив точність проведених розрахунків й реальність заявлених у ньому параметрів.

Після схвалення проекту М.І.Гудков звернувся до Й.В.Сталіна з клопотанням про розгляд питання про створення реактивного винищувача. У травні 1943 р. дане питання було розглянуто й обговорено на засіданні спеціальної комісії, котра й прийняла рішення про передчасність побудови реактивного винищувача й у той же час визнала перспективність створення такого літака й рекомендувала продовжити роботи над турбореактивним двигуном.

Після повернення з евакуації до Москви, Архип Люлька разом зі своєю групою 1943 р. перейшов на роботу до Центрального інституту авіаційного машинобудування, де був призначений начальником лабораторії з дослідження й розробки реактивних двигунів. На той час стало відомо, що в Німеччині з'явились літаки «Хейнкель» та «Мессершмітт» з реактивними двигунами, котрі розвивали значну швидкість. Зокрема, швидкість «Мессершмітта-262», досягала 860 км/год., в той час як Архип Люлька ще 1937 р. пропонував довести швидкість літаків, над двигунами яких він працював, до 900 км/год [26].

Незаперечна перевага цих літаків спонукала СРСР форсувати розробки турбореактивних двигунів та реактивних літаків. В 1944 р були прийняті постанови Державного комітету оборони «Про створення авіаційних реактивних двигунів» й «Про створення літаків з реактивними двигунами». Тимчасом група учених під керівництвом Архипа Люльки розробила проект модернізованого турбореактивного двигуна М-18, перейменованого пізніше на С-18 (стендовий). Основою для його розробки стали розрахунки та креслення РД-1. На спеціальній фаховій нараді, скликаній у Міністерстві авіаційної промисловості, проект було затверджено, прийнято у виробництво й визначено заводи, на яких мало розгорнутися виробництво нового двигуна.

Тоді ж авіаконструктора перевели на роботу до НДІ-1 й призначили начальником відділу № 21 по турбореактивних двигунах. Разом з ним до НДІ перейшла працювати і група конструкторів, що до того займалась розробками під його керівництвом. Уже в серпні 1944 р. було виготовлено перший комплект вузлів й агрегатів двигуна С-18 з восьмиступеневим осьовим компресором. На початку 1945 р. було виготовлено перші п'ять двигунів, що дозволило розпочати їх випробування, в ході яких їх творці вперше зустрілися з таким невідомим раніше явищем, як помпаж. При виведенні першого примірника двигуна на режим підвищеної тяги виникла нестійкість роботи, що супроводжувалася різким некерованим зростанням температури газу і викидом його через компресор, через що у лічені секунди випробовуваний двигун швидко виходив з ладу. Однак дана проблема досить швидко була вирішена завдяки тому, що Архип Люлька не лише вважав своїм обов'язком особисто бути присутнім на випробуваннях, а й постійно надавав значної уваги досягненням своїх зарубіжних колег. Так, коли в НДІ надійшли турбореактивні двигуни Jumo зі збитого німецького літака і два трофейних зразка в справному стані, авіаконструктор ретельно проаналізував їх параметри. Вияснилось, що тяга Jumo була значно меншою, ніж у С-18, а вага та питома витрата палива – більшими; крім того, німецький двигун мав більш досконалу і багатофункціональну систему автоматичного управління. Завдяки цьому труднощі, що виникли, були подолані, а роботи з вдосконалення нового двигуна, що продовжувались до листопада 1945 р., завершились успішними випробуваннями.

У липні 1946 р. за успішні стендові випробовування вітчизняного турбореактивного двигуна С-18 авіаконструктор та його найближчі сподвижники отримали державні нагороди.

28 травня 1947 р. було здійснено перший політ літака Су-11 з двигунами ТР-1. В ході подальших випробувань Су-11 досяг швидкості у 900 км/год. Ще одним літаком, на якому в липні-серпні того ж року випробовувалися двигуни ТР-1, був Іл-22. Справжнім тріумфом вітчизняної реактивної авіації став повітряний парад в Тушино у 1947 р., коли реактивні літаки різних марок, у тому числі Су-11 та Іл-22, з оригінальної конструкції реактивними двигунами демонстрували досягнення радянської авіації, неоціненний внесок у розвиток якої зробив український авіаконструктор Архип Люлька.

У повоєнні роки Архип Люлька активно переймався розв'язанням питань, пов'язаних із застосуванням не лише одноконтурних, а й двоконтурних двигунів. Останні мали являти собою гармонійне поєднання турбогвинтового та турбореактивного двигунів. Таким чином, учений чітко й вірно визначив основні перспективи розвитку авіаконструкторської справи: нині до ство-

рення двоконтурних двигунів перейшли багато як вітчизняних, так і зарубіжних авіаконструкторів. Застосування їх вбачалося перш за все для великих транспортних і пасажирських літаків, яким притаманна велика дальність польоту, яка б поєднувалась з порівняно невеликою витратою палива.

1957 р. учений був призначений генеральним конструктором; йому було присвоєне звання Героя Соціалістичної Праці. Восени того ж року відбулися випробування літака СУ-7, який вперше вдвічі перевищив швидкість звуку. На базі цього літака згодом були створені бомбардувальник і штурмовик.

Конструкторське бюро Архипа Люльки продовжувало активно працювати вже над створенням двигунів ТР-2 і ТР-3. 1950-ті рр. ознаменувалися появою авіаційного двигуна «АЛ». 1951 р. на експериментальному винищувачі Як-1000 з одним двигуном АЛ-5 була досягнута максимальна швидкість у 1150 км/год., а на Ла-190 - в 1190 км/год.

Саме з цього часу вперше реактивний двигун став носити й прославляти ім'я свого творця. «АЛи» не лише встановлювалися на літаках авіаконструкторів П.Й.Сухого, С.В.Ільюшина, А.М.Туполєва й гідроплані Г.М.Берієва [27,7]. Літак СУ-27, на якому було встановлено Ал-31Ф, справив приголомшуюче враження своєю маневреністю на авіасалоні в Ле Бурже (Франція), зафіксував 27 світових рекордів та виконав такі фігури вищого пілотажу, як «Колокол» і «Кобра Пугачова». Двигун, розроблений у 1976-1985 рр. НВО «Сатурн» під керівництвом Архипа Люльки, визнано одним з кращих двигунів у світі.

Ще одне дітище авіаконструктора - двигун АЛ-29 було встановлено на макеті-аналозі космічного корабля багаторазового використання «Буран», який свого часу був розроблений у КБ ім. П. О. Сухого.

У середині 1950-х рр. був розроблений АЛ-7 та його форсажні модифікації: АЛ-7Ф, АЛ-7Ф-1 и АЛ-7Ф-2, які встановлювались на літаки Іл-54, Ту-110, Ла-250, Су-7Б, Су-9, Су-11, Ту-128 та гідролітак М-10. 1965-1970 роки ознаменувались створенням турбореактивного АЛ-21Ф, модифікація якого АЛ-21Ф-3 була направлена в крупносерійне виробництво. Даний двигун виготовляється й донині та успішно експлуатується на літаках Су-17М, Су-20 й Су-24 як у Росії, так і в деяких зарубіжних країнах.

Здобув заслужену славу й турбокомпресорний стартер Люльки, який здобув славу не лише як найнадійніший та наймалогабаритніший, але й як один із кращих на той час у світі. На нього його розробники вперше у радянській науці отримали патент.

Й надалі робота конструкторського бюро, очолюваного славетним авіаконструктором, була надзвичайно плідною. У створеному Архипом Люлькою конструкторському бюро склалася високопрофесійна школа проектування й виготовлення авіаційних турбореактивних двигунів, в якій об'єднався колектив унікальних спеціалістів, здатних знайти оригінальні рішення найскладніших поставлених перед ними технічних завдань [28,13].

У 1958 р. рішенням Вищої атестаційної комісії Люльці А.М. присуджена вчена ступінь доктора технічних наук, а в 1960 р., він був обраний членом-кореспондентом Академії Наук СРСР по відділенню механіки. У 1968 р. авіаконструктор був обраний академіком АН СРСР. Наступного року, після смерті Б.С.Стєчкіна, Архип Михайлович очолив роботу комісії газових турбін АН СРСР. Комісії, що продовжила роботу під його керівництвом, вдалося об'єднати зусилля як окремих учених, так і колективів дослідників, що працювали в найрізноманітніших дослідницьких і виробничих організаціях та установах авіаконструкторської сфери.

У 1970-ті рр. конструктор активно продовжив роботи над двоконтурним турбореактивним двигуном. Використовуючи новітні дослідження з вдосконалення газодинамічної ефективності компресорів і турбін, створенні нових матеріалів і розробок у галузі технології, очолюване ним конструкторське бюро створило досконалі двигуни, що не поступалися зарубіжним аналогам чи навіть перевершували їх.

Працював учений й у сфері космічних технологій. Принциповим для організації польоту й висадки на Місяць для радянської науки залишалось питання про розробку потужної ракетиносія Н-1, роботи над створенням якої затягувались. На першому ступені ракети С.Корольов не планував відступати від використання традиційного палива, добиваючись максимальної його тяги. На другому иа третьому ж ступенях передбачалась установка водневих двигунів, до розробки яких були залучені талановиті авіаконструктори Архип Люлька та Олексій Ісаєв. Однак, на жаль, відповідні напрацювання й розрахунки не могли бути завершені вчасно. І хоча 1959 р. конструкторське бюро Архипа Люльки вперше в СРСР запропонувало проект двигуна, який би працював на високоенергетичному паливі (рідкий кисень та рідкий водень), котрий міг бути встановлений на «місячному» ракетно-космічному комплексі Н-1,

американські учені спромоглися втілити свій задум в реальність у більш стислі строки [29,1417].

Крім того, Архип Люлька зробив ряд припущень щодо подальших шляхів розвитку такої важливої галузі, як «енергетика» майбутніх літальних апаратів. До самої смерті він усіма силами наближав часи, про які мріяв. Авіаконструктор вважав, що можливості поліпшення характеристик турбореактивних двигунів, які працюють на традиційному паливі, з часом вичерпають себе. Справою майбутнього йому видавалося створення установок, які б працювали на нових видах палива, з яких найперспективнішим він вважав водень. Цей вид палива для теплових двигунів має ряд переваг перед органічним. Теплотворна здатність водню в два з половиною рази вище, а головний продукт його згорання - екологічно чистий і безпечний водяний пар. Крім того, запаси водню на Землі практично невичерпні, адже його можна одержувати з води. Втім, у використанні водню в якості палива були виявлені істотні недоліки. Зокрема, існування рідкого водню можливе лише за температури -253 ° С, так що його збереження можливе лише в досить термоізольованих ємностях. Однак Архип Михайлович вірив, що в перспективі вказані труднощі вдасться подолати, перш за все за рахунок використання твердого водню підвищеної в'язкості, отриманого методом стиснення.

Конструктор вважав, що не варто скидати з рахунків і ядерне паливо, яке вже успішно і широко використовувалося в силових установках морських суден. При цьому він враховував, що за однакової потужності вага авіаційного двигуна мала бути значно більшою, ніж його аналогу на хімічному паливі. Однак цей недолік, на думку дослідника, мав компенсуватися тим, що на літаку з атомним двигуном не мали встановлюватися значного обсягу ємності з паливом [30].

Архип Люлька був не лише талановитим ученим, але й вдячним учнем. Коли 1938 р. йому стало відомо про ув'язнення свого вчителя М.Кравчука, котрого звинувачували в українському буржуазному націоналізмі й шпигунстві, авіаконструктор особисто звернувся до Й.Сталіна з клопотанням про відмову від усіх належних йому нагород на користь звільнення свого наставника. У вищих ешелонах ученого добре знали в зв'язку з успішним випробування турбореактивного двигуна, тож він міг сподіватися, що його клопотання не мало пройти непоміченим. Та, на жаль, цього не сталося. Важко хворий академік М.Кравчук помер в таборах Колими від непосильної праці у копальнях, не доживши й до 50-ти років [31]. Після його смерті Архип Люлька усіляко опікувався родиною свого вчителя; дружина і діти академіка знайшли у колишнього його учня та студента суттєву як матеріальну, так і моральну підтримку. Зокрема, саме він подарував дочці свого наставника вкрай необхідні кошти на придбання житла [32].

Працюючи тривалий час поза межами України, авіаконструктор залишався патріотом й не цурався свого українства [33]. Люблячи свій рідний край, він не цурався мови свого народу. Приїжджаючи у рідне село, учений розмовляв українською мовою, й українською ж писав землякам листи. Стіни московської квартири академіка прикрашало два портрети - Тараса Шевченка та його вчителя Михайла Кравчука.

У прекрасній домашній бібліотеці авіаконструктора, окрім фахових праць, налічувалося більше тисячі томів з українiстики, серед яких почесне місце займали «Історія України» Михайла Грушевського, «История украинского народа» Олександри Єфименко, двотомник Дмитра Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» та багатотомне видання творів Володимира Винниченка [34, 8]. Захоплювався учений поезією Івана Драча й Миколи Вінграновського [35]. Не обминав увагою учений і серйозну вітчизняну періодику, котру регулярно передплачував й яка постійно лежала на його робочому столі. Протягом тривалого часу він передплачував й уважно читав «Літературну газету», часописи «Вітчизна» та «Дніпро».

Односельці розповідали, що ще за життя Архипа Люльки у Саварці стояло його бронзове погруддя (в радянські часи за особливі заслуги перед батьківщиною та за отримання певних державних нагород ставили визначним діячам науки й культури пам'ятники на батьківщині), однак через деякий час воно зникло. Причиною цього послужило те, що нібито після того, як під час якогось застілля виконав авіаконструктор гімн "Ще не вмерла Україна» [36].

Крім того у 1980 р., на урочисте святкування 50-річчя Харківського авіаційного інституту учений прийшов в вишитій українській сорочці й виголосив привітальну промову рідною – українською мовою [37].

Авіаконструктор відзначався любов'ю до людей й увагою до них та їхніх потреб. Це виявлялося перш за все й у ставленні до своїх молодших колег. Незважаючи на зайнятість, він 1955 р.

щовечора збирав п'ятьох студентів-практикантів з ХАІ, розпитував, що вони дізнались нового за день, що минув, й чого навчилися [38].

Не забував Архип Люлька й про своїх односельців. Отримавши значну на той час премію у півмільйона карбованців, учений попрохав свою секретарку укласти список тих із них, хто отримував маленьку пенсію (12 крб. 50 коп.) для того, щоб щомісячно надсилати їм доплату у розмірі 25 крб. При цьому він просив зробити це так, щоб про це не дізнався ніхто, у тому числі й найближчі члени його родини [39].

Архип Михайлович помер 1 червня 1984 р. у Москві. Однак започатковані ним дослідження й розробки продовжуються й сьогодні, адже український авіаконструктор став піонером, котрий спромігся визначити основні перспективи розвитку своєї галузі. За його безпосередньої участі й під його керівництвом був створений перший вітчизняний турбореактивний двигун, після успішних випробувань якого ним було сконструйовано цілий ряд потужних турбореактивних двигунів - «ТРД» (1937), «РД-1» (1940), «ТР-1» (1946), «ТР-2», «ТР-3» (обидва – 1947), «АЛ-5» (1951), «АЛ-7 Ф» (1953). Архип Люлька не лише створив понад десять типів двигунів та їх модифікацій, але й розробив та втілив в життя високоефективні розробки з використання нових енергетичних речовин. Авіаконструктор визначив межі використання турбореактивних двигунів за максимальними швидкостями польоту й обґрунтував переваги осьових компресорів перед відцентровими, першим ввів поняття коефіцієнта відновлення тиску повітря у вхідному пристрої силової установки літака з турбореактивним двигуном. Саме Архип Люлька розробив метод розрахунку КЛД газової турбіни з урахуванням вихідної швидкості газів, ввів поняття повного польотного ККД турбореактивного двигуна й розробив теорію і запропонував метод розрахунків високошвидкісних характеристик ТРД. Двигуни марки АЛ, розроблені авіаконструктором й названі на його честь, не лише стали технічних бестселером ХХ ст., а й знаходяться на озброєнні вітчизняних військово-повітряних сил, а також Російської Федерації та десятків інших країн. Турбореактивні серця літаків, створених Архипом Люлькою чи під його керівництвом, щоденно підіймають у небо сотні літаків таких країн, як Росія, Індія та Китай [40].

Тому вже на початку ХХІ століття «Науково-технічний центр ім. А. Люльки» й «Литкаринський машинобудівний завод», що були створені та довгий час очолювалися Архипом Михайловичем Люлькою, увійшли до складу ВАТ «Науково-виробниче об'єднання «Сатурн»; його колектив працює над проектами нових авіаційних двигунів, яким за традицією присвоюється марка АЛ - Архип Люлька. Ім'я авіаконструктора було присвоєно підприємству, котре учений очолював з 1946 р, а також площі в Москві поряд з Литкаринським машинобудівним заводом. Меморіальну дошку встановлено на будинку в Москві, де мешкав дослідник

Пам'ять про авіаконструктора не згасла й у стінах Київського політехнічного інституту, де навчався видатний учений. На фасаді шостого корпусу вузу встановлено меморіальну дошку, а на Алеї Слави вчених та конструкторів, діяльність яких тісно пов'язана з інститутом, відкрито пам'ятник Архипові Люльці [41]; на урочистості з цієї нагоди приїхала дочка дослідника Лариса зі своїми дочкою та онучкою. На шпальтах щотижневої газети «Київський політехнік», що видається з 1927 р., неодноразово публікувалися статті, присвячені піонеру вітчизняного турбореактивного двигунобудування [42].

Джерела та література

1.Поляков В.А., Кибальчич Ф.А. Николай Кибальчич. - М., 1986; Черняк А. Я. Николай Кибальчич – революционер и учёный. - М., 1960.

2.Катышев Г. И., Михеев В. Р. Авиаконструктор Игорь Иванович Сикорский. 1889–1972. - М., 1989; Михеев В. Р., Катышев Г. И. Сикорский. – СПб., 2003; Надеждин Н.Я. Игорь Сикорский: «Русский витязь». - М., 2011; Redemann H., 50 Jahre Sikorsky. // «Flug Revue» – 1973 - № 5.

3.Згуровський М. Григорович Дмитро Павлович. Життя і літаки. // Дзеркало тижня – 2009 - №13 – 17 квітня.

4.Абліцов В. «Галактика „Україна“. Українська діаспора: видатні постаті» – К., 2007.

5.Петренко М. Вшанування пам'яті Архипа Люльки. // Київський політехнік – 2008 - №13(2829) – 10 квітня.

6. Кузьмина Л.М. Огненное сердце: О создателе первого отечественного турбореактивного двигателя, Герое Социалистического Труда, лауреате Ленинской и Государственных премий генеральном конструкторе академике А. М. Люльке. – М.,1988; її ж: Неизвестный Люлька. Пламенное сердце гения. – М., 1997.

7.Шендеровський В. Архип Люлька // Шендеровський В. Нехай не згасне світ науки. Книга 2. – К., 2006.

8.Евтифьев М.Д. Огненные крылья. История создания реактивной авиации СССР (1930-1946). – М., 2005.

9. Згуровский М. Киевские политехники – пионеры авиации, космонавтики, ракетостроения. – К., 2011; Пономарев А.П. Советские авиационные конструкторы. – М.,1990.

10. Кудрявцев В.Ф. Авиационные двигатели А.М.Люльки. // Авиация и космонавтика – 1993 - №11-12; Саркисов А.А. Пионер отечественного реактивного двигателестроения. К 100-летию со дня рождения академика А.М.Люльки. // Вестник Российской Академии Наук – 2008 – Т.78 - №4- С.346-352.

11. Академік А.М.Люлька. Матеріали наукових читань з циклу: «Видатні конструктори України». – К., 2005.

12. Архип Михайлович Люлька - конструктор зі світовим ім’ям. // Вісті Богуславщини – 2003 – 22 березня; Вірченко Н.О. Лицар авіації. // Слово Просвіти – 2003 – 30 квітня – 6 травня; Григоренко І. Швидше, ще швидше // Богуславщина – 1988 - 24 березня; Гуманов Ю. Злет // Вісті Богуславщини – 1983 – 28, 30 квітня; Даєн Л. Звуковий бар’єр. // Радянська Україна – 1983 – 21 березня; Кравченко М. Творець серця для металевого птаха. // Київська правда – 2003 – 20 березня; Марченко М. Пламенный мотор Архипа Люльки. // Киевское слово – 2008. – 20 марта.

13. Аллямов Е. Конструкторская школа Архипа Михайловича Люльки жива и будет жить! // Крылья Родины – 2008. - №3 – С.12-13; Вспоминая Архипа Михайловича. // Там само. – С.15-24; Сорока М. Родом він з Богуславщини. // Юний технік – 2003 - №6 – С. 6-9; Толоконников В. К 100-летию со дня рождения А.М.Люльки. // Крылья Родины – 2008. - №3 – С. 14.

14. Творець авіаційної техніки. // Вечірній Богуслав – 2008 – березень - №1.

15.Гриневич В. Дмитро Загул переклав «Мазепу» Байрона. // Газета по-українськи – 2010 - №1081 – 26 серпня.

16.Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. – К., 2004. // http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/87/6/

17. Унгурян О. В лагере на Колыме академик Михаил Кравчук сделал важнейшее математическое открытие, запись о котором… Бесследно исчезла. // Факті и комментарии – 2002 – 19 марта.

18. Титов В.А. А.М.Люлька – выдающийся механик-строитель авиационных двигателей // Академік А.М.Люлька Матеріали наукових читань з циклу: «видатні конструктори України». – К., 2005 – С. 29.

19. Марченко М. «Пламенный мотор» Архипа Люльки. // Киевское слово – 2008 - №12 (48) – 20 марта.

20. Стефанович Д. Люлька Архип Михайлович : вчитель і учень, два академіки... До 100-річчя з дня народження. // День – 2008- № 63.- 5 апреля.

21. Згуровский М. Указ. соч. – С.263.

22. Христич В.О. Його ім’я носять реактивні двигуни. // Академік А.М.Люлька Матеріали наукових читань з циклу: «видатні конструктори України». – К., 2005 – С.38.

23. Первые отечественные самолеты с турбореактивными двигателями. // http://www.marsiada.ru/357/465/729/2187

24. Саркисов А.А. Указ. соч. – С. 346.

25. Швидкості військових літаків на той час підійшли до межі 400-500 км/год.

26. Космос український – АРХИП ЛЮЛЬКА (1908 – 1984). // http://h.ua/story/289951/

27. Сорока М. Родом він із Богуславщини // Юний технік України – 2003. - №3 – С.7.

28. Аллямов Е.А. Конструкторская школа Архипа Михайловича Люльки жива и будет жить! // Крылья Родины – 2008 - № 3 – С.13.

29. Лесков С.Л. Как мы не слетали на Луну. – М., 1991 – С.14-17.

30. Андрей Шестаков. Конструктор от Бога. // Рабочая газета. – 2008. - №51 – 19 марта.

31.Гупало С. Судьба академика Михаила Кравчука. // Зеркало недели – 2002. - №38. – 5 октября.

32. Сметанская О. Журналист Николай Сорока: «американцы благодарили украинского ученого Юрия Кондратюка, на открытии которого сэкономили миллиарды долларов. А в Украине о нем впервые слышали… «. // Факты и комментарии. –2005г. - 5 апреля.

33 Зборовський А. Для видатного конструктора Архипа Люльки Україна ніколи не вмирала. // Сільська школа. – 2003. – 4 червня.

34. Сорока М. Вказ. пр. – С.8.

35. Шестаков А. Людина-двигун. 23 березня виповнилося б 100 років Архипу Люльці, винахіднику турбореактивного двигуна, видатному авіаконструктору. // Україна молода – 2008 - №055 – 22 березня.

36. Пугач О. Архип Люлька. 23 березня 2008 року виповнилося 100 років від дня народження творця першого радянського турбореактивного двигуна. // http://kobza.com.ua/content/view/2294/

37. Окара О. /Беззаголовку/. // Вечірня Полтава. – 2011. – 9 листопада.

38. Вшанування пам'яті Архипа Люльки. // Київський Політехнік. – 2008 - №13(2829) – 10 квітня.

39. Марченко М. «Пламенный мотор» Архипа Люльки. К 100-летнему юбилею украинского авиаконструктора (23 марта), на двигателе которого летают почти все современные самолеты. // Киевское слово. – 2008. - №12(48) – 20 марта.

40. Выдающийся авиаконструктор. // Северный край. – 2008. – 22 марта.

41. Окара О. /Без заголовку/ // Вечірня Полтава. – 2011. – 9 листопада.

42. Петренко М. Вшанування пам'яті Архипа Люльки. // Київський політехнік – 2008 – 10 квітня; Пугач О.В. Пам'ятаймо. // Там само. – 2003. – 24 квітня.

Павло Дрок

Научная и общественно-политическая деятельность академика А. Люльки

В статье рассказывается об основных вехах жизни и рассматриваются достижения ученого и разработчика турбореактивных двигателей Архипа Люльки.

Ключевые слова: *Архип Люлька, самолетостроение.*

Pavlo Drok

Scientific, public and political activity of academician A. Liulka

The article represents the main life stages and the achievements of the scientist and creator of turboactive engines Arkhyp Liulka.

Key words: *Arkhyp Liulka, plane building.*

НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ: ПАНОРАМА СУЧАСНОГО ЖИТТЯ

ISSN 2222-5250

Петро АНТОНЕНКО

УСІ МИ РОДОМ З МАЛИХ БАТЬКІВЩИН

У столичній інформагенції RegioNews відбулася прес-конференція, організована Національною спілкою краєзнавців України і громадською організацією "Вікімедіа Україна". Вона була присвячена 50-річчю від початку видання 26-томної "Історії міст і сіл України" і водночас 97-й річниці з дня народження відомого українського вченого, академіка Петра Тронька, одного з творців цього енциклопедичного видання. Тож було пошановано і пам'ять видатного науковця, який минулої осені пішов з життя, залишивши по собі велику наукову спадщину, багато добрих справ на ниві історії і краєзнавства.

У прес-конференції взяли участь заступник голови НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії Національної Академії наук України, кандидат історичних наук Руслана Маньковська, директор Інституту державного управління і права Київського національного університету культури і мистецтв, доктор історичних наук Валентина Бездрабко, голова правління Громадської організації "Вікімедіа Україна", заступник головного редактора газети "Слово Просвіти" Євген Букет, виконавчий директор ГО "Вікімедіа Україна" Юрій Пероганич.

Руслана Маньковська озвучила пропозицію громадськості присвоїти одному з дітищ Петра Тронька — Національному музею архітектури і побуту в Пирогово — ім'я цього видатного краєзнавця. Щодо видання "Історії міст і сіл України" зазначила, що це була величезна за обсягом робота тисяч істориків і краєзнавців. Але за останні десятиліття нагромаджено багато нових матеріалів. Особливо пожвавилася ця робота зі становленням незалежної Української держави. Відтак дуже актуальною є потреба нового видання історії міст і сіл. Ще 1999 року було розпорядження Президента України про таке видання. На жаль, на практиці справа не зрушилася з місця. Між тим, протягом XX століття з мапи України зникли тисячі населених пунктів, здебільшого сіл. Причини — війни, голодомори, депортації, ексцеси індустріалізації (наприклад, затоплення територій штучними морями), так звана "безперспективність" сіл. Цей процес триває й сьогодні. Тому стоїть питання відтворення історії не лише існуючих населених пунктів, а й тих, що зникли.

Причини зволікання з перевиданням історії міст і сіл відомі: у держави чомусь весь час не вистачає на це уваги і ресурсів — людських, фінансових. Тому, зазначила Руслана Маньковська, завдання громадськості — спонукати державні структури видати працю, і до цієї роботи Спілка краєзнавців готова активно долучитися.

Звичайно, нині ситуація зовсім інша, ніж у 60—70-ті роки минулого століття, коли видавався багатотомник. Тоді рішенням уряду було створено спеціальні наукові колективи для написання й видання історії міст і сіл, подібні структури створили на місцях, при обласних і районних органах влади, усе профінансувала держава. Не на останньому місці у влади була суто політична, ідеологічна мотивація — показати, що наша історія “починається від Жовтневої революції”, що саме за комуно-радянської влади завирувало світле життя на наших теренах.

Безумовно, у 26-томнику відчутна ідеологізація, зазначила Валентина Бездрабко. Але не можна й применшувати значення того проекту, адже було зібрано і опубліковано великий фактологічний матеріал. Його обов’язково треба перевидати, додавши нові дослідження, у руслі української, а не радянської історії. У цьому є нагальна потреба, і у нового проекту історії міст і сіл велике майбутнє.

На відміну від часів півстолітньої давнини нині у висвітленні нашої історії, нагромадженні й відтворенні колосального краєзнавчого матеріалу ми можемо спиратися на таке потужне явище часу, як Інтернет. Про це наголосив Євген Букет. Він зазначив, що українська Вікіпедія має статті про кожен із 27 тисяч населених пунктів України. Цього року Вікіпедія уклала угоду з Національною спілкою краєзнавців щодо розміщення на своїх сторінках матеріалів з історії населених пунктів. Вікімедійний проект “Історія міст і сіл України” діє з березня. Буде використано і фактологічний матеріал з друкованого видання “Історії”, 20 томів його вже доступні в Інтернеті, оцифровуються й інші томи. Громадська організація “Вікімедіа Україна” має намір зберегти “Історію міст і сіл УРСР” як пам’ятку, розмістивши з часом відскановані томи у Вікіджерелах. А цитатами з енциклопедії доповнити вже існуючі статті про населені пункти.

Юрій Пероганич зазначив, що існує низка правових моментів щодо відтворення у Вікіпедії виданих томів “Історії”, наприклад, щодо правовласності на те видання. Але все це можна залагодити задля спільної справи — відтворення багатогранної історії наших населених пунктів. А кожен з них має цікаве минуле. Не випадково ж 39 міст України визнані історичними містами, зокрема Київ, Чернігів, Львів, Кам’янець-Подільський.

Учасники прес-конференції закликали істориків, краєзнавців, усіх, кому не байдужа наша історія, долучатися до збору матеріалів про свою малу батьківщину, свої міста і села. Врешті, хоч би хто де нині мешкав, усі ми родом звідти, з рідного краю.

Роман Подкур (м. Київ)

НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНА СЕРІЯ КНИГ «РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ» У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

У статті досліджуються політичні передумови появи видавничого проекту науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» та роль членів Національної спілки краєзнавців України у підготовці книг обласних томів.

Ключові слова: *«Реабілітовані історією», краєзнавці, спогади, державний терор.*

Незалежність України спричинила трансформацію свідомості у політичної та інтелектуальної еліти, населення, поставила на порядок денний проблему самоідентифікації. Базовим елементом процесу стала ліквідація ідеологічних обмежень в історичних дослідженнях.

Національна історична наука мала на меті довести власну спроможність проводити наукові розробки, що не обмежувалися прокрустовим ложем «класової ідеології». У радянський період історія Україна інтерпретувалася як регіональний варіант російської історії, де головною темою було вивчення «віковічних прагнень українців до дружби з великим російським народом». Всі події і постаті української історії, що не вкладалися у подану схему, підлягали нещадному осудженню [1]. Так, довгі роки замовчування проблеми створення функціонування системи політичного контролю за громадянами СРСР, переслідування інакомислячих призвели до її політизації та акту-

алізації як наукової проблеми. Дослідження політичних репресій/переслідувань стало однією із соціально значущих проблем.

У 1985 р. академік-секретар Відділення історії Академії наук СРСР С. Тіхвінський окреслив шість перспективних напрямків історичних досліджень до 2000 р.: «Історія будівництва розвинутого соціалістичного суспільства», «Революція і соціальний прогрес», «Проблема війни та миру», «Історичний вклад народів СРСР в загальносвітову культуру», «Етногенез й етнічні процеси сучасності», «Загальні закономірності і специфічні особливості розвитку суспільних формацій». [20, с.9.] Відповідно відбувався відбір тематики монографічних досліджень, публікацій, наукових конференцій у провідних наукових інституціях СРСР і України зокрема.

Але в період «демократизації радянського суспільства» політики, письменники, громадські діячі оприлюднили факти більшовицького політичного терору, масових депортацій та голоду, переслідування інакодумців у 20 – 70-х рр. ХХ століття.

М.Горбачов, намагаючись зміцнити власний авторитет демократичного лідера, зумів переконати Політбюро ЦК КПРС ухвалити політичне рішення про визнання політичних репресій як факту радянської історії. Але Політбюро ЦК КПРС не відступило від хронологічних меж, заданих М. Хрущовим ще на ХХ з'їзді КПРС. Так, у постанові Політбюро ЦК КПРС від 28 вересня 1987 р. про створення Комісії Політбюро ЦК КПРС для вивчення документів щодо політичних репресій вказувався період «30-40-ві і початок 50-х років» [12, с.15.].

Проблема «злочинів сталінізму», «політичних репресій» стала предметом відкритого обговорення серед вчених-суспільствознавців після виступу генерального секретаря ЦК КПРС М.Горбачова на урочистому засіданні 2 листопада 1987 р., присвяченому 70-річчю «жовтневої революції». Охарактеризувавши зародження і функціонування командно-адміністративної системи, він назвав політичні репресії «масовим злочином на ґрунті зловживанні владою» [2, с.14]. Він виправдав жорстку централізацію при проведенні індустріалізації, заявивши, що: «У тих умовах, коли зримо наростало відчуття загрози імперіалістичної агресії, в партії утвердилося переконання в необхідності не пройти, а в найкоротші історичні строки буквально пробігти відстань від кувалди і селянської сохи до розвинутої індустрії, без якої була б неминучою загибель усієї справи революції» [2, с.12]. Оцінюючи колективізацію, М.Горбачов засудив дії партійно-державного керівництва СРСР щодо застосування жорсткої централізації у реформуванні сільського господарства, зазначив, що це був «[...] відступ від ленінської політики щодо селянства» [2, с.13].

За логікою М.Горбачова, утвердження командно-адміністративної системи в економіці спричинило її поширення на надбудову, що призвело до виникнення теорії «загострення класової боротьби», «обмеження демократичного потенціалу», створення атмосфери підозрілості, ворожнечі, нетерпимості і як наслідок – культ особи і політичні репресії. Але партійний лідер КПРС зазначав, що сталінські репресії 30-х-50-х рр. ХХ ст. здійснювалися на тлі економічних, політичних та соціальних досягнень СРСР. Деформації партійні керівники вбачали лише в «політичній надбудові» тодішнього радянського суспільства.

Така ж подвійність у політичній оцінці політичних репресій простежувалася в доповіді першого секретаря ЦК КП України В.Щербицького, присвяченій «жовтневому ювілею». Як і М.Горбачов, він кваліфікував політичні репресії як «відступ від ленінської політики», «перекручення», «прорахунки» тощо [3, с.41]. Обидва політичні лідери в критиці радянського минулого не виходили за межі сталінського правління, тобто другої половини 1920 – 1950-х рр.

Обговорення проблеми «сталінських репресій» на партійних форумах за участі перших осіб КПРС та КПУ фактично надало політичний дозвіл на проведення досліджень. Науковці провідних історичних установ розпочали наукову обробку нововідкритих архівних матеріалів у відведених хронологічних межах історії СРСР та УРСР ХХ ст.

Сталінські репресії та голодомор 1930-х рр. були чи головним козирем у боротьбі між націонал-демократами та прихильниками Комуністичної партії за симпатії виборців на початку 1990-х років. Логічним завершенням боротьби стало прийняття Верховною Радою України 17 квітня 1991 р. Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». У преамбулі Закону наголошувалося, що частина осіб, постраждалих від необґрунтованих політичних репресій 1930-х – початку 1950-х рр. законодавчими та нормативними актами СРСР уже поновлена в правах. Але Верховна Рада розширила історичні межі дії політичних репресій – реабілітація мала охоплювати увесь період після 1917 р. до моменту набрання чинності цим Законом і поширюватися на осіб, необґрунтовано засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, вклю-

чаючи позбавлення життя або волі, переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру.

Дія Закону поширювалася на громадян, які постійно проживали в Україні і яких з різних причин було переміщено за межі колишнього СРСР, необґрунтовано засуджено військовими трибуналами, Верховним Судом Союзу РСР чи піддано репресіям позасудовими органами, засланих і висланих з постійного місця проживання та позбавлених майна за рішенням органів державної влади і управління з політичних, соціальних, національних, релігійних та інших мотивів під приводом боротьби з куркульством, противниками колективізації, так званими бандпосібниками та їх сім'ями. Підлягали реабілітації також особи, щодо яких з політичних мотивів застосовано примусові заходи медичного характеру[4].

Політична боротьба між націонал-демократами та прихильниками комуністичної ідеї у незалежній Україні сприяла розгортанню досліджень політичних репресій. Особливу зацікавленість виявила українська політична еліта. Партійна номенклатура під керівництвом Л. Кравчука підписала свого роду договір з націонал-демократами: ми забороняємо комуністичну партію як злочинну організацію, в якості компенсації колишні партійні керівники вимагали посади у новій Україні [9, с. 216 – 217]. Відразу вищі посадові особи почали розповідати про політичні злочини партії. Зокрема, Л.Кравчук в інтерв'ю з великим бажанням коментував і засуджував колективізацію, голодомор, політичні репресії [11].

Тому не дивно, що одним із пріоритетних напрямів наукових досліджень на початку 1990-х рр. в українській історіографії стала проблема «Створення та функціонування тоталітарної системи в Україні». Науковий доробок даної теми можна звести до двох проблем – впровадження сталінської моделі соціалізму в Україні, державний терор як засіб управління суспільством та радянські спецслужби як один із дієвих інструментів побудови радянського суспільства.

У контексті процесу політичних домовленостей розпочалася підготовка науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», ініційована Інститутом історії України НАН України, Службою безпеки України, Українським культурно-просвітницьким товариством «Меморіал» ім. В. Стуса. Лист-звернення до вищих органів влади незалежної України підписали Голова СБ України Євген Марчук, президент НАН України Борис Патон та академік НАН України Петро Тронько. Президія Верховної Ради України 6 квітня 1992 р. ухвалила постанову, що підтримала ініціативу науковців та громадськості. Зокрема, у постанові Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. зазначалося, що «[...] в умовах національного і культурного відродження України, розбудови її державності виняткового значення набувають питання глибокого і всебічного вивчення національної історії, особливо тих її сторінок, які протягом тривалого часу невиправдано замовчувалися».

Постановою Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 р. для організації роботи по підготовці згаданої серії книг було затверджено Головну редакційну колегію науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», створені обласні редколегії та науково-редакційні групи, що розпочали підготовку обласних томів.

В Інституті історії України НАН України на відділ регіональних проблем історії України було покладено науково-методичне забезпечення науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Фахівці відділу розробили «Методичні рекомендації науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», визначили методологію наукового дослідження.

Структура кожного обласного тому включає декілька книг. У першій книзі публікується вступна стаття-дослідження, в якій особлива увага звертається на особливості функціонування радянського режиму на території області. Нариси про незаслужено забутих та репресованих державних діячів, діячів науки, культури, політиків, робітників, селян дають читачеві можливість уявити масштабність «соціальної чистки» радянського суспільства. Розділ «Мовою документів» дає уявлення про методи роботи радянських спецслужб. Окремо висвітлюється увічнення пам'яті репресованих громадян. У книгах подаються також списки репресованих, підготовлені на основі архівно-кримінальних справ. Кількість книг по кожній області залежить від кількості репресованих громадян. Спочатку планувалося видати 27 томів – серія повинна була нагадувати вже відомий видавничий проект «Історія міст і сіл Української РСР».

Але відсутність державного фінансування у 1990-х рр., гальмування процесу розсекречення документів органів державної безпеки у Галузевому державному архіві Служби безпеки України заважали її повноцінному науковому до-

слідженню. Завдяки ентузіазму викладачів, краєзнавців, архівних працівників було опубліковано ряд регіональних розвідок, наукових досліджень, збірників документів, у яких аналізувалася регіональна специфіка політичних репресій [7].

Велику науково-дослідницьку роботу провели члени Національної спілки краєзнавців. Краєзнавці деякою мірою стали опорою науково-редакційних груп. Зокрема, вони зібрали, опрацювали чимало спогадів колишніх репресованих про перебування у місцях ув'язнення, тюрмах, спецпоселеннях, брали інтерв'ю у членів їх сімей про ставлення до них місцевого партійно-радянського апарату, повсякденне життя з тавром «член сім'ї ворога народу».

Цікаві спогади опубліковані Вінницькою [13], Волинською [14], Житомирською [15], Одеською [16], Рівненською [17], Хмельницькою [18], Чернівецькою [19] та іншими обласними науково-редакційними групами.

Процес збору спогадів – це важка праця. Йдеться не лише про великий об'єм пошукової праці щодо виявлення адреси чи долання значних відстаней. Головне знайти підхід до співрозмовника, «розговорити» його. Колишнім репресованим чи членам їх сімей важко згадувати минуле, що наповнене несправедливістю, тортурами, виснажливою працею, презирливим ставленням партійно-радянських чиновників до «ворога народу». Іноді відчувається страх у співрозмовника через можливість повторення «неприємностей» для нього чи його родини. Пояснення про «незалежну, демократичну Україну», «дію Закону України про жертв політичних репресій» викликало лише іронічну посмішку.

Переважна більшість репресованих громадян завдяки прийняттю Закону України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» була реабілітована. Однак, їх матеріальне становище практично не змінилося. Надані пільги або не використовуються через відсутність бюджетних коштів, або їх не можливо зреалізувати через різноманітні бюрократичні перепони. Відсутність системної уваги законодавчих та виконавчих органів до матеріальних проблем колишніх репресованих – зайвий козир для утвердження думки про повернення «минулих часів» і потенційну небезпеку для родини.

Однак, якщо співрозмовник довіряє досліднику, то починає розповідати перипетії своєї нелегкої долі. Вітчизняні та закордоні вчені опублікували чимало документальних збірників про діяльність Головного управління таборів НКВС СРСР [6], монографічних досліджень [5, 8]. Але вчені-історики, вивчивши загальне коло проблем функціонування табірної і поселенської системи, поставили за мету проаналізувати повсякденне життя в'язнів та охорони таборів, впливу виправно-трудового табору на психологію конкретної особистості та суспільства загалом.

Аналізуючи свідчення, зібрані і опубліковані у науково-документальній серії книг «Реабілітовані історією», варто зазначити наступні потенційні інформаційні можливості:

– загальна політична атмосфера суспільства, агітаційно-пропагандистські кампанії, типи формальної та реальної поведінки особистості в умовах терору, «кулуарні розмови», ставлення до вже арештованих громадян та їх родин;

– процедура арешту, обшуку, оформлення та проведення перших допитів арештантів;

– поведінка самого арештованого, його родини, співробітників органів державної безпеки та інших правоохоронних структур України, опис психологічного, емоційного стану;

– знаходження у місці попереднього ув'язнення, побут, взаємостосунки з в'язнями;

– процедура судового засідання, підписання документу про ознайомлення з вироком, етапування, пересильні пункти, харчування, ставлення конвою тощо;

– життя в таборі (спецпоселенні), праця у складних кліматичних умовах, харчування, побут, культурно-пропагандистські заходи (табірні журнали, газети, бесіди тощо), ставлення табірної адміністрації (її типовий портрет, конфлікти з в'язнями), взаємостосунки «політичних» і «кримінальних» в'язнів, причини смертності;

– листування з табірною адміністрацією та вищими посадовими особами СРСР про реабілітацію, реакція на відмову;

– амністія, реабілітація другої половини 1950–1960-х рр., зустріч з сім'єю, життя після табору, соціалізація «колишнього ворога народу», ставлення оточуючого середовища, партійно-адміністративного апарату, боротьба за реабілітацію;

– ставлення колишнього в'язня до «реабілітаційної хвилі» в умовах незалежної України, діяльності законодавчих та виконавчих органів щодо поліпшення матеріального становища репресованих та їх родин.

Таким чином, краєзнавці, збираючи та публікуючи спогади жертв політичних репресій, формують додатковий комплекс джерел з повсякденної історії періоду політичних репресій радянської доби.

Ще один цікавий аспект використання матеріалів, виявлених під час підготовки обласних

науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», проілюструвала О.Лисенко [10]. Вона запропонувала використовувати краєзнавчі матеріали з цієї надзвичайно складної теми на уроках з історії, виробивши певний алгоритм дій. Зокрема, загальний аналіз вже опублікованого історичного матеріалу, розсекречених архівних фондів засвідчив, що в сучасній Україні важко знайти адміністративно-територіальну одиницю, населення якої не брало б участь у повстанському русі. Це повстанський рух 1920-х рр. на Правобережній Україні «за відновлення УНР», селянський рух під проводом Н.Махна, повстання 1920-х рр. на західноукраїнських теренах, виступи селян проти влади Румунії у Бессарабії середини 1920-х рр., масові виступи селян проти колективізації та депортації початку 1930-х р. тощо.

Тому учні, готуючись до інтерв'ювання свідків історичних подій, змушені будуть ретельно вивчити перебіг події, самостійно сформулювати необхідні питання для інтерв'ю. Учні змушені будуть відповісти на конкретні запитання: «Коли був написаний історичний документ?», «Хто автор цього документу?», «Якими історичними обставинами було зумовлено появу цього документа?» тощо [10, с. 96 – 97].

Отже, робить висновок О.Лисенко, працюючи з краєзнавчим матеріалом, з історичними документами, спогадами учні не відтворюють прочитаний з підручника навчальний матеріал, а самостійно, під ретельним наглядом та допомогою учителя, мають осягнути природу і сутність того чи іншого явища історії та обґрунтувати його місце в контексті конкретного історичного часу, навчитися критично оцінювати отриману історичну інформацію. В найкращому результаті учні мають дати власну оцінку історичному факту, діянням конкретних людей (попередньо вивчивши всі чинники впливу на особу) без суб'єктивного впливу вчителя чи автора підручника, який належить до конкретної історичної школи.

Також дослідниця відзначила і певну небезпеку використання такого матеріалу. У сільській громаді у революційні/переломні часи завжди було протистояння як на політичному рівні («комуніст» – «безпартійний», «член непролетарської партії»), соціальному («багатий» – «бідний»), так і родинному («батько повстанець» – «син активіст) тощо. Виявлення з глибин історичної пам'яті фактів «неприязних» стосунків можуть викликати проблеми міжособистісного спілкування в окремих учнів. У даному випадку тут значна роль вчителя, який, інтерпретуючи відомий учням краєзнавчий матеріал, має роз'яснити всю нещадність громадянської війни, потворність використання сили, службового становища для з'ясування міжособистісних стосунків, продемонструвати безперспективність перманентних «міжусобних війн» [10, с. 97].

Значну науково-дослідницьку роботу провели члени Національної спілки краєзнавців при написанні наукових статей для книг обласних томів. Зокрема, О.Струкевич, В.Петренко (Вінниця), Є.Тіміряєв (Житомир), О.Бажан, В.Васильєв (Київ), О.Тригуб, Ю.Котляр (Миколаїв), О.Нестуля (Полтава), Л.Місінкевич (Хмельницький), О.Коваленко (Чернігів) та десятки інших вчених – спілчан-краєзнавців стали авторами-упорядниками обласних томів. Їх зусиллями було визначено регіональні особливості державного терору радянської доби, виявлені імена репресованих діячів культури, політиків та урядовців, церковних ієрархів та священиків, робітників та селян, представників наукової та творчої інтелігенції, які згинули у сталінських таборах. Однак науково-дослідницька робота краєзнавців-дослідників не лише відновила історичну справедливість, а й оприлюднила науково-творчий доробок сотень репресованих громадян.

Загалом, станом на 1 липня 2012 р. в Україні за активної допомоги обласних рад, обласних державних адміністрацій, Служби безпеки України, Державної архівної служби України, наукової громадськості та краєзнавців регіональними редколегіями серії «Реабілітовані історією» у 24 областях України та Автономній Республіці Крим видано 82 книги. Всього передбачається видання майже 100 томів серії. Створена і почала функціонувати у мережі Інтернет інформаційна система «Національний банк жертв політичних репресій радянської доби».

За архівно-кримінальними справами краєзнавцями та працівниками обласних науково-редакційних груп виявлено й складено картки на понад 700 тисяч репресованих громадян.

Отже, в другій половині 1980-х – початку 1990-х років вище партійно-державне керівництво СРСР, бажаючи керувати процесом формування громадської думки щодо сталінського періоду радянської історії, зробило соціальне замовлення державним науковим закладам на дослідження проблеми політичних репресій.

У підготовці до видання науково-документальної серії «Реабілітовані історією» значну роль відіграла Національна спілка краєзнавців України, що виступила одним із співвиконавців цього видавничого проекту.

Джерела та література

1. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 1998. – 249 с.

2. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС М.С.Горбачова на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої Соціалістичної революції, 2 листопада 1987 року// Комуніст України. – №12. – 1987. – С.11 – 19.

3. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького на урочистому засіданні ЦК КПУ і Верховної Ради УРСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої Соціалістичної революції, 5 листопада 1987 року // Комуніст України. – №12. – 1987. – С.39 – 45.

4. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» // Відомості Верховної Ради. № 22. – 1991. – Ст.262.

5. История ГУЛАГа, 1918 – 1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты / Г.М. Иванова; Ин-т рос. Истории РАН. – М: Наука, 2006. – 438 с.

6. История сталинского ГУЛАГА. – Т.1 – 7. – М.: РОССПЭН, 2004 – 2005.

7. Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – Київ-Полтава, 1992. – 402 с.

8. Красильников С.А. Серп и Молох. Крестьянская ссылка в Западной Сибири в 1930-е годы. – М.: РОССПЭН, 2003. – 288 с.

9. Литвин В. Украина: политика, политики, власть. – К.: Альтернативы, 1997. – С.216 – 217.

10.Лисенко О.В. Використання інформації про селянські повстання 1920 – 1930-х рр. у краєзнавчій роботі в загальноосвітніх навчальних закладах // Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи. Збірник матеріалів XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Івано-Франківськ, 2011. – С.93 – 98.

11. Ответы Президента Украины на вопросы газеты «Московские новости». – 1993. – 4 апреля; «…Идти по центру, как сказал Солженицын, это самое трудное, но самое благородное дело» // Киевские ведомости. – 1993. – 20 мая.

12. Реабилитация: Политические процессы 30-50-х годов. – М.: Политиздат,1991. – 461 с.

13. Реабілітовані історією. Вінницька область. – Кн.1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – С. 565 – 624.

14. Реабілітовані історією. Волинська область. – Кн.1. – Луцьк, 2010. – С.391 – С. 393 – 542.

15. Реабілітовані історією. Житомирська область. – Кн.1. – Житомир: Полісся, 2006. – С. 132 – 142; кн.2. – Житомир: Полісся, 2008. – С.64 – 75.

16. Реабілітовані історією. Одеська область. – Кн.1. – Одеса: АТ «ПЛАСКЕ». – С.547 – 706.

17. Реабілітовані історією. Рівненська область. – Кн.1.рівне, 2006. – С. 235 – 280.

18. Реабілітовані історією. Хмельницька область. – Кн.1. – Хмельницький, 2008. – С. 617 – 696.

19. Реабілітовані історією. Чернівецька область. – Кн.1. – Чернівці, 2007. – С.433 – 436.

20. Тихвинский С.Л. Итоги и перспективы исследований советских историков// Вопросы истории. – 1985. – №7. – С.3 – 13.

Роман Подкур

Научно-документальная серия книг «Реабилитированные историей» в контексте деятельности Национального союза краеведов Украины

В статье исследуются политические условия появления издательского проекта научно-документальной серии книг «Реабилитированные историей» и роль членов Национального союза краеведов Украины в подготовке книг областных томов.

Ключевые слова: *«Реабилитированные историей», краеведы, воспоминания, государственный террор.*

Roman Podkur

Scientific-documentary series of books «Rehabilitated history» in the context of the National Union of Ukrainian ethnographers

The article explores the political conditions for the appearance of the publishing project of scientific-documentary book series «Rehabilitated history» and the role of members of the National Union of Ukrainian ethnographers to books of regional volumes.

Key words: *«Rehabilitated history,» local history, memories, state terror*

Євген Букет (м. Київ)

ГІДНО ВШАНУВАТИ ПАМ’ЯТЬ ВЕЛИКОГО КОБЗАРЯ

30 вересня в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького відбулося засідання Президії правління Національної спілки краєзнавців України за участю голів правлінь регіональних організацій НСКУ. Черкащина обрана місцем проведення засідання Президії правління невипадково. Адже це область, де напрацьовано значний досвід в організації краєзнавчої роботи.

Відкрив засідання голова правління Черкаської обласної організації НСКУ, кандидат історичних наук, директор Навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Василь Миколайович Мельниченко.

З вітальним словом на початку засідання також виступив заступник голови Черкаської обласної ради Василь Петрович Касян: «Обласна влада робить усе для того, щоб підтримати краєзнавців. Так, за останні два роки 57 краєзнавців Черкащини були відзначені різноманітними нагородами, серед яких 17 грамот обласної ради, 12 подяк обласної державної адміністрації. Також в області з 1994 року щорічно вручається краєзнавча премія імені Михайла Максимовича. На наступній сесії обласної ради плануємо збільшити її розмір з 5 до 15 тисяч гривень. Дуже приємно, що НСКУ – одна з небагатьох організацій, яка функціонує в більшості міст і районів області. І результати її роботи видно не час від часу, а кожен день. Ми співпрацюємо при організації багатьох заходів. За підтримки обласної ради було створено сайт Черкаської обласної організації НСКУ, видаються краєзнавчі книги. У листопаді маємо затвердити обласну програму розвитку краєзнавчого руху на Черкащині, де буде передбачено 500 тисяч гривень для підтримки громадських проектів і обласної організації НСКУ. Переконаний, що разом ми зможемо зробити ще більше гарних справ».

Головне питання порядку денного – обговорення пропозицій до Державної програми розвитку краєзнавства в Україні до 2025 року. На цьому у своєму виступі детально зупинився голова НСКУ Олександр Петрович Реєнт. Він запропонував програмні заходи програми виділити за напрямами: науково-організаційні, науково-дослідні, науково-просвітницькі та видавнича справа.

Так, для покращення організаційної роботи та підвищення суспільного авторитету Спілки необхідно збільшити фінансування Спілки для підтримки її регіональних організацій, які працюють на громадських засадах; забезпечити приміщеннями регіональні організації НСКУ; залучити краєзнавців як експертів до роботи державних комісій, колегій, громадських рад тощо для про-

фесійного відстоювання інтересів суспільства та громадськості; поновити роботу Міжвідомчої ради з краєзнавства при Президії НАН України; запровадити спеціальності «Краєзнавство» при присудженні наукових ступенів; встановити державні щорічні та довічні стипендії Президента України, Міністерства культури України для членів НСКУ; внести до державного реєстру професію «краєзнавець»; на державному рівні запровадити День краєзнавця; започаткувати почесне державне звання «Заслужений краєзнавець України».

Національна спілка краєзнавців України як пріоритетну галузь розвиває освітянське краєзнавство. Для зміцнення навчально-методичної бази краєзнавства у системі національної освіти необхідно проводити навчально-методичні наради, науково-методичну роботу із викладачами та вчителями дисципліни «Краєзнавство»; готувати методичні розробки, підручники та посібники з краєзнавства; ввести у педагогічних вузах курси «Методика викладання краєзнавства у загальноосвітніх школах»; підготувати навчальний посібник «Основи краєзнавства» для студентів вищих навчальних закладів усіх спеціальностей; ввести навчальний курс «Основи краєзнавства» до циклу обов'язкових гуманітарних дисциплін у вищих навчальних закладах; запровадити навчальну дисципліну «Історія рідного краю» у програмі загальноосвітніх шкіл для 1-11 класів; організувати науково-методичну підтримку секції «Історичне краєзнавство» МАН України та відзначення кращих робіт дипломами НСКУ; сприяти відкриттю у вищих навчальних закладах, на гуманітарних факультетах кафедр краєзнавства та поширити досвід Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна і створити науково-методичні Центри краєзнавства чи краєзнавчі наукові підрозділи; передбачити в програмах підвищення кваліфікації вчителів, викладачів, державних службовців та працівників закладів культури навчальний курс із краєзнавства.

Краєзнавство, як галузь наукових знань, пройшовши свій шлях розвитку, вибудувало власні теоретико-методологічні засади, сформувалось структурно, виокремило власну специфіку в системі гуманітарних наук, тому назріла об'єктивна необхідність для узагальнення теоретичного і практичного досвіду в краєзнавстві, поглибленого дослідження його джерельної бази, подальшої розробки галузей краєзнавства: історичного, природничого, культурно-мистецького, пам'яткоохоронного, освітянського, музейного, туристичного, бібліотечного. Для цього потрібно створити науково-дослідний Інститут краєзнавства як науково-методичний та координаційний центр краєзнавчих досліджень в Україні; проводити науково-методичну та координаційну роботу з підготовки енциклопедичного видання «Історія міст і сіл України», яке продовжує розвивати фундаментальний напрям в українській історіографії, висвітлюючи проблеми літочислення міст і сіл, досліджуючи зниклі села, питання мікроісторії та історії повсякденності; організувати участь краєзнавців у Державній програмі «Реабілітовані історією» (на сьогоднішній день видано 80 томів науково-документальної серії книг); залучення краєзнавців до підготовки багатотомного видання «Звід пам'яток історії та культури України» (в Україні понад 130 тис. пам'яток історії й культури, які перебувають під охороною держави, досліджено та виявлено нові пам'ятки, уточнено дані про існуючі); розробити перспективний план проведення міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференцій, круглих столів, читань із краєзнавчої проблематики до 2025 р.; організувати проведення наукових зібрань, присвячених пам'яті академіка П.Т.Тронька.

Внаслідок проведених Спілкою науково-краєзнавчих експедицій напрацьовано значний матеріал, який потребує свого оформлення в тематичних програмах, зокрема, у Програмі зі збереження і охорони сакральних пам'яток дерев'яної архітектури України (завершення інвентаризації дерев'яних церков в Україні та на українських етнічних землях); у Державній програмі «Часи козацькі – Січі Запорозькі» (вивчення та публікація джерельної бази з проблеми козакознавства, збереження та музеєфікація пам'яток козацької історії, дослідження Олешківської та Кам'янської Січей); у Програмі розвитку музейної справи України до 2020 р.; у Програмі розвитку туристичної галузі в Україні; у Програмі розвитку та діяльності громадських музеїв і музейних кімнат у населених пунктах та навчальних закладах України (в Україні нині діє понад 6 тис. громадських музеїв, з них 4,5 тис. у навчальних закладах). Необхідно також запровадити культурологічний медіа-проект «Музейні скарби України» (передбачається створити хронікально-документальну галерею музейних колекцій України, відтворити через музейні збірки історію українського музейництва XIX – поч. XXI ст.); забезпечити щорічне вручення

премій НСКУ ім. Д.Яворницького та академіка П.Т.Тронька активістам краєзнавчого руху та регіональних премій за краєзнавчу діяльність; залучити центральні та регіональні теле- та радіоканали до висвітлення подій та постатей з історії та сучасного життя краєзнавства України; включити до перспективного тематичного плану випуску знаків поштової оплати виготовлення поштових марок або художніх маркованих конвертів, присвячених знаменним датам і видатним постатям українського краєзнавства; розробити перспективний план заходів про відзначення пам’ятних дат в краєзнавстві до 2025 р.

дальний секретар НСКУ Володимир Іванович Дмитрук), затвердження до друку №3 журналу "Краєзнавство" (доповідач – перший заступник головного редактора Олег Григорович Бажан), збірника матеріалів науково-краєзнавчих експедицій Спілки за 2009–2012 рр. і видання про лауреатів Премії імені Д.Яворницького НСКУ (доповідач – заступник голови НСКУ Руслана Вікторівна Маньковська), про вручення премії імені Дмитра Яворницького 2012 року (доповідач – голова НСКУ Олександр Петрович Реєнт). На засіданні до НСКУ були прийняті нові члени, вручено нагороди активістам краєзнавчого руху.

Для Спілки важливого значення набувають питання розвитку бібліотечного краєзнавства як вагомої джерельної та інформаційної бази українського краєзнавства, популяризація через діяльність краєзнавчих клубів, товариств дослідників рідного краю, освітні програми знань про історію та культуру малої батьківщини. У цій галузі необхідно запровадити проект «Електронний каталог краєзнавчих видань» (створення інформаційного каталогу краєзнавчої літератури); створити електронну базу даних населених пунктів України; започаткувати електронний каталог пам’яток історії та культури України.

Значну увагу голова Спілки приділив шевченківській тематиці, зокрема, підготовці та відзначенню краєзнавцями України 200-річчя від дня народження Т.Г.Шевченка (про що ухвалено окреме Звернення).

Також на засіданні обговорювалися питання організаційної роботи (доповідач – відповідальний секретар НСКУ Володимир Іванович Дмитрук), затвердження до друку №3 журналу "Краєзнавство" (доповідач – перший заступник головного редактора Олег Григорович Бажан), збірника матеріалів науково-краєзнавчих експедицій Спілки за 2009–2012 рр. і видання про лауреатів Премії імені Д.Яворницького НСКУ (доповідач – заступник голови НСКУ Руслана Вікторівна Маньковська), про вручення премії імені Дмитра Яворницького 2012 року (доповідач – голова НСКУ Олександр Петрович Реєнт). На засіданні до НСКУ були прийняті нові члени, вручено нагороди активістам краєзнавчого руху.

Учасники заходу ознайомилися з експозицією обласного краєзнавчого музею, музеєм "Кобзаря" в Черкасах, де прийняли рішення про спільні проекти з нагоди 200-річчя від дня народження Т.Г.Шевченка, та здійснили експедицію історичними місцями Чигиринщини. Зокрема, 1 жовтня члени Президії правління та голови правлінь регіональних організацій Спілки відвідали історичні місця, пов’язані з історією українського козацтва, життям і діяльністю Богдана Хмельницького: Холодний Яр, Медведівку, Хутір Буда, Чигирин, Суботів, ознайомилися з роботою Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», домовилися про співпрацю в питаннях надання території Холодного Яру особливого статусу. Національна спілка краєзнавців України буде і надалі проводити подібні виїзні засідання задля обміну досвідом і налагодження більш тісної співпраці між регіональними організаціями Спілки.

ЗВЕРНЕННЯ
до громадськості України

Дорогі співвітчизники!

У 2014 році виповнюється 200 років від дня народження видатного сина українського народу Тараса Григоровича Шевченка, життя і творчість якого справила визначальний вплив на історію і державотворення України. Неоцінимим є його внесок у розвиток української культури.

Великої уваги Т.Г. Шевченко надавав пізнанню історико-культурної самобутності різних куточків України. Його зацікавленість краєзнавчими дослідженнями особливо виявилася під час роботи в Археографічній комісії, коли він брав участь у наукових експедиціях зі збору місцевого матеріалу. Життя і культурне розмаїття України знайшли відображення в літературних та художніх творах Великого Кобзаря, що мало неабияке значення для розвитку краєзнавства.

В умовах незалежної України, коли краєзнавство набуло якісно нового змісту і стало дієвим засобом формування історичної свідомості молодого покоління, національно-культурні ідеї Шевченка сприяють поглибленню нашого розуміння національного духу українського народу. А його творча спадщина сьогодні складає духовну основу виховання любові до рідної землі і своєї держави.

Доброю нагодою для розширення знань про Україну, історію і сучасність її регіонів є підготовка до 200-річного ювілею від дня народження Т.Г. Шевченка.

Ми, учасники засідання Президії правління та голів правлінь регіональних організацій Національної спілки краєзнавців України, яка відбулася 30 вересня 2012 року в Черкасах, звертаємося до громадськості України, передусім до краєзнавців, членів творчих спілок, науковців і дослідників-аматорів, працівників освіти і культури, усіх, хто займається краєзнавчими дослідженнями і виховною роботою і закликаємо активізувати вивчення і популяризацію спадщини Великого Кобзаря в Україні та за її межами, розгорнути патріотичний рух за гідне відзначення у 2014 році 200-річного ювілею Т.Г. Шевченка. Змістом цієї роботи і внеском у національну духовну скарбницю має стати участь у реалізації державної цільової програми «Шевченківський дім», оновленні експозицій музеїв і музейних кімнат, шевченківських світлиць, проведення тематичних читань, літературно-краєзнавчих конкурсів та інших заходів з ушанування пам’яті та популяризації творчості Тараса Шевченка, які б стали складовою частиною всенародної Шевченкіани.

Національна спілка краєзнавців України

м. Черкаси, 30 вересня 2012 року

ОГЛЯДИ

Тетяна Гошко (м. Львів)

ЛЬВІВСЬКА КАНЦЕЛЯРІЯ ПОЧАТКУ XVII ст. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРОСОПОГРАФІЇ

Рец. на кн.: *Петришак Б.* «Лицар пера і каламаря» – писар міста Львова Войцех Зимницький (1583-1639 рр.). – Львів, 2011.

Перша монографія молодої львівської дослідниці Богдани Петришак присвячена львівському писареві Войцеху Зимницькому, який перебував на посаді у Львові 23 роки (1616-1639 рр.), і цей період діяльності львівської міської канцелярії авторка навіть називає «епохою Зимницького». Рецензована книжка цікава з огляду на кілька аспектів: вона стосується одного з напрямів містознавчих студій, написана в жанрі просопографії, чимало уваги присвячено історії повсякденності, а ще тим, що для дослідження обрано один з найцікавіших періодів в історії України і Європи загалом – першу половину XVII ст. Вивчення цього історичного проміжку відбувається через призму життя і професійної діяльності однієї не такої вже й пересічної, але і не видатної особи.

У світовій історіографії спостерігається посилений інтерес до різних аспектів історії XVII ст. [24, 396]. Цей період історії людства досить специфічний і, разом з тим, єдиний і цілісний*[1]. На думку М.Барга, XVII ст. стало своєрідним «вододілом між двома всесвітньо-історичними епохами – середньовіччям і новим часом» [2, 73]. Насамперед, XVII ст. було періодом глибокої соціальної, економічної і політичної кризи не лише європейського, а світового масштабу [45, 353-385]. Складним і в певному сенсі вирішальним було воно в історії України. Валентина Матях зазначала: «Абстрагуючись від загальноєвропейської специфіки періоду XVII ст. на конкретно-історичний ґрунт України, зазначимо, що саме на цьому хронологічному відрізку часу в перебігу національного історичного процесу відбувалися зміни дійсно масштабного характеру, які кардинальним чином позначилися не лише на всіх життєзабезпечуючих сферах тогочасного існування української спільноти, але й багато в чому визначили її долю в майбутньому. … Україні вмпало впродовж досить короткого проміжку часу не лише продемонструвати світові своє «пан'європейське покликання», а й прилучитися, через утворений тут «культ свободи», до «універсального фонду Європи»» [24, 397; див. також: 22, 233-242]. Важливість XVII ст. в історії України годі заперечувати. Тож не дивно, що чимало історичних досліджень присвячено саме цьому періоду української історії, але це здебільшого студії в ключі архаїчних народницького та державницького напрямку історіографії. Це врешті зрозуміло, бо надто важким був «тягар минулого». За влучним висловом Ярослава Грицака: «Радянська українська історіографія була вкрай запровінціалізована та заізольована; перелік тем і сюжетів, що ними займалися українські історики був невеликим. Тому на початку 1990-х видавалося цілком виправданим ставити питання: «Чи існує взагалі українська історіографія?». Іншим віддзеркаленням цієї аномальної ситуації був той факт, що десяток західних спеціалістів – головно, українського походження – вважались авторитетнішими дослідниками з української історії, ніж тисячі її істориків в Україні» [11, 43].

Правда, Валентина Матях оптимістично починає новий етап у розвитку української історіографії із середини 80-х рр. XX ст.: «Починаючи з середини 80-х рр., під дією цілої низки суб'єктивних і об'єктивних факторів, українська історична наука, переживши складний кризовий стан кількадесятилітнього існування в жорстких світоглядних та ідеологічних координатах, якими детермінувалися, всупереч об'єктивності внутрішньої логіки, не лише цілі напрями наукових пошуків, а й наперед визначалися їх результати, нарешті отримала можливість вступити на той еволюційний шлях, що відкривав перспективу перетворення її на повноцінну складову європейського історіографічного процесу, підпорядкованого насамперед внутрішнім закономірностям і викликам» [25, 87-88]. Радше тоді лише намітились серйозні зміни в національній історичній науці, і то такі, що давали можливість подолати радянську заідеологізованість. Точніше було би сказати, що в багатьох відно-

*[1] Саме на період XVII ст. припадає певна «синхронізація виявів ранньомодерної цивілізації на конкретно-історичному ґрунті України і в масштабі всієї Європи» [див.: 23, 88].

шеннях відбулося повернення до науки станом на початок XX ст. Констатуючи це, З.Когут зазначав: «Можливо, це правда, що українська історіографія 90-х прийняла деякі національні міти, зокрема, в окремих випадках український “націоналістичний канон”… Але це й не дивно для наукової дисципліни, яка має 70-річну традицію догматичного повторення мітів. З іншого боку, це також результат природного повернення до традицій дореволюційної української історіографії і, часом, надто великого прагнення до відродження цих традицій» [18, 299]. І, можливо, тому досить часто нові заголовки поєднувались із старими підходами. Зміна наукової парадигми відбувалась повільно [детальніше див: 25, 97-101]

І треба було ще зо два десятка років, щоб українська історіографія наповнилась як новою проблематикою, так і новими дослідницькими методами, які не просто акцептуються нею, а поєднуються з відродженою національною традицією історіописання. Почасти ця нова проблематика торкнулась і досліджень української історії XVII ст.

Цьому у великій мірі сприяло, за словами З.Когута, «бажання молодшого покоління українських істориків використовувати у своїх дослідженнях останні теоретичні й методологічні здобутки західної історіографії» [18, 299]. Слушно зауважила Людмила Хут: «Образ сучасної історичної науки не уявляється без таких його складових, як кліометричний, синергетичний, антропологічний, мікроісторичний, гендерний, семіотичний, герменевтичний підходи, концептуальних установок всіх поколінь школи «Анналів»» [36, 21]. Як наслідок, «примітною ознакою часу стала зміна кута зору в бік персоналізації та гуманізації історичного знання. Домінуючою тенденцією в науковому пошуку стає екзистенційно-антропологічний підхід, базований на людському вимірі історичної реальності, з одного боку, і визнанні цієї реальності унікальною й слабо прогнозованою – з іншого… У рамках мікроісторії відшукуються нові підходи до концептуалізації біографічної або персональної історії – з пріоритетним аналізом індивідуальної свідомості й відповідних поведінкових реакцій. А історія повсякденності вводить у контекст історичного пізнання деталі приватного життя, побуту, щоденних турбот людини» [7, 125]. Відтак, в Україні, як і у світі, змінюються принципи історіописання.

До такого молодого покоління українських істориків, що заражені вірусом світової історіографії, належить і Богдана Петришак, книга якої розглядає реалії здебільшого першої половини XVII ст. Авторка, крім усього іншого, є одним із небагатьох українських медієвістів, що працюють у галузі просопографії. Цей напрямок на сьогодні загалом досить популярний. Адже, як справедливо вважає Ярослава Верменич, «інтерес до локалізму й локальності у сучасній історіографії підтримується як відчуттям евристичної обмеженості універсалістських концепцій, так і новою конфігурацією дихотомії «істотне – неістотне», пов’язаною з онтологічним поворотом, що відбувся в рамках некласичної і постнекласичної філософії. У гуманітаріїв з’явилося тверде усвідомлення того, що суть тих глобальних процесів, які змінюють світ на наших очах, неможливо зрозуміти без звернення до досвіду індивіда чи групи, так само, як і без перенесення акцентів із закономірностей на частковості й випадковості. Локальне при цьому далеко не завжди осмислюється як територіальне – воно може бути синонімом часткового у найрізноманітніших формах його прояву – від простеження деталей приватного життя окремої людини до аналізу зв’язків, що породжують соціальні асоціації й корпоративну психологію» [7, 117]. Щоправда, сама авторка характеризує своє дослідження як таке, що «побудовано на межі двох дисциплін: просопографії та біографістики» [29, 4]*[1]. Але відмінність між цими двома дослідницькими напрямками надто розмита. За визначенням Інни Старовойтенко, «просопографія – це якісно новий тип історико-біографічного дослідження особистості, відтворення на основі джерел її багатогранного соціально-психологічного портрету, який повинен відобразити у відомому діячеві певної галузі «живу» людину у сукупності усіх притаманних їй особистісно-людських даних, а не традиційно формалізовану датами і заслугами постать» [35, 7]. Відмінною ж рисою просопографічного методу історичних досліджень є «можливість не просто фіксувати певні дати життя й діяльності конкретної особи, а й осмислити і визначити її феномен як індивідуальності через відображення місця й значення особи в перебігу доби, життя, подій, у контексті поведінки в соціумі, соціально-комунікативній практиці повсякденності. І таким чином, з одного боку, особа досліджується як суспільний суб’єкт, визначається її роль в значущих подіях, а з другого – окреслюється її індивідуальність (внутрішній світ, духовний потенціал та ін-

*[1] Правда, кількома сторінками нижче сама дослідниця чітко кваліфікує своє дослідження як просопографічне [29, 15]..

ші характеристики)» [35, 14-15]. Отже, при такому підході «індивід виявляється не тільки (а іноді і не стільки) темою оповіді (як у традиційній біографії), скільки універсальним масштабом і уявним змістовим центром при побудові мікроісториком (що торкається, можливо, різних тем) його власної картини минулого» [6, 35]. Відтак «просопографія – це метод дослідження колективних біографій, який кожну особу, що потрапила в поле наукової зацікавленості дослідника, розглядає як особистість та індивідуальність. Навіть за відсутності достатньої кількості документального і наративного матеріалу він дозволяє шляхом історичного аналізу реконструювати особистість у її громадському, суспільному і приватному житті, відтворити духовний світ індивіда» [37]. За образним висловом Я.Дашкевича, просопографічний метод – це «добування правдивих відомостей з мертвих джерел для олюднення, гуманізації своїх героїв» [13, 41] Отже, на його думку, просопографія – це вищий ступінь біографістики*[1]. Її характеризує дещо інший дослідницький ракурс і глибший підхід. Як на мене, дослідження Б.Петришак сміливо можна віднести до просопографчного напрямку.

Новітня методика достосовується авторкою до вивчення міщанства і його окремих представників, а саме для дослідження міської інтелектуальної еліти – міських писарів.

Сьогодні урбаністичні студії і далі залишаються актуальними і популярними [17, 313-323; 10, 123-165 та ін.]. Нічого дивного, адже, як відомо: «Історія цивілізацій – це насамперед історія міських і сільських поселень. Із міста починається магія особистої свободи, і вже одне це робить міське локальне співтовариство захоплюючим дослідницьким об'єктом» [7, 128]. Сьогодні як в українській так і у світовій історіографії досить кардинально змінюється ракурс містознавчих студій. Як слушно зауважила Г.Маніковська, «по суті наші знання про міський апарат влади є фрагментарними і причинкарськими, а синтетичні чи моделюючі підходи обмежуються найчастіше схематичним описом найважливіших магістратур і служб». Визначаючи напрямки та завдання майбутніх досліджень, Г.Маніковська пише, що «предметом нашої рефлексії повинна стати нерівномірність розвитку міського апарату влади, а щодо міст Корони – його недорозвиток… Небагато знаємо про вибори до міських урядів (поза радниками і лавниками), служб. Найчастіше для них резервується останнє місце у висновках, присвячених «щоденності». Тимчасом механізми кар'єри, формування і діяльність міських урядів і служб є не лише вдячним полем для дослідження, але і тематикою фундаментального значення, що дозволяє простежити функціонування суспільних зв'язків, клієнтурних стосунків, групової та родинної солідарності»[44, 105-106].

Власне все це можна ефективно вивчати на прикладі історії міських канцелярій та їх персоналу.

Ще донедавна питання розвитку міських канцелярій в українській історіографії було практично недослідженим. Але за останні роки зроблено значний поступ у цьому напрямку. Міську канцелярію середньовічного Києва вивчала Н.Білоус [5, 491-521; 3, 123-134; 4, 131-148], окремі аспекти історії канцелярії міста Львова досліджував М.Ільків-Свидницький, персональний склад львівської канцелярії – Б.Петришак. Двоє останніх дослідників присвятили цьому питанню свої дисертаційні роботи [15; 33]. Але для більшості українських міст це питання залишається недослідженим. Зрозуміло, що й комплексної студії про розвиток канцелярії українських міст доби середньовіччя та ранньомодерного часу немає.

Як і в багатьох інших напрямках дослідження українських міст вітчизняні історики використовують досвід польських колег (які своєю чергою намагаються вивчати дослідницьку практику своїх західних сусідів [38, 477-485]). Досить грунтовний огляд досягнень польської історіографії даного питання зробив М.Ільків-Свидницький [16, 9-11], пунктиром окреслила це питання і Н.Білоус [5, 491]. Традиційно короткий огляд історіографії подає на початку свого дослідження і Б.Петришак [29, 5-10]*[2]. А оскільки українська історіографія є досить незначною, то левова частка огляду присвячена саме здобуткам польських колег. Щоправда, огляд цей надто схематичний, нагадує швидше коротку бібліографію питання.

*[1] До просопографічних відносяться не лише індивідуальні студії, але і так звані «масові», які зосереджені на вивченні окремих соціальних груп суспільства, родів, колективів тощо [27; 42]. Відтак «просопографія по-різному трактується дослідниками: одні розглядають просопографію як спеціальну історичну дисципліну, інші – як метод реконструкцій життєвих шляхів цілих суспільних груп, створення їх колективних біографій». [35, 24]. Просопографія має глибокі корені. Початки її сягають XVI ст. У західноєвропейській історіографії термін «просопографічний метод» став відомий з кінця XIX ст. [35, 9]. В українській історіографії цей дослідницький напрямок порівняно молодий. Одним із перших в Україні про його актуальність і перспективність заговорив Я.Дашкевич [13, 40-47; 12, 24-30]..

*[2] Окремо тут перераховані роботи, де так чи інакше фігурує Войцех Зимницький – основний персонаж рецензованої розвідки [29, 10-12].

Польські історики давно і активно вивчають канцелярії як великих, так і малих міст Польського Королівства і Речі Посполитої. І їх напрацювання справді вкрай важливі для українських дослідників, в першу чергу для дослідників середньовічного і ранньомодерного Львова, який був найближчим до східноєвропейських міст. Відповідно, «львівська міська канцелярія в організаційній структурі була взорована на вже існуючі в Королівстві Польському міські канцелярії, передусім на краківську, познанську (в XIII і до 80-х років XIV ст. Познань була центральним містом Великопольщі) і міст Сілезії, завдяки великому напливу німецьких колоністів з цих теренів» [16, 19]. А з іншого боку, цілком слушно зауважила Божена Вирозумська, що «так як не було двох ідентичних міст з ідентично функціонуючим самоврядуванням, так і не було двох діючих однаково канцелярій» [49, 9]. При цьому треба здавати собі справу, що різними були не лише міські канцелярії, а й кількість продукованої ними документації, бо чим більше було місто, тим більше воно мало міських книг, і тим більшою була їх спеціалізація. Але така залежність зовсім не була імперативом.

Пишучи про різні аспекти історії міської канцелярії, дослідники порівняно мало уваги надавали її персоналу. Зокрема, Божена Вирозумська, написавши ґрунтовне дослідження про канцелярію міста Кракова, і присвятивши окремий розділ її керівникам, практично дає лише короткі, майже енциклопедичні відомості про них, зазначаючи конкретні архівні джерела, але жодним чином не виходячи за їх межі [49, 115-126]*[1]. Небагато конкретних відомостей про персонал міської канцелярії подає і Н.Білоус, яка, хоч і виділяє цю проблему в окремий параграф, все ж наводить здебільшого загальні відомості про права і обов’язки писарів, практично не зупиняючись на конкретних особах [5, 493-501; 4, 132-140].

Правда, часом вивчити персонал міської канцелярії на зламі середньовіччя просто неможливо через лаконічність міської документації. Така лапідарність джерел характеризує канцелярію Познані [46, 31], Свідниці [40, 229] тощо. Однак, судячи з характеру записів, дослідники доходять висновків, що там все ж мав працювати чималий допоміжний персонал [40, 230; 43, 75, 148]. На щастя, міські архіви Львова дають можливість дослідникам вивчати різні аспекти діяльності міської канцелярії, в тому числі її персональний склад, і навіть окремих його представників, як це видно із дослідження Б.Петришак.

Тут варто сказати, що Б.Петришак в певному сенсі пощастило, бо як для макро-, так і особливо для мікросторичних досліджень одним із основних завдань є вибір теми, що надається для дослідження, або ж пошук релевантного свідчення, тобто серед обширної кількості джерел історик має знайти індивідуума чи суспільство, яке він зможе використати для висновків, що проливають світло на ширші питання. У багатьох випадках це – питання везіння [47]. Б.Петришак таку постать знайшла і вдало обрала предмет своїх студій*[2].

Здавалось би, серед міських писарів Львова чимало цікавих і навіть видатних постатей. Це і Павло Щербич, і Юзеф Бартоломей Зіморович, і Самуїл Казимир Кушевич та ін. Вони зробили непогану кар’єру, залишили помітний слід в історії міста, до нас дійшли їх твори, і, зрозуміло, що саме їм присвячені окремі історичні розвідки. Натомість писар Зимницький прожив коротке і позірно малопримітне життя, дослужився лише до посади львівського лавника (1626-1639 рр.), і про нього дуже мало відомо історикам. Але, як пише Б.Петришак, обґрунтовуючи свій вибір, «історія канцелярії без біографії цієї особи виглядає наполовину втраченою – без яскравих, промовистих, подекуди унікальних прикладів з повсякденного життя працівників пера. Войцех Зимницький був звичайною людиною своєї доби, котра народилася і виховувалася, навчалася і працювала, відпочивала і розважалася, сміялася і плакала так, як це робили сотні і тисячі міщан, тому, відтворюючи його життя, тим самим ми відтворюємо і їхнє, насичуючи маленькими, але виразними подробицями тогочасне історичне тло» [29, 4]. З цього власне випливає і мета дослідження Б.Петришак: «…не повне та вичерпне відтворення всіх фактів біографії міського писаря, а радше розкриття, через призму його життя, образу пересічного міщанина кінця XVI – першої половини XVII ст.» [29, 15]. Войцех Зимницький відрізнявся від міщанського загалу свого часу тим, що залишив по собі чимало джерел, в тому числі епістолярних, які і дали документальну підставу для рецензованої монографії.

*[1] Цікаво, що у вступі до свого дослідження Божена Вирозумська розважає на тему важливості просопографічних студій і необхідності вивчення окремих міщанських родин [49, 8].

*[2] Ключовими джерелами для дослідження життя і діяльності В.Зимницького, проведеного Б.Петришак, є комплекс листів цього писаря, що зберігся у ЦДІА України у м. Львові. Цей джерельний комплекс був належно оцінений Б.Петришак в окремій статті [32, 84-92].

ISSN 2222-5250

Б.Петришак розпочала роботу над темою своєї майбутньої монографії ще в студентські роки. Як наслідок, у Львівському національному університеті у 2005 році вона захистила магістерську роботу на подібну тему [30]. А вже у 2010 р. молода дослідниця під керівництвом В.Ф.Кметя захистила як кандидатську дисертацію більш комплексне дослідження, присвячене загалом писарям міста Львова XIV-XVI ст. [33] Це дозволило авторці свою першу роботу подати у ширшому історичному контексті, доповнити і опублікувати. Тож, на відміну від багатьох своїх попередників, Богдана Петришак намагається зіставити архівні дані про головного персонажа своєї роботи із дотичними відомостями, з історіографічними даними, ввести своє дослідження у ширший історичний контекст. Таким чином, локальне і часткове стає не стільки ілюстрацією загального, скільки його головною домінантою. Це добре ілюструє той факт, що «локально-історичні дослідження, і лише вони, створюють можливість реалізації ідеалу тотальної історії, тобто всебічного, тотального вивчення якогось локального об'єкта» [7, 117]. Відповідно, і це добре видно з рецензованої роботи, «антропологічна спрямованість локальної історії полягає в тому, що лише «на п'ятачку» локальної історії дослідник має змогу побачити обличчя звичайних людей, які «творять» історію, і зафіксувати ті умови, в яких вони це роблять»*[1]. Локальне при цьому постає не як ілюстрація загального, а як його необхідний компонент і навіть головна домінанта [7, 117]. Отже, можемо сміливо говорити про глокальну перспективу, яка є однією з найбільш актуальних у сучасному історіописанні [детально див.: 21].

Структура рецензованої роботи є логічною і чіткою. Крок за кроком Б.Петришак відкриває перед читачем не лише професійну діяльність свого героя, а і його приватне життя, його внутрішній світ. Це логічно. Варто згадати, що ще на базі школи «Анналів» виріс такий новий напрямок історичних досліджень, як історія приватного життя, що включала в себе все те, що належить до сфери «privacy». На Заході цей напрямок розвивається з 80-х рр. XX ст. Перші кроки в цьому керунку робить російська наука [детально див.: 36, 30]. Нечисленні спроби таких досліджень є і в Україні. Властиво будь-які просопографічні дослідження неможливі без розгляду саме сфери «privacy» [див.: 1].

*[1] Про «друге народження» так званої локальної історії, її антропологічну спрямованість і формування окремих національних шкіл у сучасній світовій історіографії [34, 302-304].

У першому розділі своєї книги авторка розглядає питання походження, виховання, освіти майбутнього писаря, та перший, самбірський, період його життя. Спершу Б.Петришак аналізує проблему імені Зимницького, адже у приватній кореспонденції та у міській документації фіксуються різні варіанти його написання, найчастіше Альберт та Войцех. До першого варіанту схилялися такі відомі автори, як Г.Цепник, М.Капраль та інші, а також сучасник Зимницького Бартоломей Зіморович. Сама Б.Петришак спиняється на польському варіанті імені писаря Зимницького – Войцех, аналізуючи розбіжності в джерелах та літературі, але чітко не обґрунтовує свого вибору, хоч і робить таку спробу.

Дослідниця великою мірою була обмежена наявними джерелами, та все ж вона прагне зрозуміти ті сторони і етапи життя свого героя, які у джерелах або не відображені, або відображені дуже скупо. Тож чимало з того, про що у першому розділі роботи говорить Б.Петришак, є доволі евентуальним і дискусійним. Дослідниця, опираючись на опосередковані відомості джерел, виводить можливу дату і місце народження В.Зимницького, говорить про його родину (батьків, дружину, дітей, в тому числі прийомних, зятя). Цілком слушним видається зауваження авторки, що В.Зимницький не походив зі шляхетського роду, що засвідчує форма звертання до нього [29, 18-19].

Однак деякі припущення Б.Петришак видаються надто сміливими. Зокрема, реконструюючи родинні зв'язки Войцеха Зимницького, авторка доходить висновку, що один із його братів був священиком, і на основі звертання із листа Олексія Зарихти «moj wielce myliy kochani p[anie] bracie» [29, 19, 137], твердить, що ним був саме останній, а відмінність у прізвищах пояснює їх спорідненістю лише по материнській лінії. Інших доказів такої версії авторка не наводить. Але відомо, що «доброзичливе ставлення до кожного члена християнської спільноти виявляється на мовному рівні завдяки тому, що вони взаємно називають себе братами і сестрами» [26], тобто у наведеному випадку не обов'язково адресати мали перебувати у кровних зв'язках. Не відкидаю можливість правдивості висловленої авторкою версії, але вважаю, що вона потребує додаткової верифікації.

Не надто переконливими є пасажі про послідовність дітей у родині Зимницьких, але і сама авторка називає свої роздуми лише гіпотезами [29, 19]. Дуже гіпотетичними виглядають і па-

сажі з приводу поганого стану здоров'я дружини В.Зимницького, Анни [29, 26]. Здається, не таким вже поганим воно було, якщо Анна народила щонайменше четверо дітей (за браком джерел, як підкреслює Б.Петришак, ми не можемо стверджувати чи були народжені інші діти, які могли померти немовлятами, що було доволі поширеним явищем*[1]). Жінка пережила двох своїх чоловіків (Яна Кртаніка та ВойцехаЗимницького) і вийшла заміж утретє, за львівського лавника Якуба Косніґеля, якому таки вдалося її пережити [29, 26]. Це при тому, що в першій половині XVII ст. середня тривалість життя населення у Європі була 30-35 років, більшість чоловіків умирала у віці 40-60, жінок – 20-40 років [50]. А Анна на момент смерті свого першого чоловіка (десь між 1610 і 1615 рр.) мала від нього трьох дітей. Тобто, вона повинна би була народитись у 80-х чи 90-х роках XVI ст. Її заповіт датується 1643 р., тобто прожила вона не менше 50-60 років, що значно перевищує середню тривалість життя жінок у XVII ст. Отже, про хворобливість Анни говорити не доводиться.

Досить сміливими є і припущення Б.Петришак про причини смерті В.Зимницького, який не залишив заповіту (звідси висновок про наглу смерть, можливо, від інфаркту чи інсульту) [29, 76]. Думаю, ці висновки теж є надто гіпотетичними.

Ще з одним припущенням Б.Петришак дозволю собі посперечатись. Це питання освіти, яку евентуально отримав В.Зимницький. Відповідь на це запитання важить значно більше, аніж заповнення лакуни у біографії одного історичного персонажа. Це підкреслює і авторка рецензованої монографії: «Питання освіти майбутнього писаря потребує детального вивчення для розуміння багатьох інших питань, у т.ч. критеріїв добору писарів, рівня їхньої освіченості й фаховості, належності писарів до інтелектуальної еліти чи до ординарних урядників тощо» [29, 21]. Але джерел для відповіді на поставлене питання обмаль. Б.Петришак припускає, що після домашнього виховання до семи років і початкової освіти у парохіяльній школі в Ґостині, В.Зимницький продовжив навчання у Замості. При цьому його імені у списках осіб, котрі закінчили академію, немає. Але свій висновок авторка обґрунтовує тим, що тут вчився син писаря Зимнцького – Ян Зимницький, сам Войцех протегував якогось юнака при вступі в Замойську академію до класу поетики, а згодом і риторики, окрім того, В. Зимницький мав добрі зв'язки з магістратом Замостя і був шваґром місцевого війта Войцеха Мульдорфа [29, 22-23]. Але тут важко сказати, що було причиною, а що наслідком. Можливо саме ці ділові і родинні зв'язки з місцевими урядниками і спонукали В.Зимницького відправити свого сина на навчання у Замойську академію, а не спогади про юність і роки навчання в ній. Тут більше запитань, аніж відповідей. Але, видається, це добре розуміє і сама авторка, яка у висновку слушно зауважила, що її дослідження «поставило багато знаків запитань щодо професійних можливостей сучасних істориків у реконструкції життя та діяльності історичних постатей» [29, 86]. По суті дослідниця підтверджує «своєрідну «анонімність» тогочасної людини. Допоки вона не потрапила до кола офіційних осіб при дворі, гроді, канцелярії, доти гіпотетичні припущення в її біографії переважають над реальними свідченнями» [29, 86-87].

Другий розділ рецензованої роботи присвячено розгляду професійної діяльності Войцеха Зимницького (1616-1639 рр.). Це найбільш теоретична частина книжки, яка буде помічною при вивченні канцелярій інших міст та для більш комплексного дослідження різних компонентів міського самоврядування. Окрім іншого, авторка розглядає тут процедуру вступу на посаду міського писаря, присягу, яку при цьому він приносив, коло його обов'язків та прав. Б.Петришак аналізує причини того, чому у Львові більшість писарів віддавна були не місцевого походження, розповідає про назви, які вживав В.Зимницький для окреслення своєї посади, про оплату його праці тощо*[2]. Чимало уваги в монографії приділено процесу створення міських книг [29, 35-38]. Детально розглянуто тут роботу підписків, проаналізовано завдання, які їм доручались, названо кілька осіб, які обіймали цю посаду в першій половині XVII ст. [29, 38-39]. Авторка в даному розділі аналізує кадровий склад міської канцелярії та платню її працівників. В цьому контексті проаналізовано ординацію 1634 року

*[1] За висновками дослідників, серед новонароджених у Європі у цей час лише половина досягала десятирічного віку [50]. Простежити кількість народжених дітей і вивести статистику на українському матеріалі практично неможливо. Як зазначає І.Ворончук, до книг не записували від 12% до 20 % новонароджених. Теоретичні роздуми з приводу статистичних даних про тривалість життя, шлюбів та кількості дітей у них у статті І.Ворончука [8, 142-143].

*[2] Наскільки ретельно Б.Петришак вивчала діяльність персонажа свого дослідження, свідчить той факт, що вона зуміла знайти і виправити неточності у довідковому виданні Urzędnicy miasta Lwowa w XIII – XVIII wieku / Opr. M.Kapral. – Toruń, 2008. [Див: 29, 31-32].

«Про розміри оплат за послуги міської канцелярії», якою встановлювалися розміри платні за написання і оформлення документів у раєцькій та лавничій канцеляріях [29, 41].

Оскільки основна відповідальність за роботу канцелярії і написання окремих документів лягала на плечі писаря, то саме він відповідав перед законом за їх фальсифікацію. До речі, за нормами магдебурзького права за підробку документів писар мав бути досить жорстоко покараний: «Писар, який би написав неправдивий запис або лист, втрачає руку, яка його написала. А якщо сфальшував книги міські, стає безчесним і кривоприсяжником, і буде покараний вогнем» [41, 40]*[1]. Б.Петришак згадує чотири гучні судові процеси, пов'язані з фальшуванням документів у канцелярії В.Земницького (писар довів свою непричетність і уник покарання) [29, 41-42]. Цю тему молода дослідниця значно ширше розвинула в окремій публікації, щоправда тут проаналізовано лише три з чотирьох відомих справ про фальсифікацію документів у львівській міській канцелярії першої половини XVII ст. (одна справа з 1621 р., та дві – з 1636 р.) [31, 484-494].

У цьому ж другому розділі монографії Б.Петришак детально розглядає різні статті доходів міського писаря на прикладі тих виплат і пільг, які отримував за свою діяльність В.Зимницький. Авторці вдалося створити широку панораму взаємодії та взаємопроникнення канцелярій різних рівнів, які діяли у місті, в тому числі, і писарів, які обслуговували національні громади Львова.

Окремо виділено питання про зовнішню діяльність міської канцелярії та її писаря. Її обґрунтовано поділено на два напрямки: судову і представницьку [29, 57-61]. Остання була особливо важливою, оскільки річпосполитівські міста мали обмежені політичні права (особливо після 1505 р.), і лише невелика кількість, і то тільки королівських міст, могла час до часу посилати своїх представників на вальні сейми, а їх функції здебільшого обмежувались питаннями, що безпосередньо стосувалися міських проблем [детально див.: 39, 32-41]. Тож огляд такого ракурсу роботи львівської канцелярії є досить важливим, зокрема для зняття певних стереотипів щодо політичних прав міст у XVII ст.

Останній розділ книжки присвячено розгляду приватного життя Войцеха Зимницького. Це той акцент на сфері «privacy», про який йшлося вище. Тут дослідниця чи не найактивніше звертається до історії міського повсякденного життя, що висвітлюється на прикладі буднів родини Зимницьких. Як відомо, саме історія повсякденності сьогодні переживає справжній бум*[2]. Тож не дивно, що цей аспект зацікавив дослідницю.

Власне поява одного з нових напрямків у історіографії – історії повсякденності, основним об'єктом якої стає звичайна людина з її щоденними потребами – стала одним із втілень так званого «антропологічного повороту» в науці*[3], коли історія як наука про соціально-політичні системи трансформується в науку про людину в її історичному часі, а увага дослідника переноситься із вивчення державних інституцій і економічних структур на дослідження невеликих груп людей, життєвих стратегій окремих індивідів, на те, що було звичним і буденним, а, отже, в певному сенсі визначальним. Зрештою, «історію повсякденності можна окреслити як міждисциплінарну область, в якій історія розглядається як процес становлення людини» [28]. Саме це повною мірою ми бачимо у рецензованій монографії Б.Петришак, де повсякденність розглядається на мікроісторичному рівні.

Найперше авторка звертає увагу на житло В.Зимницького, інтер'єр кімнат, меблі, ікони, декор, посуд, постільну білизну, одяг. Що не вдається з'ясувати з джерел, виводиться за аналогією. Цікавим є дослідження питання раціону міського писаря та його сім'ї. В деталях розглядає Б.Петришак повсякденні позапрофесійні заняття В.Зимницького. Особливо важливим, як на мене, є дослідження питань, пов'язаних із життям дружини цього львівського писаря, Анни Зимницької. Це дає уявлення про життя, права та обов'язки міщанок в першій половині XVII ст., допомагає зняти зокрема такі стереотипи, як уявлення про повну і беззастережну залежність жінок від власних чоловіків, їх фінансову незахищеність тощо. Оповіді про дружину львівського писаря та його дітей авторка присвятила не лише

*[1] У рецензованій монографії Б.Петришак спрощено зазначає, що «згідно з приписами магдебурзького права підробка документів каралася смертю» [29, 42], значно точніше щодо передбаченого покарання авторка висловлюється в одній із своїх статей [31, 485].

*[2] Про парадигму дослідження історії повсякденності див. статтю Михайла Крома [20, 1-9].

*[3] Щоправда, за свідченням окремих дослідників, сьогодні в науці, насамперед у філософії, помітний так званий антиперсоналістський тренд, що мав би стати противагою для надмірної антропологізації досліджень. У найрадикальніших авторів мова навіть іде про «смерть суб'єкта», «під якою розуміється залежність суб'єкта від соціальних умов його існування і тієї ідеології, яка в тій чи іншій формі відображає ці умови». Найбільш помітною така тенденція є у сучасній французькій філософії. [Детально див.: 14, 117-121].

окремі пасажі в різних розділах дослідження, але і окремий його прикінцевий підрозділ [29, 79-85].

Пише Б.Петришак і про оточення В.Зимницького, про його патронів, клієнтів і слуг [29, 70-74], а також про громадські справи писаря [29, 74-75], про його бібліотеку [29, 75-76]. Але все це окреслює буквально пунктиром. Наприклад, згадано лише про двох слуг писаря, і то кількома рядками. Знову ж таки, тут виникає багато питань: які були умови їх найму, який характер роботи, хто були ці люди, яку платню їм давали Зимницькі тощо. Не тільки фахівцю, а й пересічному читачеві цікаво було б детальніше довідатись про стосунки між В.Зимницьким та М.Кампіаном, а у монографії ця тема лише піднята, але не вичерпана. Чималий простір для подальших студій є і в питанні процедури опікунства, адже В.Зимницький, як пише Б.Петришак, неодноразово виступав опікуном окремих осіб і виконував свої функції не надто добросовісно. Але про все це, як і про бібліотеку львівського писаря, можна писати окреме дослідження, а в рецензованій книжці Б.Петришак лише намічає проблеми.

На противагу вищесказаному варто зазначити, що похорон і поминання В.Зимницького описані Б.Петришак дуже детально [29, 76-79]. Це власне було продиктовано джерельним матеріалом.

Однак трапляються в роботі Б.Петришак і прикрі похибки, щоправда, здебільшого технічного характеру. До прикладу, авторка подає скорочене посилання на роботу польського дослідника Я.Лосовського, але при скороченні до першого слова назви використаної роботи, як у рецензованій монографії [29, 29], посилання втрачає всякий сенс, бо саме з цього слова починається низка робіт названого автора, і сама Б.Петришак скористалася чотирма з них, що зазначено у прикінцевому списку літератури. Або в іншому місці авторка називає Б.Зіморовича істориком, що не зовсім коректно [29, 54]. Але це лише дрібні прикрі недогляди, які аж ніяк не псують загального враження від дослідження.

Ніде правди діти, «історик, особливо сучасний, любить ставитися до себе як до художника, який ставить дотепні питання і тези. Варто, однак, пам’ятати про те, що для історичних досліджень буває корисною база, яка створюється копіткою працею: упорядковані бібліотеки і архіви, першоджерела і біографічні словники списки чиновників і т.ін.» [19]. І хоч в епоху постмодернізму стало модним критикувати позитивістську історію і знаменитий принцип Леопольда фон Ранке «wie es eigentlich gewesen», але, за алегорією Д.Колодзєйчика, для того, щоб літати, потрібні аеродроми [19]. Інакше кажучи, незалежно від використовуваної дослідником методики, для серйозного дослідження потрібні надійні джерела. Власне рецензоване дослідження Б.Петришак має в своїй основі ґрунтовну джерельну базу. В першу чергу це засвідчують додатки, що суттєво доповнюють розвідку. Публікація джерел, на основі яких зроблено дослідження, дає можливість не лише верифікувати його, але і поставити до джерел нові, можливо, несподівані, запитання, а отже зрозуміти і пізнати тему значно глибше. Перший додаток – це 43 приватних листи різних осіб, написаних до писаря В.Зимницького та його дружини Анни у проміжку між 1618 і 1640 роками [29, 88-148]. Текст їх передається максимально наближено до мови оригіналу, всі вони супроводжуються розлогими коментарями, щоправда, в наративній частині дослідження не у всіх випадках є на них логічні посилання (авторка для обґрунтування своєї тези подає посилання на архівний документ, але не вказує сторінку з додатку 1, де цей документ опублікований, на інші додатки у тексті є належні посилання). Окрім того, публікації джерел присвячено додатки 8-11. Це згадка про смерть Войцеха Зимницького на 56 році життя, що записана у міській радецькій книзі під 1639 роком (24 вересня) [29, 155], реляція про інвентар померлого (19 грудня 1640 року) [29, 156-161], реєстр видатків на його похорон (3 грудня 1640 року) [29, 162-165], та незавершена оцінка майна Войцеха Зимницького (25 січня 1640 року) [29, 166-167].

Є у роботі і додатки іншого характеру. Зокрема, другий додаток – це генеалогія родини Зимницьких [29, 149], третій – список львівських писарів XVII ст. [29, 150], а у четвертому в окрему таблицю зведено відомості про кар’єру писарів Львова XVII ст. [29, 151]. Б.Петришак у даному випадку творчо скористалась нещодавно опублікованим у Торуні дослідженням М.Капраля [48], яке, на жаль, через місце публікації і невеликий наклад мало відоме на Україні, хоч має чималу евристичну цінність, і далеко не лише для дослідників львівської минувшини.

На основі аналізу комплексу архівних матеріалів Б.Петришак наводить дані про платню Войцеха Зимницького за 1619-1939 рр., яку він отримував з міської, королівської, радецької та лавничої кас [29, 153], що дає інформацію не лише про приватні справи цього писаря, але і про

систему оплат за послуги посадовця подібного рангу у першій половині XVII ст.

В окремий додаток Б.Петришак виносить записану у міських книгах під 1654 роком присягу львівських писарів [29, 152]. Вона лише кількома словами, що аж ніяк не змінюють зміст, відрізняється від того зразка, який наводиться Бартоломеєм Ґроїцьким [41, 40].

Єдиною ілюстрацією, яка вміщена у книзі, є автограф та ґмерк Войцеха Зимницького. На жаль, дана ілюстрація не надто високої якості, що можна, зрештою, віднести не так на карб дослідниці, як видавців її монографії. Але, думаю, більше ілюстративного матеріалу, нехай навіть просто дотичного до теми дослідження (як-от образи міщан, предмети вжитку, фотокопії листів чи витягів з міських книг, які писалися В.Зимницьким тощо), не тільки б не зіпсувало книжку, але зробило б її значно привабливішою в першу чергу не для вузьких спеціалістів, а для ширшого кола читачів. Принагідно варто зауважити, що хоч публікація документів в оригіналі є дуже цінною для дослідників, але якби паралельно було б подано їх переклад*[1], то книжка Б.Петришак стала б значно популярнішою, бо обрана для дослідження тема аж ніяк не є вузькоспеціальною, та й стиль написання роботи є легким для читання, колоритним і логічним, тобто таким, який міг би привабити читача, що не має професійної підготовки, але цікавиться історією рідного міста. Це жодним чином не означає, що авторка виконала свою роботу непрофесіонально. Радше навпаки. Справді, часто історики, особливо молоді, бояться виступати в ролі популяризаторів науки, забуваючи, що «популярний» ніяк не означає «непрофесіональний». Популярні праці писали М.Грушевський, Я.Дашкевич, Я.Ісаєвич, М.Богуцька, Жак Ле Ґофф, та сотні інших справді великих вчених. А про важливість цієї справи слушно зауважив Сергій Гірік: «одна якісна науково-популярна брошура (якісна в розумінні, що її автори не забувають про першу частину цього означення і дбають про науковість свого тексту) робить для справи протидії розквіту псевдонауки куди більше, ніж десятки солідних томів, які не науковець читати не буде. Такі книжки, коли їх прочитає підліток, стають вакциною, котра прищеплює імунітет від безкритичного сприйняття вигадок навіть у тих царинах, про які у прочитаних книжках не йшлося» [9]. Тож добре було б, якби наука час до часу спускалась у маси, особливо, якщо мова про просопографічні дослідження, які потенційно є цікавими для широкого загалу. Добра наукова публікація ніяк не має бути нудною і малозрозумілою, а наукове середовище не має замикатись у собі.

Однак все це лише побажання. Висловлені міркування ніяк не зменшують справді добрий науковий рівень аналізованої роботи. Дослідження Б.Петришак вартісне, глибоке і новаторське. А оскільки воно стосується лише невеликого сюжету із тієї проблеми, яку досліджувала авторка в ході роботи над дисертацією, то можна сподіватись, що незабаром побачить світ нова ґрунтовна комплексна монографія про канцелярію міста Львова. Потреба в такій публікації давно назріла. Творчого потенціалу і фахової підготовки Б.Петришак безперечно вистачить. Залишається побажати їй лише натхнення.

Джерела та література

1. Амбарцумян К. Семейная повседневность как часть предметного поля "новой локальной истории"//http://www.newlocalhistory.com/content/ambarcumyan-kr-stavropol-semeynaya-povsednevnost-kak-chast-predmetnogo-polya-novoy-lokalnoy.
2. Барг М. Место XVII века в истории Европы // Вопросы истории – 1985. – № 3. – С. 58-74.
3. Білоус Н. До питання про запровадження магдебурзького права в Києві // Укр. іст. журн. – 2008. – №1. – С. 123-134.
4. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008.
5. Білоус Н. Київська міська канцелярія XVI – середини XVII століть (до питання про реконструкцію) // ЗНТШ. – Львів, 2006. – Т. CCLII: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 491-521.
6. Бойцов М. Выживет ли Клио при глобализации? // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. – Вып. 7. – М., 2005. – С. 15-41.
7. Верменич Я. Системологія історичної локалістики: пошук парадигмальних орієнтирів // УІЖ. — 2011. - № 5. – С. 110-130.
8. Ворончук І. Діяльність волинської шляхетської родини XVI – першої половини XVII ст.

*[1] Щоправда, у самому тексті опублікованих джерел у квадратних дужках подано переклад латинських вставок. Але це не стільки допомагає, скільки утруднює роботу з даними джерелами, бо для спеціалістів ці пасажі і без спеціального перекладу зрозумілі, а для пересічного читача ці вставки є мало помічними.

(до питання структури і типології родини) // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2009. – № 22. – С. 139-147.

9. Гірік С. Наука за парканом або Про відсутність українського наук-попу // http://historians.in.ua/index.php/avtorska-kolonka/218-serhii-hirik-nauka-za-parkanom-abo-pro-vidsutnist-ukrainskoho-nauk-popu

10. Гошко Т. Штрихи до сучасної української історіографії історії міст на магдебурзькому праві в Україні // Історіографічні дослідження в Україні – № 21. – К., 2011. – С. 123-165.

11. Грицак Я. Українська історіографія. 1991-2001: десятиліття змін // Україна модерна. – Ч 9. – Київ-Львів, 2005. – С. 43-68.

12. Дашкевич Я. Історія журналістики та завдання просопографії // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення (Львів, 17-18 травня 2002 р.) – Львів, 2002. – С 24-30

13. Дашкевич Я. Об’єктивне і суб’єктивне в просопографії // Український біографічний словник: історія і проблематика створення Матеріали науково-практичної конференції (Львів, 8-9 жовтня, 1996 р.). – Львів, 1997. – С. 40-47.

14. Загороднюк В. Антропологічний поворот і антиперсоналістські тенденції у сучасній філософії // Філософські діалоги. – Вип. 4, Ч. 1: Філософсько-антропологічні читання: творча спадщина В.І. Шинкарука та сьогодення. – К., 2010. – С. 117-121.

15. Ільків-Свидницький М. Готичне письмо у канцелярії Львівського магістрату кінця XIV – першої половини XVI ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – Львів, 2009. – 18 с. (http://www.nbuv.gov.ua/ard/2009/09immkpp.zip)

16. Ільків-Свидницький М. Формування канцелярії Львівського магістрату в XIV ст. // Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. – T. VII: Urzędy, urzędnicy, instytucje. Studia z dziejów Lwowa / Pod.red. K.Karolczaka, L.T.Sroki. – Kraków, 2010. – S. 9-21.

17. Капраль М. Стан і перспективи дослідження історії міст України: приклад пізньосередньовічного та ранньомодерного Львова // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. – Вип. 20. – Львів, 2011. – С. 313-323.

18. Когут З. Історичні дослідження в незалежній Україні. Тягар минулого: історіографія до здобуття незалежності // Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 294-300.

19. Колодзейчик Д. Присутствие польской историогрфии в международном научном дискурсе // http://www.gossov.tatarstan.ru/activity/representation/international/se/doklad/dariush

20. Кром М. Повседневность как предмет исторического исследования (Вместо предисловия) // История повседневности: Сборник научных работ. – Санкт-Петербург: Европейский университет, 2003. – С. 1-9.

21. Маловичко С. Глокальная перспектива новой локальной истории // http://www.newlocalhistory.com/node/72

22. Матях В. Аксіологічний аспект в дослідженні ментально-психологічного зрізу соціальної історії доби XVII-XVIII ст. // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – Вип. 1. – К., 2002. – С. 233-241.

23. Матях В. Новістика в системі української історіографії // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К., 2010. – С. 87-96.

24. Матях В. Україна в XVII-XVIII ст.: вузлові проблеми та періоди наукового студіювання // Істину встановлює суд історії: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 2. – К., 2004. – С. 396-417.

25. Матях В. Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проектах Інституту історії України НАН України – К., 2011.

26. о. Роман Гринів. Етикетні мовленнєві формули у спілкуванні з духовенством // http://dyvensvit.org/biblioteka/knygy/3630-etyketni-movlennjevi-formuly-u-spilkuvanni-z-duhovenstvom

27. Огурцов А. Просопография // http://epistemology_of_science.academic.ru/641/просопография;

28. Орлов И., Дворковая М., Телицын В. История повседневности (историческая антропология) // http://servicology.ru/glossary/i/100.html

29. Петришак Б. «Лицар пера і каламаря» – писар міста Львова Войцех Зимницький (1583-1639 рр.). – Львів, 2011.

30. Петришак Б. Войцех Зимницький – львівський міський писар першої половини XVII ст. – Львів, 2005 (рукопис).

31. Петришак Б. З історії фальсифікації документів у міській канцелярії Львова за писаря Войцеха Зимницького (20-30-ті рр. XVII ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2008. – Вип. XI-XII – С. 484-494.

32. Петришак Б. Листування львівського міського писаря першої половини XVII ст. Войцеха Зимницького як просопографічне джерело // Південний архів. Історичні науки: Зб. наук. праць. – Херсон, 2007. – Вип. 25. – С. 84-92.

33. Петришак Б. Міські писарі Львова другої половини XIV - XVI ст.: просопографічне дослідження: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Львів, 2010. – 20 с. (http://www.nbuv.gov.ua/ard/2010/10pbippd.zip).

34. Попова Т. Историографический процесс в региональном измерении: подходы и понятия // Історико-географічні дослідження в Україні. – Ч. 7. – К., 2004. – С. 290-324.

35. Старовойтенко І. Просопографія: підходи та трактування змісту наукової дисципліни в історіографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – № 13. – Ч. 1. – К., 2006. – С. 6-27.

36. Хут Л. Новистика: вопросы теории. – М., 2003.

37. Чубіна Т. Просопографія як метод історичного дослідження (на прикладі роду Потоцьких) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2009. – №2//http://nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/NZTNPU_ist/2009_2/materialy/2009_2/Chubina.pdf.

38. Adamska A., Mostart M. O sposobach uprawiania dyplomatyki miejskiej. Przykład holanderski // Miasta, ludzie, instytucje, znaki. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesor. Bożenie Wyrozumskiej w 75 rocznicę urodzin / Pod red. Z.Piecha. – Kraków, 2008. – S. 477-485.

39. Bogucka M. Miasta a władza centralna w Polsce i w Europie wczesnonowożytnej (XVI-XVIII w.) – Warszawa, 2001.

40. Dudzińska A. O pracy świdnicnickiej kancelarii miejskiej w pierwszej połowie XVI wieku // Miasta polskie w średniowieczu i czasach nowożytnych / Pod. red. P.Gołdyna. – Kraków, 2008. – S.227-239.

41. Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej. – Warszawa, 1953.

42. Keats-Rohan K.S.B. Progress or Perversion? Current Issues in Prosopography: An Introduction // http://users.ox.ac.uk/~prosop/progress-or-perversion.pdf.

43. Maliniak J. Kancelaria miasta Świdnicy w średniowieczu. – Wrocław, 2001.

44. Manikowska H. Miasta i mieszańśtwo na ziemiach Polski w średniowieczu – postulaty i perspektywy badawcze // Pytania o średniowiecze. Potrzeby i perspektywy badawcze / Red. W.Fałkowski. – Warszawa, 2001. – S. 99-127.

45. Parker G. Kryzys i katastrofa: światowy kryzys XVII wieku // Przegląd Historyczny – T. CI. – Z. 3. – Warszawa, 2010. – S. 353-385.

46. Radtke I. Kancelaria miasta Poznnia do 1570. – Warszawa, 1967.

47. Steele H. Microhistory and macrohistory: different approaches to the analysis of history // http://historiasenconstruccion.wikispaces.com/file/view/macromicro.pdf.

48. Urzędnicy miasta Lwowa w XIII – XVIII wieku. / Opr. M.Kapral. – Toruń, 2008.

49. Wyrozumska B. Kancelaria miasta Krakowa w średniowieczu. – Kraków, 1995.

50. http://ukrmap.su/uk-wh8/1187.html.

Ірина Тункіна (м.Санкт-Петербург)

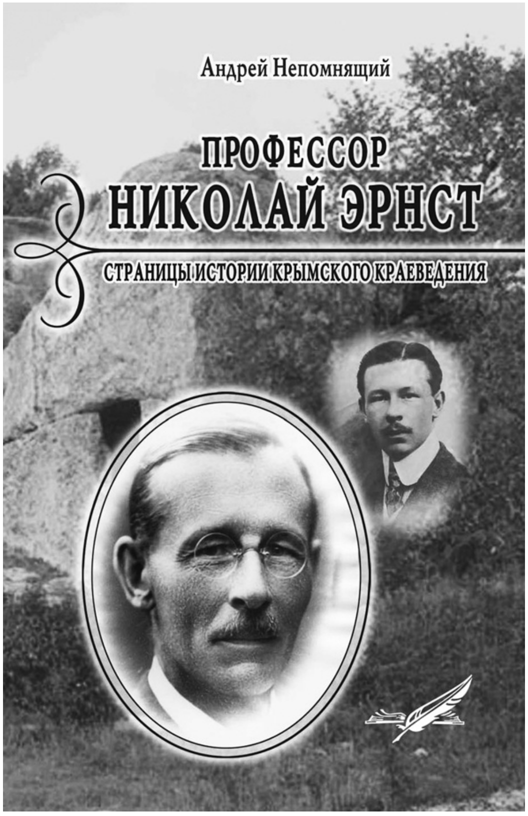
ВІДКРИВАЮЧИ НЕВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ КРИМОЗНАВСТВА

Рец. на кн.: *Непомнящий А. А.* Профессор Николай Эрнст : страницы истории крымского краеведения / А. А. Непомнящий. – К. : Стилос, 2012. – 464 с. – (Серия : «Биобиблиография крымоведения» ; вып. 15).

Сьогодення історичної науки в Україні – з одного боку мінливе, з іншого – яскраве та ні на що не схоже явище. Серед політичної кон'юнктури та нібито розлогих – з претензією на вичерпність – робіт, з'являються видання, позв які осторонь пройти неможливо. Чергова монографія доктора історичних наук, сімферопольського професора Андрія Анатолійовича Непомнящого входить до серії праць, виданих ним та присвячених питанням розвитку краєзнавства у Криму.

Автор схиляється до досліджень в напрямку історичної антропології науки, тому що в останні роки до центру історико-наукових досліджень повернувся сам митець – конкретний вчений (див.: Тункина И. В. История отечественной археологии на современном этапе : антро-

пологический поворот // Труды Объединенного научного совета по гуманитарным проблемам и историко-культурному наследию, 2009 / Санкт-Петербургский научный центр РАН. – СПб. : Наука, 2010. – С. 62–72). А. А. Непомнящий вже є визнаним дослідником: зі своїм стилем, зі своєю точкою зору та власними, авторськими особливостями переказу матеріалу. Але чого не відбереш та не спростуєш в цьому випадку, так це вірності обраному шляху в науці. Тому що вже більше ніж двадцять років професор Андрій Непомнящий – флагман кримського краєзнавства, який наполегливо тримає свою лінію та досягає в неї дійсно вражаючих результатів. Після «Історичного кримознавства» очікуваною була поява «Арсения Маркевича» та двотомника «Подвижников крымоведения» (дивись нашу рецензію на це видання: Тункина И. В. Фундаментальные исследования по истории науки // Питання історії науки і техніки.– К., 2009.– № 2.– С. 65–67). Поява монографії про Миколу Ернста цілком на часі, тому що розставити нові акценти та пролити світло на призабуті або нерозгадані ще таємниці кримського краєзнавства – ніколи не запізно.

Більше того, друга назва монографії – «Страницы истории крымского краеведения» – одразу акцентує увагу на різноманітній діяльності М. Л. Ернста у Тавриді. Нова архівна та біобібліографічна інформація, вперше введена до наукового обігу А. А. Непомнящим, має неабияке значення для відтворення повної картини розвитку наукових та краєзнавчих історичних, археологічних, етнологічних студій, а також в царині популяризації науки, для якої професор Микола Ернст доклав немало зусиль.

Що ж за обставини склалися навколо постаті Миколи Ернста, що стало стрижнем його наукової біографії? Як не дивно, події, від науки далекі. Отримавши класичну освіту, молодий дослідник спочатку хотів зайнятися дисциплінованою та спокійною працею бібліотекаря. Але його планам завадила Перша світова війна та дві російські революції. У 1917 р. – киянин Микола Львович Ернст переїхав до Петрограда, де нарешті отримав можливість реалізувати себе на обраному поприщі. Короткий, але дуже плідний період праці майбутнього професора у Російській публічній бібліотеці (колишній Імператорській) став необхідним підґрунтям професійного рівня Ернста. Його від’їзд до Криму на самому зламі епох дозволив реалізувати та якісно використати отримані навички у науковій роботі.

Кримська наука тоді була явищем унікальним. Тут затрималися представники багатьох університетських центрів, які волею долі опинилися на півострові в роки громадянської війни. Хтось згодом поїхав на чужину, хтось – повернувся до Москви, Петрограда, Києва... Ситуація, що склалася стала дуже важливою для розвитку Миколи Ернста як вченого. Тому що подібного йому за рівнем серед кримських істориків в середині 20-х–30-х рр. XX ст. не залишилося, а старе покоління кримських краєзнавців перебувало на постійному «особливому обліку» у партійного керівництва, а значить – не мало можливості на повну силу продовжувати дослідження.

І от Микола Львович одночасно займається кількома справами: створює перший кримський універсальний музей (1921 р.), збирає наукову (Академічну) бібліотеку для університету (1919–1920 рр.), розпочинає масштабні археологічні розкопки (1921 р.), бере активну участь у видавничій діяльності. А ще М. Л. Ернсту вистачало часу на редагування матеріалів інших краєзнавців та підготовку авторських статей до друку. І все це на тлі постійних відряджень щодо забезпечення умов збереження багатьох кримських пам’яток. Отже, не буде перебільшенням сказати – Микола Ернст за короткий час став справжнім та визнаним лідером кримського краєзнавства. І якщо ще в 1920-ті роки на небосхилі поруч з ним сяяли імена Арсенія Маркевича, Віктора Філоненка, Євгена Пєтухова, Усеїна Боданинського та багатьох інших, то в 1930-ті М. Л. Ернст, безумовно

став одним із провідних істориків та археологів – дослідників Криму. Варто підкреслити справді неосяжний розмах його діяльності та працьовитості. Саме він займався підготовкою усіх енциклопедичних видань про Крим, став головним популяризатором історії краю як на сторінках газет, так і в масових популярних брошурах, саме він був останньою перепоною на шляху вульгарного «класового підходу», точніше – був запорукою компромісу, вимушеного, але вистражданого для користі загальної великої справи.

Тому доля Ернста, мабуть, була вирішена заздалегідь. Рано чи пізно такі постаті мали увійти в конфлікт із системою, тому їх “прибирали”. Арешт, знущання на допитах, присуд до таборів і висилка на поселення після звільнення – типова, але сувора доля героя книги професора А. А. Непомнящого. Смерть Миколи Львовича стала результатом емоційного перевантаження перед поверненням до Криму. Мимоволі вона стала кінцевою та незворотною рискою під кримознавством дорадянської доби та двох, дивних та контроверсійних, десятиріч "червоної епохи". Всі інші титани кримознавства або вже померли (А. І. Маркевич, Г. А. Бонч-Осмоловський), або були вбиті чи замордовані (О. М. Самойлович, У. А. Боданинський, Я. М. Якуб-Кемаль), або більше з Кримом своєї долі не пов’язували – адже життя було дорожчим (В. Й. Філоненко).

Розповідь про Миколу Львовича Ернста вийшла багаторівневою. Це й не дивно, якщо звернути увагу на притаманний А. А. Непомнящому аналіз різних за походженням джерел, увагу автора до деталей та вміння реконструювати картини минулого. Але найголовніше, що зумів показати автор – навколо Ернста працювали й інші непересічні особи, тому він зміг відновити портрет тієї епохи кримського краєзнавства, яку ми втратили, точніше, для втрати якої були створені усі умови. А. А. Непомнящий не став відстороненим автором, який не може визначити своєї особистої позиції та думки на догоду об’єктивності. Тому що мало іноді сказати на біле – біле, а на чорне – чорне. Іноді просто необхідно показати усю мерзенність та свавілля тоталітарної влади, яка знищувала усе самостійне й талановите навколо себе. Іноді справедливими є докори автора монографії і до сучасників М. Л. Ернста, і якщо вони ґрунтовні (а тут, треба визнати, це саме так), то й в книзі їм саме місце. Тому що без чесного визнання помилок минулого, їхньої тверезої презентації не можна говорити про розвиток науки в майбутньому. І в цьому сенсі праця професора А. А. Непомнящого – приклад для інших (голова правління Кримської республіканської організації НСКУ, один з найкращих українських знавців російських архівних фондів з історії науки).

На жаль, таке масштабне дослідження не обійшлося без дошкульних фактичних та стилістичних недоліків. Скорочення назви першого наукового архіву Російської імперії – Санкт-Петербурзької філії Архіву Російської академії наук (заснований у 1827 році) з 2009 року не ПФА РАН, а СПФ АРАН. Санкт-Петербурзька філія Інституту російської історії ще 2000 року була перейменована у Санкт-Петербурзький інститут історії РАН – СПбІІ РАН (с. 268). У довідці про В. Ф. Смоліна (с. 235, пос. 4) більш влучним було б посилання не на тези доповіді В. М. Зубаря, а на брошуру С. В. Кузьминих «Виктор Федорович Смолин (1890–1932)» (Казань : вид-во Казанського ун-ту, 2004. – 32 с.). На сторінці 228 підпис під ілюстрацією повідомляє, що перед нами «Книги из личной библиотеки А. И. Маркевича с автографами Н. И. Репникова. Из фондов Научной библиотеки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского», але на двох світлинах зверху розбірливо читається дарчий надпис відомого петербурзького археолога, офіцера-артилериста М. М. Печонкіна, що здійснював розкопки на Маячному півострові під Севастополем.

Безумовно, монографія, присвячена Миколі Ернсту займе своє гідне місце в історіографії. Вміння А. А. Непомнящого поєднати сумлінну дослідницьку працю з високим публіцистичним рівнем – це нова, але необхідна для вітчизняної історичної науки якість наукової публікації. Шлях від сухого академізму до дійсно нових форм презентації історичного матеріалу не буде простим, але бути першим ніколи не було легко – в історії залишаються по праву саме ті, хто намагався бути першим. І це стосується і як героя, так і автора монографії, що рецензується.

Марія Ярмоленко (м. Ізмаїл)

ХОЛМЩИНА І ПІДЛЯШШЯ, ЛЕМКІВЩИНА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ’ЯТІ ДЕПОРТОВАНИХ

Рец. на кн.: *Савчук О.* Свої серед своїх. Депортації українців з Холмщини й Підляшшя у 1944–1947 рр. / О. Савчук. – Луцьк, 2012. – 240 с.; *Ковальчук В., Стойкова Л.* Злочини без кари / В. Ковальчук, Л. Стойкова. – К.: ТОВ «Український рейтинг», 2011. – 168 с.

Відзначення 65-ї річниці військово-політичної акції «Вісла», в ході якої на північно-західні землі Польщі було депортовано понад 150 тис. західних українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя, активізувало суспільні дискусії про історичне минуле цих західних українських етнічних земель, їх роль в культурному розвитку України та загалом Центрально-Східної Європи. Про депортаційні акції польського та радянського режимів 1944–1951 рр. видано низку збірників документів, спогадів учасників і очевидців цієї трагедії. Серед них відзначено нові видання, які з’явилися у Луцьку та Києві й присвячені реконструкції повоєнних подій на українсько-польському прикордонні та долі депортованих родин, які потрапили в УРСР у 1944–1946 роках.

У книзі О. Савчука відзначено, що депортації українського населення Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя 1944–1947 рр. здійснені за згоди союзників антигітлерівської коаліції та через координацію зусиль СРСР і прорадянських режимів Польщі та Чехословаччини. Загалом депортацію українців із цього українського етнічного терену він ділить на декілька етапів. Перший – від жовтня 1944 р. до липня 1945 р. в УРСР, який більшість польських і частково українських авторів охарактеризували як відносно добровільний. Другий – від вересня 1945 р. до листопада 1946 р., коли переселення на радянську Україну здійснювалося за участю війська та інших репресивно-силових структур. Третій – від квітня до жовтня 1947 р., коли в ході операції «Вісла» брутально депортовано українців на північ Польщі. Як відомо, на території Надсяння і Лемківщини другий етап в основному завершився у липні 1946 р., а третій – у липні 1947 р. Заключний етап, – вирівнювання польсько-радянського кордону 1951 р. пройшов у районі Устриків Дольних та Кристинополя (нині Червоноград Львівської області). Загалом жертвами депортаційних акцій 1944–1951 рр. стало більше семисот тисяч українців Надсяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя, Західної Бойківщини.

Автор зазначає, що лише для незначної частини холмщаків, насамперед соціально незахищених і громадян лівих поглядів переселення наприкінці 1944 – у першій половині 1945 рр. носило добровільний характер. Вказана категорія людей повірила агітаційно-пропагандистським заходам польської цивільної і військової адміністрації, у складі яких служило чимало функціонерів НКВС і місцевих комуністів, почасти українців. До термінового виїзду спонукали грабунки новоствореної польської міліції, а також мобілізація до Армії Людової чоловіків 1921–1924 рр. народження, яку населення Холмщини бойкотувало. Неможливо було жити й у селах, які знищувало польське підпілля у першій половині 1944 р. (лише на Грубешівщині 27 населених пунктів). Польські збройні акції прагнув нейтралізувати Крайовий провід ОУН західних окраїнних українських земель, якій підпорядковувалася воєнна округа «Сян». Частина бідноти підтримала план керівництва УРСР, який полягав у проведенні нового кордону, що захопив би регіон довкола Холма. М. Хрущов, який мав дружину – уродженку Холмщини, намагався переконати Й. Сталіна в необхідності створення Холмської обл. УРСР, посилаючись на той факт, що українці становили більшість населення регіону. Оскільки вказаний план у Кремлі не схвалили, це спричинило суспільні невдоволення в поведінці українців Холмщини. А вже з серпня 1945 р. переселення українців повністю набуло ознак насильницького, оскільки польська влада залучила до цього процесу військо (не менше 27 батальйонів). У березні 1946 р. до Грубешівського, Томашівського і Влодавського повітів Холмщини скеровано репресивно-каральні структури, які в середині липня в основному закінчили переселенську акцію. До

кінця року проведено ще декілька спроб виселити втікачів із СРСР, насамперед півдня України.

Як відомо, переселенців, крім західних областей розселяли на сході і півдні України, переважно у Запорізькій, Дніпропетровській, Херсонській, Одеській, Миколаївській, де відчувалася гостра господарська необхідність в робочій силі, а також було вільне житло, яке залишилося після депортацій у 30–40-і рр. десятків тисяч родин з німецьких, татарських, грецьких, болгарських і єврейських поселень. Нерегулярно надходили товари широкого вжитку у спеціальні магазини облспоживспілки для переселенців. У багатьох населених пунктах західних областей неодноразово мобілізовували на заготівлю палива для шкіл і лікарень, вивіз деревини для спорудження невеликих будинків для переселенців. Кожен двір переселенців зобов'язано передплачувати комуністичні газети, а молодь вступати до піонерських та комсомольських організацій.

У деяких колгоспах півдня України родини переселенців показували приклади високої працьовитості й трудової дисципліни, дехто швидко доріс до посад бригадирів і ланкових. Однак більшість не могла соціально адаптуватись у радянсько-комуністичну дійсність, викликало невдоволення ігнорування владою релігійних потреб, російськомовне середовище, незвичний степовий клімат, брак води і фуражу. Нерідко й окремі місцеві мешканці, недобросовісні керівники колгоспів, проводили або стимулювали самовільний виїзд «поляків» якщо не в Польщу, то в західні області УРСР, поближче до рідних теренів, де ще не відчувалися наслідки голоду 1946 р.

Чимало уваги автор надає реалізації злочинної акції «Вісла» щодо українців Холмщини. Водночас показує дії відділів 28-го Холмського Тактичного відтинку «Данилів» 6-ї Воєнної округи УПА «Сян» (командир Є. Тендера – «Прірва») на захист депортованих. Щоправда, у 1947 р. більшість із них було трансформовано у невеликі групи (боївки). Представники польської центральної влади були налякані переговорним процесом між командуванням Армії Крайової і УПА щодо спільної антикомуністичної боротьби, можливості якої продемонструвала успішна спільна польсько-українська акція на Грубешів 27–28 травня 1946 р.

Автор зазначає, що списки депортованих, як правило, робилися наспіх й швидко передавалися командирам польських груп для реалізації операції. Ешелони з депортованими супроводжував військовий конвой. Однак в умовах холоду і антисанітарії до нового місця не доїхало сотні західних українців, чимало великої рогатої худоби. Щоправда, у 1947 р. зуміли уникнути виїзду більша частина українських і змішаних родин з деяких повітових міст Холмщини і Надсяння. У цих містечках легше було й підробити або купити польські документи. Уникли переселення окремі офіцери Війська польського, держслужбовці, залізничники, студенти столичних вузів, деякі священики. Цікаво, що частину українського населення Підляшшя влада помилково (а в деяких випадках свідомо) зарахувала до білоруської національності, а тому переселила їх в 1945–1946 рр. до Білоруської РСР, з якою була укладена угода про евакуацію, аналогічна до угоди з Українською РСР.

Чимало уваги О. Савчук приділив життю та побуту депортованих у нових умовах, коли польська влада намагалася якнайшвидше асимілювати українців, розпорошувати їхні сім'ї, щоб вони не створювали компактних національних груп. Чи не найскладнішою проблемою, з якою зіткнулися переселенці після прибуття на нове місце проживання, стала відсутність належних умов для облаштування господарств. Зокрема, в Ольштинському воєводстві, куди переселено більшість холмщаків, не вистачало вільних незнищених житлових і господарських будівель, які залишили німці. Надані владою кредити не відповідали масштабам і темпам відбудови. Вказані фактори сприяли тому, що відразу розпочався процес самовільного повернення закерзонців на свої землі, який частково легалізовано в Польщі в 1956–1957 роках.

Автор зауважив, що патріотично налаштованих селян, представників інтелігенції, симпатиків УПА (майже 4 тис. осіб), влада ізолювала в таборі Явожно, на території філіалу колишнього гітлерівського концентраційного табору в Освенцімі.

Важливим є висновок О. Савчука про те, що наслідки брутально проведених депортацій 1944–1946 рр. і особливо операції «Вісла» 1947 р. створили не лише етнокультурні проблеми для депортованих українців, але політичні, духовні, господарські наслідки для польського суспільства, яке втратило багате поліетнічне середовище, важливі об'єкти сакрального мистецтва українців. Масове виселення українців із регіону довело до майже повної ліквідації мережі православних парафій на території відновленого Люблинського воєводства. У Грубешівському (Гостинне, Черничин, Підгірці, Шпиколоси), Холмському (Жумок, Плаваничі, Жмудь, Бу-

сьно), Біло-Підляському (Гнійно, Бубель, Воскреничі, Докутів), Володавському (Коденець, Косинь, Любінь) повітах римо-католицький костел перебрав без порозуміння з керівництвом Православної церкви низку сільських церков. Занедбаними залишилися у повоєнні роки храми в деукраїнізованих селах Любартівського (Дратів), Володавського (Володава, Славатичі, Сосновиця, Сухава, Угруськ), Біло-Підляського (Старий Павлів) повітів. Під тиском громадськості, зокрема й репатрійованих холмщаків, лише у 1989 р. відновлено православну Люблинсько-Холмську єпархію. Поступово зростає мережа й греко-католицької церкви. Після проголошення незалежності України легалізовано й реставровано у Луцьку давню ікону Холмської богородиці, репродукцію якої поміщено на обкладинці книги О. Савчука.

Не менш цікавою є нова книга «Злочини без кари» журналіста Василя Ковальчука і науковця-математика Лідії Стойкової, які походять із родин депортованих, а нині є членами Київського товариства «Лемківщина» ім. Б.-І. Антонича. Вступне слово до неї написав голова цього товариства Михайло Мацієвський. У рецензованому виданні подано історичні нариси та спогади про брутальні депортації лемків із прадавніх українських земель, їх повоєнні долі в СРСР, зокрема й таборові будні у Сибіру. Заключний розділ книги присвячений суспільно-культурним акціям Київського товариства «Лемківщина» ім. Б.-І. Антонича в столиці України. Чимало уваги приділено громадсько-політичній діяльності народного депутата Миколи Горбаля, виступам вокального гурту «Лемки Києва», вокально-інструментального тріо «Українські барви», поїздкам київських лемків на рідні терени, фестивалі лемківської культури на Тернопіллі та Луганщині. Книга добре ілюстрована фотографіями лемківських родин Києва, а серед них Михайла Мацієвського, Петра Мощича, Ніни Міщанчук, Ірини Ковтун, Степана Савка, Оксани Шпак, Ольги Бенч та ін.

Нині національно-культурні інтереси депортованих в Україні підтримують Об’єднання товариств депортованих українців, суспільно-культурні товариства «Надсяння», «Лемківщина», «Холмщина», «Ярославщина», Конгрес українців Холмщини і Підляшшя, які у Львові, Тернополі, Івано-Франківську, Луцьку та інших містах країни проводять наукові конференції, походи молоді на козацькі, стрілецькі та повстанські могили, пісенно-мистецькі фестивалі у Львові та Городку, зустрічі-ватри у Ждині (Республіка Польща) та Монастирську (Тернопільщина), видають історико-мемуарні книги, краєзнавчі нариси сіл, збірник «Ярославщина», «Лемківський календар». Водночас хотілося щоби українська влада більше уваги надавала соціальному захисту цієї категорії громадян, полегшила оформлення віз для відвідання рідних міст і сіл, цвинтарів, які нині залишилися на території Польщі.

Валентина Булишева (м. Пирятин)

ПОСЕСТРА БАБИНОГО ЯРУ

Рец. на кн.: Пирогова Левада: нариси / упор.: Г.О. Бажан, В.С. Миленко. – К.: Просвіта, 2012. – 104 с. ; іл.

Краєзнавці міст Пирятина та Гребінки, що на Полтавщині, за сприяння Пирятинської райдержадміністрації, Пирятинської райради та спонсорській допомозі директора Промислово-торгівельної фірми «Просвіта» (м. Київ) Віри Сироти видали книгу «Пирогова Левада», присвячену світлій пам’яті мирних жителів Пирятинського і Гребінківського районів, які стали жертвами фашистського геноциду.

У книзі докладно розповідається про фашистський окупаційний режим на території двох сусідніх районів Полтавщини в період Другої світової війни. Після відступу військ Червоної армії гітлерівці у вересні 1941 року відразу розпочали наводити «новий порядок». Його знаменням стало створення у старовинному Пирятині в районі вулиць Набережній, Гоголя і частково Радянській єврейського гетто – територію закритого проживання (за колючим дротом) місцевих євреїв і тих, кого загнала за різних обставин на північно-західну околицю Полтавської області війна. Мучилися у штучній резервації переважно люди похилого віку, їхні діти та онуки під суворим наглядом і постійним жорстоким контролем, повсякденними знущаннями, розстрілами, холодом і голодом.

Як стверджують автори книги, відлуння страхітливої вересневої 1941 року трагедії Бабиного Яру в Києві докотилося до міст Пирятина та

Гребінки у квітні 1942 року. Голгофою для місцевих жителів єврейської національності нацисти обрали місцевість Пирогову Леваду. Донедавна райський куточок масового веселого відпочинку людей навколишніх населених пунктів Гребінківського району гітлерівці вмить перетворили у справжнє земне пекло, в якому загинуло більше трьох тисяч жителів Пирятинського та Гребінківського районів, серед яких майже дві тисячі євреїв. Упорядники книги на основі спогадів очевидців, документів державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів, здійснених німецько-фашистськими загарбниками на території Полтавщини докладно відтворюють хроніку жахливої трагедії у Пироговій Леваді у квітні–травні 1942 року. Завершується книга списком розстріляних і замучених фашистами жителів Пирятинського і Гребінківського районів у роки окупації (вересень1941-вересень 1943 рр.), та переліком джерел та літератури, в яких згадується про нечувані злодіяння в Пироговій Леваді.

Відзначимо, що рецензована книга несе в собі живу народну пам'ять і є нагадуванням про скорботний відгомін Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років.

З КРАЄЗНАВЧОЇ ПОШТИ

Андрей Тихонов (г. Владимир Российской Федерации)

РАЗВИТИЕ ВЛАДИМИРСКОГО КРАЕВЕДЕНИЯ В 1990–2011 ГОДЫ

Современная история владимирского краеведения открывается 1 февраля 1990 года, когда состоялась организационная конференция Владимирского областного общества краеведов. Инициатором создания общества была И.Г. Порцевская, которая в то время являлась председателем Владимирского отделения Российского фонда культуры. Председателем Владимирской областной краеведческой организации была избрана Валентина Ивановна Титова, возглавлявшая общество до апреля 2005 года. В апреле 2005 г. председателем «Союз краеведов Владимирской области» был избран Андрей Константинович Тихонов, доктор исторических наук, профессор кафедры социально-гуманитарных дисциплин Владимирского филиала Российской академии народного хозяйства и государственной службы.

Главной целью общества стало возрождение во многом утраченных традиций своих предшественников, которые во второй половине XIX – начале XX вв. сделали очень многое для изучения нашего края – центра российской государственности. Одной из первоочередных задач «Союз краеведов Владимирской области» было возрождение традиции публикаций материалов краеведческих исследований. Итогом стало появление во многих местных газетах страниц, колонок, специальных выпусков, посвященных истории края. Краеведы из всех районов области присылали газеты, вырезки из газет со своими публикациями. Некоторое время во Владимире выходило краеведческое приложение к газете, потом журнал «Старый владимирец», который даже свое название позаимствовал у одной из популярных, независимых газет начала XX века.

Постепенно владимирские краеведы «выросли» из газетных заметок - от публикации своих материалов в сборниках, альманахах («Владимир», «Годова Гора») до издания книг (Л.В. Дудорова «Старый Владимир», Т.П. Тимофеева «Лежит в развалинах твой храм», М.П. Попова «И дольше века длится поиск» и др.). Накопленные материалы позволили издать за эти годы девять выпусков «Записок владимирских краеведов». Владимирские краеведы участвовали в выпуске специального сборника об Александре Невском (по материалам городского конкурса «Знай и люби родной Владимир»). Многих краеведов удалось привлечь к работе над сборниками «Владимирский некрополь: Князь-Владимирское кладбище» (вышло тоже шесть сборников). Благодаря материалам, представленным в этих сборниках, владимирцы смогли узнать о многих известных и мало известных людях, погребенных на старейшем владимирском кладбище, которое является памятником истории города. В настоящий момент к составлению паспортов захоронений на старом владимирском кладбище привлекаются студенты гуманитарных специальностей (в основном историки) владимирских вузов.

В начале 90-х гг. XX в. владимирские краеведы стали работать над изданием «Владимирской энциклопедии». 160 авторов – краеведов и специалистов в разных областях знаний – приняли участие в написании «Владимирской энциклопедии», которая вышла в свет - после 8 лет работы над ней - в 2002 году. Самая значительная часть работы по завершению издания выполнена редколлегией, в составе которой было семь человек: В.А. Антонов, С.П. Гордеев, М.П. Попова, И.Г.Порцевская, В.А. Порцевский, В.И. Титова, В.Г. Толкунова. На издание энциклопедии пришли поздравления и отзывы из Нижегородского университета, кафедры русского языка Владимирского государственного педагогического университета, а также обстоятельная рецензия кафедры региональной истории и краеведения РГГУ и его заведующего к.и.н., доцента В.Ф.Козлова, отзыв председателя Союза краеведов России д.и.н., академика С.О. Шмидта. На международном научно-практическом семинаре «Проблемы создания региональных энциклопедий» в октябре 2003 года в Санкт-Петербурге «образцом для подражания» среди пяти региональных энциклопедий названа и владимирская.

Значительным вкладом в изучение истории края стали ежегодные областные краеведческие конференции. Вначале владимирские краеведы поддержали инициативу Всероссийского общества охраны памятников истории и культуры,

которое организовывало «Воронинские чтения», названные так в честь нашего знаменитого земляка – исследователя владимирских древностей д.и.н., профессора Николая Николаевича Воронина. Со второй половины 90-х гг. XX в. проводятся ежегодные краеведческие конференции с публикацией материалов, с которыми выступили исследователи. На краеведческих конференциях собираются сейчас до 100 выступающих, в том числе из разных городов страны. Практически ежегодно выступают исследователи нашего края из Москвы, Санкт-Петербурга, Иванова, Рязани, Шуи, Переславля-Залесского, Нижнего Новгорода, а также из городов Подмосковья. Последние областные краеведческие конференции стали тематическими: в 2010 г. - посвящена 65-летию Победы в Великой Отечественной войне, в 2011 г. – 900-летию со дня рождения великого владимирского князя Андрея Боголюбского.

Если вначале организаторами конференций было несколько организаций и учреждений, то теперь это совместная работа отдела по культуре администрации Владимирской области, областной научной библиотеки и «Союза краеведов». Отделу краеведческой библиографии областной научной библиотеки (в 90-е г. XX заведующей была В.Г. Толкунова, в начале XXI века – Т.Б. Шестернина, с февраля 2010 г. – И.В. Мишина). Краеведы благодарны библиотеке за издание материалов конференции. Директора библиотеки Н.Г. Распутная (с июля 2010 г. – Т.В. Брагина) держат эту работу под своим контролем. Наша задача – не ронять достигнутого уровня, привлекая к совместной работе ученых, краеведов нашей и других областей, занимающихся изучением истории, географии, природы Владимирского края.

Популяризации краеведческих знаний служат различные программы, которые осуществляются на протяжении всех прошедших лет. Это такие программы, как «Топонимия» (возвращение старых названий улицам исторического ядра города Владимира), «Некрополь» (изучение и сохранение Старого городского кладбища), «Моя родословная». Каждая из этих программ вызвала в разное время интерес различных групп владимирцев, нашла большой общественный отклик.

Работа по программе «Некрополь» привлекает большое количество молодежи, которая участвует на протяжении многих лет и в благоустройстве Князь-Владимирского кладбища, и в изучении биографий владимирцев, чьи захоронения находятся здесь. Они осуществляют шефство над воинскими захоронениями. Результаты работы школьников в виде небольших статей и заметок уже неоднократно публиковались в сборниках «Владимирский некрополь». Школьники и студенты уточняют сведения о погребенных воинах на братском воинском кладбище, умерших от ран в годы Великой Отечественной войны, для включения этих уточненных сведений в общероссийскую электронную книгу памяти. Начинала работу со школьниками по программе «Некрополь» учительница школы № 34 г. Владимира Г.Г. Петрихина. Продолжают ее учащиеся школы № 21 во главе с В.Г. Беловой, которые являются и постоянными участниками всех субботников.

В самом начале работы по программе «Некрополь» возник клуб старожилов «Я встретил Вас…». Ему оказывает поддержку администрация города Владимира. За время существования клуба проведены десятки встреч с интересными людьми города, презентации краеведческих изданий, вечера воспоминаний и т.д. Старожилы города, встречаясь, вспоминают прошлое, помогают уточнить некоторые сведения о Владимире, музейным работникам не однажды дарили ценные экспонаты, их воспоминания записываются.

Первые школьные краеведческие конференции дали толчок к занятию своими родословными множеству детей и их родителям. Вместе с Центром детской туристско-краеведческой работы, областным департаментом народного образования организовывается и проводится конференция «Моя родословная». Этой работой увлеклись и взрослые.

Продолжают активно и плодотворно работать опытные и молодые краеведы в районах области: Н.И. Андреев в г. Гороховце, О.А. Монякова и Н.В. и Э.В. Фроловы (чета Фроловых является самой плодовитой по части издания краеведческой литературы во Владимирском крае) в г. Коврове, Ю.В. Белов в г. Суздале, который издает единственную в области краеведческую газету «Вечерний звон», С.Ю. Хламов в г. Юрьеве-Польском, З.Т. Футерман со станции Новки Камешковского района, Е.Н. Усанов, директор Александровского художественного музея, В.Н.Ревякин председатель общественно историко-краеведческого клуба «Отечество» из г. Александрова, В.И.Ребров, написавший многочисленные работы по истории Кольчугина, Л.В.Пряничникова, воспитывающая юных краеведов в Кольчугинском районе, Л.Б.Колосова, краевед и создатель музея в г. Покрове. Центром краеведческих исследований является Петушинская

районная библиотека. Долгое время ее директором была Е.Ю.Писцова, а сейчас продолжает заложенные традиции О. А. Карташова. Активно занимается исследованием Мурома кандидат исторических наук В.Я.Чернышов и Муромский историко-художественный музей-заповедник (директор А.А. Анучкина). Центром исследования Вязниковского района и города Вязники выступает Вязниковский историко-художественный музей (директор Л.Ф.Ковалева). Постоянными участниками конференций являются научные сотрудники музея-заповедника «Александровская слобода» (директор А.С. Петрухно), не говоря уже о Владимиро-Суздальском музее-заповеднике (директор С.Е. Мельникова). Активно занимается изучением архитектуры дворянских усадеб кандидат искусствоведения, декан исторического факультета Владимирского государственного университета, кандидат искусствоведения М.А.Барашев.

Кроме областной научной краеведческой конференции в области проходят краеведческие конференции в Петушках (районная и городская, а также Левитановские чтения в д. Елисейково), Муроме («Уваровские чтения»), Коврове («Рождественские чтения», «Стародубские чтения»), Гороховце («Булыгинские» чтения), Александрове («Зубовские» чтения, районные и городские). Районные краеведческие конференции проводит и Вязниковский историко-художественный музей. Ежегодные «Рождественские чтения» организует Ковровский историко-краеведческий музей (директор О.А. Монякова). Раз в два года проводятся Стародубские чтения в Ковровском районе, которые организуют Э.В. Фролова. С 2006 г. под патронажем Суздальской городской администрации проводятся Суздальские чтения, посвященные дню народного единства. В Юрьеве-Польском, при поддержке районной администрации проходят Юрьев-Польские чтения: «Ратные поля России». Они приурочены к крупнейшему междоусобному сражению средневековья на владимирской земле – Липицкой битве 1216 г. Подобные же чтения с красочным праздником также проводятся под Александровым на Каринском поле, где было нанесено первое поражение польско-литовским войскам в 1609 г. в смутное время. В области существует и единственное сельское краеведческое общество в селе Караваево Петушинского района, которое ежегодно организует краеведческие конференции, руководит которым Н.Т.Романова. Тему музыкального краеведения разрабатывает Камешковский историко-краеведческий музей (директор – С.Б. Кудряшова). Это связано с наличием музыкальных традиций всемирно известных владимирских рожечников – уроженцев этих мест и пребыванием здесь композитора А.П. Бородина.

На смену уходящим приходит новое поколение краеведов. Теперь они имеют возможность уже со школьной скамьи приобщиться к краеведению, постепенно накапливая знания. Сейчас в каждой школе есть десятки ребят, которые пишут прекрасные рефераты, участвуют в школьных конференциях, в конкурсах и олимпиадах по краеведческой тематике. В школах проводится не только час краеведения, но и многие учителя ведут курс краеведения, организуют работу по сбору неизвестного материала, собирают записи воспоминаний старожилов города. Владимирские школьники активно участвуют, занимают призовые места в общероссийских конкурсах «Человек в истории России. XX век».

В наших конференциях принимают участие студенты университетов 2-3 курсов. Активно участвуют в краеведческой работе теперь уже бывшие студенты социально-гуманитарного факультета отделения истории Владимирского государственного университета Р.О. Костоправов, Н.В. Зин, Е.А. Пухова Д.А. Артюх и другие. Так, Н.В. Зин и Е.А. Пухова при поддержке Владимиро-Суздальской епархии, выпустили коллективную монографию «Владимирская епархия в 1943 – 1964 гг.», которая выдержала уже два издания. Студенты владимирских вузов активно участвуют во всероссийских студенческих конференциях, которые организует «Союз краеведов России» в Российском государственном гуманитарном университете города Москвы.

В 2010 г. Центром краеведческих исследований при Городской научной библиотеке города Владимира выпущена биографическая книга «Сто владимирских краеведов», которая рассказывает об основных краеведах прошлого и настоящего Владимирского края. Автором и составителем этого уникального издания является В.Г. Толкунова.

Состав владимирских краеведов пополняется за счет разных специалистов. Из инженеров Владимирского тракторного завода в научные сотрудники Владимиро-Суздальского музея-заповедника перешел В.А. Антонов. Бывший полковник М.Г. Пленкин - неизменный организатор краеведческих конкурсов «Знай и люби родной Владимир». Из той же категории О.И. Мамаев, который увлекся изучением истории целой

округи в Судогодском районе. Собрала материал по истории владимирского тюремного замка библиотекарь Т. Г. Галаншина. Итогом работы авторского коллектива в составе Т. Г. Галаншиной, И.В. Закурдаева и С.Н. Логинова, стала книга «Владимирский централ» вышедшая в 2007 году. В.Э. Гуринович собрал огромный материал, с помощью которого был создан музей истории Владимирского централа. Пополняется наш краеведческий актив за счет многих новых членов. Например, это мать с дочерью Мозговы – Роза Ивановна и Галина Глебовна. Галина Глебовна – коллекционер, автор многочисленных публикаций по истории фотографии: материалы ее коллекций часто используются в различных изданиях, она сама автор нескольких книг, богато иллюстрированных старинными фотографиями.

Продолжают активную работу по изучению Владимирского края и за его пределами Ю.В. Кривошеев – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой исторического регионоведения исторического факультета Санкт-Петербургского государственного университета, исследователь средневековой истории Владимирского края, автор книги «Гибель Андрея Боголюбского»; К.Е. Балдин – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории России с древнейших времен до начала XX в., руководитель областного общества краеведов в г. Иваново со своими аспирантами, занимающийся вопросами индустриального развития Владимирской губернии на рубеже XIX – XX вв.; В.Н. Алексеев из Орехово-Зуева – кандидат биологических наук, председатель Воронцовского общества; М.П. Шилов – кандидат биологических наук, изучающий природу Владимирского края из г. Шуя Ивановской области. Несколько раз на конференциях выступали Л.Д. Мазур из Москвы, кандидат архитектуры, занимающаяся воссозданием архитектуры городов Владимирского края в средневековый период и Е.К. Шадунц из Переславля-Залесского Ярославской области С 2007 г. во Владимире издается ежегодный журнал «Старая столица». По итогам всероссийского смотра краеведческих работ, который проводил фонд Д.С. Лихачева в городе Санкт-Петербурге, журнал «Старая столица» награжден почетным дипломом за вклад в развитие краеведения в регионе.

Все это дает надежду, что дело владимирского краеведения будет развиваться и далее, чему способствует и новое поколение краеведов, более образованных, профессионально подготовленных, и таких же бескорыстно преданных своему делу, как и их предшественники. Именно краеведы находятся в первых рядах тех общественных деятелей, чья преданность делу служит сохранению традиций, воспитанию истинного патриотизма, подъему самосознания народа, что так необходимо на современном этапе развития нашей страны.

IN MEMORIAM

УДК 908(477.41)

Олена Жам, Наталія Ткаченко (м. Переяслав-Хмельницький)

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ФУНДАТОРА НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ» М.І. СІКОРСЬКОГО

У статті висвітлюються заходи з ушанування пам'яті видатного музеєзнавця, краєзнавця, громадського діяча Михайла Івановича Сікорського – фундатора Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Ключові слова: *М.І. Сікорський, фундатор, музей, заходи, пам'ять.*

27 вересня 2011 р. відійшов у вічність видатний музеєзнавець, краєзнавець, громадський діяч, Герой України, почесний громадянин міста Переяслава-Хмельницького, лауреат численних державних премій, фундатор Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» Михайло Іванович Сікорський (1923-2011 рр.).

Для вшанування пам'яті непересічної особистості в Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» 3 жовтня 2011 р. створено організаційний комітет і розроблено план заходів, розрахований на 2012-2013 роки.

Планом заходів передбачено: виготовлення ряду меморіальних дошок для встановлення на об'єктах НІЕЗ «Переяслав» і території міста; створення Меморіального музею М.І. Сікорського; присвоєння імені М.І. Сікорського НІЕЗ «Переяслав»; присвоєння імені М.І. Сікорського одній із вулиць, площі, парку, алеї в м. Переяслав-Хмельницькому; оголошення і проведення конкурсу на кращі пам'ятники М.І. Сікорському, які будуть встановлені на території Музею «Заповіту» Т.Г. Шевченка і могилі М.І. Сікорського на Заальтицькому кладовищі; проведення науково-практичної краєзнавчої конференції, присвяченої 90-річчю М.І. Сікорського; видання поштової марки і конверта, присвячених М.І. Сікорському; видання колективної монографії співробітників Заповідника про М.І. Сікорського та книги спогадів; видання календаря на 2013 рік до 90-річчя з дня народження М.І. Сікорського; виготовлення пам'ятної медалі; запровадження премії імені М.І. Сікорського в галузі музеєзнавства і краєзнавства. На офіційному сайті НІЕЗ «Переяслав» запроваджено окрему сторінку, присвячену життю та діяльності М.І. Сікорського, під назвою «Творець Заповідника». На цьому сайті розміщується різнобічна інформація про Михайла Івановича: біографічні відомості, фото різних періодів життя, план заходів із ушануванню пам'яті тощо.

Згідно з планом заходів, напередодні відзначення Міжнародного дня музеїв, 17 травня 2012 р., на фасаді будинку по вул. Ковальській, 8-А, в якому проживав М.І. Сікорський, встановлено меморіальну дошку: «У цьому будинку, в кв. № 5, з 1965 р. по 2011 р. жив Герой України, генеральний директор НІЕЗ «Переяслав», лауреат Державної премії Української РСР імені Т.Г. Шевченка, Заслужений працівник культури Української РСР, почесний громадянин міста Переяслава-Хмельницького Михайло Іванович Сікорський (13.10.1923 – 27.09.2011)».

29 травня 2012 р. відбулася презентація чергової книги про М.І. Сікорського «Мереживо мінливого часу». Автор видання – прижиттєвий біограф М.І. Сікорського, Заслужений журналіст України М.Г. Махінчук. На презентації виступили: лауреат премії імені Т.Г. Шевченка Стадниченко Володимир Якович, директор видавництва «Криниця», лауреат премії імені Т.Г. Шевченка Андрієвський Леонід Іванович, дослідник, шевченкознавець, громадський діяч Войцехівський Борис Михайлович.

24 вересня 2012 р. в НІЕЗ «Переяслав» і в самому місті Переяславі-Хмельницькому розпочалися Дні пам'яті Героя України, Заслуженого працівника культури Української РСР, лауреата Державної премії Української РСР імені Т.Г.Шевченка, Республіканської премії імені Дмитра Яворницького, премії імені В.Вернадського, премії «Гордість країни», почесного члена Української академії архітектури і мистецтв, Почесного діяча Єврейської ради України, Почесного гро-

мадянина міста Переяслав-Хмельницького та Останкінського району міста Москви, фундатора Заповідника Михайла Івановича Сікорського.

В цей погожий вересневий день на території Музею «Заповіту» Т.Г. Шевченка було проведено мітинг з нагоди відкриття пам'ятної дошки і меморіальної кімнати М.І.Сікорського. На мітингу із вступним словом про життєвий шлях та внесок М.І.Сікорського в розвиток вітчизняної культури виступив заступник генерального директора з наукової роботи НІЕЗ «Переяслав» Коптюх Ю.В.

На урочистості прийшли колеги, родичі, керівники міста, району, області, інтелігенція Переяслава. На мітингу промовці присвятили багато слів визнанню і возвеличенню людини, яка ще за життя стала легендою. Згадували основні віхи із життя і професійної діяльності Михайла Івановича, неординарні події, які закарбувалися в пам'яті. Неодноразово звучали побажання щодо необхідності присвоєння імені М.І. Сікорського Заповіднику, створеному ним за своє життя.

З дружніми і теплими словами про неоціненний вклад М.І.Сікорського в розвиток української національної культури, вітчизняної музейної справи, охорони культурної спадщини звернувся до присутніх Заслужений журналіст України М.Г. Махінчук.

Професор Національного університету ім. Т.Г. Шевченка О.Ф. Мінгазутдінов розповів про підготовлену ним до друку книгу про М.І.Сікорського із серії «Герої України – випускники Національного університету імені Тараса Шевченка».

Завідувач відділом охорони культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав» Ю.В. Авраменко ознайомив присутніх із планом заходів з ушанування пам'яті М.І.Сікорського та вручив подяки від Заповідника меценатам Репі Г.І. та Репі В.П., за сприяння яких було виготовлено 2 пам'ятні дошки М.І.Сікорського.

Племінник Михайла Івановича Сікорського А.Сікорський поділився родинним спогадами та подякував працівникам Заповідника та жителям міста за вшанування М.І.Сікорського та збереження пам'яті про нього.

Друг М.І.Сікорського, завідуючий кафедрою Національного університету імені М. Драгоманова, доктор філософських наук Ю.Г. Легенький поділився спогадами про М.І.Сікорського.

Після виступів почесних гостей у виконанні Народного козацького хору НІЕЗ «Переяслав» прозвучали улюблені пісні М.І.Сікорського «Бандуристе, орле сизий», «Чом, чом земле моя», «Ой наступала та чорна хмара». Кобзар М. Сидоренко виконав українську народну пісню «Гей, літав орел» та «Дума про Івана Богуна».

Після завершення мітингу учасники заходу взяли участь у відкритті меморіальної кімнати М.І.Сікорського. В цьому приміщенні Михайло Іванович розпочав свою трудову діяльність у вересні 1951 р. на посаді директора Історичного музею, а також проживав тут впродовж 15 років. З 1965 року по 2007 рік у приміщенні Музею знаходився робочий кабінет М.І.Сікорського. Організатори заходу ознайомили гостей із меморіальною експозицією, де представлені меблі, предмети побуту і професійної діяльності, фото, документи, нагороди, подарунки, книги із особистої бібліотеки М.І.Сікорського.

Поріг цього приміщення молодий історик, 28-річний випускник Національного університету імені Т.Г. Шевченка Михайло Іванович Сікорський переступив у вересні 1951 р. Він прибув сюди за розподілом на посаду директора Історичного музею і залишився тут назавжди, фактично змінив долю провінційного містечка. За відсутністю житла директор поселився при Музеї, і за його власним висловом, «став у ньому 33-м експонатом» [1].

В грудні 1965 р. М.І. Сікорський отримав квартиру, але ще багато років любив залишатися у цих стінах на ніч, тут йому гарно думалося і працювалося. Багато років у цьому приміщенні залишався легендарний диван з червоною байковою ковдрою, на якому спав Михайло Іванович. Біля дивана килим, привезений ним із відрядження до Середньої Азії, поруч - шафа для одягу, якою користувався Михайло Іванович. На шафі вихідний костюм сірого кольору, пасок і краватка, які протягом 70-80-х років XX ст. на урочистості одягав Михайло Іванович.

Збереглася з цієї кімнати рідна, простенька, настінна вішалка для одягу. На ній висить пальто, шарф у клітинку, кашкет і ковінька, якими Михайло Іванович користувався в останні роки свого життя. Михайло Іванович не любив спортивного одягу, не носив курток, надавав перевагу класичному сірому або чорному суконному пальто.

З квартири Михайла Івановича перевезено тумбочку, стілець та обідній стіл. Цей стіл йому подарували колеги на новосілля в грудні 1965 р. За цим столом Михайло Іванович приймав гостей і працював.

Прекрасний майстер і друг Михайла Івановича, реставратор Музею Федір Федорович Дарда для облаштування квартири виготовив кухонну тумбочку та стелажі для книг.

На тумбочці електрична бритва Михайла Івановича, улюблені тарілка, чашка, ложки, виделка, рушничок. В тумбочці – електричний масажер, щітка для одягу, шахи, касети із улюбленими записами М.І. Сікорського. Над тумбочкою – настінний календар за 2006 рік із квартири Михайла Івановича із його особистими помітками.

Меморіальна дошка на будинку, в якому проживав М.І. Сікорський, в м. Переяслав-Хмельницький

Меморіальна дошка М.І. Сікорського на території Музею «Заповіту» Т.Г. Шевченка НІЕЗ «Переяслав»

В кімнаті дзеркало та годинник 70-тих років з робочого кабінету М.І. Сікорського.

В експозиції книги, яких у Михайла Івановича було дуже багато. Михайло Іванович був надзвичайно начитаною людиною, мав прекрасну пам'ять. Книги із бібліотеки М.І. Сікорського різнопланові, стосуються всіх галузей людського буття. Частину книг він купував сам. Більшість із них йому дарували: друзі, знайомі, колеги, гості, які приїздили із візитами. Незначна частина бібліотеки М.І. Сікорського представлена в меморіальній кімнаті. На більшості з них є дарчі написи.

Михайло Іванович був справжнім музейником, він нічого не викидав: його робочий стіл, шафи, книжкові стелажі і навіть кишені одягу були забиті паперами. Це були: вітальні листівки, телеграми, особисті і офіційні листи, міністерські циркуляри, брошури, тематико-експозиційні плани, буклети і путівники по музеях України і світу. Завжди М.І. Сікорського можна було побачити із згортком газет: він був завжди в курсі подій, що відбувалися в країні і світі. Всі папери М.І. Сікорського зберігалися в особистому архіві, частину якого ми демонструємо у вітрині 50-тих років XX ст. Це одна із вітрин, яка складала основу експозиції Історичного музею. Оформив вітрину власноруч М.І. Сікорський. У вітрині особисті речі Михайла Івановича: наручний годинник, ручки, записники, фото шкільного друга Михайла Івановича – Васі Михненка, який загинув на фронті. Також демонструються особисті листи, серед них – лист від родини Михненків. Довгі роки Михайло Іванович підтримував зв’язки із цією родиною. Представлені вітальні листи та телеграми з різних нагод: від колективу, Товариства охорони пам’яток, особистих знайомих і друзів. Привертають увагу дві книги 70-80-х років XX ст. з дарчими надписами друга, наставника, двічі Героя Петра Тимофійовича Тронька. На одній з них, «Увічнена історія України» (автори: П.Т. Тронько, В.А. Войналович), Петро Тимофійович власноруч написав: «Дорогому Михайлу Івановичу Сікорському, невтомному синові Української культури, видатному досліднику рідного краю і охоронцю його безцінних скарбів. З найкращими побажаннями в день славного ювілею. З любов’ю П. Тронько, 13.Х.1993 р.» [3].

У вітрині представлені фото Михайла Івановича Сікорського в молоді роки та наступні віхи життя. Також фото, на якому Михайло Іванович на трапі літака перед вильотом в Індію, звідки привіз багато сувенірів, які роздаровував багатьом музейникам. У вітрині – частина сувенірів з Індії із квартири М.І. Сікорського, групове фото, на якому Михайло Іванович з двічі Героєм Радянського Союзу космонавтом Кубасовим на ганку Музею М.М. Бенардоса. Частим гостем Заповідника був Віктор Чорномирдін. З ним Михайло Іванович сфотографувався у дворі священика на території Музею народної архі-

тектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Демонструється пам'ятна медаль «Почесний житель Переяслава», телеграми і фото до ювілеїв (60, 70, 80, 85 років), мандат і пам'ятна стрічка учасника Всесвітнього форуму українців 1992 року. На вітрині почесні нагороди в номінаціях – «Гордість країни – 2003», «Людина року – 2003».

На стінах і поличках демонструються сувеніри і подарунки Михайлу Івановичу Сікорському різних часів. Серед них портрет Михайла Івановича художниці музею Олени Карнаухової. Портрет обрамлений типовим переяславським тканим рушником, знайденим Михайлом Івановичем в одній із експедицій. Михайло Іванович дуже любив рушники, різні – тканини, вишивані, любив їх збирати, всюди розміщував їх у музейних експозиціях, за його ідеєю був створений один із кращих музеїв Заповідника – Музей рушника.

На стіні краєвиди Переяслава, роботи Анатолія Радька і Олени Єжик.

На шафі знаходиться модель літака – подарунок від студентів Київського авіаційного технікуму. Над шафою – подарунок дітей - вихованців Переяслав-Хмельницького ліцею-інтернату – панно «Українка». На книжковому стелажі булава сувенірна – подарунок Б.М. Войцехівського, на поличці дивану – парка ікон – подарунок К.А. Поліщука.

На стіні в рамці вітання Переяслав-Хмельницької міської ради з нагоди присвоєння звання «Герой України», спеціальна відзнака оргкомітету І-ї Всеукраїнської програми «Музейна подія року» у номінації «Постать», вітальний лист Київської обласної державної адміністрації, подяка Ради Фонду інтелектуальної співпраці.

Перед вікном стоїть письмовий стіл 50-х років ХХ ст. з Музею Г.С. Сковороди та стілець з Археологічного музею. За цим столом Михайло Іванович сидів, коли створювалася експозиція Музею в 1972 році.

Поруч із столом знаходиться сейф, в якому Михайло Іванович зберігав найцінніші речі Музею: фотоапарат, музейні бланки, круглу музейну печатку і книги наказів.

На стільці – відомий всім переяславцям шкіряний портфель М.І. Сікорського. На столі – лампа настільна із квартири М.І. Сікорського, папка, набір ручок і олівців, указка, особистий органайзер.

На столі багато фотографій: фото родини, де у 1985 р., на весіллі внучки брата Івана, зібралася вся родина: три брати - Михайло, Олександр та Іван, сестра Марія та їхні діти. На фото - молодий Сікорський на розкопках Єпископських воріт в Переяславі у 1959 році. Також на фото М.І. Сікорський з друзями, колегами на природі і в кабінетах в різні роки.

Як і в часи Сікорського – папери під склом. Іноді їх у Михайла Івановича назбирувалось так багато, що скло піднімалося над столом на кілька сантиметрів і тоді він розсовував папери по шухлядах.

На столі – книги з робочими нотатками Михайла Івановича: проект структурного плану розділу «Ремесла та промисли» музею просто неба, характеристика зброї для майбутньої експозиції Музею-діорами «Битва за Дніпро» [2].

Закінчилися урочистості з нагоди відкриття пам'ятної дошки і меморіальної кімнати М.І. Сікорського поїздкою до могили Михайла Івановича на Заальтицькому кладовищі.

В програму Днів пам'яті М.І. Сікорського в НІЕЗ «Переяслав» також було включено проведення панахиди (26.09.2012 р.) на могилі Михайла Івановича на Заальтицькому кладовищі, вечір пам'яті М.І. Сікорського «Мій заповіт – мої музеї» (12.10.2012 р.), козацьке свято, присвячене М.І. Сікорському (14.10.2012 р.) [4].

Михайла Івановича люблять, знають, шанують, пам'ятають і постійно згадують в колективі, в Переяславі, в Україні і далеко за її межами.

З іменем Михайла Івановича починалася і за-

Меморіальна кімната М.І. Сікорського в Музеї «Заповіту» Т.Г. Шевченка. Фрагмент інтер'єру

кінчилася ціла епоха музейного будівництва в Україні. Михайло Іванович Сікорський вніс неоціненний вклад у розвиток музейництва, краєзнавства та збереження культурної спадщини. Його творчий, науковий, музейний доробок стане духовним пам’ятником і дороговказом для сучасників і наступних поколінь.

Один із провідних науково-освітніх закладів України - НІЕЗ «Переяслав» - створений благородним задумом, світлим розумом, чистою совістю, великою працелюбністю і твердим характером цієї непересічної особистості, людини з великої літери.

Джерела та література

1. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Наукова частина. Наукова концепція стаціонарної експозиції «Меморіальна кімната М.І. Сікорського (1951-2011 рр.)».

2. Там само. Контрольний текст екскурсії по експозиції «Меморіальна кімната М.І. Сікорського (1951-2011 рр.)».

3. Там само. Тематико-експозиційний план стаціонарної експозиції «Меморіальна кімната М.І. Сікорського (1951-2011 рр.)».

4. Офіційний сайт НІЕЗ «Переяслав». Сторінка «М.І. Сікорський – творець Заповідника». Електронний ресурс. – Режим доступу: niez-pereyaslav.com.ua

Елена Жам, Наталия Ткаченко

УВЕКОВЕЧИВАНИЕ ПАМЯТИ ФУНДАТОРА НАЦИОНАЛЬНОГО ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ЗАПОВЕДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ» М.И. СИКОРСКОГО

В статье рассматриваются мероприятия по увековечиванию памяти известного музееведа, краеведа, общественного деятеля Михаила Ивановича Сикорского – фундатора Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав».

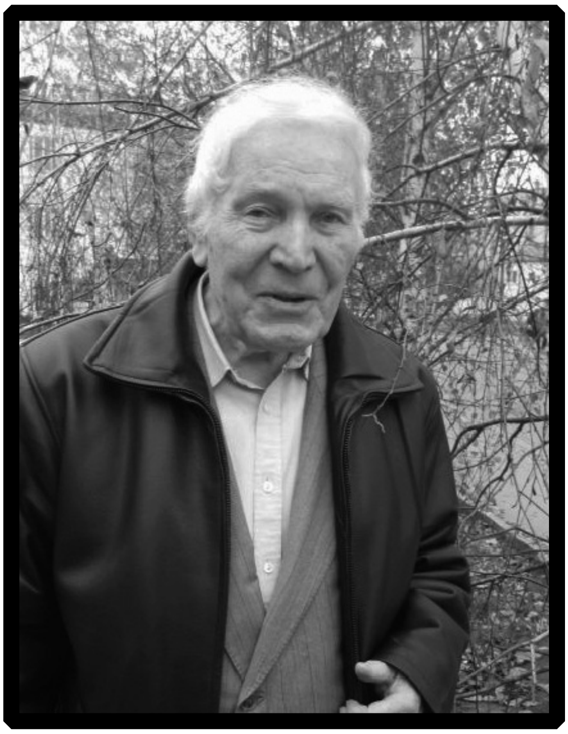
Ключевые слова: *М.И. Сикорский, фундатор, музей, мероприятия, память.*

Olena Zham, Natalia Tkachenko

HONOURING THE MEMORY OF FOUNDER OF NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE «PEREYASLAV» M.I. SIKORSKYI

In the article consider measure of perpetuate the memory about specialist in museum management, student of local lore, public ligure Mykhaylo Ivanovych Sicorsky – founder of National historical-ethnographic preserve «Pereyaslav».

Key words: *M. I. Sicorsky, founder, museum, measure, memory.*

ПАМ’ЯТІ ГРИГОРІЯ ГУРТОВОГО

1 вересня 2012 року після важкої хвороби відійшов у вічність видатний український музеєзнавець, історик-краєзнавець, засновник Торчинського історичного музею Григорій Олександрович Гуртовий.

Народився Григорій Олександрович на Запоріжжі у хліборобській родині, предки якої були козаками і старшинами Самарської та інших паланок Запорізької Січі. Пережив Голод 1933-го в рідному селі Корніївці, яке на третину вимерло.

Під час Другої світової війни три роки перебував в одному із концтаборів у Німеччині. На Волинь його пригнав уже другий, повоєнний голод. Тут не тільки пустив міцне коріння, обзавівся сім’єю, однодумцями, друзями, а й разом із Торчинським музеєм підняв на своїх плечах велетенський пласт історії, яку, за його ж зізнанням, відчуває живою, у переплетінні людських доль і характерів.

У 1957–1960 роках з його ініціативи у смт Торчині Луцького району створено перший на Волині історико-краєзнавчий музей на громадських засадах, яким він завідував від першого експоната, першої екскурсії і до останнього дня свого земного життя.

Г.О. Гуртовий - член Національної спілки краєзнавців України, Заслужений працівник культури України, автор численних краєзнавчих статей і монографій, нагороджений орденами «За заслуги» III ступеня, «За мужність», є лауреатом обласних премій ім. Миколи Куделі та «Одержимість», був обраний почесним професором у галузі історії Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Також був нагороджений титулом «Людина року 2009 на Волині».

Президія Правління Національної спілки краєзнавців України глибоко сумує з приводу відходу у вічність відомого українського історика, краєзнавця, громадського діяча Григорія Гуртового і висловлює співчуття родині покійного.

ПРО АВТОРІВ

Аппілогова Тетяна Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Антоненко Петро Якович – заступник головного редактора тижневика «Слово Просвіти»

Аскерова Людмила Суліддінівна – молодший науковий редактор комунального закладу «Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією» Чернігівської обласної ради».

Бажан Олег Григорович – член Правління НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук.

Байталюк Ольга Михайлівна – старший викладач кафедри правознавства Інституту суспільства Київського університету імені Бориса Грінченка.

Бонь Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики навчання Київського університету імені Бориса Грінченка.

Бороденко Олена Анатоліївна – аспірантка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка.

Булишева Валентина Михайлівна – член Національної спілки журналістів України

Букет Євген Васильович – член Правління Національної спілки краєзнавців України, заступник головного редактора Всеукраїнського культурологічного тижневика «Слово Просвіти».

Гошко Тетяна Дмитрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри класичних, візантійських і середньовічних студій (КлаВіС) Українського Католицького Університету.

Грибанова Світлана Володимирівна – старший викладач кафедри спеціальних туристичних дисциплін Інституту туризму Федерації профспілок України.

Денисенко Галина Григорівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру підготовки Зводу пам'яток історії та культури України Інституту історії України НАН України.

Дрок Павло Валерійович – викладач кафедри економіки підприємства і економіко-математичних дисциплін Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди.

Жам Олена Михайлівна – завідувач науково-дослідним відділом «Музей хліба» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Замура Олена Юріївна – аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка.

Зінченко Арсен Леонідович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та методики навчання Київського університету імені Бориса Грінченка.

Капітан Лариса Іванівна – кандидат історичних наук, декан факультету заочної форми навчання Мукачівського державного університету.

Кармазіна Наталя Валеріївна – кандидат історичних наук, проректор з навчально-методичної роботи Університету економіки і управління (м. Сімферополь).

Киридон Петро Васильович – кандидат історичних наук, докторант кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Климов Анатолій Олексійович – професор, завідувач кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кривопішин Олександр Мефодійович – кандидат економічних наук, викладач кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди.

Нікітенко Сергій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних та фундаментальних дисциплін Херсонської філії Європейського університету.

Орлова Анастасія Ігорівна – аспірант Київського національного університету будівництва і архітектури.

Острянко Андрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології

України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, заступник директора Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського.

Подкур Роман Юрійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.

Розовик Дмитро Федорович – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнополітики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Розовик Олеся Дмитрівна – аспірант кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Савченко Григорій Петрович – кандидат історичних наук, голова правління Київської обласної організації НСКУ, професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Соболєва Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу «Український етнологічнй центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського.

Сеітова Ельвіна Ізетівна – аспірант кафедри історії України Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.

Тихонов Андрій Костянтинович – доктор історичних наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Володимирського філіалу РАНХГС, голова «Союза краеведов Владимирской области».

Ткаченко Наталя Григорівна – завідувач науково-дослідним відділом Музею історії Української православної церкви Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Тункіна Ірина Володимирівна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, директор Санкт-Петербурзької філії архіву Російської академії наук.

Ярмоленко Марія Іванівна – докторант Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Наукове видання

КРАЄЗНАВСТВО

науковий журнал

№ 3 (80), 2012 р.

Макетування – М.В. Олефіренко

Коректор – О.Є. Гадзінський

Редакція залишає за собою право
на відбір найцікавіших,
оригінальних, художньо досконалих
і суспільно значимих матеріалів.

За точність викладених фактів і цитат
відповідальність несуть автори.

Видано Національною спілкою краєзнавців України
та Інститутом історії України НАН України
м. Київ, вул. М.Грушевського, 4,
тел./факс: +380(44)2781388,
e-mail: kraeznavstvo@ukr.net

Віддруковано у ТОВ “ВІО-поліграфісти”
(Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджквачів видавничої продукції –
серія ДК № 3503 від 19.06.2009 р.)
м. Ніжин, пров. Лікарський, 7,
тел./факс: +380(4631)71498,
e-mail: olgavlasenko2008@rambler.ru

Підписано до друку 06.11.2012 р.
Формат 60х84/8. Друк офсетний. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Cyr. Ум. друк. арк. 26,04.
Обл.-вид. арк. 28,65. Наклад 300 прим.
Зам. № 105.